פתח דבר---------- 7
א - פתיחה ---------- 10
א - מצוות ההודאה ---------- 10
ב - האוכל ואינו מברך מועל וגוזל ---------- 11
ג - יסוד הברכה ---------- 12
ד - הברכות שלפני האכילה ---------- 13
ה - הברכה שלאחר האכילה---------- 13
ו - נוסח הברכות ---------- 14
ז - דרך אמירת הברכה וכבודה ---------- 15
ח - ניקיון וטהרה בברכה---------- 15
ט - מצוות עניית אמן---------- 16
י - כללי הוצאה ידי חובה בברכות ---------- 17
ב - נטילת ידיים לסעודה ---------- 18
א - טומאת הידיים---------- 18
ב - נטילת הידיים לפני הסעודה ---------- 18
ג - מקום הנטילה---------- 19
ד - ברכה על מצוות חכמים ---------- 20
ה - נטילת ידיים לדבר שטיבולו במשקה---------- 21
ו - על איזו כמות צריך ליטול ---------- 22
ז - המים ---------- 22
ח - כלי ---------- 23
ט - כח גברא ודין ברז---------- 24
י - חציצה ---------- 25
ג - ברכת המוציא ---------- 30
א - הברכה על הלחם ---------- 30
ב - הידורים בברכה על הלחם---------- 31
ג - בציעת הלחם ושלא להפסיק בין הברכה לאכילה ---------- 32
ד - אימתי טוב שאחד יוציא את חבריו בברכת 'המוציא?' ---------- 33
ה - אם צריך לטבול את הפת במלח ---------- 34
ו - על איזה מאכלים ומשקים מברכים בסעודה---------- 34

ז - פרטי דיני פירות בסעודה---------- 36
ח - דין עוגות ומזונות בסעודה ---------- 36
ט - לאחר הסעודה---------- 37
י - עד היכן מועילה ברכת 'המוציא'---------- 38
ד - ברכת המזון---------- 41
ב - ברכת הטוב והמטיב ---------- 42
ג - משמעות ברכת הזן ---------- 43
ד - מרכזיותה של ברכת הארץ ---------- 44
ה - דיני אמירת ברכת המזון וחינוך הקטנים ---------- 46
ו - החובה מהתורה כששבע ומדברי חכמים בכזית ---------- 47
ז - תוספות בשבתות וחגים ---------- 48
ח - שכח לומר 'רצה' או 'יעלה ויבוא'---------- 49
ט - מים אחרונים---------- 50
י - דיני מים אחרונים ---------- 51
ה - זימון---------- 56
א - עניין הזימון---------- 56
ב - מצוות הזימון כשאכלו בצוותא ---------- 57
ג - שלא לפרק חבורת זימון ולא להיפרד ממנה ---------- 59
ד - מי ראוי לזמן ---------- 60
ה - נוסח הזימון---------- 61
ו - המזמן והמסובים בברכת המזון---------- 62
ז - נשים בזימון---------- 64
ח - עם הארץ ---------- 65
ט - צירוף קטן ---------- 66
י - דיני המצטרפים לזימון - באיזה אוכל ואימתי---------- 67
ו - חמשת מיני דגן---------- 73
א - ברכות חמשת מיני דגן---------- 73
ב - מהי פת-הבאה-בכיסנים ---------- 74
ג - שיעור קביעות סעודה למאפה מזונות---------- 75
ד - קביעות סעודה לאוכל מזונות עם עוד מאכלים ---------- 77

ה - כיצד לצאת ממצבי ספק---------- 78
ו - חלה מתוקה ---------- 79
ז - מצה---------- 80
ח - מאפה ממולא בגבינה או בשר, בורקס---------- 81
ט - פיצה---------- 81
י - על תבשיל לעולם מברכים מזונות ---------- 82
ז - ברכת היין ---------- 87
א - משמעות היין ---------- 87
ב - הסכנה שבשכרות ---------- 87
ג - ברכת היין---------- 88
ד - ברכת היין פוטרת את שאר משקים ---------- 89
ה - יין שעירבו בו עם מים ---------- 90
ו - יין מבושל ומיץ ענבים---------- 91
ז - ברכת הטוב והמטיב על יין נוסף---------- 91
ח - תנאים בברכה ---------- 92
ח - ברכת הפירות ושהכל---------- 94
א - פירות העץ והאדמה---------- 94
ב - בין פרי אדמה לפרי עץ ---------- 95
ג - על מה מברכים 'שהכל' ---------- 95
ד - משמעות ברכת 'שהכל' ---------- 96
ה - קליפות וגרעיני הפירות ---------- 97
ו - פירות בוסר ובר וקנה סוכר ---------- 97
ז - ירקות ופירות הגדלים בעציץ ובמים ---------- 98
ח - פירות חתוכים ומרוסקים ---------- 98
ט - פירות שלא התרסקו לגמרי ונשארה ברכתם---------- 100
י - פירות שנתרסקו לגמרי וברכתם 'שהכל'---------- 100
ט - כללי ברכה ראשונה ---------- 106
א - הברכה על ההנאה ---------- 106
ב - דרך הנאה ---------- 107
ג - שלא להפסיק בין הברכה לאכילה ---------- 109

ד - אופן אמירת הברכה ---------- 109
ה - עד כמה ברכה פוטרת ---------- 110
ו - היסח הדעת ---------- 111
ז - איזה שינוי מקום מחייב ברכה חדשה ---------- 112
ח - סדר הקדימה בברכות השונות ---------- 113
ט - סדר הקדימה בברכות שוות ---------- 114
י - סדר הקדימה בברכת הפירות ושבח ארץ ישראל ---------- 115
י - ברכה אחרונה ---------- 116
א - ברכה אחרונה ---------- 116
ב - ברכת מעין שלוש ---------- 116
ג - מדיני ברכה 'מעין שלוש' ---------- 118
ד - בורא נפשות ---------- 119
ה - שיעור כזית לברכה אחרונה ---------- 119
ו - נפח ולא משקל ---------- 121
ז - שיעור אכילת פרס ---------- 122
ח - הידורים בדין השיעורים (בריה וכזית) ---------- 123
ט - שיעור ברכה אחרונה בעוגה ---------- 123
י - שיעור ברכה אחרונה בשתייה ---------- 124
יא - עיקר וטפל ---------- 129
א - עיקר וטפל ---------- 129
ב - כשיש ספק אם מאכל טפל לחבירו ---------- 130
ג - תערובת של שני מינים ---------- 131
ד - תערובת שיש בה מין דגן ---------- 132
ה - מאכלים נוספים (שניצל, קובה, שטרודל, פלפל ממולא, מוסקה) ---------- 133
ו - מצייה ומה שעליה ---------- 133
ז - עוגות שונות, גלידה בגביע וקרמבו ---------- 134
ח - ממתקים ---------- 135
ט - מרק שיש בו כמה מינים ---------- 135
יב - כללי ברכות ---------- 136
א - איסור ברכה לבטלה ---------- 136

ב - ברכה שאינה צריכה ---------- 137
ג - ספק ברכות להקל ---------- 138
ד - האם מותר ליהנות כאשר ספק אם בירך ---------- 140
ה - מאה ברכות ---------- 141
ו - כללים בנוסח הברכות ---------- 142
ז - שניים שאוכלים יחד - האם טוב שאחד יברך? ---------- 142
ח - חובת עניית אמן ---------- 143
ט - האם יוצאים בשמיעה ברמקול ---------- 143
י - האוכל איסור ---------- 144
יג - דרך ארץ ---------- 147
א - שולחן של חסד ---------- 147
ב - אורח ---------- 148
ג - שלא להשחית מאכלים ---------- 148
ד - שיירי המאכלים ---------- 149
ה - בל תשקצו באכילה ---------- 149
ו - שלא להגעיל אנשים אחרים ---------- 150
ז - נימוסים בסעודה ---------- 151
ח - דברי תורה ודיבורים בסעודה ---------- 152
ט - שלא לאכול יותר מדי ---------- 152
י - המאכלים הבריאים והמאכלים המזיקים ---------- 153
יד - ברכת הריח ---------- 157
א - ברכות הריח ---------- 157
ב - ברכת בשמים נוזליים וסינטטיים וטבק ---------- 158
ג - ארבעה מיני ריח טוב שאין מברכים עליהם ---------- 160
ד - התנאים הנדרשים לברכת הריח ---------- 160
ה - הברכות השונות ---------- 161
ו - דינים בברכת הריח ---------- 162
טו - ברכות הראייה ---------- 163
א - פתיחה לברכות הראייה ---------- 163
ב - ברכת ימים, נהרות, מדבריות, הרים וגבעות ---------- 164

ג - מספר ברכות על נופים שונים ---------- 165
ד - ראייה שיש בה חידוש והתפעלות ---------- 166
ה - ברכת ראיית הנופים לימינו ---------- 166
ו - רעידת אדמה, כוכבי שביט, רוחות זועפות ---------- 167
ז - ברקים ורעמים ---------- 168
ח - ברכת האילנות בימי ניסן ---------- 169
ט - ברכת הודאת גשמים ---------- 170
י - קשת בענן ---------- 171
כ - ברכת המלכים בזמן הזה ---------- 178
טז - ברכת הגומל ---------- 185
א - הקדמה כללית ---------- 185
ב - כללי ברכת 'הגומל' ---------- 185
ג - זמן ברכת 'הגומל' ---------- 186
ד - חולה שהתרפא ---------- 187
ה - נשים יולדת וקטנים בברכת הגומל ---------- 188
ו - הולכי מדבריות והנוסעים בכבישים ---------- 188
ז - טיסה במטוס ---------- 189
ח - האם אדם שניצול מסכנה או מתאונה יברך הגומל? ---------- 189
ט - האם מברכים 'הגומל' לאחר נסיעה בישע? ---------- 190
י - חיילים בברכת 'הגומל' ---------- 190
יז - ברכות ההודאה והשמחה ---------- 192
ב - החובה והרשות בברכת שהחיינו ---------- 192
ה - זכייה בכסף ומענקים ---------- 195
ז - בית חדש ---------- 197
ח - שמועות טובות ורעות וקבלת תארים ---------- 198
ט - ספרי קודש ספר תורה ובית כנסת ---------- 199
י - ברכת שהחיינו על פגישה עם חבר ---------- 199

פתח דבר

ספר זה מוקדש לברכות שהננו מברכים לה' אלוקינו. ואף שהעניין האלוקי הוא רם ונשא, גדול ונורא, על ידי הברכות הוא חופף וממלא את חיינו. וכבר אמרו חכמינו שהרוצה להיות חסיד ידקדק בברכותיו (ב"ק ל, א). על ידי הברכות אדם זוכה לזכור את ה' בכל דרכיו, ולהוסיף משמעות וברכה לחייו עצמו ולעולם כולו.

וכיוון שעניין הברכות גדול ועצום, רבו פרטיו מאוד, שעל ידי הכללים והפרטים של הלכות ברכות הננו מדייקים את חיינו עד תכלית, שיהיו תואמים לעניין האלוקי המתגלה בעולם לפי השגתנו. ועל ידי זה אנו ממשיכים ברכה בכל מעשה ידינו.

בעבר כבר זכיתי לכתוב חלק מהלכות ברכות, והן נדפסו בליקוטים ג'. לכן, קיוויתי שאזכה להשלים את ליבונם של שאר הלכות ברכות במשך כשנה. אולם ככל שהשתדלתי להזדרז הלכו הדברים והתארכו. למרות שממבט ראשון הלכות ברכות נראות קלות, בפועל הן מורכבות ומסובכות, מבחינה מסוימת יותר מהלכות שבת ופסח. כל סוגיה כמעט קשורה וכרוכה בסוגיות אחרות, ויש קושי רב להגדיר כל עניין בפני עצמו, ואח"כ להגדירו בתוך מארג שאר ההלכות. למשל, דין ברכה אחרונה תלוי בכמה גורמים משתנים: האחד, בסוג המאכל, ויש מאכלים שמורכבים מכמה מאכלים ואזי יש צורך להגדיר מה העיקר. השני, בכמות הנאכלת, ויש שוני בין משקה למאכל. השלישי, בזמן שהוא נאכל, שאם נאכל בהפסקות גדולות מדי כבר אין מברכים. וכל פרט מורכב מכמה דינים. ואם יעבור למקום אחר הסוגיה מתרחבת לעוד שאלות, באיזה מאכל יצטרך לחזור למקומו הראשון כדי לברך ברכה אחרונה, ואם ירצה להמשיך לאכול, על איזה מאכל יצטרף לברך שוב ברכה ראשונה וכו'.

כדי להדריך את הציבור בהלכות ברכות נכתבו בשנים האחרונות ספרים רבים, לכל אחד מהם מעלות משלו. בילקוט יוסף ביאר סוגיות רבות על פי פסקי אביו הגאון, ובהלכה ברורה סיכם אחיו את ההלכות על פי סדר שולחן ערוך בדקדקנות מרובה. בשניהם ההלכות על פי פסקי הספרדים הנוהגים כשולחן ערוך והאחרונים ההולכים בעקבותיו. בברכת ה' ליבן היטב ובהרחבה את סוגיות ההלכה על פי הראשונים, ופסק את העולה מהם לפי דעתו למנהגי הספרדים. בפסקי תשובות סיכם באופן נאה תשובות ודעות רבות למעשה על סדר שולחן ערוך, בעיקר על פי פסקי האשכנזים. בעל ספר וזאת הברכה זכה ללבן סוגיות רבות למעשה עם כמה מגדולי הפוסקים שבדור, אשכנזים וגם ספרדים, ובזה יש לו זכות מיוחדת. בשערי הברכה ערך את כל הלכות ברכות בפרטנות דייקנית, בעיקר על פי פסקי האשכנזים. ועוד נכתבו ספרים רבים על נושאים פרטיים בהלכות ברכות.

אולם פעמים רבות, מרוב פרטים, דקדוקים והרחבות - הכללים אבדו, ובעת שיהודי ניצב בפני שאלה, אם לא למד על פה אין ספור הלכות, לא ידע כיצד לנהוג. ואף אם נרצה ללמד הלכות אלו לתלמידים, נתקשה, מפני הפרטים המרובים ומפני המנהגים השונים שבין העדות. לפיכך, יש צורך להגדיר היטב את הכללים, שבהם כל המנהגים שווים, ומתוך כך לגשת אל הפרטים, שכך הלימוד אמיתי וישר יותר. ובנוסף לכך, בדרך זו קל יותר לזכור את הפרטים, כי הם נמשכים בקו ישר והגיוני מהכללים. ורק לאחר מכן, בתוך העיסוק בפרטים, יש להגדיר את הבדלי המנהגים שבין העדות. ופעמים שכאשר נגשים מתוך הכלל אל הפרטים, מוצאים שבאמת אין בזה מחלוקת בין העדות, אלא שנוהגי האכילה היו שונים, וממילא נהגו למעשה באופן שונה, אבל בשאלה הניצבת לפנינו אין הבדל בין מנהגי העדות. ועוד מעלה בהדגשת

הכללים, שכאשר ישנו פרט שעדיין לא קיבל התייחסות, הרי שעל פי הכללים יכול הלומד להסיק מדעתו כיצד ראוי לנהוג בו, וקרוב לוודאי שיזכה לכוון להלכה, לכל הפחות לדעת חלק מהפוסקים.

וכפי שלמדנו בבית מדרשו של מרן הרב קוק זצ"ל, השורש הקודם לכל, הוא היסוד האמוני, שממנו נמשכים כללי ההלכה ופרטיה. ואם כך הוא בכל ההלכות, קל וחומר בהלכות ברכות שמבטאות את הקשר שבין האדם לאלוקיו. ואכן כשמתעמקים ברעיון האמוני, מוצאים שהוא תואם לכללי ההלכה. לפיכך, פתחתי את הספר ביסודות האמוניים והטעמים של הלכות ברכות, ואף הזכרתים בפתיחות של פרקים רבים.

בתוך כתיבת הספר התלבטתי עד כמה נכון להרחיב בהערות. ההתלבטות גברה מפני שנתרבו הלמדנים שעוסקים ב'פניני הלכה', שואלים, מקשים ומעירים. וכדי להשיב על מה שיוכלו לשאול, נצרכתי להרחיב יותר, אולם מצאתי את עצמי מתרחק מהמגמה הראשונית של 'פניני הלכה', לבאר את היסודות והכללים בשפה בהירה וקצרה. לפיכך, באמצע כתיבת הספר החלטתי להוציא ספר נוסף והוא "הרחבות לפניני הלכה - ברכות". חלק מן ההרחבות עוסקות במקורות הסוגיה בתלמוד ובראשונים, וחלקן עוסקות בדינים פחות שכיחים. ויש מהן שמרחיבות בטעם הרוחני של ההלכה. וכיוון שהמחשבה על כך עלתה באמצע כתיבת הספר, יש הלכות שנכתבו להן הרחבות ויש שלא נכתבו להן הרחבות. ואף בהלכות שנכתבו עליהן הרחבות, פעמים שקצרתי ופעמים שהארכתי. ואין בכוונתי שספר ההרחבות יופץ עם הספר 'פניני הלכה', כדי לחלק בין הספר החשוב והעיקרי לבין ההרחבות שאינן מסודרות כספר שיטתי, אלא כתוספת לתלמידים קרובים, ולמעוניינים להוסיף לדון ולשאול.

כדי לבאר יותר את ערך הדגשת לימוד הכללים, שעל ידם ניתן לזכור ולקיים כראוי את ההלכה למעשה, עלינו לדעת כי פעמים רבות, מתוך מורכבות ההלכה וריבוי פרטיה ודקדוקיה, רבים אינם מצליחים לדעת בפועל ולמעשה מה ההלכה. כך בכל התחומים ובמיוחד בהלכות ברכות. נמצא שכאשר נפגשים בשאלה מעשית, אף שהיו רוצים לנהוג על פי ההלכה, כיוון שאינם זוכרים את כל פרטיה, אינם יודעים כיצד לקיימה, והספק מכרסם בלב. ישנם שבעקבות זאת מרבים לשאול רבנים על כל צעד ושעל, עד שהחיים הדתיים נראים מלאי חרדה וחסרי שמחה ואמונה טבעית. ולעומתם, יש שאינם שואלים ומתרגלים לחיות בספקות, ומתוך כך באים לזלזל בשמירת ההלכה הדייקנית, המתאמת בין החזון הגדול לחיי המעשה. וכבר כתבו הראשונים שספק חטא חמור מחטא ודאי (תר"י בתחילת ברכות). וכן מצינו שכאשר חז"ל תקנו תקנה, שקדו על כך שהציבור יוכל לקיימה. לפיכך עלינו לבאר את ההלכה באופן בהיר, ולהשתדל עד כמה שאפשר שלא להכביר בפרטים שעלולים לטשטש את הכלל.

בכל מקום שיש הבדלי מנהגים בין העדות, כתבתי את המנהגים השונים. כאן המקום לציין, כי עיקר מה שהדריכו חכמינו לשמור על המנהגים (פסחים נ, ב; ירושלמי עירובין סו"פ ג), הכוונה במנהגים ששגורים אצל כל בני אותו מקום או אותה עדה, ולא במה שצריכים לשאול מביני דבר כיצד נהגו במקום פלוני. וק"ו שאין הכוונה למה שכתבו רבנים שחיו באותו מקום. אלא בכל הדינים שאין לגביהם מנהג ברור ומפורסם, יש לילך לפי כללי הפסיקה המקובלים, שהלכה כדעת הרוב וספק ברכות להקל. ובאותם הדינים יש להתחשב בכל הפוסקים מכל העדות. ואמנם בעבר, מתוך הריחוק בין הגלויות, התחשבו הרבנים בעיקר בפוסקים שחיו בסביבתם - בדורם או בדורות שלפניהם. אולם כיום כשאנו חיים יחד ולומדים יחד כל שבטי ישראל, יש להתחשב בכל הפוסקים מכל העדות. עוד יש להוסיף, שכפי שיתבאר בפרק י"ב, הכלל

של ספק ברכות להקל אינו מבטל מנהגים, ובנוסף לכך, יש אומרים שאינו חל במקום של ספק ספיקא. לכן פעמים שגם במקום של ספק - דעת רוה"פ להלכה ולמעשה לברך.

עוד מצוי שמחמת ספקות שונים, כמעט ונתבטלו מאיתנו ברכות שלימות, כדוגמת ברכות הראייה, ברכת 'שהחיינו' על אירועים משמחים, והטוב והמטיב על יין שני. ובנושאים אלה כתבתי כדעת רובם המוחלט של הפוסקים, שפסקו לברך ברכות אלה, בלא לחוש לדעת המיעוט שחששו לברך. ראשית, מפני שכך העיקר להלכה. ועוד טעם חשוב, שאף כי יש להתחשב בספקות רחוקים, מכל מקום כאשר הספק מבטל לגמרי ברכה שתקנו חכמים, אין לחוש לו כל כך. כי יותר יש לנו להיזהר מלבטל תקנת חכמים, מאשר לחוש לספק שהעלה אחד מן הפוסקים האחרונים. ועל אילן גדול אני נשען בזה, על מו"ר הרצי"ה הכהן קוק זצ"ל, שהיה רגיל לברך ברכות נדירות, כ'שהחיינו' על ראיית חברים ותלמידים חביבים, ו'מציב גבול אלמנה' על ישובים בארץ, וכיוצא בזה, והיה אומר שהנטייה לעורר ספקות רחוקים בהלכות ברכות מבטאת ספקות באמונה.

אודה לה' שזיכני ללמוד וללמד בישיבה ובישוב הר ברכה. מהתושבים אני למד על השאלות ההלכתיות המלוות את חייהם, ועם תלמידי החכמים בישיבה, המבוגרים והצעירים, אני זוכה ללבן את הסברות וההגדרות. ובלא השילוב הזה, הסברות והמסקנות אינן מכוונות כראוי. שכן פעמים מליבון הסוגיה עולה לכאורה מסקנה מסוימת, ושאלה גדולה עולה בקרב יושבי בית המדרש, מדוע אין נוהגים כפי שעולה מן הסוגיה. אולם כשמכירים את המציאות והשאלות העולות ממנה, מבינים שבפועל יש שיקולים הלכתיים נוספים, אשר הביאו לפסיקה שונה. וכך הדברים הולכים ומתבארים.

כאן המקום להודות לרב אורן מצא ולרב מאור קיים, שסייעו בידי רבות בליבון הסוגיות, והם שותפים מלאים בכתיבת ספר זה ובספר ההרחבות. וכן תודה לרב יונדב זר, שסייע בהגהות והארות והכין את הספר לדפוס, ויחד עם ר' נתנאל רוזנשטיין ערך את המפתח. וכן אודה לר' דוד ויצ'נר שסייע בהגהות והערות מחכימות. וכן תודה לרב שלומי בדש ולרב זאב סולטנוביץ' על סיועם בהערות והארות. ולר' בנימין קניסבכר, ר' נעם אלשייך, וחתני ר' חגי כהן, שסייעו בהגהות, ועמהם שאר תלמידי הישיבה שהשתתפו בשיעורים ונטלו חלק בהגהות. ומתלמידי יותר מכולם.

שלמי תודה לאבי מורי הרב זלמן ברוך מלמד שליט"א ראש ישיבת בית-אל ורב הישוב, ולאמי מורתי, ולאשתי היקרה, ויהי רצון שנזכה לגדל את כל ילדינו לתורה, למצוות, לחופה ולמעשים טובים, ולא תמוש התורה מפינו ומפי זרענו עד עולם.

ואוסיף להודות לכל העוסקים בעבודת הקודש בבניין הישיבה והדפסת הספרים: ר' דוד סעדה, ר' ישראל סעדיה ור' יעקב וינברגר. יהי רצון שהש"י יתן להם תבונה וכוח להצליח בעבודתם וימלא כל משאלות ליבם לטובה.

לפני כחמישה חודשים נפטר בחטף בי"ב אייר תשס"ח, ר' אורי וקסלר, סב כלתי. יהי ספר זה לעילוי נשמתו. ר' אורי היה אדם ישר, צנוע, מאיר פנים לבריות וגומל חסדים. במשך עשרות שנים שימש כגבאי ובעל קורא. אהב את ההתיישבות בשומרון, והיה מגיע רבות לבקר את משפחת בתו בהר ברכה. אביו ר' שמואל היה חבירו הטוב של סבי פרופ' יוסף ולק ז"ל. לימים המשפחות התלכדו על ידי חתונת ניניהם. מחתונה זו זכה ר' אורי וראה את נינו הבכור.

יהי רצון שמתוך לימוד וקיום הלכות ברכות, נזכה לבניין הארץ שכן הברכה קשורה לארץ ישראל, שנאמר (דברים ח, י): "וְאָכַלְתָּ וְשָׂבָעְתָּ וּבֵרַכְתָּ אֶת ה' אֱלוֹהֶיךָ עַל הָאָרֶץ הַטֹּבָה אֲשֶׁר נָתַן לָךְ". שעל ידי הברכות אנו מגלים את הקדושה שבארץ, ורק בארץ ישראל ניתן לגלות את הקדושה בתוככי הגשמיות. ועל ידי כך נעשה קידוש ה' גדול, כאשר מתגלה שאפילו האוכל שאנו אוכלים וטעמו הטוב שייכים לעניינים שבקדושה. וזהו שאמרו חכמים (ספרי): "שאין הברכה תלויה אלא בארץ", שנאמר (דברים טו, ד): "כִּי בָרֵךְ יְבָרֶכְךָ ה' בָּאָרֶץ אֲשֶׁר ה' אֱלוֹהֶיךָ נֹתֵן לְךָ נַחֲלָה לְרִשְׁתָּהּ". ויהי רצון שמתוך ירושת הארץ ובניינה נזכה להשלים את בניין הארץ בבניין ליבה של הארץ, היא ירושלים, עיר קדשנו ותפארתנו. ומירושלים ימשיך עלינו ה' עוד ברכה, שנאמר (תהלים קכח, ה): "יְבָרֶכְךָ ה' מִצִּיּוֹן וּרְאֵה בְּטוּב יְרוּשָׁלָם כֹּל יְמֵי חַיֶּיךָ". כי בירושלים אפשר לגלות איך כל הגוונים השונים אינם סותרים זה את זה אלא משלימים ומוסיפים ברכה זה לזה. ומתוך כך נזכה לבניין בית המקדש, ולהשראת השכינה בתוכנו, ומתוך כך תתפשט הברכה אלינו ולכל העולם, "שכל זמן שעבודת בית המקדש קיימת, העולם מתברך על יושביו וגשמים יורדין בזמנן" (אדר"נ ד).

אליעזר מלמד

עשרת ימי תשובה תשס"ט

א – פתיחה

א – מצוות ההודאה

הכרת הטוב היא ערך מוסרי ראשון במעלה. ויסוד זה פשוט כל כך עד שאמרו חז"ל (ברכות לה, א), שהתורה לא ציוותה אותנו לברך על הנאותינו כי אין צורך לצוות על כך, שכן הדבר מובן מסברה פשוטה, שאדם צריך להודות על מה שקיבל מבוראו.

כדי להבין יותר את ערך הכרת הטוב, נפתח בהכרת הטוב שבין אדם לחבירו. אדם שיודע להעריך את חבריו על הטוב שהם מעניקים לו, הוא אדם עניו, שמכיר בכך שהוא איננו מרכז העולם, ולא הכל חייבים לעזור לו ולהעניק לו מתנות. אך לא די שיכיר טובה בליבו, צריך גם לבטא זאת במילים של תודה, שעל ידי כך תגדל האהבה שבין מעניק החסד למקבל, והחשק של שניהם לעשות מעשים טובים יתעצם. בנוסף לכך, אדם שרגיל להכיר תודה נהנה ושמח בעולמו, הוא שם לב לכל הדברים הטובים שבחייו, הוא אינו מקבל אותם כמובנים מאליהם, הוא מתפעל בכל פעם מחדש מכל המעשים הקטנים והגדולים שעושים למענו, וכל חיוך קטן ומילה טובה משמחים את לבו.

אבל כפוי הטובה חוטא בגאווה, כאילו הוא האדם החשוב ביותר, וכל השאר חייבים לעמוד לשירותו. בנוסף לחטאו הוא גם לא יהיה מאושר, תמיד ירגיש שלא שרתו אותו כראוי, שלא התייחסו אליו מספיק יפה. והוא גם מזיק לכל הסובבים אותו, מפני שהוא גורם לאנשים טובים להרגיש רע ולהתייאש מלעשות חסד.

ההודאה הגדולה ביותר ראויה לבורא העולם, שברא את העולם כולו בטובו, בחן, בחסד וברחמים. הודו לה' כי טוב - כי לעולם חסדו. רבים יודעים כי יש בורא לעולם, אבל כל זמן שהם אינם מודים לו על הטובה, הם אינם מחוברים לאמונה עצמה. בלא ההודאה, הידיעה כי ה' ברא את העולם נעשית ריקה מתוכן, בלא

משמעות בונה. ההודאה לה' היא הביטוי הממשי של האמונה, ועל ידה האדם מתרגל לראות את החסד האלוקי שמלווה אותו תמיד, ומתוך כך הוא יכול להידבק בבוראו, ללכת בדרכיו, למלא את ייעודו העליון ולתקן עולם במלכות שד-י.

במידה מסוימת, חטא אדם הראשון התחיל בכפיות טובה. את כל עצי הגן נתן ה' לאדם הראשון, ורק מעץ הדעת ציווהו שלא לאכול. אילו היו אדם וחוה אסירי תודה על כל הטוב שנתן להם ה', היו זוכים ליהנות מן העולם, מהעצים הנפלאים ומהפירות הטעימים, ולא היו מתאווים כלל לאכול מעץ הדעת. ואף רבונו של עולם לימד אותנו לראות בטובו של העולם, שנאמר בסוף מעשה הבריאה (בראשית א, לא): "וַיַּרְא אֱלוֹהִים אֶת כָּל אֲשֶׁר עָשָׂה וְהִנֵּה טוֹב מְאֹד". שמתוך כך נוכל להתרומם למידה הטובה של ההודאה לה' ולהידבק בדרכיו. אבל כיוון שלא הכירו בטובה, כל המתנות הטובות שקיבלו נעשו מובנות מאליהם, ולא מצאו בהן נחת, ורק נשארה להם טינה כבושה, מדוע מעץ הדעת אינם יכולים לאכול. וכשבא הנחש להסיתם, נפלו וחטאו.

וגם לאחר החטא המשיך אדם הראשון לכפור בטובה, ואמר (בראשית ג, יב): "הָאִשָּׁה אֲשֶׁר נָתַתָּה עִמָּדִי הִוא נָתְנָה לִי מִן הָעֵץ וָאֹכֵל". מי יודע, אולי אם היה מתוודה ואומר: "אתה ה' אלוהי נתת לי אשה לשמוח עימה, ואני במקום להודות לך, שקעתי במחשבות אנוכיות ומתוך כך נתקלקלנו וחטאנו", אולי אם היה אומר כך, היה נסלח לו ולא היה מגורש מגן עדן.

על פי זה מובן מדוע דקדקו כל כך חז"ל בדיני ברכות עד שתקנו ברכה מיוחדת לכל סוג של הנאה, ודייקו בשיעור החייב בברכה אחרונה, כדי שעל כל הנאה והנאה תינתן הודאה לה' באופן המשובח והנאה ביותר. ויש באמירת הברכות בכוונה משום תיקון חטא אדם הראשון.

ב – האוכל ואינו מברך מועל וגוזל

השמים מספרים כבוד א-ל, והארץ מלאה כבודו. העצים והעשבים מרננים לפניו, החיות מתהלכות וזוחלות מלפניו, העופות פורחים כנגדו, הים וכל אשר בו גועש ונע לכבודו. וכולם יחד וכל אחד לחוד אומרים לפניו שירה.

לכל נברא ונברא שברא הקב"ה בעולמו יש ייעוד משלו, והוא מגלה פן נוסף מהשפע האלוקי האין סופי, שאין הקב"ה בורא דבר בעולמו לבטלה.

לענבים ייחוד משלהם ולתאנים ייחוד משלהם, וכך לכל פרי ופרי. יש מתוקים ויש חמצמצים, יש מזינים ויש מעוררים, יש שמרקמם קשה ויש שהוא רך, ואף צבעו וצורתו של כל פרי ופרי משרים אווירה מיוחדת. וגם לכל ענב וענב שגדל בעולמו של הקב"ה ייחוד משלו, ואין ענב אחד יכול להחליף את חבירו. ואף שאיננו עומדים על סודו של כל פרי ופרי, מכל מקום הבורא שבראו יודע את סודו ונתן בו ניצוץ מיוחד שמכוחו הוא חי ומכוחו גדל.

וכל הנוטל דבר מן העולם בלא רשות, הרי הוא פוגע בהרמוניה הכללית של העולם ונחשב לגוזל. אבל אם הוא מברך ומכיר טובה לקב"ה, הוא נחשב כנוטל רשות. וזהו שאמרו חכמים (ברכות לה, א): "אסור לו לאדם שיהנה מן העולם הזה בלא ברכה, וכל הנהנה מן העולם הזה בלא ברכה - מעל... וכאילו נהנה מקדשי שמים". ועוד אמרו (ברכות לה, ב): "כל הנהנה מן העולם הזה בלא ברכה, כאילו גוזל להקדוש ברוך הוא וכנסת ישראל". כי המגמה של כל הבריאה היא לגלות את דבר ה' בעולם, וזה גם ייעודם של ישראל,

שנאמר (שם מג, כא): "עַם זוּ יָצַרְתִּי לִי תְּהִלָּתִי יְסַפֵּרוּ". וכאשר אדם נהנה מן העולם בלא לברך, הרי הוא גוזל את הקב"ה ואת ישראל.

אבל אם הוא מברך לה', לא רק שאינו פוגע בבריאה, אלא להיפך, הברכה נחשבת לגילוי שם ה' במדרגה גבוהה יותר מעצם קיומו של אותו נברא. שהברכה מגלה את שורשו של המאכל הטעים והיפה, שהקב"ה בראו. וזוהי תכליתו העליונה של כל נברא, שיתקדש על ידו שמו של ה' בעולם. ואף המברך עצמו זוכה על ידי כך להתרומם ולהתקשר לה'.

וזהו שאמרו חכמים (ברכות שם), שלפני הברכה, כל הארץ ומלואה שייכת לה', ואין לאדם רשות ליהנות ממנה, שנאמר (תהלים כד, א): "לַה' הָאָרֶץ וּמְלוֹאָהּ תֵּבֵל וְיֹשְׁבֵי בָהּ". אבל אחר שהאדם מברך, רוצה ה' שיהנה מכל אשר ברא למענו בארץ, שנאמר (תהלים קטו, טז): "הַשָּׁמַיִם שָׁמַיִם לה' וְהָאָרֶץ נָתַן לִבְנֵי אָדָם".

עוד מבואר שם בתלמוד, שמי שאינו יודע לברך, תקנתו שילך אצל חכם וילמדנו ברכות. כפי הנראה לא מספיק ללמוד את הברכות בשטחיות, צריך ללכת לחכם, כדי לעמוד על סודן ומשמעותן של הברכות, כדי שידע כיצד לקדש על ידן את שמו של הקב"ה כראוי.

ג – יסוד הברכה

חסד גדול עשה ה' עמנו, שגילה לנו שטוב לפניו שנברך ונודה לשמו, שנאמר (דברים ח, י): "וְאָכַלְתָּ וְשָׂבָעְתָּ וּבֵרַכְתָּ אֶת ה' אֱלוֹהֶיךָ". והוא יתברך כמובן שאינו זקוק לשבחים שלנו, אלא שרצה הקב"ה להיטיב לנו, ונתן לנו את המתנה הגדולה ביותר, את האפשרות לברך לפניו. וזו זכות נפלאה, לומר לה' ברכה ולדעת שיש לה ערך בעיני ה'. כל החיים מקבלים משמעות על ידי כך. כבר איננו כבעלי החיים שנולדים ומתים בלא פשר, אלא כבני אדם הזוכים להתקשר לרבונו של עולם, ולומר לפניו ברכה. ומתוך ההתקשרות שנעשית בברכה, מתווסף שפע של חיים לעולם.

יסוד הברכה לדעת את ה' שהוא מקור הברכה, ולכן בכל ברכה אנו מזכירים את שמו - "ה' אלוהינו". וכדי שיהיה ברור שה' שאנו פונים אליו אינו רק רם ונישא בגובהי מרומים, אלא גם מחיה את העולם, משגיח על בריותיו ומנהיגם, אנו מזכירים את מלכותו - "מלך העולם". ואמרו חכמים, כל ברכה ששכח להזכיר בה את שמו או את מלכותו - אינה ברכה (ברכות מ, ב).

ויש לדעת, כי אף שה' נתגלה אלינו ביציאת מצרים ומתן תורה והורה לנו דרך לברכו, רק מעט מאורו נתגלה, כי את כל אורו אין נברא שיכול לקלוט. ולכן בנוסח הברכה רמזו חכמים לשתי המדרגות הללו, למה שמתגלה אלינו, ולמה שמעבר לכך. בהזכרת שמו אנו אומרים שני שמות: הראשון, ה', רומז למדרגה עליונה, שרק מעט מזער ממנה מתגלה אלינו. ואילו השני, אלוהינו, רומז למה שמתגלה אלינו. יתר על כן, בתחילת הברכה אנו פונים אליו ישירות ואומרים: "ברוך אתה ה' אלוהינו". אולם לאחר מכן אנו עוברים לדבר אליו כאל נסתר, ואומרים: "שהכל נהיה בדברו", "בורא פרי העץ", "אשר קדשנו במצוותיו וצוונו", שאז אנו מתכוונים כלפי מה שלגמרי מעבר להשגתנו.

משמעות לשון 'ברכה' - תוספת וריבוי. כמו שנאמר (שמות כג, כה): "ובירך את לחמך", והכוונה יוסיף וירבה את לחמך. וכן נאמר (דברים ז, יג): "וַאֲהֵבְךָ וּבֵרַכְךָ וְהִרְבֶּךָ וּבֵרַךְ פְּרִי בִטְנְךָ וּפְרִי אַדְמָתֶךָ דְּגָנְךָ וְתִירֹשְׁךָ וְיִצְהָרֶךָ שְׁגַר אֲלָפֶיךָ וְעַשְׁתְּרֹת צֹאנֶךָ עַל הָאֲדָמָה אֲשֶׁר נִשְׁבַּע לַאֲבֹתֶיךָ לָתֶת לָךְ", והכוונה שירבה ויוסיף על פרי בטנך ואדמתך. ואם כן מהו שאנו מברכים את ה', הלא הוא שלם ואין סופי, ומה אפשר להוסיף ולהרבות

בו? אלא שהכוונה לריבוי גילוי שכינתו בעולם, שעל ידי שאנו נהנים מעולמו ויודעים שהכל ממנו, ואומרים זאת, מתווסף גילוי שכינתו בעולם. ואם כן באמירת הברכה איננו מתפללים עליו כביכול, אלא מציינים עובדה, שבזה שאנו יודעים שהכל בא ממנו, מתרבה גילויו בעולם (נפש החיים שער ב', פרקים ב-ד).

ומתוך כך שבכל ברכה וברכה יש גילוי שכינה נוסף בעולם, מתווספים על ידי כך חיים לעולם, שכן חיי העולם וכל אשר בו תלויים בקשר של העולם אל הבורא, מקור החיים. הרי שבכל ברכה שאנו מברכים, נוצר צינור של שפע, שדרכו יורדים טללי ברכה וחיים אל העולם. ולזה אולי רמזו חכמים שאמרו, שהרוצה להיות חסיד ידקדק בענייני ברכות (ב"ק ל, א), שעל ידי הברכות הוא מוסיף חסד וברכה לעולם.

ד – הברכות שלפני האכילה

שני סוגים של ברכות על האוכל ישנן, לפני האוכל ואחריו. הברכה שלפני האוכל, היא הברכה שמברכים לה' על ההנאה מהאוכל, והסברה מחייבת זאת, שאין לאדם ליטול דבר להנאתו מעולמו של הקב"ה בלא נטילת רשות והכרה בכך שהקב"ה ברא אותו. וסברה זו פשוטה ומחייבת כל כך, עד שלא הוצרכה התורה לצוות על כך, כי נכון שיעשה זאת האדם מדעתו.

וכשם שראוי לאדם שמקבל מתנות מחבירו להודות באופן ייחודי על כל מתנה, ואילו זה שמודה על הכל בנוסח סתמי, מראה שאינו מבחין במהות המתנה, וממילא תודתו מאבדת את משמעותה, כך ראוי לאדם לנהוג כלפי שמיים. לפיכך תקנו חכמים להודות בברכה מיוחדת על כל סוג וסוג של מאכל (ועיין להלן ח, ד).

על לחם מברך: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם המוציא לחם מן הארץ" (להלן ג, א). ועל מיני מזונות מברך: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם בורא מיני מזונות" (להלן ו, א). ועל יין מברך: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם בורא פרי הגפן (להלן ז, ג). ועל פירות העץ מברך: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם בורא פרי העץ". ועל פירות האדמה מברך: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם בורא פרי האדמה" (להלן ח, א-ב). ועל שאר מאכלים שאינם גדלים מהארץ, כדוגמת בשר וחלב מברך: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם שהכל נהיה בדברו" (להלן ח, ג). וכל ברכה וברכה מגלה את שורשו האלוקי המיוחד של המאכל, ולכן יש לדקדק מאוד בברכות, שלא לברך על מין אחד את ברכתו של חבירו.

ה – הברכה שלאחר האכילה

הברכה שלאחר האכילה יש בה חידוש, שכן אחר שכבר הודינו לה' בברכה שלפני האכילה, לכאורה אין עוד צורך להודות לה' לאחר האוכל. ועל כן נצטווינו בתורה, שגם אחר שנאכל ונשבע, נתבונן בכל הטובה שהשפיע ה' לישראל, ונודה לה' ונברך על כך, שנאמר (דברים ח, י): "וְאָכַלְתָּ וְשָׂבָעְתָּ וּבֵרַכְתָּ אֶת ה' אֱלוֹהֶיךָ עַל הָאָרֶץ הַטֹּבָה אֲשֶׁר נָתַן לָךְ". יש במצווה זו הדרכה חשובה מאוד. בדרך כלל, כאשר אדם רעב, הוא יודע שהוא זקוק לעזרה, והוא צועק אל ה'. אבל כשהוא שבע וטוב לו, הוא עלול להסתפק בשמחה הפשוטה והמגושמת שיש לו מן האוכל ולשכוח את ה'; לשכוח שעדיין ניצבים בפנינו אתגרים עצומים - להתגדל באמונה, לגלות שכינה בארץ הטובה אשר נתן לנו ה', להתקשר אל הברית שבין ישראל לה', להתקשר אל התורה הקדושה, לבקש על ישראל ועל ירושלים ובית המקדש, ולתקן עולם במלכות שד-י. כל היסודות הללו, באים לידי ביטוי בברכות שאנו אומרים בברכת המזון, כמבואר בהמשך (ד, א-ד).

לברכת המזון המלאה זוכה רק מי שאכל פת. ומי שאכל משבעת המינים שנשתבחה בהם ארץ ישראל, זוכה לברך ברכה אחת שהיא תמצית של ברכת המזון, ועל כן היא נקראת 'מעין שלוש', שיש בה תמצית של שלוש הברכות שבברכת המזון. ונחלקו הפוסקים בשאלה, האם חיוב ברכה זו מהתורה או מדברי חכמים (להלן י, א-ב).

כהמשך לכך תקנו חכמים, שכל מי שאכל או שתה ונהנה ממאכלים שאינם משבעת המינים, יברך לאחר אכילתו ושתייתו ברכה קצרה לה', הלא היא ברכת 'בורא נפשות' (להלן י, ד). אלא שכדי לברך ברכה אחרונה צריך שיאכל אדם לכל הפחות כ'זית', או ישתה כשיעור רביעית, כדי שתשאר לו מזה תחושה של נחת, שמתוכה אפשר יהיה לברך, ושיעור זה יבואר להלן (י, ה-י).

כאן המקום להוסיף, כי לעיתים מתפשטת בנפשו של האדם עגמומיות לאחר האכילה. אולי בגלל התקווה שהיתה לו לפני שהתחיל לאכול, שהמאכל הטעים יפיג את עצבונו ויביא אותו אל סיפוקו, והנה הוא אכל ונשאר עצוב. ולפעמים תחושת הכבדות שמתגברת לאחר הסעודה, גורמת לדיכאון מסוים. ולפעמים הוא מצטער על כך ששוב נכשל באכילה יתירה, ועתה בטנו מלאה והוא מרוגז ומיואש מעצמו. על ידי אמירת ברכת המזון בכוונה, יכול האדם להעלות את עצמו מן התחושות השליליות הללו, ולהעניק לאכילתו משמעות ערכית. ואפילו אם הפריז ואכל יתר על המידה, אם יאמר את הברכה בכוונה יתירה, עדיין הברכה תוכל לתקן את מה שפגם, ולהפוך את הכבדות והייאוש לחיוניות ושמחה (עיין מידות ראיה, העלאת ניצוצות ו). וזה עניינה של כוס היין, שמברכים עליה ברכת המזון בסעודות גדולות, כדי לסיים את הסעודה בהתעלות של הודאה ושמחה לפני ה' (עיין להלן ה, יג).

ו – נוסח הברכות

אנשי כנסת הגדולה ובראשם עזרא הסופר, תקנו את נוסח הברכות והתפילות (ברכות לג, א). ואמנם יסודה של ברכת המזון מהתורה, ואת עיקרי ברכותיה תקנו משה רבנו, יהושע בן נון, דוד המלך ושלמה המלך, כפי שיבואר בהמשך (ד, א), מכל מקום הנוסח הסופי שלה נחתם על ידי אנשי כנסת הגדולה (החינוך תל).

שלושה סוגים של ברכות תקנו חכמים: א) ברכות הנהנין, שהן ברכות שבח על ההנאה שאדם נהנה בעולמו של הקב"ה, ועיקר ספרנו מוקדש להם. ב) ברכות על המצוות, ועניינן לכוון את דעתו של האדם למצווה שהוא עומד לקיים. ג) ברכות הודאה ושבח, כדוגמת ברכות השחר וברכות הראייה (להלן פרק טו). ויש ברכות שבח שיש בהן בקשה, כמו הברכות שבתפילת עמידה (רמב"ם הל' ברכות א, ד).

אין לשנות בנוסח הברכות, ואם שינה בנוסח הברכה, כל שלא אמר 'ברוך', או שלא הזכיר את שם ה' (ה' או אלוהינו) ומלכותו (מלך העולם), או שהשמיט את עיקר תוכנה של הברכה, לא יצא ידי חובה (שו"ע ריד, א, וכמבואר להלן יב, ו).

אמר את הברכה בתרגום לשפה אחרת, יצא ידי חובה (שו"ע קפה, א). ולכתחילה יש לומר את כל הברכות בעברית, שהיא לשון הקודש ובה תקנו חכמים את נוסח הברכה (מ"ב קפה, א). ומי שאינו מבין עברית, יכול לכתחילה, כל עוד לא למד עברית, לברך בלשון תרגום (עיין פניני הלכה תפילה יז, ח).

ז – דרך אמירת הברכה וכבודה

טוב לומר את הברכה בקול, כי הקול מעורר את הכוונה, ועל ידי כך גם יוכלו חבריו לזכות בעניית 'אמן' ויתרבה קידוש השם בעולם. ומצד הדין, צריך המברך לומר את הברכה בקול, כדי שלכל הפחות, הוא ישמע את עצמו מברך. בדיעבד, אם הוציא את הברכה בשפתיו בקול חלש כל כך שלא הגיע לאוזנו, יצא ידי חובה. אבל אם לא הוציא את הברכה בשפתיו אלא רק הרהר בה, לא יצא ידי חובה, ועליו לחזור ולברך (שו"ע קפה, ב-ג, מ"ב ב-ג).[1][1]. אמנם לרמב"ם וסמ"ג גם הרהור כדיבור, אבל לר"ח, אשכול, תר"י, רא"ש, או"ז, ראב"ד, מרדכי ועוד רבים הרהור אינו כדיבור. ולכן, אם הרהר את הברכה בלא לחתך בשפתיו, לא יצא ועליו לחזור לברך, וכפי שכתבו בבאו"ה סב, ד, 'יצא', וברכ"ה ח"א ו, 4. ועיין פניני הלכה תפילה א, ט, 2. ושלא כפי שכתב בילקוט יוסף רו, יא, לעניין ברכה אחרונה.

הואיל וברכות הנהנין נקבעו כדי להודות ולשבח לה', מן הראוי לאומרן באופן מכובד. אמרו חכמים (ברכות מז, א): "לא יזרוק ברכה מפיו", כלומר, לא יאמר את הברכה במהירות, כאילו היתה עליו כמשא כבד שהוא רוצה להיפטר מחובתה.

מכבוד הברכה שלא לעשות מלאכה בעת אמירתה. ואפילו מלאכה קלה אסורה, למשל, אין לסדר את הצלחות והסכו"ם בעת ברכת המזון (שו"ע קצא, ג).

מותר לומר ברכות בהליכה, ורק ברכת המזון שהיא חשובה במיוחד צריכה להיאמר בישיבה. ויש אומרים שדין ברכת 'מעין שלוש' כדין ברכת המזון, ואף היא צריכה להיאמר בישיבה (להלן י, ג).

אסור לדבר באמצע הברכה, ואם הפסיק באמצע ברכה קצרה, כיוון שההפסקה מבטלת את משמעות הברכה - הפסיד את הברכה. ואם הפסיק באמצע ברכה ארוכה במקום שאינו מבטל את משמעות הברכה, יכול להמשיך בברכה (ח"א ה, יג).

בעת שאדם מברך, צריך לכל הפחות שערוותו תהיה מכוסה (שו"ע או"ח עו, ד). ולכתחילה עדיף ללבוש מכנסיים וחולצה בעת הברכות. ובמיוחד את ברכת המזון יש להשתדל לברך בלבוש מכובד (מ"ב קפג, יא, להלן ד, יג). גברים צריכים לכסות את הראש בעת הברכה. נשים אינן חייבות לכסות את ראשן בעת אמירת ברכה, וגם אשה נשואה, כשהיא לבדה או עם בני ביתה, אינה חייבת לכסות את הראש בעת אמירת ברכות (פניני הלכה 'תפילת נשים' י, ה-ו).

ח – ניקיון וטהרה בברכה

הנצרך לנקביו עד שאינו יכול להתאפק 72 דקות, אסור לו לברך ברכות. ואם בירך, בדיעבד יצא ידי חובתו. ואם יכול להתאפק 72 דקות, רשאי לברך (כמבואר בפניני הלכה 'תפילה' ה, ט).

שתוי יכול לברך לכתחילה, ואם הוא שיכור שאינו יכול לעמוד בכבוד לפני המלך, לכתחילה לא יברך. ומי שאם ימתין עד שיתפקח מיינו, יפסיד את הברכה, יברך כשהוא שיכור. ומי שנשתכר כלוט, עד שאינו יודע מה קורה עימו, נחשב כשוטה, ופטור מכל המצוות, וגם אם בירך, אין ברכותיו נחשבות כלל (כמבואר שם ה, יא).

עשה צרכיו או שנגע בידיו במקומות המכוסים שבגופו, צריך נטילה לפני הברכה. ואם אין לו מים, ישפשף את ידיו בבגד או בדבר אחר שינקה אותן, ואח"כ יברך. וסתם ידיים, אינן צריכות נטילה לפני ברכה (שו"ע ד, כג, מ"ב נט-סא).

אסור לומר דברים שבקדושה מול ערווה (כמבואר בפניני הלכה 'תפילה' ג, יא). וכן אסור לומר דברים שבקדושה במקום שיש בו צואה ושאר דברים מסריחים כמותה. והאיסור הוא בתוך ארבע אמות של צואה, וכן במקום שמריחים או רואים אותה. ובדיעבד, אם בירך במקום צואה, למרות שעשה איסור, לא יחזור לברך. אבל אם התפלל עמידה במקום צואה, לא יצא ידי חובתו (שם ג, ט-י).

תינוק בן פחות משנה, כיוון שצואתו אינה מסרחת כל כך, בשעת הדחק מותר לברך לידו. ואם התינוק הגיע לגיל שנה ועשה את צואתו בבגדיו, ובתוך שאמו מברכת הוא בא אליה. אם היא באמצע ברכה קצרה - תתרחק למקום שלא תרגיש בריחו, ותסיים את ברכתה. ואם היא בברכת המזון שזמן אמירתה ארוך יותר, ואין ביכולתה להתרחק או להניחו במקום אחר עד שתסיים את כל ארבע הברכות של ברכת המזון; כיוון שממילא אסור לה להמשיך בברכה כשהיא מריחה את צואתו, תנקה אותו ותחליף לו את החיתול, תיטול את ידיה, ותמשיך מתחילת הברכה שהפסיקה בה (שו"ע או"ח סה, א, באו"ה קפג, ו, ד"ה 'אפילו', פניני הלכה 'תפילת נשים' יא, ט).

ט – מצוות עניית אמן

השומע אדם מישראל מברך - חייב לענות אחריו 'אמן' (שו"ע רטו, א, ועיין להלן יב, ח). ומי שעונה 'אמן' בכוונה, מעלתו גדולה. ואמרו חכמים (שבת קיט, ב): "כל העונה 'אמן' בכל כחו - פותחים לו שערי גן עדן, שנאמר (ישעיהו כו, ב): פִּתְחוּ שְׁעָרִים וְיָבֹא גוֹי צַדִּיק שֹׁמֵר אֱמֻנִים". וביארו שם בגמרא, שהכוונה במילת 'אמן' - 'אל מלך נאמן', היינו שבעניית 'אמן' יש ביטוי של אמונה בה'. ומי שלמרות החושך וההסתר שבעולם הזה, שומר אמונים לה' ועונה 'אמן' בכל כוחו, הרי שהוא דבק בה' באמת, ופותחים לו שערי גן עדן.

עיקר משמעות עניית 'אמן' 'בכל כוחו' - בכל כוח כוונתו. אולם יש חשיבות גם לענות בקול רם, שעל ידי כך כל כוחותיו שותפים בעניית ה'אמן'. ועוד, שהענייה בקול מעוררת את הכוונה, ומרבה קידוש השם בעולם. אבל לא יגביה העונה את קולו יותר מקולו של המברך (שו"ע קכד, יב). ואם רוצה להגביה את קולו יותר, כדי לעורר את השומעים שיענו גם הם, מותר (מ"ב מז).

אמרו חכמים (ברכות נג, ב): "גדול העונה 'אמן' יותר מן המברך". ואמנם זה שאמר את הברכה זוכה לקבל שכר תחילה, שבזכותו היה אפשר לענות 'אמן'. אבל מעלת העונה 'אמן' גבוהה ממעלת המברך, ולכן לבסוף שכרו גדול יותר. והטעם לכך, שהמברך אומר ברכה בדבר מסוים, ואילו העונה 'אמן' בכוונה, מתרומם מתוך כך אל כלל האמונה. (והדבר רמוז במילה 'אמן', שבגימטריא שלה יש שני שמות קדושים, הויה ואדנות, והם יחוד קודשא בריך הוא ושכינתיה, מחזור ויטרי קכו).

בנוסף לאמונה הכללית שבאה לידי ביטוי בעניית 'אמן', יש בה משמעות מפורטת, שאמת הוא מה שאמר המברך. שאם שמע, למשל, "המוציא לחם מן הארץ", יכוון בענייתו: אמת היא שה' מוציא את הלחם מן הארץ. וכשיש בברכה גם בקשה, כמו בברכת 'חונן הדעת' שבעמידה, יכוון: אמת שה' חונן הדעת, וגם: הלוואי שיחון אותנו בדעה (שו"ע קכד, ו, מ"ב כה).

עניית 'אמן' מבטאת את היחס של האדם לאמונה בה' יתברך, וכשהאמונה פגומה, היכולת שלנו לקלוט את החיים שה' משפיע לנו נפגמת. וזהו שאמר בן עזאי: "כל העונה אמן יתומה - יהיו בניו יתומים, חטופה - יתחטפו ימיו, קטופה - יתקטפו ימיו. וכל המאריך ב'אמן' - מאריכין לו ימיו ושנותיו" (ברכות מז, א).

לפיכך, לא יחטוף את ה'אמן', לאומרה לפני שהמברך סיים את הברכה. ולא יקטוף את ה'אמן', להבליע אותיותיה או להפטירה בשפה רפה וקול חלש. ולא ירחיק את עניית ה'אמן' מסיום הברכה, שאז היא נקראת 'אמן-יתומה' (שו"ע קכד, ח).

אלא צריך לענות 'אמן' בקול נאה, ולא יאריך באמירתה וגם לא יקצר, אלא יענה כשיעור שאפשר לומר בו 'א-ל מלך נאמן' (שו"ע קכד, ח). ואף המברך צריך לכוון דעתו ל'אמן' שעונים אחריו (רמ"א קסז, ב).[2][2]. היו מגדולי הראשונים שנהגו לומר "ברוך הוא וברוך שמו" אחר הזכרת השם שבברכה, ונתפשט מנהגם בישראל, אצל האשכנזים בעיקר בחזרת הש"ץ, ואצל ספרדים גם בברכות נוספות. אמנם אין בזה חיוב, ולכן בברכות שיוצאים בהן ידי חובה, כברכות הקידוש ותקיעת שופר, אין לענות "ברוך הוא וברוך שמו", כדי שלא להפסיק באמצע הברכה באמירת דבר שלא תקנו חכמים. ואמנם לרב רקח (לוב) ולרבים דעימיה, לכתחילה צריך לענות "ברוך הוא ברוך שמו" בברכות אלו. אולם מנגד, לערוה"ש קכד, י, ואג"מ או"ח ח"ב סו"ס צח, אם ענה בהן "ברוך הוא וברוך שמו" לא יצא. לפיכך לכתחילה לא יענה "ברוך הוא וברוך שמו" על ברכות שיוצא בהן ידי חובה, ובדיעבד אם ענה - יצא ידי חובתו, מפני שלא הסיח את דעתו בענייה זו מהברכה (ברכ"י ריד, ג; מ"ב קכד, כא). במקומות שלא נהגו לענות "ברוך הוא וברוך שמו", גם הרוצה לענות - יענה בלחש, כדי שלא לבלבל את המברך

י – כללי הוצאה ידי חובה בברכות

שניים שאוכלים יחד, יכול אחד לברך בקול וחבירו יענה אחריו 'אמן' ויצא ידי חובתו, ובתנאי שהמברך יתכוון להוציא את השומע, והשומע יתכוון לצאת בשמיעתו. וגם אם השומע התרשל ולא ענה 'אמן', כל זמן שכיוון לצאת בשמיעתו - יצא (שו"ע ריג, ב-ג, ועיין להלן ג, 4, אם דיבר בין הברכה לאכילה. ולהלן יב, ז).

אלא שצריך לדעת שיש הבדל עקרוני בין ברכות הנהנין לברכות המצוות. שבברכות המצוות יכול אחד לברך עבור חבירו אף שהוא עצמו אינו צריך לברך כלל. למשל, אדם המניח תפילין ואינו יודע לברך, יכול חבירו לברך עבורו, למרות שהוא עצמו אינו מניח תפילין, וכך בכל המצוות. והטעם, שכל ישראל ערבין זה בזה, ולכל אחד מישראל יש שותפות במצוות שמתקיימות על ידי חבירו, לפיכך יכול אחד לברך עבור חבירו.

אבל ברכות הנהנין שאנו מברכים על מאכל ומשקה, הן ברכות רשות, שהנהנה צריך לברך עבור עצמו, ומי שאינו נהנה אינו קשור כלל לאכילה של חבירו, ולכן אינו יכול לברך עבורו. לכן, מי שאינו אוכל לחם, אינו יכול לברך 'המוציא' עבור חבירו. וגם אם אינו יודע לברך, אין חבירו יכול לברך עבורו, אלא יאמר את הברכה לאט, וזה שאוכל יחזור אחריו מילה במילה וכך יצא ידי חובתו (ר"ה כט, ב, שו"ע ריג, ב).

לעיתים ברכת הנהנין היא גם ברכה של מצווה, כגון ברכת היין בקידוש והבדלה של שבת ויום טוב, ואז דינה כברכת המצוות, וגם מי שאינו שותה מהיין יכול לברך על היין בקידוש עבור מי שישתה (שו"ע קסז, יט-כ).

ב – נטילת ידיים לסעודה

א – טומאת הידיים

נטילת ידיים היא אחת משבע המצוות שתקנו חכמים. כדי להבין את שורש תקנתם יש להקדים תחילה, שעל פי התורה כל הגוף נחשב ליחידה אחת לעניין טומאה וטהרה, או שכולו טהור או שכולו טמא. כלומר, אם איבר אחד מאיברי הגוף נגע באחת הטומאות, אזי הגוף כולו נטמא. למשל, הנוגע ברגלו במת, לא רק הרגל נטמאה אלא כל הגוף נטמא. וכן הטהרה צריכה לכלול את כל הגוף, ולכן בעת שיטבול אדם במקווה כדי לטהר את עצמו, צריך לטבול את כל גופו כאחד בתוך המים.

כתוספת לדין זה, באו חכמים וקבעו שיש מעמד מיוחד ונפרד לידיים. שהואיל והן מתעסקות בכל ענייני המעשה והחומר, הן מתלכלכות יותר משאר הגוף, וכן הן עלולות לנגוע בלא משׂים בדברים טמאים, ועל כן קבעו חכמים שסתם ידיים נחשבות כטמאות, ודרך טהרתן היא על ידי נטילתן במים (ע' רש"י שבת יד, א).

כמה שלבים עברה תקנה זו. בתקופת בית המקדש הראשון תיקן שלמה המלך טומאה לידיים לעניין קרבנות, שכל הבא לנגוע בידיו בקרבן - חייב ליטול את ידיו תחילה, ואם נגע בלא ליטול את ידיו - טימא את בשר הקרבן ופסלו מאכילה. בתקופת בית המקדש השני תקנו בית שמאי ובית הלל שגם לעניין תרומה הידיים טמאות, שכל הנוגע בתרומה בלא נטילה פסל אותה מאכילה, וכדי שלא יכשלו באכילתה צריכים לשורפה (שבת יד). סמוך למועד חורבן בית המקדש השני, הרחיבו חכמים את המצווה, וקבעו שאסור לאכול לחם ללא נטילת ידיים (חולין קו, א).

שני טעמים נאמרו בטעם מצוות הנטילה לפני אכילת הלחם. האחד, משום סרך תרומה. כלומר, כדי שהכהנים יתרגלו ליטול את ידיהם לפני אכילת התרומה, תקנו חכמים שכל ישראל יטלו את ידיהם לפני הסעודה, ועל ידי כך מנהג הנטילה ישתרש בקרב כל ישראל, והכהנים יתחזקו ליטול ידיים לפני אכילת תרומה. ואף שכיום בית המקדש חרב, וכבר דורות על גבי דורות אין הכהנים אוכלים תרומה מפני הטומאה, תקנת הנטילה לא בטלה, שמהרה יבנה בית המקדש ועלינו להיות מוכנים ורגילים במנהגי הטהרה. הטעם השני, מפני שהידיים עסקניות ובתוך כך הן נוגעות במקומות שיש בהם זיעה או במקומות מטונפים, ואין ראוי לאכול בידיים מזוהמות. וכדי לשמור על טהרת האכילה וקדושתה, תקנו חכמים נטילת ידיים לפני הסעודה (ברכות נג, ב). ואפילו מי שידיו נקיות, כגון שזה עתה רחצם במים עם סבון, צריך ליטול את ידיו לפני אכילת הלחם, כדי לטהרם ולקדשם לקראת הסעודה (עיין שו"ע או"ח קנח, א; מ"ב א).

ב – נטילת הידיים לפני הסעודה

כדי להסביר את הטעם הרוחני למצוות נטילת ידיים, יש להקדים שככל שמדובר בפעולה חיונית יותר עבור האדם, כך השפעתה לטוב או לרע מרובה יותר. ולכן סביב האכילה שהיא יסוד חשוב בקיומו של האדם נאמרו הלכות רבות. כי אפשר לאכול כדי לספק תענוג רגעי, ואפשר לאכול כדי לקבל כוח לחיים מלאי תוכן ומשמעות. וכל ההלכות שנאמרו בענייני האכילה מכוונות למטרה אחת, כדי שהאוכל יגביר בנו את ההרגשות הטובות ויתן לנו כוח להתרומם ולעסוק בתיקון העולם, ולא ישפיל את נפשנו לתוך

תאוות אכילה חומרית נטולת תוכן רוחני. וכיוון שהלחם הוא עיקר מזונו של האדם, תקנו חכמים ליטול ידיים לפני אכילתו.

על ידי הידיים והאצבעות מתבצעות רוב הפעולות האנושיות. בכוחן של הידיים לעשות מעשים טובים ומועילים, ומאידך מעשים רעים. הדבר בא לידי ביטוי ביכולת תנועתן המיוחדת, אפשר להרים אותן אל מעל הראש ואפשר להורידן מטה. הן אוחזות, נוגעות וממשמשות בכל, ועל כן הן עלולות להתלכלך יותר משאר האיברים. וכיוון שתכלית הסעודה להעניק תוספת כוח וחיוניות, אנו מטהרים את הידיים מהזוהמה שדבקה בהן תוך עיסוקי העולם, ומקדשים אותן לקראת הסעודה, כדי שנוכל לשאוב מן האוכל את החיוניות הנצרכת לחיים מלאי תוכן ערכי.

וזהו שאמרו חז"ל (סוטה ד, ב): "כל האוכל לחם בלא נטילת ידים - כאילו בא על אשה זונה". גם האכילה וגם האהבה חיוניים מאוד לקיומו של האדם, וכמו כל דבר בחיינו אפשר לעשותם בקדושה או חס וחלילה להיפך. וכשם שציוותה התורה שלא לאהוב דרך זנות אלא רק על ידי חופה וקידושין, כך תקנו חכמים שניטול ידיים לפני הסעודה, ובכך נטהר ונקדש את אכילתנו. אבל מי שאוכל בלא נטילה, כאילו אוכל לחם טמא, שכן הוא מתייחס רק לצד הגשמי שבלחם (מהר"ל נתיב העבודה טז).

ודווקא מי שאוכל מן הלחם צריך ליטול ידיים, ואפילו אם לא יגע בידיו בלחם אלא יאכל אותו על ידי סכין ומזלג או שאדם אחר יאכיל אותו, בכל זאת חייבו אותו חכמים ליטול ידיים. אבל אדם שאינו מתכונן לאכול בעצמו, אפילו אם יגע בלחם כדי להאכיל אדם אחר - אינו צריך ליטול ידיים. כי תקנת הנטילה נועדה לטהר ולקדש את האדם לקראת אכילתו, ולכן רק מי שעומד לאכול בעצמו צריך ליטול את ידיו (שו"ע או"ח קסג, ב).

ג – מקום הנטילה

לדעת רש"י והרא"ש ועוד הרבה פוסקים, מי הנטילה צריכים לשטוף את כל האצבעות עד מקום חיבורן לכף היד, אבל את כף היד אין צריכים לשטוף. לעומת זאת, לדעת הרי"ף והרמב"ם ועוד פוסקים, חיוב הנטילה כולל את כל כף היד, מקצות האצבעות ועד למקום חיבורה של כף היד לזרוע.

ואף שמעיקר הדין היה אפשר להקל, שכן מצוות הנטילה מדברי חכמים, נפסק להלכה, שראוי להחמיר וליטול את כל כף היד עד למקום חיבורה לזרוע. וזאת מפני שמבואר בתלמוד (שבת סב, ב), שכל המזלזל בנטילת ידיים מגיע לידי עניות, ואמר רב חסדא על עצמו, שהיה נוהג ליטול ידיו בשפע מים ובזכות זה זכה לעשירות. לפיכך, ראוי להדר לשפוך מים בשפע על כל כף היד, ולא לקמץ וליטול את האצבעות בלבד (ב"י ושו"ע קסא, ד, וע' באו"ה).

אמנם בשעת הדחק, כאשר יש מעט מים, או כאשר ישנם פצעים בכף היד, ניתן לסמוך על הדעה המקילה וליטול את האצבעות בלבד עם ברכה (מ"ב קסא, כב).

ראוי לעמוד על כך, שהכל מסכימים שצריך ליטול את האצבעות, המחלוקת היא לגבי כף היד. הכלל הוא שהטומאה נדבקת יותר בקצה גופו של האדם, ולכן ברור שהטומאה שורה על האצבעות יותר מאשר על כף היד. אפשר להסביר בטעם הדבר, שפנימיותו של האדם טהורה, רצונו הפנימי מכוון לטוב, ואילו הסיבוכים והטומאה נובעים מהפגישה עם העולם החיצוני. ולכן הטומאה שורה יותר בקצה גופו של

האדם, במקום המרוחק ממרכז גופו, מליבו, שרומז לפנימיות הטהורה שבו, כמו שנאמר (תהילים נא, יב): "לֵב טָהוֹר בְּרָא לִי אֱלוֹהִים".

ועיקר ייעודו של האדם להתמודד עם העולם החיצוני, לתקנו ולרוממו, ותפקיד זה מתבצע בפועל בידיים, שעל ידן הוא פועל ועושה, נושא ונותן. אלא שתוך כדי יציאתו של האדם אל ההתמודדות החיצונית, הוא עלול להתלכלך ולהיטמא מן הזוהמה שבעולם. וטומאה זו נדבקת באצבעות שהן קצה הגוף והן העוסקות בענייני העולם. ונחלקו בשאלה, האם גם כף היד כלולה בקצה הגוף המקבל טומאה או שמא רק האצבעות.[1][1]. אף שהאצבעות הן איבר חיצוני, כיוון שעל ידן אנו פועלים את כל הפעולות שבעולם, בראן הקב"ה באופן מיוחד הרומז לכל הכוחות הפנימיים הגנוזים בנשמתו של האדם. ולכן מספר האצבעות הוא עשר כנגד עשרה מאמרות שעל ידם נברא העולם, וכנגד עשרת הדברות, וכנגד עשר הספירות, שמספר עשר כולל את תמצית כל האידיאלים האלוקיים שבעולם. בדומה לזה, מצינו שהכהנים היו צריכים לקדש את כפות ידיהם ורגליהם לפני כניסתם לעבודת בית המקדש, שכן קצות הידיים והרגליים הם הרחוקים ביותר ממרכז חיותו של האדם, וממילא הטומאה נדבקת בהם יותר (מהר"ל נתיב העבודה פרק טז). ויש לדעת, שלגבי קידוש ידיים ורגליים של הכהנים לפני עבודתם במקדש, חייבים ליטול את כל כף היד (חולין קו, ב). וכך בנטילה לפני ברכת כהנים, צריכים ליטול את כל כף היד (שו"ע או"ח קכח, ו). ולגבי תרומה נחלקו הראשונים.

ד – ברכה על מצוות חכמים

נטילת ידיים היא אחת משבע המצוות שתקנו חכמים. ונתנה התורה כוח ביד חכמים לקבוע מצוות, שנאמר (דברים יז, י-יא): "וְשָׂמַרְתָּ לַעֲשׂוֹת כְּכֹל אֲשֶׁר יוֹרוּךָ", "לֹא תָסוּר מִן הַדָּבָר אֲשֶׁר יַגִּידוּ לְךָ יָמִין וּשְׂמֹאל". ולכן אנו מברכים על הנטילה: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם אשר קדשנו במצוותיו וצוונו על נטילת ידיים". שאף שהנטילה לא נזכרה בתורה שבכתב, נצטווינו לקיים את תקנות חכמים, ולכן אנו אומרים: "אשר קדשנו במצוותיו וצוונו".[2][2]. שבע המצוות הן: א) קריאת הלל בזמנים ידועים. ב) קריאת מגילה בפורים. ג) נרות חנוכה. ד) נרות שבת. ה) נטילת ידיים. ו) ברכות הנהנין, ברכות המצוות, ברכות השבח וברכות הבקשה. ז) עירוב. ראוי לציין שכל דברי חכמים רמוזים בתורה שבכתב. וכך גם בעניין נטילת ידיים, ישנו פסוק הרומז לכך כמבואר בתלמוד (חולין קו, א).

ויש לדעת, שאף שמבחינה עקרונית ברור שהמצוות שיסודן בתורה שבכתב חשובות מהמצוות שמדברי חכמים, וכן ישנו כלל הלכתי שבכל מצב של ספק: אם מקור המצווה בתורה שבכתב - צריכים להחמיר, ואם בדברי חכמים - מקילים. מכל מקום, מבחינה מסוימת חביבין דברי חכמים יותר מדברי תורה (ירושלמי ברכות א, ד). וזאת מפני שדווקא מפני עליונותה וקדושתה של התורה שבכתב, קשה לנו להיפגש עם עומק רעיונותיה, ולכן קשה לנו לשמור את מצוותיה. וכדי שעם ישראל יוכל לשמור את התורה ציווה ה' לחכמים, להניח סייג לתורה, ולגזור גזירות כדי שעל ידן נוכל לשמור את כל מצוות התורה. במילים אחרות, המצוות מדברי חכמים הן גשר הכרחי שבין האדם והתורה האלוקית, שכן מצוות אלו מבטאות את הרעיון האלוקי כפי שהוא מתקבל בעולם הזה, בדעתם האנושית של חכמי ישראל.

בנוסף לזה, יש בתקנות חכמים משום הבעת רצון מצידנו להוסיף ולקבל על עצמנו עוד מצוות, כדי להתקדש ולהתקרב יותר אל השלימות.

וכדי שלא יזלזלו בדברי חכמים, עשו חכמים חיזוק לדבריהם יותר מאשר לדברי תורה (עירובין עז, א). וכן מסופר במשנה (עדויות ה, ו), שאלעזר בן חנוך פקפק בתקנת נטילת ידיים, ונידו אותו חכמים. וכשמת, שלחו בית דין והניחו אבן על ארונו, שכל המת בנידויו - סוקלין את ארונו. וכן מסופר בתלמוד (עירובין כא, ב) על רבי עקיבא שבעת זקנותו נכלא על ידי הרומאים, ובכל יום היה מביא לו יהושע משרתו אוכל ומים לשתייה ולנטילת ידיים. יום אחד שפך הסוהר חצי מן המים, עד שלא נותרו בהם שיעור מספיק לנטילה ושתייה. העדיף רבי עקיבא להשתמש באותם המים לנטילה ולא לשתייה. ואף שמצד הדין, במצב של אונס כזה היה פטור מנטילת ידיים, העדיף רבי עקיבא להחמיר על עצמו ולסכן כמעט את נפשו בצמא, ובלבד שיקיים את דברי חכמים שתקנו ליטול ידיים לפני הסעודה. על ידי מסירות נפשו לימד רבי עקיבא את כולנו עד כמה חשוב לדקדק בקיום דבריהם של חכמים.

ה – נטילת ידיים לדבר שטיבולו במשקה

בכלל תקנת נטילת ידיים לפני אכילת לחם תקנו חכמים ליטול ידיים לפני אכילת דבר שטיבולו במשקה. לא נכנס לפרטי הדינים, רק נציין שהמים או משקים אחרים גורמים להעברת הטומאה והגברתה, ולכן תקנו חכמים שכל האוכל פרי או מאכל אחר שיש עליו רטיבות של אחד משבעת המשקים המעבירים את הטומאה, חייב ליטול את ידיו לפני אכילתו, כדי שהטומאה לא תעבור ותתגבר על ידי המשקים שעל המאכל (שבעת המשקים הם: יין, דבש, שמן, חלב, טל, דם, מים).

לדעת רוב הפוסקים, גם היום, שאיננו נוהגים בדיני טומאה וטהרה, צריכים ליטול ידיים לפני אכילת מאכל שיש עליו אחד מן המשקים. וכמו שדין נטילת ידיים לפני הסעודה לא התבטל בזמן הזה, כך גם דין הנטילה לפני אכילת מאכל שטיבולו במשקה לא נתבטל. וכך היא דעת רמב"ם, רש"י, רבנו יונה, רא"ש ועוד.

אולם לדעת מהר"ם מרוטנבורג, בעל העיטור והתוספות (פסחים קטו, א), ישנו הבדל בין הנטילות, שהנטילה שלפני הלחם נתקנה גם משום קדושה וניקיון, ולכן גם בזמננו צריך לקדש את הידיים ולנקותן לקראת הסעודה. אבל דין נטילת ידיים לפני דבר שטיבולו במשקה הוא רק מפני סרך טומאה, וכיוון שהיום דיני טומאה וטהרה אינם נוהגים, אין צורך ליטול ידיים לפני אכילת דבר שטיבולו במשקה.

למעשה נפסק ב'שולחן-ערוך' (או"ח קנח, ד), שיש ליטול ידיים לפני אכילת מאכל שטיבולו במשקה, אלא שכיוון שיש מקילים, אין לברך על נטילה זו. וכן דעת רוב הפוסקים האחרונים (מ"ב קנח, כ). לפי זה, האוכל, למשל, ענבים או תפוחים שנותרה עליהם רטיבות משטיפתם, צריך ליטול ידיים בלא ברכה לפני אכילתו.

אמנם למעשה, רוב האנשים נוהגים שלא ליטול ידיים לפני אכילת דבר שטיבולו במשקה. וכתבו כמה פוסקים (דברי חמודות, מ"א קנח, ח), שיש להם על מה לסמוך, הואיל ויסוד נטילת ידיים מדברי חכמים. וכמו בכל ספק שבדברי חכמים, כך גם בדין זה, ההלכה כדברי המיקל.[3][3]. לעומת זאת, יש נוהגים ליטול בברכה (כך מנהג התימנים הנוהגים כרמב"ם, וכן נהגו הגר"א ותלמידיו). אולם לרוה"פ, נוטלים בלא ברכה. ויש להוסיף, שבכמה דברים נחלקו הפוסקים האם חל דין דבר שטיבולו במשקה, ובמקרים אלו נראה שמלכתחילה אפשר להקל שלא ליטול מטעם ספק ספיקא, א' ספק אם הלכה כדעת המחמירים ליטול ידיים לפני דבר שטיבולו במשקה, ב' גם אם ההלכה כמחמירים, אולי אין זה דבר שטיבולו במשקה. לדוגמא, יש סוברים שמשקה מבושל אין דינו כמשקה, וכ"כ בשו"ת מהרימ"ט ח"א עו, ובשיירי כנה"ג קנח, ג. לפי"ז הטובל בסקוויט בתה פטור מנטילה (וכ"כ בא"ח תזריע יט). וכן האוכל פחות משיעור נפח

כביצה, אינו צריך נטילה מטעם ספק ספיקא (עיין בהלכה הבאה, ובמ"ב קנח, כ, שהעלה סברה להקל רק בכזית. ובפניני הלכה פסח טז, 15). וכן כשאוכלים את המאכל שיש עליו משקה בכף או מזלג, י"א שאין צריך ליטול ידיים לפניו, וקל וחומר כשהוא מבושל (ערוה"ש קנח, יב, ע' כה"ח כג). אבל אם שטף ענבים או תפוחים ונשארה בהם רטיבות, אפילו אם אינו נוגע בצד הרטוב, לרוה"פ ראוי להחמיר, שבמקרה זה אין צירוף של ספק נוסף להקל.

ו – על איזו כמות צריך ליטול

נחלקו הפוסקים בשאלה על איזה שיעור מאכל צריכים ליטול ידיים. יש אומרים שדין נטילת ידיים מקביל לברכת 'המוציא', וכמו שהאוכל אפילו חתיכה מזערית של לחם צריך לברך 'המוציא', כך הוא גם צריך ליטול ידיים (ל"ח ומ"א). ויש אומרים שהנטילה נתקנה למי שמתכוון לאכול שיעור כזית. ולדעה זו דין נטילת ידיים מקביל לדין ברכת המזון, וכמו שעל אכילה בשיעור של כזית מברכים ברכה אחרונה, כך גם האוכל שיעור זה צריך ליטול ידיים לפני אכילתו (ריטב"א והגר"א). ויש סוברים, שיש מקום לומר שנטילת ידיים נתקנה רק למי שמתכוון לאכול כשיעור נפח של ביצה (ב"י עפ"י הרוקח).

להלכה, נכון לחוש לכל השיטות, לפיכך, גם מי שמתכוון לאכול שיעור מזערי של לחם, יטול ידיים. אבל את הברכה יברך רק מי שמתכוון לאכול לחם כשיעור ביצה, שכך הוא הכלל, שבכל ספק הנוגע לברכות - ההוראה שלא לברך (שו"ע קנח, ב-ג, מ"ב י). וכל אדם מכיר את גודלה של הביצה, ואם להערכתו יש בלחם שהוא מתכוון לאכול כמו נפח של ביצה - יברך על הנטילה (עיין להלן י, ו).

עוד צריך לדעת, שגם מי שמתכוון לקבוע סעודתו על מאפים של מיני מזונות, צריך ליטול ידיים תחילה בברכה, ולברך עליהם 'המוציא' וברכת המזון (כמבואר במ"ב קנח, ח; כה"ח קנח, ז, ולהלן ו, ב).

ז – המים

את הנטילה יש לבצע מתוך כלי שיהיו בו מים בשיעור של 'רביעית הלוג' לכל הפחות, שהוא כנפח ביצה ומחצה. וכל הנוטל בפחות משיעור זה לא יצא ידי חובה (עיין להלן י, 11, שלשיעור ר"ח נאה הוא 86 מ"ל, ולחשבון עדכני הוא 75 מ"ל).

המים צריכים להיות שקופים כמראם הטבעי, אבל אם המראה שלהם השתנה - נפסלו לנטילה. לפי זה אסור ליטול ידיים במיץ, מפני שהוא מים שנשתנו מראיהם (שו"ע או"ח קס, א).

מים שנעשתה בהם מלאכה פסולים לנטילה, מפני שנעשו על ידי המלאכה כמי שופכים. ולכן מים ששטפו בהם כלים פסולים לנטילה. וכן מים שהניחו בהם בקבוק חם כדי לצננו ולהגישו לתינוק - נפסלו מנטילה, מפני שנעשתה בהם מלאכה (שו"ע קס, ב).

כדי לבאר מעט את סגולת הטהרה שבמים, יש להקדים, שכידוע הטומאה שייכת למוות ולחידלון, ולכן המת הוא אבי אבות הטומאה. לעומת זאת, המים הם נוזל החיים, שעל ידם כל מיני הצומח והחי מתקיימים. יתר על כן, המים קדמו לכל הבריאה, שעוד לפני תחילת מעשה בראשית נאמר: "וְרוּחַ אֱלוֹהִים מְרַחֶפֶת עַל פְּנֵי הַמָּיִם", נמצא שהמים הם היסוד הקדום ביותר. ולכן אולי ציוותה התורה שאדם שנטמא והתרחק ממקור חייו - יטבול את כל גופו במקווה מים, ביסוד החיים הראשוני שבעולם, ומתוך כך יתעוררו שורשי החיים שבקרבו, והנשמה הטהורה שבו תתגבר, והטומאה שדבקה בבשרו תסתלק.

בנוסף לכך, תכונתם של המים שהם מנקים את הלכלוך שדבק בבשר, ויש בטבילה סמליות מסוימת, שכשם שהלכלוך מתנקה ויורד על ידי המים, כך גם הטומאה שנדבקה בחיצוניותו של האדם, עוברת ומסתלקת על ידי הטבילה במים.

טעם זה שייך גם לנטילה שלפני הסעודה. שהאכילה עלולה להשפיל את האדם לצד החומרני, אבל כאשר הוא מטהר תחילה את ידיו במים, שהם יסוד החיים, הוא מרומם את אכילתו אל המגמה האידיאלית, שהמזון וטעמו הטוב יתנו בו כוח ושמחה לחיים מלאי תוכן.

זו אולי הסיבה, ששבחו חכמים את הנוטל ידיו בשפע מים (שבת סב, ב). והכוונה שנוטל ידיו בהידור, באופן שהמים שוטפים את כל כף ידו. אבל לא התכוונו לעודד את הנוטל לאבד מים רבים בחינם, שיש בזה איסור 'בל תשחית'.

ח – כלי

הנטילה שמטהרת את הידיים לקראת הסעודה צריכה להתבצע על ידי כלי, וכפי שמצינו שהכהנים היו מקדשים את ידיהם ורגליהם בכיור, שהוא כלי. ובלא כלי - הנטילה פסולה. למשל, מי שחבירו חפן בכפות ידיו מים והטילם על ידיו - לא יצא ידי חובת נטילה, מפני שנעשתה בלא כלי. וכן אם מילא שקית ניילון במים, ומתוך השקית שפך מים על ידיו - לא יצא ידי חובת הנטילה, מפני שהשקית איננה כלי.

הכלי צריך להכיל לכל הפחות 'רביעית' (כביצה ומחצה). ואם אינו מכיל שיעור זה - פסול לנטילה (שו"ע קנט, א).

כלי שיש בו נקב, אם הוא 'כונס-משקה', כלומר, שאם יניחוהו בתוך משקה - יכנס המשקה לתוכו דרך הנקב - פסול. וכשיש בתוכו מים והם נוזלים ממנו טיפה אחר טיפה ברציפות, בוודאי הנקב הוא כשיעור 'כונס-משקה' ופסול (שו"ע קנט, א; מ"ב ז).

אם הנקב יותר רחב ויוצאים ממנו מים שאפשר ליטול בהם את הידיים, ועד מקום הנקב הכלי מחזיק 'רביעית' - כשר לנטילה דרך הנקב (שו"ע קנט, ב).

אם ישנו שבר בשפתו של הכלי, עדיין אפשר ליטול בו ידיים, אלא שצריכים להקפיד ליטול דרך המקום ששפתו נשברה, משום שרק עד למקום השבר המים נשמרים בכלי בלא לגלוש החוצה, ומה שלמעלה מזה, כיוון שאינו מסוגל לשמור את המים - אינו נחשב כלי ופסול לנטילה. וכן מותר ליטול ידיים מקנקן שיש משפך בשפתו, אלא שאם המשפך נמוך משפתו הרגילה, צריך ליטול דרך המשפך. וכן מותר ליטול ידיים מקומקום, אלא שאם זרבוביתו נמוכה משאר שפתו, צריך ליטול דרך זרבוביתו, מפני שרק עד לגובה זה הקומקום אוגר את מימיו (מ"ב קנט, כד).

לגבי כוס חד פעמית העשויה מפלסטיק או קרטון, היו שרצו לומר שלכתחילה אין ליטול בה ידיים, מפני שאינה נחשבת לכלי בר קיימא, שהרי עומדים לזורקה לאחר השימוש. אולם למעשה, דעת רוב הפוסקים, שאין הבדל אם משתמשים בכלי פעם אחת או כמה פעמים, וכיוון שגם בכוס חד פעמית משתמשים ככלי, שהרי שותים בה - דינה כדין כלי ומותר ליטול בה ידיים (ציץ אליעזר יב, כג). ומכל מקום, משום הידור מצווה עדיף להשתמש בכלי קבוע שאין עומדים לזורקו (אז נדברו ו, מח. ועיין פניני הלכה 'שבת' ה, 5).

מותר ליטול ידיים מבקבוק, ואף שיארך מעט זמן עד שהמים ירטיבו את כל היד, אין בזה בעיה. ועדיף שהמים יזרמו ברציפות עד שירטיבו את כל היד (מ"ב קסב, ל; וע' שעה"צ כז-כח).

אפשר ללמוד מהלכה זו, שכל רעיון או אידיאל, גם אם יהיה נעלה ביותר, זקוק למסגרת, כדי שאפשר יהיה להגשימו. המים מסמלים כאן את התוכן, והכלי את המסגרת שבלעדיה המים אינם יכולים לטהר את הידיים.

ט – כח גברא ודין ברז

תקנו חכמים שהמים יישפכו על הידיים מתוך כלי, וששפיכה זו תיעשה ב'כח-גברא', היינו בכוחו של אדם. וסמכו דבריהם על הפסוק (במדבר יט, יז): "וְנָתַן עָלָיו מַיִם חַיִּים אֶל כֶּלִי". אבל אדם שהרטיב את ידיו בגשם לא יצא ידי חובת נטילה, כי המים באו על ידיו בלא כלי ובלא 'כח-גברא'.

כדי לבאר את הדין ניקח לדוגמא את הדודים של שבת, שרגילים לחמם בהם מים, ויש להם ברז בתחתיתם. תחילה נאמר שברור שדודים אלו הם כלים, ולכן יכול אדם להטות את הדוד עד שהמים יישפכו ממנו על ידיו, ויצא בזה ידי מצוות נטילת ידיים.

אלא שהשאלה, האם מותר ליטול את הידיים על ידי פתיחת הברז שיוצא מתחתיתו. מצד אחד אמנם המים יצאו על ידי כוחו, היינו על ידי פתיחת הברז, אבל מן הצד השני, פעולה זו אינה מטה את הכלי כדי לשפוך את המים אלא רק מסירה את המעצור שבברז, ועל ידי כך המים זורמים מעצמם. השאלה, האם פעולה כזו נחשבת ל'כח-גברא'. להלכה, המים שיוצאים מיד לאחר הפעולה של פתיחת הברז נחשבים כמים שבאו מכוח אדם, אבל מה שזורם אחר כך נחשב לזורם מעצמו, ואין ליטול בו ידיים. ולכן הרוצה ליטול את ידיו מהברז שבדוד, צריך להניח את ידו תחת הברז, לפותחו, ולאחר שהמים הראשונים יצאו ממנו - לסוגרו, וכך לחזור על אותה הפעולה, עד שהמים ירטיבו את כל כף היד. ואף שבשפיכה הראשונה עדיין לא יטול את כל ידו, אפשר לגמור נטילת כל יד בכמה שפיכות (שו"ע קנט, ט; מ"ב קסב, ל).

וכל זה דווקא בברז שמחובר לכלי, אבל בברז הרגיל שבכיור אי אפשר ליטול ידיים, שאף כי הזרם הראשון שיוצא אחר פתיחת הברז נחשב כבא מ'כח-גברא', צינור המים אינו כלי, ולמדנו שהנטילה צריכה לבוא מכלי.[4][4]. התעוררה שאלה לגבי ברז מים חמים שיוצאים מדוד, וכן ברז מים קרים בבתים שהתקינו על גגותיהם חבית מים שממנה המים זורמים לבית. יש אומרים, שכיוון שיש מרחק רב בין החבית שעל הגג לברז שבכיור, אין המים היוצאים מהברז נחשבים כיוצאים מכלי, ואין ליטול בו ידיים (שערים המצויינים בהלכה מ, ה; אור לציון א, טז. ועיין פס"ת קנט, יט). ויש אומרים, שהמים הזורמים מן הברז נחשבים כבאים מתוך כלי, שכן הצינורות הופכים להיות חלק מן החבית, וממילא המים הזורמים מהצינור נחשבים כבאים מכלי (ישכיל עבדי ח"ה או"ח כ"ו; ציץ אליעזר ח, ז). ובשעת הדחק אפשר להקל.

ואפשר ליטול את הידיים בלא כלי ובלא 'כח-גברא', וזאת על ידי טבילתן במקווה כשר, וכן במעיין, נהר וים. שכן כוחו של המקווה גדול מכוח הנטילה, שהרי הטבילה במקווה מטהרת את כל הגוף, קל וחומר שתטהר את הידיים, ויברך "על נטילת ידיים" (עיין שו"ע קנט, יד-כ).

י – חציצה

צריך להיזהר מחציצה, שאם נדבק בידו לכלוך או צבע, הרי הם חוצצים בין המים לידו. ואם החציצה מקיפה את רוב היד, היא פוסלת את הנטילה.

אבל אם החציצה דבוקה למיעוט היד, הדין תלוי בהקפדה על אותה חציצה. אם גם הוא וגם רוב האנשים רגילים להקפיד על אותה חציצה, כגון שיש על ידו צבע, למרות שהיא על מקצת ידו, חובה עליו להסירה לפני הנטילה. ואם נטל בלא להסיר אותה, ישוב ליטול ידיו בברכה.

ואם זו חציצה שרוב האנשים רגילים להקפיד להסירה והוא אינו מקפיד, או שהוא מקפיד להסירה ורוב האנשים אינם מקפידים - עליו להסיר את אותה חציצה לפני הנטילה. ואם טעה ונטל עם חציצה זו, יחזור ליטול, אבל לא יברך, מפני שלדעת חלק מהפוסקים, אין זו חציצה.[5][5]. לרמב"ם ההקפדה נקבעת לפי דעתו של הנוטל, ולרשב"א לפי רוב בני אדם, וחוששים לכתחילה לשתי השיטות, ולכן יטול בלא ברכה. ע' מ"ב קסא, ז ו-י, וכה"ח יח-יט. חשוב לציין שצבע שאין בו ממשות, גם אם מקפידים עליו - אינו חוצץ (מ"ב קסא, יד).

ואנשים שמלאכתם בצביעה, שבאופן קבוע יש על ידיהם כתמי צבע שקשה להסירם בכל יום, למרות ששאר בני אדם רגילים להקפיד על כתמים שכאלה, לגבי העוסקים בצבע אין הם נחשבים חציצה, כי ידוע שאינם מקפידים עליהם. וכן הדין לגבי סופרי סת"ם שידיהם מוכתמות בדיו (שו"ע קסא, ב).

וכן נשים שצובעות את ציפורניהן, אין בזה חציצה, שהרי הן מעוניינות בו. ואם הצבע החל להתקלף, והן מקפידות שלא לילך בו באופן זה - חובה להסירו לפני הנטילה.

טבעת שעונדים על האצבע, ואין רגילים להסירה בשום מצב, הרי היא נחשבת כחלק מן היד ואינה חוצצת בנטילה.

אבל טבעת שמקפידים להסירה בזמנים מסוימים - אינה נחשבת כחלק מהיד והיא חוצצת בנטילה. לפיכך, אשה שמקפידה להסיר את טבעתה בעת שהיא לשה בצק, צריכה להסיר את טבעתה לפני הנטילה. ואמנם מצד הדין, אם היא מונחת בצורה רופפת על האצבע, אין היא חוצצת בפני המים. אלא שלמעשה, הואיל וקשה להגדיר במדויק, מתי הטבעת ענודה בצורה רופפת ומתי בצורה מהודקת, נוהגים להחמיר להסיר לפני הנטילה כל טבעת שרגילים להסיר בזמנים מסוימים (שו"ע ורמ"א קסא, ג).

מי שנפצע בידו עד שהוצרך להדביק על פצעו פלסטר או תחבושת, אם ניתן בקלות להוריד את התחבושת וליטול ידיים, יש להוריד את התחבושת. אבל אם הדבר כואב לו, או שהורדת התחבושת תזיק לפצע - יטול את שאר היד, ויוצא בזה ידי חובת הנטילה (שו"ע קסב, י). וידקדק לשפוך בבת אחת 'רביעית' על היד (נפח ביצה ומחצה), שאם לא כן יהיה ספק בכשרות הנטילה (כמבואר בהלכה הבאה, שכאשר שופכים 'רביעית' ברציפות המים אינם מקבלים טומאה).

פצע שהגליד: אם הגלד מפריע וקל להסירו, יש להסירו לפני הנטילה. אבל אם אינו מפריע מפני קטנותו, או שקשה להסירו מפני שהסרתו עלולה לפתוח מחדש את הפצע או להכאיב, אין צריך להסירו לפני הנטילה (שו"ע הרב קסא, ו).

יא - סדר הנטילה למעשה

כך הוא סדר הנטילה: נוטלים תחילה את יד ימין פעמיים ברציפות, ואח"כ נוטלים את יד שמאל פעמיים ברציפות. ומקדימים יד ימין, מפני שהיא רומזת למידת החסד. במשך כל הנטילה עד הניגוב נוהגים להגביה מעט את אצבעות הידיים. (יש מהדרים על פי האר"י ליטול כל יד שלוש פעמים, ואח"כ מגביהים את הידיים לגובה הראש ומברכים, כה"ח קסב, ב).

וצריך לדעת שיש הבדל בין נטילת הידיים בבוקר לנטילה לסעודה. שבנטילת הבוקר צריכים ליטול כל יד שלוש פעמים לסירוגין, היינו ימין ואח"כ שמאל וחוזר חלילה עד שייטול כל יד שלוש פעמים. והטעם, מפני שלאחר השינה, רוח רעה שורה על הידיים, ואמרו חז"ל שהדרך להסיר אותה היא דווקא בנטילה לסירוגין (שבת קט, א). אבל בנטילה לסעודה, לא רק שאין צורך ליטול לסירוגין אלא להיפך, עדיף ליטול כל יד פעמיים ברציפות. והטעם לכך, שאם בנטילה הראשונה שפך על ידו פחות משיעור 'רביעית' (כנפח ביצה ומחצה), המים הראשונים שיבואו על היד אומנם יטהרו את היד, אבל הם עצמם (המים שעל היד), ישארו עדיין טמאים, ורק על ידי הנטילה השנייה, גם המים שעל היד ייטהרו. וכדי לזרז את טהרתם מדקדקים ליטול כל יד פעמיים ברציפות.

ואע"פ שנוטלים כל יד פעמיים, נכון להקפיד לשפוך בפעם הראשונה על כל יד לכל הפחות כשיעור 'רביעית-הלוג' (כנפח ביצה ומחצה), ובזה יטהר את ידיו לגמרי לכל הפוסקים.[6][6]. שיעור 'רביעית הלוג' לר"ח נאה - 86 מ"ל, ולחשבון עדכני - 75 מ"ל, ולחזו"א הוא 150 מ"ל, ואין צריך לחשוש לשיטתו, כמבואר להלן י, 11. ומ"מ המחמיר בזה תבא עליו ברכה, שאמרו חכמים שטוב ליטול בשפע מים, וכך גם יוכל ליטול כראוי את כל ידו. אבל מעבר לשיעור חזו"א אין מקום להחמיר. סדר הנטילה נתבאר היטב במ"ב קסב, סעיפים: א, מט. והגבהת הידיים התבארה בשו"ע קסב, א, ומ"ב ט-יא. ושם מבואר שמעיקר הדין לרוה"פ, כאשר נוטלים את כל כף היד ברביעית, אין צורך להגביה את אצבעות הידיים. ואע"פ כן יש נוהגים לדקדק בזה. בדיעבד, אם לא נטל ידיו פעמיים, אבל נטל כל יד ב'רביעית', אין טומאה בידיים, שכן לדעת רוב הראשונים, אחר שנטל ברביעית אין יותר טומאה במים. ורק לראב"ד, גם כשנוטל ב'רביעית', עדיין המים שעל היד נותרים טמאים, ולכן לדעתו צריך ליטול פעם שנייה. ולכתחילה נוהגים כראב"ד, אבל בדיעבד אחר שנטל ב'רביעית' אין המים שעל היד טמאים.

הנטלה המצויה מכילה כליטר מים, וכבר בחציה אפשר לקיים את הנטילה על פי כל ההידורים. הבעיה שרבים אינם שופכים את המים בדייקנות ויעילות, וכך גם כאשר שופכים על היד מים רבים, הם אינם מרטיבים את כל האצבעות וכף היד, וממילא אינם מטהרים את היד. ולכן צריך ללמוד לשפוך את המים כראוי, כך שבכל נטילה יגיעו המים לכל היד.

ראוי לציין שאפשר ליטול ידיים בכוס רגילה. ואף שאנו מקפידים ליטול את כל כף היד ומקפידים לשפוך בתחילה 'רביעית' על כל יד, ולכן המים שבכוס מספיקים רק ליד אחת, מכל מקום אפשר לאחר סיום נטילת יד ימין למלא את הכוס במים מהברז ולהמשיך ליטול את יד שמאל. רק יקפיד בעת שימלא את הכוס, שהיד הנטולה לא תיגע ביד שאינה נטולה.

יב - דקדוקים בעת הנטילה

תהליך הסרת הטומאה מהידיים וטהרתן מורכב, וכל עוד הוא נמשך יש להיזהר מאוד שלא לקלקלו. ולכן אחר שנטל אדם את ידו הראשונה, צריך להיזהר שלא יגע בה בידו השנייה. שאם היד הלא נטולה תיגע ביד שנטהרה, היד הלא נטולה תטמא את המים שעל היד הטהורה, והמים הללו יטמאו הן את היד שנטהרה והן את היד הלא נטולה. וכיוון שהטומאה באה לכל יד מחברתה, אין אפשרות להמשיך לטהר

אותן בנטילה נוספת, כי הנטילה הנוספת יכולה לטהר רק את המים הראשונים שנטמאו תוך שטיהרו את היד, אבל מים שנטמאו ממגע של יד אחרת, אינם נטהרים בנטילה נוספת, אלא צריך לנגב את הידיים ולהתחיל את הנטילה מחדש. אבל אחר שגמר לטהר את שתי ידיו, היינו שנטל כל יד פעמיים, הן יכולות לנגוע זו בזו, ורבים נוהגים לשפשפן זו בזו. אבל אם יהודי אחר שידיו אינן נטולות, יגע בהן בידו, יחזרו הידיים להיטמא, וכדי לטהר אותן יצטרך לנגבן ולהתחיל את הנטילה מחדש (שו"ע קסב, ד, מ"ב מה, ומח).

ואחר ניגוב הידיים, נסתיים תהליך טהרתן ושוב אינן מקבלות טומאה. ואפילו אם יגע בהן יהודי אחר שלא נטל את ידיו, הידיים הנטולות לא ייטמאו. ואפילו אם ידו של אותו יהודי תהיה רטובה, הידיים הנטולות שכבר נגמרה טהרתן לא ייטמאו, ומותר לו להמשיך בסעודה.

יש מדקדקים לנגב את ידיות הנטלה מכל רטיבות, מפני שלדעתם כשיקח אדם את הכלי לנטילה, ייטמאו המים שעל הכלי מידיו, ולאחר שייטול את ידו הימנית, ויחזור לאחוז בידית כדי ליטול את יד שמאל, תחזור היד הימנית ותיטמא מן המים הטמאים שעל הידית. וכדי למנוע את טומאת המים שעל הכלי, מנגבים את ידיות הכלי ממים (פת"ש ושלחן שלמה).

אבל למעשה דעת רוב הפוסקים, שאין צריך לנגב את הכלי לפני הנטילה. והטעם, שכל הזהירות ממגע יד לא נטולה היא רק לגבי המים שעל ידיו בעת הנטילה עצמה. אבל המים שעל ידיו לפני תחילת הנטילה, אינם נטמאים מידיו. למשל, מי שהיו ידיו מלוכלכות, ושטפם לפני הנטילה, אין המים שעל ידיו טמאים, ולכן בלא לנגבם הוא יכול למלא את הנטלה במים וליטול את ידיו (באו"ה קסב, ב, 'הנוטל'). וכן לגבי המגע של היד בידית הנטלה, כיוון שמגע זה נעשה לפני שהתחיל בפועל ליטול את ידיו, אפילו אם היתה הידית רטובה, אין המים שעליה נטמאים מידו, וממילא גם אח"כ כאשר בתוך תהליך הנטילה יגע במים שעל הידית, ידו לא תיטמא מהם. אלא שבדבר אחד צריך להקפיד, שייטול כל יד פעמיים ברציפות, שאז המים שעל ידו ניטהרים לגמרי. אבל אם יטול את ידו פעם אחת בפחות מ'רביעית', המים הטמאים שעל ידו יעברו לידית, וכאשר ידו השנייה תיגע בידית, תיטמא, ויצטרך לחזור ולנגב את ידיו וליטול אותן מחדש (מ"ב קסב, מט, שעה"צ מא).[7][7]. יש מחמירים לנגב את ידיות הכלי רק במקום שרבים נוטלים, מתוך חשש שמא יהיה מי שיטול ידו בפחות מ'רביעית' לסירוגין, וידו תטמא את המים שעל ידית הכלי, ומים אלו יטמאו את ידי כל הנוטלים אח"כ (ארץ צבי ל"ה). אמנם גם בזה המנהג להקל. ועיין בהרחבות, שיש לכך שני טעמים, האחד, שיש ספק אם היה אחד שנטל בפחות מ'רביעית' ונגע בידית הכלי, וספק בדרבנן להקל. השני, יש מקום לומר שהמים הטמאים שנותרו על הידית מידיו של הקודם אינם מטמאים את זה שנוטל אחריו, שאולי רק את הנוטל עצמו הם יכולים לטמא ולא אדם אחר (וכ"כ חזו"א). ואם ינגב כל יד לפני נטילתה ויטול אותה ב'רביעית', לדעת רבים, יצא מכל הספקות. שכן לשועה"ר (קסב, י) ודעימיה, אחר שנטל ידו ב'רביעית', שוב לא תיטמא כלל. ואמנם לכתחילה חוששים לדעת המחמירים, כפי שכתבתי למעלה, מ"מ כאן שיש עוד סיבות להקל, אפשר לצרף את שועה"ר ודעימיה להקל. וכ"כ למעשה בהלכה ברורה קסב, כ. ועיין בפס"ת קסב, יג, ו.

יג - זמן הברכה

מברכים "על נטילת ידיים" לאחר הנטילה ולפני ניגוב הידיים. ולכאורה יש לשאול, הרי על כל המצוות אנו מברכים לפני עשייתן, כדי לייחד את כוונתנו לקראת המצווה, ומדוע ברכה זו אנו מברכים לאחר עשייתה, היינו לאחר הנטילה?

טעם אחד הוא, שלפעמים לא ניתן לומר את הברכה לפני הנטילה, משום שהידיים מטונפות ואין ראוי לומר את הברכה בידיים מטונפות, ולכן מברכים אותה לאחר הנטילה. וכדי שלא ליצור בלבול בלב הנוטלים, נקבע המנהג שהכל מברכים לאחר הנטילה. וכן מצינו שגר צדק הטובל כדי להתגייר, מברך את ברכת הטבילה לאחר הטבילה, מפני שלפני הטבילה הוא עדיין גוי ואינו יכול לברך (עיין תוס' ברכות נא, א; טור וב"י קנח, יא).

בנוסף לכך, הניגוב הוא חלק מהמצווה, מפני שמאוס הדבר לאכול פת בידיים רטובות, וכל עניינה של הנטילה הוא לטהר ולנקות את הידיים לכבוד הסעודה (רש"י סוטה ד, ב, מ"ב קנח, מה-מו). לפי זה, כל זמן שמברכים לפני הניגוב, נחשב עדיין שמברכים לפני סיום המצווה.[8][8]. לדעת הט"ז קנח, יב, אם כבר ניגב ידיו, כיוון שסיים את המצווה, הפסיד את הברכה. ולרוב הפוסקים, וביניהם רמ"א קנח, יא, מ"א טז, מ"ב מד, בדיעבד, כל זמן שלא התחיל לברך על הלחם, עדיין יכול לברך על הנטילה. שהואיל וכבר נעקרה ברכת הנטילה ממקומה, אפשר לברכה גם אחר סיום הניגוב. והרוצה להדר יעשה כעצת הפמ"ג במשב"ז קנח, יב, שיגע באצבעותיו במקומות המכוסים ועל ידי כך יתחייב בנטילה חדשה, ויחזור ליטול ידיו בברכה. ולדעת הבן איש חי שמיני ז, רק באופן זה יוכל לברך.

והואיל והברכה מוסבת על כל תהליך הנטילה, אסור להפסיק בדיבור בכל משך הזמן שמתחילת הנטילה ועד לסוף הניגוב. ויש למהר לברך מיד אחר הנטילה, וכן יש להזדרז לנגב מיד אחר סיום הברכה.

יד - הפסק בין ניגוב הידיים לברכת 'המוציא'

נחלקו הפוסקים בשאלה, האם מותר לדבר בין סיום ניגוב הידיים לברכת 'המוציא'. לדעת הרמב"ם, כל זמן שאינו מסיח את דעתו מכך שהוא עומד לאכול, מותר לדבר על כל דבר שבעולם, ואין בזה הפסק. אבל מי שהסיח את דעתו, בדברים או במעשה, עד ששכח שהוא עומד לאכול, הפסיד את הנטילה ועליו לחזור ליטול ידיו בשנית. ולדעת הרא"ש, אין להפסיק בדיבור בין הנטילה לברכת המוציא, ורק לצורך הסעודה מותר לדבר, למשל, אם חסר לו מלח או סכין או לחם, מותר לבקש שיביאום לפניו.

למעשה, כתבו הפוסקים שראוי להחמיר שלא להפסיק בין ניגוב הידיים לברכת 'המוציא' בדיבור שאינו הכרחי (שו"ע קסו, א, מ"ב ב-ג). אמנם לענות 'אמן' מותר באותו זמן (קצוש"ע מא, ב). וכן אם אדם מכובד פנה אליו בשאלה, ואם לא ישיב לו תהיה בכך פגיעה בכבודו, יענה לו בקצרה.[9][9]. מנהג רבים מעולי תימן, לדבר בין ניגוב הידיים לברכת 'המוציא' כדעת הרמב"ם, והואיל ויש למנהגם בסיס איתן בהלכה, אין הם צריכים לשנות את מנהגם.

יש אומרים (רמ"א עפי תוס' סוטה לט, א), שראוי שמשך הזמן שבין סיום הנטילה לברכת 'המוציא' יהיה פחות משיעור הליכת כ"ב אמה - כ-11 מטר. אבל אם הכיור רחוק מהשולחן 11 מטר, אפשר לכתחילה ליטול בו את הידיים, ואין בזה הפסק. כי החומרה היא שלא להפסיק בחינם כשיעור הליכת 11 מטר, אבל לצורך, אפילו לדעה המחמירה אין זה נחשב הפסק (ערוה"ש קסו, ב).

טו - הנוטל ידיו לאחר עשיית צרכיו

לפעמים אדם מתפנה לצרכיו לפני הארוחה, ונמצא שבצאתו מבית הכסא עליו ליטול את ידיו משתי סיבות, האחת, לטהר עצמו אחר עשיית צרכיו, והשנייה, לקראת הסעודה. והשאלה, האם אפשר להסתפק בנטילה אחת.

יש אומרים שעדיף ליטול את ידיו פעמיים. מפני שאם יטול פעם אחת, יצטרך לברך בבת אחת שתי ברכות, 'אשר-יצר' ו'על נטילת ידיים'. ומיד לאחר הנטילה אינו יכול לברך 'אשר-יצר' מפני שאסור להפסיק בין הנטילה לברכת הנטילה, וגם לאחר שינגב את ידיו לא יוכל לברך 'אשר-יצר', כדי שלא להפסיק בין הנטילה לברכת 'המוציא' שעל הלחם. ולדחות את ברכת 'אשר-יצר' עד לאחר שיתחיל לאכול זוהי דחייה גדולה מדי. ולכן ישטוף תחילה את ידיו בלא כלי, באופן שאינו כשר לנטילת ידיים לסעודה, ויברך 'אשר-יצר'. ואחר כך, בלא שיצטרך לנגב את ידיו, יטול אותן בשנית על ידי כלי, ויברך על הנטילה (עיין שו"ע או"ח קסה, א, ומ"ב ב).

ויש אומרים, שאפשר להסתפק בנטילה אחת מכלי, ויברך לפני שינגב את ידיו על הנטילה, ואחר שינגב את ידיו יברך 'אשר-יצר', ואח"כ יברך על הלחם ויאכל. ולדעתם אין ברכת 'אשר-יצר' נחשבת הפסק בין הנטילה לאכילת הלחם. ולדעת כמה מגדולי האחרונים, אפשר לנהוג כך לכתחילה. והרוצה לסמוך על דבריהם רשאי (ערוה"ש קסה, ב. וע' מ"ב קסה, ב).

טז - המתפנה באמצע הסעודה

אדם שנגע באמצע סעודתו במקום מכוסה שבגופו, שיש בו מעט זיעה, צריך ליטול את ידיו מחדש, מפני שמגמת הנטילה לנקות ולקדש את הידיים לקראת הסעודה, וכשנגע במקום מטונף שבגופו, הפסיד את הנטילה. ולדעת רבים, אף צריך לברך על נטילה זו (רשב"א, שו"ע קסד, ב), אולם כיוון שיש חולקים על כך, יטול ידיו בלא ברכה (רש"ל, שכנה"ג). ואפילו אם התפנה לקטנים, כשיצא יטול ידיו בלא ברכה.

אבל אם התפנה לגדולים, והוא מתכוון להמשיך לאכול עוד כביצה לחם, יטול את ידיו בברכה. וכך יעשה: מיד לאחר הנטילה יברך 'על נטילת ידיים', ואחר שינגב את ידיו יברך 'אשר יצר'. ואף שגם בזה יש מפקפקים, מכל מקום כך דעת רוב הפוסקים, וכך גם מנהג רבים (מ"ב קס"ד, יג, ובאו"ה 'לחזור').[10][10]. לרשב"א (א, קצב) ועוד ראשונים, גם הנוגע במקום מכוסה שבגופו, צריך ליטול ידיים בברכה. וכ"כ שו"ע קסד, ב, לבוש, מור וקציעה, בית מאיר ועוד רבים. והמהרש"ל כתב שלא תקנו נטילה בברכה באמצע הסעודה, ולכן כתב שהנוגע במקום מכוסה, יטול בלא ברכה. וכ"כ שכנה"ג, עולת תמיד, מג"ג ועוד. ויש אחרונים שכתבו שגם המתפנה לגדולים, יטול בלא ברכה, וכ"כ ט"ז, שועה"ר, פמ"ג, קצוש"ע ובא"ח. ואין לטעון כנגד הנוהג כמותם. אולם במ"ב ובאו"ה חיזק את דברי הרשב"א והשו"ע, שגם הנוגע במקומות מכוסים צריך לברך, וכתב שהנוהג לברך כמותם לא הפסיד. והוא עצמו הכריע עפ"י ח"א מ, יד, לברך אחר שהתפנה לגדולים. ובנשמ"א ביאר, שאפילו מהרש"ל מסכים לזה, מפני שרק לגבי נגיעה במקומות מכוסים שבגופו חלק על הרשב"א, והביא ראיה מגמ' יומא ל, א. ובבאו"ה צירף עוד סברה, שלמדנו בסי' ז', שלדעת הרבה ראשונים, כל מי שמתפנה לגדולים, צריך אח"כ ליטול ידיים בברכה. וכן מצינו אחרונים רבים, שלא חששו לספק, וכתבו לברך לכל הפחות אחר שהתפנה לגדולים, ומהם: ערוה"ש, חזו"א, אפיקי מגינים, וכ"כ בבית ברוך, והוסיף שכך המנהג. וכ"כ בהרבה ספרים מדורינו. ואם כן למרות שמדובר בספק ברכות, הואיל וכך היא דעת הראשונים (ואין ראשון שחולק על כך במפורש), וכך דעת רוב הפוסקים, וכך הדין מצד ספק ספיקא (שיש סוברים לברך ענט"י אחר התפנות לגדולים). ולמדנו שיש סוברים שגם לגבי ברכות הולכים אחר רוב ברור, וכן אחר ספק ספיקא (כמבואר להלן יב, 4), ובנוסף, כך נוהגים רבים, וכן מוכח ממה שכתבו הרבה אחרונים לברך גם לאחר שנתפרסמו דברי הרש"ל ודעימיה. ובמקום מנהג אין חוששים לספק ברכות.

ואם הלך ממקום הסעודה למשך שעה או שעתיים והסיח את דעתו משמירת ידיו, אף שהתכוון להמשיך לאכול לחם, דינו כמי שמתחיל לאכול מחדש שחייב ליטול בברכה, אבל 'המוציא' לא יברך. וכן מי שהלך לישון על מיטתו באמצע סעודתו למשך יותר מחצי שעה, אם ירצה אח"כ להמשיך בסעודתו ולאכול לחם - יטול ידיו בברכה. ואם ישן פחות מחצי שעה, כשיחזור יטול ידיו בלא ברכה (שו"ע קע, א; מ"ב קע, ט; ומ"ב קעח, מח, וע' פס"ת קסד, ה).

יז - שעת הדחק

אדם שרוצה לאכול לחם ואין לו מים לנטילת ידיים, חייבוהו חכמים ללכת עד למרחק של מיל (קרוב לק"מ), כדי לקיים את מצוות נטילת ידיים. אבל אם המים רחוקים יותר ממהלך מיל, יעטוף את ידיו בבגד או כפפות, כדי לחצוץ בין ידיו ללחם, ויברך 'המוציא' ויאכל (שו"ע קסג, א).

ומי שהולך בדרכו, והמים נמצאים במרחק של כמה קילומטרים בהמשך דרכו, אם המים קרובים משיעור ארבעה מיל (קרוב ל-4 ק"מ), עליו להמשיך בדרכו, וכשיגיע אל המים יטול ידיו ויאכל. ואם המים נמצאים בצידי דרכו או מאחריו, כל זמן שהם במרחק של פחות ממיל (קרוב לק"מ), ילך למים ויטול ידיו.

אבל אם המים רחוקים ממנו יותר מארבעה מיל לפניו, או יותר ממיל לצידיו, והוא רעב - מותר לו לעטוף את ידיו בכפפות או בגד, ולאכול בלא נטילת ידיים. ואם אין לו בגד לעטוף את ידיו, יאכל את הלחם על ידי מזלג או כף, כדי שלא לנגוע בידיו בלחם (ע' רמ"א קסג, א; מ"ב ז).[11][11]. לשיטת ר"ח נאה מיל הוא 960 מטר, ואמה 48 ס"מ. ולשיטת חזו"א מיל הוא 1152 מטר, ואמה 57.6 ס"מ. ולפי חשבון עדכני (מדות ושיעורי תורה לר' חיים בניש ה, כד; ו, ד), מיל הוא 912 מטר, ואמה 45.6 ס"מ

ג – ברכת המוציא

א – הברכה על הלחם

הלחם עשוי מחמשת מיני דגן, ולכן לכאורה היה צריך לברך עליו "בורא פרי האדמה", כדרך שמברכים על כל המינים שצומחים מהאדמה. אלא שמפני חשיבותו המרובה, שהוא עיקר מאכלו של אדם, תקנו לו חכמים ברכה מיוחדת: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם המוציא לחם מן הארץ".

מזון מיוחד הוא הלחם, שכל החיות שבעולם אוכלות מאכלים טבעיים כמו: עשבים, עלים, זרעים, דגנים, ירקות, פירות, ואף בשר; ואילו האדם אוכל לחם, שהוא מזון שמופק על ידי תהליך ממושך. רבים תופסים את הלחם כמאכל טבעי, ואינם שמים לב לכך שהוא מאכל שהכנתו מצריכה מלאכות רבות מאוד. חרישת האדמה, זריעת החיטים, קציר השיבולים, הפרדת גרגירי הדגן מהשיבולים והפסולת על ידי דיש, זרייה ובירור. טחינת הגרגירים לקמח, לישתו במים, ואפיית הבצק ללחם. ויש לדעת עוד, כי מלאכת האפייה מורכבת ומתוחכמת ממלאכת הבישול, וממילא מבטאת יותר את יכולתו המיוחדת של האדם להכין את מזונו (עיין להלן ו, י, בדין תבשיל שמדרגתו נמוכה ממאפה).

וכמו הלחם כך האדם. שכל החיות שבעולם, בזמן קצר ובאופן טבעי לומדות כיצד להתהלך וכיצד להשיג את מזונם וכיצד לפרות ולרבות, ואילו האדם נזקק לשנים רבות כדי ללמוד להשיג לעצמו מזון, לבוש, מחסה מקור וחום ולהקים משפחה. שום דבר לא נעשה אצלו באופן טבעי, את הכל הוא צריך ללמוד,

אבל לאחר שילמד ויתבונן, הוא מסוגל לרתום את הכוחות העצומים שבטבע לשירותו, לבנות בתים מאבנים ואדמה, לחמם אותם בעצים ונפט. לזרוע שדות ולטעת עצים, להפיק מזון בשפע ולייצר בגדים שונים. לסלול כבישים, לייצר מכוניות, אוניות ומטוסים, כדי להעביר בהם אנשים וסחורות.

בעלי החיים כמעט שאינם צריכים ללמוד כיצד לתקשר עם בני מינם, ואילו האדם נזקק לשנים רבות כדי ללמוד לדבר, להבין את הבעות הפנים, את הרגשות השונים, אבל אחר שילמד זאת, יהיו קשריו עם בני משפחתו וחבריו מלאי משמעות עד אין קץ. לבעלי החיים אין שאלות מוסריות על חייהם ועל הטבע שמסביבם, הם משתלבים. ואילו האדם מהסס, שואל ומתחבט, שנים על גבי שנים, דורות על גבי דורות, ומתוך כך הוא יכול לקלוט מושגים מופשטים של טוב ורע, אמת ושקר, אמונה וייעוד.

אפשר לומר, שכל החיות שבעולם, אשר אין להן בחירה חופשית, וגם אין להן יכולת ליצור דברים בעולם, אוכלות מאכלים פשוטים כפי שהם בטבע. אולם האדם שיש בו דעת ובחירה, ועליו האחריות לתקן את העולם, גם המזון שלו נוצר בתהליך ארוך שדורש דעת. ולכן דווקא הלחם סועד את לבבו של האדם, שנאמר (תהלים קד, טו): "וְלֶחֶם לְבַב אֱנוֹשׁ יִסְעָד".

ולכאורה, אחר שהאדם טרח כל כך בהכנת הלחם, היה יכול לחשוב כאילו הוא עצמו הוציא את הלחם מן הארץ, וזהו שאנו מברכים: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם המוציא לחם מן הארץ". כי באמת כל הסגולות המיוחדות שיש בחמשת מיני דגן ובאדמה, וגם התבונה והיכולת שלנו לעשות לחם, הכל ממנו יתברך, ועל כן באמת הוא שהוציא את הלחם מן הארץ. וכאשר האדם שוכח את מי שאמר והיה העולם, הוא הולך ונגרר אחרי הצדדים השפלים שבו, אחר תאוותיו הרעות. ואז כל כשרונותיו הגדולים נעשים לו לרועץ, ובכל המפעלים הגדולים שלו הוא משתמש להרע, להרוס ולהחריב. במקום להוסיף חיים וברכה הוא גורם לריקבון ומוות. רק אם יזכור את ה' אלוהיו, ואת הייעוד הנפלא שהוטל עליו, יוכל להפנות את כל כשרונותיו לטובה, להוסיף חיים בעולם, ולהיות שותף עם ה' בתיקונו ובבניינו.

ולכן הברכה על הלחם חשובה כל כך, שהיא מקשרת את המאכל, שבו מתבטא כוח היצירה האנושי, אל מקורו האלוקי. ובזכות הברכה, אכילת הלחם נותנת בנו כוח להבין ולהשכיל, לשמור ולעשות, את כל דברי התורה.

ב – הידורים בברכה על הלחם

כשיבוא אדם לברך על מאכל, נכון שיאחז אותו בידו הימנית, שעל ידי כך הברכה תיאמר בריכוז וכבוד (כמבואר להלן ט, ד). ולגבי הלחם ישנו דין מיוחד, שמפני חשיבותו היתירה, טוב לאחוז בו בעת הברכה בשתי הידיים ובעשר האצבעות, לרמוז לעשר המצוות הכרוכות בעשיית הפת (שו"ע קסז, ד, מ"ב כד).

כידוע, ככל שאנו עוסקים בדבר שהוא חשוב וחיוני יותר, כך ניתן יותר להתעלות על ידו או חס ושלום ליפול. וכדי שנתרומם ולא ניפול, נתנה לנו התורה מצוות להדריכנו. וככל שמדובר בדבר יותר חשוב, כך יש לגביו יותר מצוות. לכן למשל, מצוות רבות מלוות את חיי הנישואין ואת עבודת בית המקדש. וכך גם ביחס למזון שמקיים את האדם. ואכן מצוות רבות מלוות את תהליך הפקת הלחם. א) בעת החריש נצטווינו שלא לחרוש בשור ובחמור יחדיו. ב) בעת הזריעה נצטווינו שלא לזרוע כלאיים. ג) בעת הקציר נצטווינו להשאיר לעניים לקט, שכחה ופאה. ד) כאשר דשים בעזרת בהמה, נצטווינו שלא לצער אותה בחסימת פיה באופן שלא תוכל לאכול. ה) את הפרי הראשון נצטווינו להעלות ביכורים לכהנים שבמקדש. ו) לאחר איסוף הפירות נצטווינו להפריש תרומה ותרומת מעשר לכהנים, ז) להפריש מעשר ראשון

ללוויים, ח) להפריש מעשר שני כדי לאוכלו בקדושה בירושלים (בשנים א'ב'ד'ה' לשמיטה), ט) ומעשר עני לעניים (בשנים ג'ו'). י) בעת לישת הבצק נצטווינו להפריש חלה לכהן (עיין טור, ב"י ומ"ב שם).

המתכוון לאכול משני מיני לחמים, נכון שיברך על הלחם החשוב יותר. וכך הדין בכל ברכות הנהנין, שאם היו לו, למשל, שני תפוחים, עדיף שיאמר את הברכה על הטוב שביניהם, שכך הברכה תבטא את השבח בצורה המושלמת ביותר. קל וחומר שכך ראוי לנהוג בלחם, ועל כן נאמרו דינים רבים ומפורטים לגבי סדר החשיבות והקדימה בין סוגי הלחם השונים, ואת דיני הקדימה בשאר המאכלים למדו ממנו (להלן ט, ט).

וכך הוא סדר החשיבות: לחם מחיטה קודם ללחם משעורה, מפני שהוא מוקדם בסדר שבעת המינים, וגם טעמו משובח יותר.

ואם הוא מתכוון לאכול גם מלחמניה קטנה שלימה וגם מלחם גדול שהתחילו לפורסו, מוטב שיברך על הלחמניה, משום שהיא שלימה ואילו הלחם כבר נחתך, ומעלת השלמות עדיפה על מעלת הגודל.

ואם הוא מתכוון לאכול גם לחם מקמח מלא וגם לחם מקמח מנופה, בעבר היתה ההוראה לברך על הלחם מקמח מנופה, שהיה נחשב טוב ומשובח יותר. אולם כיום רבים מחשיבים לחם מקמח מלא כמשובח יותר. לפיכך, מי שמחבב יותר לחם מקמח מלא - יברך עליו. ומי שאינו מעדיף אחד מהם, יברך על הלחם שמן הקמח המנופה.

ואם יש לפניו שני לחמים בעלי ערך שווה, והאחד גדול מחבירו, מוטב לברך על הגדול, כי הוא חשוב יותר (שו"ע קס"ח א-ד, מ"ב טו; שו"ע רי"א א-ב, מ"ב לג).[1][1]. ביאר המ"ב קסח, טו, שכך הוא הכלל. א) יש להקדים מין שבעה לשאר מינים, וגם בתוך מיני השבעה יש להקדים את המוקדם בפסוק, ולכן חיטה קודמת לשעורה, ושעורה קודמת לשאר מיני דגן. ב) השלם קודם לחתוך. ג) הנקי ומנופה קודם ללחם שאינו מנופה. ד) הגדול קודם לקטן. וכאשר יש התנגשות בין הכללים, הכלל המוקדם עדיף על המאוחר. וכשיש התנגשות בין החביב לבין החשוב לפי הכללים, אזי כאשר החשיבות נובעת ממין שבעה או מחמת שהוא שלם, לדעת רוה"פ מין שבעה או שלם קודם לחביב, כמבואר בשו"ע ריא, א-ב, ומ"ב ריא, ד. ולרמב"ם החביב קודם. וכאשר יש התנגשות בין החביב לכלל השלישי והרביעי, נראה שהחביב קודם. ועיין להלן ט, ח-י, בסדר הקדימה בשאר מאכלים.

ג – בציעת הלחם ושלא להפסיק בין הברכה לאכילה

הואיל ולחם שלם מכובד יותר, ראוי לברך עליו בעודו שלם. אולם מצד שני, נכון להצמיד את ברכת 'המוציא' לאכילה, ואם נברך על לחם שלם נאלץ להתעכב אחר הברכה עד לפריסתו. לפיכך אמרו חכמים שלפני הברכה יחתוך מעט את הלחם, באופן שיישאר עדיין מחובר עד שאם יתפסנו בצידו הקטן יוכל להרים את כולו. במצב זה הלחם נחשב עדיין שלם, ועם זאת, מיד לאחר הברכה יוכל לסיים את בציעתו ולטעום ממנו.

וכל זה אמור בלחם רגיל שחיתוכו אורך זמן מה, אבל הבא לאכול לחמניה או פיתה, שבציעתה קלה ומהירה, לא יתחיל לבצוע לפני הברכה, אלא יברך עליה כשהיא שלימה, ומיד לאחר הברכה יבצענה (שו"ע קסז, א, ובאו"ה 'וצריך').

בשבת לא יתחיל לחתוך את החלה לפני הברכה, מפני שבשבת מצווה לברך על שתי חלות שלימות דווקא, ואם יתחיל לחתוך - החלה כבר לא תהיה שלימה (ע' רמ"א קסז, א. ורבים כתבו שצריך לסמן את מקום הבציעה - ב"ח, רש"ל, מ"ב רעד, ה).

יבצע את הלחם במקום שנאפה היטב, כדי ששבח הברכה יחול על המקום המשובח שבפת. כיום הלחמים אפויים בצורה אחידה, ואפשר לבצוע על כל מקום בלחם (שו"ע קסז, א).[2][2]. יש שחוששים לדעות השונות בהגדרת המקום המשובח, ומהדרין לבצוע מעט מן החלק העליון שבלחם ומעט מן החלק התחתון (ע' רמ"א ומ"ב קסז, ג). יש להוסיף כי אף שבאפייה תעשייתית כל המקומות בלחם שווים, טוב לטעום בתחילה גם מן הקרום הקשה שעוטף את הלחם, שהקרום הקשה (למי שיכול לאוכלו) נחשב משובח מהרך.

מיד לאחר הברכה יאכל מן הלחם. ואם עבר ודיבר, אפילו מילה אחת, לפני שהתחיל לאכול, כיוון שהפסיק בדיבור - הפסיד את הברכה, וצריך לחזור ולברך שנית כדי לאכול. ואם עבר ודיבר לאחר שהתחיל ללעוס את המאכל ולפני שבלע ממנו, לא יחזור לברך 'המוציא' (ועיין להלן ט, ג).

ואם דיבר בנושא הקשור לאוכל, כגון שבירך על הלחם וביקש שיביאו לו מלח או סכין, או ביקש שיביאו לאורח לחם - למרות שעשה שלא כדין, שאין לדבר כלל בין הברכה לאכילה, מכל מקום כיוון שדיבורו היה בנושא הקשור לאכילה, אין דיבור זה חוצץ בין הברכה לאכילה, ואינו צריך לחזור ולברך שנית (שו"ע או"ח קסז, ו).

וטוב שיאכל מיד אחר הברכה כשיעור 'זית' בלא להפסיק, כדי לתת כבוד לברכת 'המוציא'. אמנם כשיש צורך, רשאי לדבר מיד לאחר שיבלע מעט מהלחם.[3][3]. טוב לאכול כזית בלא להפסיק כמובא במ"ב קסז, טו ולה. והוא דין מיוחד ל'המוציא', הן מצד כבוד הברכה, והן בשביל ברכת ענט"י לחלק מהפוסקים (לעיל ב, ו), וגם כדי לקבוע סעודה על הלחם ולפטור את שאר המאכלים (דגמ"ר). ועיין שערי הברכה ג, ס"ק מא, ויג ס"ק לו. ופס"ת קסז, יד.

ד – אימתי טוב שאחד יוציא את חבריו בברכת 'המוציא'?

שניים שבאו לאכול יחד לחם, כיוון שקבעו עצמם לאכול יחד, טוב שאחד יברך בקול ויפטור את חבירו, מפני שברכה הנאמרת עבור שני אנשים מכובדת יותר. וכיוון שהשומע יוצא ידי חובתו בברכה שהוא שומע מחבירו, אסור לו להפסיק בדיבור עד אשר יאכל בעצמו.[4][4]. ואם דיבר לפני שאכל בעצמו ולאחר שהמברך אכל, לדעת רוה"פ חייב לברך בעצמו, וכ"כ מ"ב קסז, מג, וכה"ח נח, וכך נוהגים רבים. אמנם י"א שיצא, וכ"כ רמ"א קסז, ו, וערוה"ש טז. וחששו לדעתם בבן איש חי אמור טז, והליכות עולם ח"א אמור ה. ועיין עוד בהרחבות. אבל אם כל אחד אוכל לעצמו, ואינם מחכים זה לזה, כל אחד צריך לברך לעצמו (שו"ע קסז, יא. עיין להלן ה, ב).

לפי זה מובן מדוע בשבתות, כאשר כל המשפחה אוכלת יחד, ממתינים עד שכולם יגמרו ליטול ידיים, ואז בעל הבית מברך 'המוציא' בקול רם, והמסובים עונים אחריו 'אמן' ויוצאים ידי חובה בברכתו. שכיוון שקבעו לאכול יחד, המהודר הוא שאחד יברך 'המוציא' עבור כולם. וכל אחד מהמסובים צריך להיזהר שלא לדבר עד שיאכל בעצמו.

בסעודה רבת משתתפים, אף שכולם התאספו לאכול יחד, מוטב שבכל שולחן יברך אחד לכל יושבי השולחן, מפני שאם ימתינו לכל המשתתפים, ייווצר הפסק גדול מדי בין הנטילה לברכה.[5][5]. קשה לקבוע גדרים מהי סעודה רבת משתתפים, והכל לפי העניין, שיש מעלה בכך שאחד יברך לכולם, ויש מעלה שלא ימתינו זמן רב בין הנטילה והברכה לאכילה (ע' מ"ב קסה, ה). כשאוכלים יחד פירות וכיוצא בהם, לשו"ע טוב שאחד יברך לכולם, ולרמ"א עדיף שכל אחד יברך לעצמו, כמבואר להלן יב, ז. ועיין במ"ב ריג, יא-יב.

ה – אם צריך לטבול את הפת במלח

בעבר היו רגילים לאפות לחמים בלא מלח, ובעת הארוחה היו מלפתים את הפת במלח או סלט או בשר. לפיכך אמרו חכמים, שלאחר ברכת 'המוציא' ראוי לאכול את הפת באופן המשובח ביותר, ולהדגיש בכך את שבח הברכה, לכן נהגו להטעים את הפת שאוכלים אחר הברכה במלח או במאכל אחר שיוסיף בה טעם. ומי שהיה מעוניין לאכול את הפת כפי שהיא, חריבה בלא מלח ושאר מאכלים, לא היה צריך לטבול את הלחם במלח.

כיום הלחמים שלנו אפויים עם מלח ותבלינים, נמצא שהלחם שלנו נחשב משובח, ומצד הדין אפשר לברך עליו כפי שהוא בלא להטעימו במעט מלח או סלט (שו"ע קסז, ה). ואע"פ כן, רבים נוהגים להדר לטבול את הפת במלח או סלט, כדי שהאכילה שאחר הברכה תהיה באופן המשובח ביותר.

ועוד הידור ישנו, להניח מלח על השולחן בעת הסעודה, כפי המצווה במקדש, להוסיף מלח לקרבנות, שנאמר (ויקרא ב, יג): "עַל כָּל קָרְבָּנְךָ תַּקְרִיב מֶלַח". ומרמזים בזה שהשולחן דומה למזבח, והמאכל לקרבן, שהוא נותן לאדם כוח לעבודת ה' (רמ"א שם).

יש נוהגים על פי הסוד, לטבול את הלחם במלח שלוש פעמים (מ"ב קסז, לג). והטעם לכך, שהלחם רומז למידת החסד, שעל ידו האדם ניזון וחי, ואילו המלח המלוח רומז למידת הדין הקשה, שכאשר השלטון ניתן בידה - העולם נחרב. וכאשר טובלים את הלחם במלח, ממתקים את המלח בזה שאנו עושים אותו טפל ללחם, שאז הוא מצטרף לחסד המזין שבלחם, ובמקום להזיק הוא מועיל. ורגילים להדר בזה בעיקר בשבתות וימים טובים.

ו – על איזה מאכלים ומשקים מברכים בסעודה

הלחם הוא עיקר מזונו של האדם, וכן מצינו אצל יעקב אבינו, בבורחו מפני עשו אחיו, שהתפלל על הלחם, שנאמר (בראשית כח, כ): "וַיִּדַּר יַעֲקֹב נֶדֶר לֵאמֹר: אִם יִהְיֶה אֱלוֹהִים עִמָּדִי וּשְׁמָרַנִי בַּדֶּרֶךְ הַזֶּה אֲשֶׁר אָנֹכִי הוֹלֵךְ וְנָתַן לִי לֶחֶם לֶאֱכֹל וּבֶגֶד לִלְבֹּשׁ". וכן מצינו בעת הרעב במצרים, כאשר פנו המצרים אל יוסף אמרו (בראשית מז, טו): "הָבָה לָנוּ לֶחֶם וְלָמָּה נָמוּת נֶגְדֶּךָ", והיו מוכנים למכור את כל אשר להם בלחם. וכן כאשר יוסף פרנס את בית אביו, נקרא כל אשר נתן להם לחם, שנאמר (שם יב): "וַיְכַלְכֵּל יוֹסֵף אֶת אָבִיו וְאֶת אֶחָיו וְאֵת כָּל בֵּית אָבִיו לֶחֶם לְפִי הַטָּף", וכן נאמר בדניאל (ה, א), על המלך בלשאצר שעשה סעודה גדולה - "עֲבַד לְחֶם רַב".

הרי שכלל מאכלו של האדם נקרא לחם, לפיכך ברכת 'המוציא' פוטרת את כל המאכלים שנאכלים בסעודה, כגון בשר, דגים, תפוחי אדמה, אורז, עדשים, גבינות, סלט ירקות, סלטים מבושלים וכדומה. ואף אם אוכלם לבדם, בלא לחם, ברכת 'המוציא' פוטרתם. שברכת 'המוציא' אינה מכוונת רק כלפי הלחם

ומה שנאכל ממש עמו, אלא על כל המאכלים שנועדו להשביע. כי עיקר מגמת הלחם להשביע, ולכן כל מה שנאכל לשם שביעה נחשב כטפל ללחם ונפטר בברכתו. וכתבו האחרונים, שכדי ששאר המאכלים ייפטרו בברכת הלחם, צריך שלכל הפחות יאכל מן הלחם כשיעור 'זית'.

אולם מאכלים שנועדו לקינוח, היינו אותם המאכלים שאדם רגיל לאכול מפני טעמם הטוב ולא כדי לשבוע, כגון תמרים, ענבים, אבטיח וכיוצא בהם, אינם נפטרים בברכת 'המוציא'. מפני שברכת 'המוציא' חלה רק על מאכלים שנועדו לשביעה, שהם עיקר הסעודה, אבל הקינוחים שנאכלים כדי להוסיף טעם טוב, שאותם רגילים לאכול בסוף הארוחות או ביניהן, הם תוספת על הסעודה, ועליהם צריך לברך בנפרד.

ולכן האוכל מפירות האילן בסעודתו מברך 'העץ', והאוכל אבטיח מברך 'האדמה', והאוכל גלידה או פודינג מברך 'שהכל'. וכל זה לגבי הברכה הראשונה, אבל ברכה אחרונה אין צריך לברך עליהם, מפני שברכת המזון פוטרת את כל המאכלים שנאכלו בסעודה, בין לשביעה ובין לקינוח (שו"ע קעז, א).[6][6]. ברכות מא, ב: "אמר רב פפא: הלכתא, דברים הבאים מחמת הסעודה בתוך הסעודה - אין טעונים ברכה לא לפניהם ולא לאחריהם. ושלא מחמת הסעודה בתוך הסעודה - טעונים ברכה לפניהם ואין טעונים ברכה לאחריהם". לרש"י, דברים הבאים מחמת הסעודה, הכוונה שנאכלים עם הלחם, ולכן נפטרים בברכתו. ולשאר הראשונים, כל המאכלים שנועדו לשביעה כלולים בברכת 'המוציא' (מאירי). והריטב"א ביאר זאת על פי הרחבת יסוד עיקר וטפל, שכל המאכלים המשביעים נעשים טפלים ונגררים אחר הלחם. וכדבריהם פסק בשו"ע קעז, א, והוסיף בסעיף ד', שאפילו אם לא כיוון עליהם בעת שבירך 'המוציא', ברכת 'המוציא' פוטרתם. אלא שהסתפקו האחרונים כמה לחם צריך לאכול כדי שייחשב לעיקר, עיין מ"ב קעז, ג. והסכימו רוב האחרונים, שדי באכילת כזית (דגמ"ר, א"א בוטשאטש קסז, א, אג"מ או"ח ד, מא).

גם משקים שאדם רגיל לשתות בתוך סעודתו, כגון מים, מיץ ומשקאות חריפים, נפטרים בברכת 'המוציא'. וכן קפה ותה שרגילים לשתות לאחר האוכל, נחשבים בכלל הסעודה ונפטרים בברכת 'המוציא'. אבל יין, מפני חשיבותו אינו נפטר בברכת 'המוציא' (להלן ז, ג).

ולגבי משקאות חריפים ששותים לאחר האוכל, אם מגמת שתייתם לסייע לעיכול ולהרגשה הטובה של הסעודה, ברכת 'המוציא' פוטרתם. אבל אם נועדו לקינוח וטעם טוב, צריך לברך עליהם 'שהכל'.[7][7]. היין אינו נפטר ב'המוציא' כמבואר בברכות מא, ב, ולהלן ז, ג. ולגבי שאר משקים, לדעת בה"ג, רי"ד ועוד, ברכת 'המוציא' אינה פוטרת שתייה, ואפילו על מים צריך לברך 'שהכל'. ורק ברכת היין פוטרת את שאר משקים. כמו למשל בשבת, הברכה על היין שבקידוש פוטרת את שאר המשקים שיביאו אח"כ בסעודה. לעומת זאת, דעת ר"ת, ר"י, רשב"א, תר"י ועוד רבים, השתייה נגררת אחר האכילה, ולכן ב'המוציא' פוטר משקים. וכך דעת רוה"פ, וכך המנהג. והר"ם והרא"ש הסכימו שברכת 'המוציא' פוטרת משקים, אלא שכדי לצאת מהספק הציעו שישתה מעט לפני הסעודה, ואז לכל הדעות יצטרך לברך על השתייה, ובברכתו יפטור את כל מה שישתה בסעודה. וכתב בשו"ע קעד, ז, שכך ינהג "הרוצה להסתלק מן הספק". ולבא"ח נשא ה, כך נכון לנהוג. ומ"מ הנוהג כן צריך להקפיד מאוד לשתות פחות מכשיעור המחייב ברכה אחרונה, שאם ישתה כשיעור, יכנס לספק גדול יותר, שלדעת רבים יצטרך לברך על מה ששתה ברכה אחרונה (כמבואר להלן הלכה יב, ועיין להלן י, י, שי"א שהשיעור הוא חצי ביצה). למעשה, רבים כתבו שזו מידת חסידות בלבד (כך משמע מהרמ"א, אול"צ ח"ב יג, ו, ברכ"ה ח"ג י, 253, ילקוט יוסף קעד, ה). אכן בפועל רבים נוהגים שלא לדקדק ולברך על שתייה לפני הסעודה. לח"א מג, יא, השותה קפה צריך לברך 'שהכל', כי אינו חלק מהסעודה. ורבים כתבו שאין לברך עליו, כי הוא חלק מהסעודה (ערוה"ש קעד, יד, ברכ"ה ח"ג י, 261). ולגבי

משקאות חריפים, לרש"ל ולבוש, צריכים ברכה, ולמ"א והגר"ז, אם שותים אותם במשך האכילה, כיוון שהם מעוררים את התיאבון הם חלק מהסעודה ואין מברכים עליהם, אבל לאחר הסעודה צריכים ברכה. ובילקוט יוסף קעד, ח, כתב שגם אחר הסעודה לא יברך. למעשה ההלכה כמבואר למעלה. ובמ"ב קעד, לט, ובאו"ה 'והמנהג', הציע שבמקום שיש ספק (קפה ושתייה חריפה), ישתה יין ובברכתו יפטור את שאר המשקאות (וכשעושים קידוש, ברכת היין פוטרת את כל המשקים ששותים עד ברהמ"ז). וכשלא בירך על היין תחילה, אם יאכל סוכריה או גלידה ויברך עליהם 'שהכל', יוכל לכוון לפטור מספק את השתייה.

ז – פרטי דיני פירות בסעודה

כל הפירות והירקות שנאכלים עם המאכלים שנועדו לשביעה, בין חיים ובין מבושלים, ברכת 'המוציא' פוטרתם. ובכלל זה שזיפים שמבושלים עם הבשר, צימוקים באורז, תבשיל מתוק של שזיפים ומשמשים (צימעס), סלט גזר וסלט וולדורף שמגישים עם המנות שנועדו לשביעה. אבל אם הגישו סלט גזר מתוק, או סלט וולדורף לאחר הסעודה לקינוח, צריכים לברך עליהם ברכה ראשונה. וכן על קומפוט, היינו פירות מבושלים בסוכר, שמגישים בסוף הסעודה, מברכים ברכה ראשונה.

ואם מגישים בתחילת הסעודה אשכולית או מלון, צריכים לברך עליהם ברכה ראשונה, מפני שהם סוג של קינוח שמוגש בתחילת הסעודה, כדי לפתוח את הסעודה בטעם טוב, ואינם חלק ממשי של הסעודה. אבל מאכלים שמוגשים בתחילת הסעודה כדי לעורר את התיאבון, כדוגמת מיני חמוצים, הרי הם בכלל הסעודה, וברכת 'המוציא' פוטרתם.

ומי שמתכוון שאחת המנות שנועדו לשביעה תהיה מפירות, כדוגמת ענבים, כל זמן שהוא אוכלם יחד עם הלחם, הענבים טפלים ללחם, וברכת הלחם פוטרתם. אבל אם הוא מתכוון לאכול מהענבים גם כשהם לבדם בלא לחם, ישנו ספק אם יצטרך לברך עליהם. וכדי לצאת מהספק, מוטב שמיד בתחילה יאכל ענבים לבדם, ואז לכל הדעות יברך עליהם 'העץ' (מ"ב קעז, י).[8][8]. ואם הוא מתכוון שהפירות (או מאכלים אחרים) שנאכלים בדרך כלל לקינוח יהיו המאכל היחיד שמצטרף לפת כדי לשבוע, לדעת הרא"ש, הואיל ומגמת אכילתם לשביעה, נפטרים בברכת הפת. ולתר"י, כיוון שאין רגילים לאוכלם לשביעה, רק אם יתחיל לאוכלם עם פת, יראה בכך שהוא מתכוון לאוכלם לשביעה, ואח"כ יוכל להמשיך לאוכלם לבדם בלא ברכה. וכך ראוי לנהוג (שו"ע קעז, ג).

ח – דין עוגות ומזונות בסעודה

הרוצה לצאת מכל ספק, רצוי שלא יאכל עוגות בסעודה, מפני שיש ספק אם יצטרך לברך לפניהם 'מזונות'. וזאת משום שכל מאפה מזונות דומה במידה מסוימת ללחם ומסייע לשביעה, ולכן אף אם מגמת אכילתו לקינוח, יתכן שהוא נחשב כלחם וברכת 'המוציא' פוטרתו. ולכן עדיף שהרוצה לאכול מזונות יברך תחילה ברכת המזון, ואח"כ יאכל מזונות ויברך עליהם בתחילה ובסוף.

ואם אינו רוצה להחמיר על עצמו ובא לאכול מזונות בסוף הסעודה, לא יברך עליהם, ש"ספק ברכות להקל" (עיין שו"ע קסח, ז).[9][9]. עיין להלן ו, ב, שיש שלושה הסברים מהי פת הבאה בכיסנים (פהב"ב - ממולא, נילוש ונכסס), ולדעת רבים (תוס', מרדכי, שבה"ל, מ"א קסח, כב, ט"ז י, מאמ"ר), בכל שלושת הסוגים, אם אוכלם בסעודה לקינוח - מברך 'מזונות'. ומעט מן הפוסקים מורים כך למעשה (הרב אליהו). מנגד, רבים הסבירו בדעת השו"ע קסח, ז, ששלושת הפירושים חלוקים, ואם כן על כל סוג שיאכל לקינוח, י"א שיברך

'מזונות' וי"א 'המוציא'. ולכן כשאוכלם לבדם מברך מפני הספק 'מזונות', וכשאוכלם בתוך הסעודה נפטרים מספק בברכת 'המוציא' (וכ"כ דגמ"ר, ח"א, רע"א). ולדעה זו, על מאפה שמתקיימים בו שלושת הפירושים כאחד (כדוגמת בקלאווה), צריך לברך בסעודה 'מזונות' (וכך דעת באו"ה קסח, ח, 'טעונים' וכל ההולכים בשיטתו). אולם לרשב"א (ברכות מא, ב) ועוד כמה ראשונים, בכל אופן אין לברך בסעודה על כל סוג של פהב"ב, שהואיל והוא משביע, הוא מצטרף למגמת הסעודה ונפטר בברכת 'המוציא'. (וכן מצינו שכאשר אוכלים פהב"ב כשיעור קביעות סעודה ברכתו 'המוציא', ואם כן יש מקום לומר שגם כשאוכלים אותו בסעודה הוא מצטרף לקביעות הסעודה וברכתו 'המוציא'). למעשה, מי שמנהג אבותיו לברך על כל מאפה מזונות בסעודה, או על מאפה שיש בו את שלוש ההגדרות, ימשיך במנהגו. אבל מי שאין בידו מנהג מובהק, הואיל ומכלל ספק לא יצאנו, אין אפשרות לברך 'מזונות' על מאפים שהוגשו לקינוח בסעודה (וכך הורו למעשה חזו"א, שבט הלוי, גרע"י, ברכ"ה ח"ג י, עו). וכדי לצאת מהספק, נכון שלא לאכול מזונות בסעודה (חיד"א). ואם אוכלם, טוב שיכוון במפורש להוציאם ב'המוציא' (ח"א מג, ט). וכן יכול לפטור עצמו מספק במזונות מבושלים שאוכלים לקינוח (כדוגמת ביסלי). ועוד עצה טובה, שיכוון במפורש בעת שיברך 'המוציא' שלא לפטור את המזונות שיגישו לקינוח בסעודה, וכשיגישו לפניו עוגות, יברך עליהם 'מזונות' (אול"צ ח"ב יב, י, בהערה).והאוכל וופל בתוך הסעודה לקינוח, אם יברך עליו 'מזונות' לא הפסיד. שבנוסף לכל הסוברים שצריך לברך על מזונות הנאכלים לקינוח בתוך הסעודה, בפשטות דין הוופל כ'טריתא', שהוא מאפה מזונות דק ביותר, שגם אם קבע עליו סעודה ברכתו 'מזונות', כמבואר בשו"ע קסח, טו (פתחי הלכה ח, לג, עפ"י מ"ב קסח, לח, וכן כתבתי להלן ו, י), וממילא אם אוכלו לקינוח בסעודה, ברכתו 'מזונות'. בנוסף לכך, יתכן שמתקיימים בו שלוש ההגדרות של פהב"ב (ע' אול"צ ח"ב יב, י). ועיין כאן בהרחבות.

ומיני מזונות מבושלים או מטוגנים בשמן עמוק שמגישים לקינוח, כדוגמת ביסלי, כיוון שאינם דומים ללחם, שהלחם נאפה והם מבושלים, כשאוכלים אותם לקינוח בתוך הסעודה, מברכים עליהם 'מזונות'.

אבל על סופגניות שמגישים בסוף הסעודה לקינוח, למרות שהן מבושלות בשמן, לא יברך 'מזונות'. וזאת משום שיש סוברים שהן נפטרות בברכת 'המוציא', משום שבצקן דומה ללחם (עיין להלן ו, 9). ובנוסף לכך הן משביעות מאוד וממילא אכילתן מצטרפת למגמת הסעודה, וכל מאכלי הסעודה נפטרים בברכת 'המוציא'. אלא שהואיל ויש בזה ספק, מלכתחילה עדיף לאוכלן מחוץ לסעודה, ולברך עליהן 'מזונות' ו'על המחיה'.

ט – לאחר הסעודה

בימי חכמים היה מנהג לסיים את הסעודה לגמרי, וכיוון שהתכוונו להמשיך לשבת בצוותא, היו מתעכבים מלברך ברכת המזון, ואם היו מגישים לפניהם עוד מאכלים, אכילתם היתה נחשבת לאכילה נפרדת לחלוטין מהסעודה, ולכן היו מברכים עליה בתחילה ובסוף. ולאחר מכן עוד היו משלימים את חובם בברכת המזון.

אולם כיום, איננו רגילים לסיים את הסעודה לחלוטין לפני ברכת המזון. שכל זמן שעדיין לא בירכנו את ברכת המזון עדיין יש אפשרות שנאכל מן הפת (שו"ע קעז, ב). ואף אם החליפו את המפה, כיוון שעדיין יתכן שירצו לאכול עוד מהפת, עדיין אנחנו נחשבים בתוך הסעודה. וכן בחתונות, כאשר המלצרים מפנים את השולחנות כדי לסיים את עבודתם, המוזמנים אינם מעוניינים לסיים את הסעודה עד ברכת המזון, ויתכן אולי שאף ירצו לאכול עוד מן הלחם או משאר מאכלים אם יביאום לפניהם. ולכן אין בימינו דין של

'אחר הסעודה'. ואם מגישים מאכלים לקינוח, מברכים לפניהם ולא לאחריהם (כמבואר לעיל בהלכות ו-ז).[10] לתוס', רא"ש, מרדכי ועוד (לברכות מא, ב), 'אחר הסעודה' הוא כאשר החליטו למשוך ידיהם מהפת. ולתר"י, רשב"א ואו"ח, הוא כאשר סילקו את השולחן מלפניהם (ואפשר לומר שאין כאן מחלוקת אלא סילוק השולחן הוא הראיה שאין מתכוונים לאכול עוד מהפת. ועיין בבאו"ה קעז, ב, 'שאין', שנחלקו הראשונים האם על כל המאכלים יברך לאחר הסעודה בתחילה ובסוף). אלא שלמעשה הרבה ראשונים כתבו שאין דין ל'אחר סעודה' מצוי אצלנו (תוס', רשב"א, תר"י, רא"ש ועוד רבים). ומ"מ כתב הב"י בדעת הטור, וכן דעת הלבוש ודעימיה, שבסעודות גדולות מצוי דין לאחר הסעודה. אבל הב"ח כתב שגם בסעודות גדולות אין דין 'אחר הסעודה', וכן למד מהשו"ע קעז, ב, שלא הזכיר חילוק בין סעודות קטנות לגדולות. והמ"א ז, כתב עפ"י תר"י, שהואיל ואין כיום סילוק שולחן, אע"פ שסיימו לאכול אין דין 'אחר הסעודה'. וי"א שהסרת המפה כיום נחשבת כסילוק השולחן בעבר (ברכ"ה ח"ג י, 264), וי"א שאינה כסילוק השולחן (אול"צ ח"ב יב, יג). ולכה"ח יד, גם אם יעקרו את השולחן אין כיום דין 'אחר הסעודה'. ונלענ"ד שאחר שמחמת הספק נפסק שאין דין 'אחר הסעודה', ממילא נקבע בדעתנו שבסעודות שלנו, גם אם הן מתארכות מאוד, אין מסיימים את הסעודה לחלוטין עד ברהמ"ז, וממילא אפשר לומר בוודאות שאין בהם דין 'אחר הסעודה'.

י – עד היכן מועילה ברכת 'המוציא'

ברכת 'המוציא' על הלחם פוטרת את כל המאכלים והמשקים שרגילים לאכול בסעודה. וגם אם הסעודה תימשך שעות רבות, ברכת 'המוציא' שבירכו בתחילה פוטרת את כל המאכלים שאוכלים בסעודה.

ומי שהחליט באופן סופי לסיים את סעודתו, וחזר בו ורצה לאכול עוד, נחלקו הפוסקים אם עליו לברך לפני שימשיך לאכול. וכדי לצאת מהספק, נכון שיימנע מלהמשיך לאכול. ואם לאחר ברכת המזון ירצה לאכול ולשתות, יברך לפניהם ואחריהם.[11] לדעת הרמב"ם, וכך משמע מהרא"ש (ע' באו"ה קעט, א, 'ואפילו'), כיוון שהחליט לסיים את אכילתו, שוב אין הברכה שבירך בתחילה מועילה לו, ואם ירצה להמשיך לאכול, עליו לחזור ולברך לפני שיאכל. ולדעת תר"י והר"ן, הואיל ומצוי שאדם מחליט להפסיק לאכול וחוזר בו, הרוצה להמשיך לאכול אינו צריך לברך לפני אכילתו. ואף כי רוב הפוסקים סוברים כרמב"ם, יש בזה ספק, ולכן למעשה מי שימשיך לאכול, לא יברך. אלא שלכתחילה עדיף שלא להמשיך לאכול כדי שלא להיכנס לספק (ע' ובבאו"ה קעט, א, 'אין'). ואין הבדל כיום בין שתייה לאכילה, וגם המחליט שלא לשתות עוד, עדיין עשוי לשנות את דעתו, ומספק אינו יכול לברך (ע' ט"ז קעט, ב, 'וזאת הברכה' ע' 189). ורק אם היה מוכרח להפסיק סעודתו, כגון שממתינה לו מונית בחוץ, או שבירך ברכה אחרונה, נחשב כמי שגמר בדעתו שלא לאכול ולשתות עוד.

אורח שחשב שנסתיימה הסעודה, וכבר הסכים בדעתו שלא לאכול עוד, והביאו לו אח"כ עוד מאכלים, כיוון שהוא סומך על דעתו של בעל הבית, לכל הדעות יכול להמשיך לאכול בלא לברך. וכן דין איש שסומך בענייני האוכל על אשתו, וכן דינם של האוכלים בחדר אוכל שסומכים על מנהלי המטבח. אבל אם האורח הסכים בדעתו, שאפילו אם יביאו לו עוד מאכלים, לא יאכל מהם יותר, ואח"כ חזר בו ורצה לאכול עוד, נכון שיימנע מלאכול ולשתות, אלא יברך ברכת המזון (שו"ע קעט, ב).

מי שהפסיק באמצע סעודתו להתפלל, כשחוזר לאכול אינו צריך לברך שוב, מפני שלא הסיח את דעתו מלהמשיך לאכול (שו"ע קעח, ו). ומי שהתנמנם בסעודתו, אפילו למשך שעה, אין זה נחשב להפסק,

וכשימשיך לאכול לא יברך שוב. אבל אם הלך לישון שינת קבע על מיטתו, הרי זה כמי שהסיח דעתו מהאכילה, וכשיחזור לאכול יצטרך ליטול את ידיו בברכה ולברך לפני אכילתו (שו"ע קעח, ז, מ"ב מח).

מי שנטל את ידיו למים אחרונים, הרי הוא נחשב כמי שהתחיל בברכת המזון, וגם אם יימלך בדעתו וירצה להוסיף לאכול, יברך תחילה ברכת המזון, ואם ירצה אח"כ לאכול ולשתות, יברך לפניהם ואחריהם (שו"ע קעט, א).[12][12]. אם נטל ידיים למים אחרונים, לדעת כמה פוסקים (תוס', רא"ש, טור, ריו"ו ועוד כמובא בשעה"צ קעט, ה-ו), אם נמלך להמשיך לאכול, יברך ברכה ראשונה ויאכל. ובזה לכאורה אין ספק ברכה לבטלה, שכן גם תר"י והר"ן יודו שאחר נטילת ידים גמר בדעתו להפסיק בסעודתו. אלא שכתבו הב"ח ומ"א, שאין לנהוג כך, וכ"כ בבאו"ה (קעט, א, 'עד'), מפני שלדעת כמה מגדולי הראשונים (רש"י, רשב"ם, או"ז, רמב"ם, ראב"ד, רשב"א, רא"ה), אחר שנטל ידיים נחשב כמי שקיבל עליו להתחיל בברהמ"ז, ולכן אסור לו להמשיך לאכול אפילו אם יברך ברכה ראשונה לפני אכילתו.

ומי שהתכוון בתחילה לאכול מהמאכלים שיש לו בבית, ולאחר שסיים את מה שהיה לו בבית נמלך וביקש שיביאו לו מאכלים נוספים מהחנות או משכנים, צריך לברך על אותם מאכלים, מפני שעליהם בוודאי לא התכוון כשבירך 'המוציא' (מ"ב קעד, יח).

יא - אם מותר לצאת מהבית באמצע הסעודה

לכתחילה צריך להיזהר שלא לצאת מהבית באמצע הסעודה, מפני שיש סוברים שכל שיצא מביתו, הפסיק את סעודתו, ואם ירצה להמשיך לאכול, עליו לברך תחילה ברכת המזון על מה שאכל, ואח"כ 'המוציא' על מה שהוא מתכוון לאכול (רמב"ם). ואמנם בדיעבד, אם יצא באמצע סעודתו מביתו אחר שכבר אכל כזית לחם, יכול להמשיך בסעודתו בלא לברך 'המוציא', שכן בדיעבד סומכים על דעת הסוברים, שיציאה מן הבית אינה נחשבת הפסק לסעודת פת. וכן הדין לגבי מי שנצרך לצאת באמצע סעודתו לצורך מצווה או לצורך דחוף אחר, אם ברור לו שאח"כ יחזור להמשיך בסעודתו, יכול לצאת בלא לברך ברכת המזון, וכשיחזור ימשיך בסעודתו בלא לברך 'המוציא', וכשיסיים יברך ברכת המזון (רא"ש, רמ"א קעח, ב). אבל אם כשיצא מן הבית הסיח דעתו לגמרי מהסעודה, כגון שלא התכוון להמשיך בסעודה וגם שהה מחוץ למקום הסעודה יותר משעה, אם ירצה להמשיך לאכול, יצטרך ליטול ידיים ולברך 'המוציא' (שו"ע קע, א, מ"ב ט).[13][13]. פסחים קא, ב, לדעת רב ששת לפי הרמב"ם, מי שיצא ממקומו באמצע סעודתו, ורצה אח"כ להמשיך לאכול, צריך לברך תחילה ברהמ"ז על מה שאכל ו'המוציא' על מה שהוא מתכוון לאכול, כי בזה שיצא ממקומו סיים את סעודתו והתחייב בברהמ"ז. וכך נפסק בשו"ע קעח, א-ב. לעומת זאת, דעת רב חסדא, שהואיל ועל סעודת לחם צריכים לברך ברהמ"ז במקום שאכלו, כשאדם עוקר ממקומו אחר שאכל כזית לחם, לא ביטל את קביעותו הראשונה, ולכן כל זמן שלא הסיח את דעתו לחלוטין מהסעודה, יכול להמשיך לאכול בלא ברכה, בין במקום הקודם ובין במקום החדש. וכך פסקו רשב"ם, תוס', רא"ש ורמ"א. והואיל ומחלוקת זו נוגעת בספק ברכות, רבים מאחרוני הפוסקים הספרדים הורו למעשה כרמ"א, וכ"כ בא"ח בהעלותך ב, כה"ח קעח, יד, וילקוט יוסף קעח, ג. ולכתחילה יש להיזהר שלא לצאת מהבית באמצע הסעודה, ראשית כדי לחוש לדעת השו"ע, שנית, גם לרמ"א לכתחילה אין לצאת, שמא ישכח לברך. ולגבי יציאה לחדרים אחרים שבאותו בית, עיין להלן ט, ז. והכלל, שלחדרים שרגילים ללכת באמצע הסעודה מותר ללכת לכתחילה, ולחדרים שאין רגילים, לכתחילה אין ללכת, ובשעת הצורך מותר ללכת.לכתחילה, מי שמתכוון לצאת לחצי שעה ומעלה, אף שהוא מתכוון לחזור ולהמשיך לאכול, אם אינו ממהר, נכון שיברך לפני יציאתו ברכת המזון, ואחר שיחזור יטול שוב

ידיים ויברך 'המוציא'. אבל אם הוא יוצא לזמן קצר, לא יברך, כי לסוברים כרב חסדא זו תהיה ברכה שאינה צריכה (מ"ב קעח, לה, באו"ה 'בלא'). ואם אחד מחבריו נשאר שם וממתין לו, גם אם יצא ליותר מחצי שעה - לא יברך. ועיין להלן י, יג.

ויש מצב שבו מותר לכל הדעות לצאת מהבית באמצע הסעודה, וזה כאשר אחד מן הסועדים נשאר בבית עד סיום הסעודה. במצב כזה, בשעת הצורך, כגון לקראת חתן וכלה, או לקראת אורחים אחרים, מותר לסועדים לצאת מן הבית. וכשיחזרו לסעודה, לכל הדעות, לא יצטרכו לשוב ולברך 'המוציא', מפני שזה שנשאר בבית במקום הסעודה - ממשיך עבור היוצאים את רצף הסעודה (שו"ע קעח, ב).

הולכי דרכים, רשאים לכתחילה להתחיל לאכול במקום אחד ולהמשיך לאכול בדרכם. שהואיל והם הולכי דרכים, אין להם קביעות מקום, וממילא הברכה שבירכו בתחילה מועילה להם לכל המקומות (שו"ע קעח, ד).

לדעת רבים, לכתחילה מותר לאדם להתכוון בשעת ברכת 'המוציא' להתחיל את סעודתו במקום אחד ולהמשיכה אח"כ במקום אחר. וכך עושים כאשר רוצים להצטרף אחר הסעודה לסעודת שבע ברכות, או כאשר רוצים לסיים את הסעודה בדיבוק חברים. וכך מנהג אשכנזים וחלק מספרדים. ולמנהג חלק מהספרדים, הכוונה בברכת 'המוציא' אינה מועילה, והרוצה להמשיך את סעודתו במקום אחר, צריך לברך תחילה ברכת המזון ואח"כ יתחיל סעודה חדשה במקום השני. אמנם גם למנהג זה ישנה עצה, שיברך 'המוציא' סמוך לפתח ביתו, ורק אח"כ ישב לאכול על שולחנו. שבזה שהתחיל את סעודתו על פתח ביתו, הראה בעצמו שהוא כהולך דרכים, וממילא יהיה לו מותר להמשיך אח"כ את סעודתו במקום אחר.[14][14]. יש מקום לומר שגם הרי"ף והרמב"ם יסכימו שהכוונה ב'המוציא' תועיל למקום אחר, ובוודאי שכך הדין לתוס' והרא"ש. וכ"כ חלק מהפוסקים הספרדים - בא"ח בהעלותך ב, ילקוט שמ"ש עה, כה"ח קעח, לב. (ויש שכתבו שרק לצורך מצווה נוהגים כך, ערוה"ש ח, קצוש"ע מב, כא). לעומת זאת, חלק מפוסקי הספרדים חששו שגם הכוונה בברכת 'המוציא' אינה מועילה לדעת הרי"ף והרמב"ם, ולכן הרוצה לאכול בשני מקומות, כשיסיים לאכול במקום הראשון צריך לברך ברהמ"ז ואח"כ במקום השני יחזור ליטול ידיים ויברך 'המוציא', וכ"כ מאמ"ר ט, ילקוט יוסף קעח, א, ברכ"ה ח"ג יא, יג. והעצה המובאת בסוף היא מאול"צ ח"ב יב, טו. וע' פס"ת קעח, יא.

יב - מאכלים שנאכלים לפני הסעודה

הרוצה לאכול סעודה על לחם, לא יאכל או ישתה לפני כן, אלא יטול ידיים ויברך 'המוציא', ואח"כ יאכל וישתה את כל מה שירצה. שאם יאכל וישתה לפני הסעודה, פעמים רבות הוא גורם לברכה שאינה צריכה, שאם הוא יכול לפטור את מה שהוא רוצה לאכול בברכת 'המוציא', הרי בזה שהתחיל לאכול לפני כן, גרם לעצמו לברך ברכה נוספת בלא צורך. ועוד, שאחר שיאכל וישתה יכנס לספק לגבי ברכה אחרונה. שכן יתכן שעליו לברך ברכה אחרונה על מה שאכל לפני הסעודה, ומצד שני, אולי מוטב שלא יברך ברכה אחרונה, כי ברכת המזון שאחר הסעודה תפטור גם את מה שאכל לפני הסעודה.

ואם הוא נאלץ להתעכב מעט עד הסעודה, ובינתיים הוא רוצה לאכול או לשתות דבר מה. כדי לצאת מן הספק עליו לעשות הפסקה של חצי שעה או לפחות כרבע שעה בין סיום אכילתו לתחילת הסעודה, וכך לכל הדעות יברך ברכה אחרונה על מה שאכל או שתה לפני הסעודה. עוד אפשרות, שלאחר שיאכל את מה שרצה לפני הסעודה, יברך ברכה אחרונה, ויצא החוצה לטיול קצרצר, כדי ליצור הפסק בין אכילתו שלפני הסעודה לסעודה. וכך יש לנהוג בחתונות שמגישים כיבוד לפני החופה, שיברכו על הכיבוד ברכה

ראשונה ואחרונה, ואח"כ החופה תהיה הפסק בין הכיבוד לסעודה. וכן בברית מילה, פעמים שאוכלים בתחילה מזונות ושותים משקאות קלים, ואח"כ רוצים להתחיל בסעודה, והנכון הוא שיעשו הפסק בין אכילת הכיבוד לסעודה, ואם אין אפשרות להמתין ביניהם כרבע שעה, טוב שיצאו לטיול קצרצר.

ומי שהתחיל לאכול ולשתות, ונצרך להתחיל מיד בסעודה, כגון שאכל כיבוד וחשב שעוד יארך הזמן עד שיתחילו בסעודה, וקראו לו מיד ליטול ידיים. או שמתחילה התכוון לאכול מעט מאכלים בלא לחם, וחזר בו ורצה לקבוע סעודה על לחם - צריך לדעת היטב את כל פרטי הדינים המבוארים בהערה.[15][15]. א) אם אכל לפני הסעודה בשר, תפוחי אדמה, ושאר מאכלים שרגילים לאכול בסעודה כדי לשבוע ונפטרים בברכת 'המוציא', כיוון שהחליט לאוכלם לפני הסעודה, הרי שעשה אכילתם אכילה בפני עצמה, וחייב לברך עליהם ברכה אחרונה. ואם שכח לברך לפני שהתחיל בסעודה, עדיין עליו להשלים את הברכה. ואם כבר בירך ברכת המזון, מספק הפסיד את הברכה. ב) אכל לפני הסעודה פירות, אם הוא מתכוון להמשיך לאכול פירות בסעודה, לא יברך. ואם אינו מתכוון לאכול פירות בסעודה, דינם כדין א'. ג) על מאכלים שנועדו לפתוח את התיאבון, מספק לא יברך ברכה אחרונה. ד) על מים יברך ברכה אחרונה, ואם שכח לברך לפני הסעודה, אם הוא מתכוון לשתות מים בסעודה, לא יברך עליהם ברכה אחרונה, ואם אינו מתכוון לשתות בסעודה, אפילו אחר ברכת המזון עליו להשלים את הברכה האחרונה על המים. ה) על מאפי מזונות, שיש לגביהם ספק אם הם פהב"ב (עיין לעיל הערה 9), מספק לא יברך ברכה אחרונה. ו) על תבשילי מזונות כפתיתים, ומאפי מזונות שלכל הדעות הם פהב"ב, יברך ברכה אחרונה, ואם כבר התחיל בסעודה, לא יברך. כתבתי למעלה, שכאשר הוא נאלץ להתחיל בסעודה ויש ספק אם חובה עליו לברך ברכה אחרונה, אפשר לצאת לטיול קצרצר ועל ידי כך יוכל לברך לפני כן ברכה אחרונה. ולגבי מאכלים שאינם צריכים ברכה במקומם, יציאה מהמקום מהווה הפסק, עיין להלן ד, יג; ט, ז. ולגבי מאכלים שצריכים ברכה במקומם, אמנם נפסק למעשה שאין היציאה מהווה הפסק, אולם לרמב"ם ודעימיה, היא נחשבת הפסק (לעיל הערה 13). בנוסף לכך, דעת הרשב"א ודעימיה, שגם מזונות אינם צריכים ברכה במקומם, ולגבי שבעת המינים, עוד ראשונים סוברים שאינן צריכים ברכה במקומם (להלן ד, יג, שו"ע קעח, ה). וא"כ אפשר לצרף את הסוברים ששינוי מקום מהווה הפסק (וכ"כ בקרן לדוד או"ח נט). ועוד, שאף לסוברים שבמזונות ושבעת המינים היציאה אינה מהווה הפסק, כאן שמדובר בשתי אכילות שונות, יש יותר כוח לטיול שהוא עיסוק בדבר אחר, להוות הפסק, ולחייב בברכה אחרונה את מה שאכל לפני הטיול

ד – ברכת המזון

א- מצוות ברכת המזון

מצווה מהתורה שאחר שיאכל אדם פת וישבע יברך לה', שנאמר (דברים ח, י): "וְאָכַלְתָּ וְשָׂבָעְתָּ וּבֵרַכְתָּ אֶת ה' אֱלוֹהֶיךָ עַל הָאָרֶץ הַטֹּבָה אֲשֶׁר נָתַן לָךְ". ולמדו חכמים שברכת המזון צריכה לכלול שלושה עניינים: ממה שנאמר: "וּבֵרַכְתָּ אֶת ה' אֱלוֹהֶיךָ", למדו שצריך לברך את ברכת 'הזן', בה אנו מברכים לה' על המזון. ומזה שנאמר: "עַל הָאָרֶץ", למדו שצריך לברך ולהודות על הארץ. ומכך שהוסיפה התורה לומר: "עַל הָאָרֶץ הַטֹּבָה אֲשֶׁר נָתַן לָךְ", למדו שצריך לברך על הטוב והמובחר שבארץ, היינו על ירושלים (ברכות מח, ב).

המצווה מהתורה, שהמברך יזכיר עניינים אלו בכל נוסח שירצה לפי דעתו ויכולת ביטויו, ובאו משה, יהושע, דוד ושלמה, ותקנו נוסח מובחר ומושלם לפי הטובה שנוספה בימיהם. בשעה שירד המן לישראל תיקן משה רבנו את נוסח ברכת 'הזן', ועדיין לא נקבע נוסח לברכה על הארץ הטובה. ומשנכנסו ישראל

לארץ, תיקן יהושע את נוסח ברכת הארץ ועדיין לא נקבע נוסח לברכה על המקום הטוב והמובחר שבארץ. וכשקבע דוד המלך את ירושלים לעיר הקודש והמלכות, תיקן את נוסח הברכה "על ישראל עמך ועל ירושלים עירך", וכשבנה שלמה את בית המקדש הוסיף "על הבית הגדול והקדוש". כשבית המקדש היה בנוי, היו מבקשים שה' ימשיך את קיומו, ולאחר שנחרב, תקנו נוסח שבו אנו מבקשים מה' שירחם עלינו ויבנה את ירושלים ויחזיר את מלכות בית דוד למקומה ויבנה את בית המקדש (ברכות מח, ב, רשב"א, רמב"ן, כמובא בב"י קפז, א, שועה"ר קפז, א-ג).

אמרו חכמים (ברכות מח, ב, שו"ע קפז, ב-ג) שחובה להזכיר בברכת הארץ את שבחה של הארץ, שהיא ארץ חמדה טובה ורחבה. וכן צריך להזכיר את ברית המילה ואת התורה, מפני שעל ידי שתי המצוות הללו אנו יורשים את הארץ. וכפי שנאמר לאברהם אבינו בעת שנצטווה על ברית המילה (בראשית יז, ז-ח): "וַהֲקִמֹתִי אֶת בְּרִיתִי בֵּינִי וּבֵינֶךָ וּבֵין זַרְעֲךָ אַחֲרֶיךָ לְדֹרֹתָם לִבְרִית עוֹלָם לִהְיוֹת לְךָ לֵאלֹהִים וּלְזַרְעֲךָ אַחֲרֶיךָ. וְנָתַתִּי לְךָ וּלְזַרְעֲךָ אַחֲרֶיךָ אֵת אֶרֶץ מְגֻרֶיךָ אֵת כָּל אֶרֶץ כְּנַעַן לַאֲחֻזַּת עוֹלָם וְהָיִיתִי לָהֶם לֵאלֹהִים".

וכן למדנו שבזכות התורה והמצוות אנו יורשים את הארץ, כפי שנאמר בתחילת הפרשייה שבה נצטווינו על ברכת המזון (דברים ח, א): "כָּל הַמִּצְוָה אֲשֶׁר אָנֹכִי מְצַוְּךָ הַיּוֹם תִּשְׁמְרוּן לַעֲשׂוֹת לְמַעַן תִּחְיוּן וּרְבִיתֶם וּבָאתֶם וִירִשְׁתֶּם אֶת הָאָרֶץ אֲשֶׁר נִשְׁבַּע ה' לַאֲבֹתֵיכֶם". וכן נאמר (תהלים קה, מד-מה): "וַיִּתֵּן לָהֶם אַרְצוֹת גּוֹיִם וַעֲמַל לְאֻמִּים יִירָשׁוּ. בַּעֲבוּר יִשְׁמְרוּ חֻקָּיו וְתוֹרֹתָיו יִנְצֹרוּ הַלְלוּ יָ-הּ".

ועוד אמרו חכמים, שצריך להקדים את הזכרת הברית להזכרת התורה, מפני שבקשר לברית המילה נזכרו י"ג בריתות, ואילו על התורה נכרתו רק שלוש בריתות. בברית המילה באה לידי ביטוי הקדושה העצמית שקידש ה' את עמו ישראל, קדושה שאינה תלויה בבחירתנו, והיא היסוד לקבלת התורה שדורשת מאיתנו לבחור בטוב.

בברכה השלישית תקנו להזכיר את מלכות בית דוד, מפני שעל ידי דוד נתקדשה ירושלים, ועיקר ישובה של הארץ וירושלים תלוי במלכות ישראל (ברכות מח, ב, שו"ע קפח, ג).

ב – ברכת הטוב והמטיב

עוד ברכה תקנו חכמים אחר חורבן בית המקדש וחורבן הארץ, והיא ברכת 'הטוב והמטיב'. שאחר חורבן בית המקדש השני, נראה היה לכאורה שאין עוד תקווה לבניין הארץ וירושלים, ומה טעם להמשיך לברך את ה' "על הארץ הטובה". לפיכך מצאו חכמים צורך לתקן ברכה לחיזוק האמונה, שהכל לטובה, ואף החורבן, הגלות והייסורים, נועדו לתקן אותנו ולהביאנו מחדש לבניין שלם יותר של הארץ, ירושלים והמקדש.

וביום מיוחד תקנו חכמים שביבנה את הברכה, ביום שבו ניתנו הרוגי ביתר לקבורה. ביתר היתה עיר גדולה ביהודה, והיא היתה בירתו של בר כוכבא, וממנה קיוו להשיב את עצמאות ישראל ובניין המקדש. וכשנפלה ונחרבה - נגדעה קרן ישראל, וגברו הצרות מאוד, וגזרה מלכות הרשעה לחרוש את ירושלים, ולשנות את שמות הארץ וירושלים, כדי לאבד את זכרן מן העולם. ועוד גזרו שלא לקבור את הרוגי ביתר. ואחר זמן, כשנתמנה מלך חדש, הותר לקבור את ההרוגים, ומצאו כי נעשה להם נס שלא הסריחו. אמרו חכמים (ברכות מח, ב): "אותו היום שניתנו הרוגי ביתר לקבורה תקנו ביבנה 'הטוב והמטיב'. 'הטוב' - שלא הסריחו, ו'המטיב' - שניתנו לקבורה". ובאר מרן הרב קוק (עין איה שם), כי מזה שלא הסריחו למדנו

שהחורבן והגלות לא ביטלו את העצמיות הישראלית. ומזה שניתנו לקבורה ישנו רמז להבטחה כי עוד יקומו לגורלם לקץ הימים, וזהו הסימן לקיום כל הבטחות הנביאים לתחייה וגאולה.

וכיוון שחיוב אמירתה שונה, ששלוש הברכות הראשונות הן מהתורה ואילו זו מדרבנן, לפיכך, כאשר מסיימים את שלוש הברכות הראשונות עונה המברך 'אמן' אחר ברכת עצמו: "בונה [ברחמיו] ירושלים אמן" (שו"ע קפח, א, ועיין להלן יב, ט).

וכיוון שבסוף הברכה השלישית נסתיימה סדרת הברכות מהתורה, הרי שהברכה הרביעית שתקנו חכמים היא ברכה בפני עצמה, ולכן היא פותחת בברוך, שכך הוא הכלל, שכאשר ישנה ברכה שסמוכה לחברתה, הרי היא נשענת עליה, ואינה צריכה לפתוח ב'ברוך', אבל כאשר מדובר בברכה שעומדת לעצמה, היא צריכה לפתוח ב'ברוך'.[1][1]. וכיוון שברכת 'הטוב והמטיב' היא ברכה שעומדת לעצמה, ממילא צריך להזכיר בה מלכות, שכך תקנו חכמים שבכל ברכה יזכירו שם ה' ומלכותו, ואם לא הזכירו בברכה שם או מלכות - אינה ברכה (שו"ע ריד, א). ולכן בפתיחת ברכת 'הטוב והמטיב' אומרים: "ברוך אתה ה' אלוהינו (שם ה') מלך העולם (מלכות)". אבל בברכה השנייה והשלישית לא מזכירים מלכות, מפני שהן המשך של הראשונה, ועל הזכרת המלכות שבברכה הראשונה נשענות שתיהן. כמו בתפילת שמונה עשרה, שרק בברכה הראשונה מוזכרת מלכות ה' ואח"כ כל הברכות נשענות עליה. ועוד אמרו חכמים (ברכות מט, א), שיש להזכיר בברכת 'הטוב והמטיב' עוד פעם מלכות, מפני שאחר שהזכרנו בברכה השלישית את מלכות בית דוד, היה ראוי להזכיר גם מלכות שמים, אלא שאין ראוי להזכיר מלכות שמים בסמוך למלכות בשר ודם, ולכן משלימים את אמירת המלכות שהיתה ראויה להיאמר בברכה השלישית בברכת 'הטוב והמטיב'. והואיל וכך, מוסיפים לומר עוד פעם מלכות, עבור הברכה השנייה. שלוש המלכויות הן: א' "מלך העולם", ב' "מלכנו אדירנו", ג' "המלך הטוב והמטיב לכל". וכיוון שאומרים מלכות שלוש פעמים, אומרים בה גם כן שלוש הטבות ושלוש גמולות: "הוא הטיב הוא מיטיב הוא ייטיב לנו, הוא גמלנו הוא גומלנו הוא יגמלנו לעד" (טור ושו"ע קפט, א, מ"ב ד).

עוד אמרו חכמים (ברכות מו, א), שהאורח יאמר לאחר ברכת המזון ברכה לבעל הבית, וכך הוא נוסח הברכה (שו"ע רא, א): "יהי רצון שלא יבוש ולא יכלם בעל הבית הזה, לא בעולם הזה ולא בעולם הבא, ויצליח בכל נכסיו, ויהיו נכסיו מוצלחים וקרובים לעיר, ולא ישלוט שטן במעשה ידיו ולא יזדקק לפניו שום דבר חטא והרהור מעתה ועד עולם". ואפשר להאריך ולהרחיב בנוסח זה, וכך נוהגים הספרדים. והרבה אשכנזים נוהגים להסתפק בנוסח קצר: "הרחמן הוא יברך את בעל הבית הזה". אבל לכתחילה נכון לומר את הנוסח שיסודו בגמרא (ע' מ"ב רא, ה, ולהלן ה, ד).

וכיוון שכבר זכינו להתקדש על ידי מצוות ברכת המזון, נהגו ישראל להוסיף בקשות אישיות שפותחות ב'הרחמן', ועוד תפילות כלליות על הגאולה. ואף שאין זו תקנה של חכמים, מכל מקום כיוון שכבר נהגו כך מימי הראשונים, המנהג מחייב, כל עדה לפי מנהגה. אלא שאם נצרך אדם להפסיק בדיבור או ללכת, כיוון שסיים את הברכה הרביעית, יכול להפסיק, ואח"כ כשיוכל, ישלים את מה שהחסיר (ע' להלן הערה 13).

ג – משמעות ברכת הזן

כדי להעמיק בעניינה של ברכת המזון צריך להתבונן בכל הפרשייה שבמרכזה נצטווינו על ברכת המזון (דברים ח, א-יח). בפסוק הראשון מובאת המגמה הכללית: "כָּל הַמִּצְוָה אֲשֶׁר אָנֹכִי מְצַוְּךָ הַיּוֹם תִּשְׁמְרוּן

לַעֲשׂוֹת, לְמַעַן תִּחְיוּן וּרְבִיתֶם וּבָאתֶם וִירִשְׁתֶּם אֶת הָאָרֶץ אֲשֶׁר נִשְׁבַּע ה' לַאֲבֹתֵיכֶם". לאחר מכן מתבארים שני יסודות מרכזיים, האחד, שה' זן את הכל כפי שאנו אומרים בברכה הראשונה. והשני, שבחה של ארץ ישראל כפי שאנו אומרים בברכה השנייה והשלישית. נתמקד תחילה ביסודות הקשורים לברכה הראשונה, ברכת 'הזן'.

פעמים רבות, כאשר פרנסתו של אדם מזומנת לפניו, הוא שוכח שה' משגיח עליו ומפרנס אותו, ולכן הורתה התורה (שם ח, ב): "וְזָכַרְתָּ אֶת כָּל הַדֶּרֶךְ אֲשֶׁר הֹלִיכֲךָ ה' אֱלוֹהֶיךָ זֶה אַרְבָּעִים שָׁנָה בַּמִּדְבָּר, לְמַעַן עַנֹּתְךָ לְנַסֹּתְךָ לָדַעַת אֶת אֲשֶׁר בִּלְבָבְךָ הֲתִשְׁמֹר מִצְוֹתָיו אִם לֹא". החיים במדבר קשים, אפשר מרוב קשיים להתריס כלפי מעלה, ומנגד, אפשר להתחזק באמונה, ולהתבונן בניסים שעל ידם הקב"ה מקיים את ישראל. הניסיון הקשה ביותר היה קשור לאכילת המן. אדם רגיל לדאוג ליום המחר, לשם כך הוא מכין לעצמו את מזונותיו על ידי מלאכתו בשדה, בחרושת ובמסחר. אולם כל זה לא היה אפשרי במדבר. אפילו לשמור מן מיום אחד למחרתו היה אסור, ואפילו לאכול יותר ממה שאדם נצרך לא היה ניתן, כי כמות המן היתה מוגבלת למה שאדם זקוק לאכול ביום אחד ולא יותר. וצריך היה כל יהודי להאמין בה' שגם מחר יוריד לו מן מהשמיים. מי שלא היה חזק באמונתו, חש תמיד רעב, וכפי שנאמר (שם ג-ד): "וַיְעַנְּךָ וַיַּרְעִבֶךָ וַיַּאֲכִלְךָ אֶת הַמָּן אֲשֶׁר לֹא יָדַעְתָּ וְלֹא יָדְעוּן אֲבֹתֶיךָ".

על ידי הניסיון הזה נחקק בתודעתנו הלאומית כי הטבע אינו מתקיים מעצמו, אלא ה' הוא המפרנס את הכל - "לְמַעַן הוֹדִעֲךָ כִּי לֹא עַל הַלֶּחֶם לְבַדּוֹ יִחְיֶה הָאָדָם כִּי עַל כָּל מוֹצָא פִי ה' יִחְיֶה הָאָדָם. שִׂמְלָתְךָ לֹא בָלְתָה מֵעָלֶיךָ וְרַגְלְךָ לֹא בָצֵקָה זֶה אַרְבָּעִים שָׁנָה". אלו היו ארבעים השנים הראשונות להופעתו של עם ישראל בעולם, שנים בהן למד והפנים את ערכי התורה. על ידי החיים הניסיים במדבר למדנו היטב כי הכל מאת ה' כדי להיטיב לנו, וגם אם הוא מונע ממנו לתקופה מסוימת את ברכתו, אין זאת אלא מאהבתו אותנו, כדי להעמידנו על דרך האמת, שנאמר (שם ה-ו): "וְיָדַעְתָּ עִם לְבָבֶךָ כִּי כַּאֲשֶׁר יִיַּסֵּר אִישׁ אֶת בְּנוֹ ה' אֱלוֹהֶיךָ מְיַסְּרֶךָּ. וְשָׁמַרְתָּ אֶת מִצְוֹת ה' אֱלוֹהֶיךָ לָלֶכֶת בִּדְרָכָיו וּלְיִרְאָה אֹתוֹ".

ועיקר המצווה לברך את ה' כאשר אדם אכל ושבע, שנאמר (דברים ח, י): "וְאָכַלְתָּ וְשָׂבָעְתָּ וּבֵרַכְתָּ אֶת ה' אֱלוֹהֶיךָ עַל הָאָרֶץ הַטֹּבָה אֲשֶׁר נָתַן לָךְ". מפני שכאשר אדם שבע הוא עלול להתגאות ולשכוח שהכל מאת ה', ועל כך ממשיכה התורה להזהיר (שם יא-טז): "הִשָּׁמֶר לְךָ פֶּן תִּשְׁכַּח אֶת ה' אֱלוֹהֶיךָ לְבִלְתִּי שְׁמֹר מִצְוֹתָיו וּמִשְׁפָּטָיו וְחֻקֹּתָיו אֲשֶׁר אָנֹכִי מְצַוְּךָ הַיּוֹם. פֶּן תֹּאכַל וְשָׂבָעְתָּ, וּבָתִּים טֹבִים תִּבְנֶה וְיָשָׁבְתָּ. וּבְקָרְךָ וְצֹאנְךָ יִרְבְּיֻן, וְכֶסֶף וְזָהָב יִרְבֶּה לָךְ, וְכֹל אֲשֶׁר לְךָ יִרְבֶּה. וְרָם לְבָבֶךָ וְשָׁכַחְתָּ אֶת ה' אֱלוֹהֶיךָ הַמּוֹצִיאֲךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבֵּית עֲבָדִים. הַמּוֹלִיכֲךָ בַּמִּדְבָּר הַגָּדֹל וְהַנּוֹרָא נָחָשׁ שָׂרָף וְעַקְרָב וְצִמָּאוֹן אֲשֶׁר אֵין מָיִם, הַמּוֹצִיא לְךָ מַיִם מִצּוּר הַחַלָּמִישׁ. הַמַּאֲכִלְךָ מָן בַּמִּדְבָּר אֲשֶׁר לֹא יָדְעוּן אֲבֹתֶיךָ, לְמַעַן עַנֹּתְךָ וּלְמַעַן נַסֹּתְךָ לְהֵיטִבְךָ בְּאַחֲרִיתֶךָ".

ד – מרכזיותה של ברכת הארץ

היסוד השני החורז את כל פרשיית ברכת המזון, הוא שבחה של ארץ ישראל. ואמרו חכמים (במד"ר כג, ז), שמתוך הברכות שבברכת המזון - "אין לך חביבה מכולן יותר מברכת 'על הארץ'". וכך הוא פשט הפסוק, שעיקר המגמה לברך את ה' על הארץ הטובה, שנאמר (דברים ח, י): "וְאָכַלְתָּ וְשָׂבָעְתָּ וּבֵרַכְתָּ אֶת ה' אֱלוֹהֶיךָ עַל הָאָרֶץ הַטֹּבָה אֲשֶׁר נָתַן לָךְ". גם הברכה השלישית על ירושלים היא המשך של ברכת הארץ, שירושלים היא ליבה של "הארץ הטובה". וכן למדנו בפסוק הפותח את הפרשייה, שעיקר קיומן של

המצוות הוא דווקא בארץ ישראל, שנאמר (דברים ח, א): "כָּל הַמִּצְוָה אֲשֶׁר אָנֹכִי מְצַוְּךָ הַיּוֹם תִּשְׁמְרוּן לַעֲשׂוֹת, לְמַעַן תִּחְיוּן וּרְבִיתֶם וּבָאתֶם וִירִשְׁתֶּם אֶת הָאָרֶץ אֲשֶׁר נִשְׁבַּע ה' לַאֲבֹתֵיכֶם".

וההסבר לכך הוא, שעיקר תכליתם של ישראל לגלות את דבר ה' בעולם, תוך התמודדות עם הסיבוכים שבחיים הארציים. ועל כן המצב שבו אנו ניזונים מהמן שירד מן השמים הוא זמני, כדי לרכוש את ההכרה הבסיסית שה' הוא הזן את הכל. אולם המגמה היא שהאדם יהיה שותף עם הקב"ה בתיקון העולם, בהוצאת מזונו מן הארץ על ידי חרישה, זריעה, נטיעה וגידול בעלי חיים. על ידי כך יגלה את צלם האלוהים שבו, יוציא את הטוב שבארציות ויתרומם להתקשרות מלאת חיים אל ה'. אמנם המן שהיה יורד מהשמים היה ללא פסולת, וכולו נבלע באיברים בלא שהיו נצרכים להתפנות לאחר אכילתו. אולם עיקר ייעודו של האדם לאכול מאכלים גשמיים, שיש בהם פסולת, אבל מאידך הטוב שבהם חביב יותר, וגנוזים בהם ניצוצות קדושים יותר. לשם כך ניתנה לנו ארץ ישראל שהיא ארץ הקודש, שאף על פי שהיא ארץ גשמית, היא קדושה, והפירות הגדלים בה - קדושים.

רבים נוטים לחשוב, שככל שיתרחק אדם יותר מן הגשמיות ומהרגשת הטעמים השונים שבמאכלים, כך יהיה יותר טהור וקדוש. אולם התורה מלמדת אותנו שבארץ ישראל יש ערך לשפע הגשמי, למזון המגוון ולטעמו המשובח, שאף הוא נברא על ידי הקב"ה כדי להביאנו לשלמותנו. לפיכך טורחת התורה לשבח לפנינו את טובה וחמדתה של ארץ ישראל, שנאמר (שם ז-ט): "כִּי ה' אֱלוֹהֶיךָ מְבִיאֲךָ אֶל אֶרֶץ טוֹבָה, אֶרֶץ נַחֲלֵי מָיִם עֲיָנֹת וּתְהֹמֹת יֹצְאִים בַּבִּקְעָה וּבָהָר. אֶרֶץ חִטָּה וּשְׂעֹרָה וְגֶפֶן וּתְאֵנָה וְרִמּוֹן, אֶרֶץ זֵית שֶׁמֶן וּדְבָשׁ. אֶרֶץ אֲשֶׁר לֹא בְמִסְכֵּנֻת תֹּאכַל בָּהּ לֶחֶם לֹא תֶחְסַר כֹּל בָּהּ, אֶרֶץ אֲשֶׁר אֲבָנֶיהָ בַרְזֶל וּמֵהֲרָרֶיהָ תַּחְצֹב נְחֹשֶׁת". ועל כן נצטווינו לברך את ה' על כך, שנאמר (דברים ח, י): "וְאָכַלְתָּ וְשָׂבָעְתָּ וּבֵרַכְתָּ אֶת ה' אֱלוֹהֶיךָ עַל הָאָרֶץ הַטֹּבָה אֲשֶׁר נָתַן לָךְ".

בברכה הראשונה אנו עומדים על היסוד, שה' הוא "הזן את הכל", וכמו שנתן לנו את המן במדבר בדרך נס, כך תמיד הוא מקיים את הטבע, נמצא ששורש כל המזון שאנו אוכלים - ממנו יתברך בלבד. בברכה השנייה אנו מברכים את ה' על כך שהעניק לנו את האפשרות להיות שותפים בתיקון העולם ובהוצאת המזון מהארץ, ועל כן חתימת הברכה - "על הארץ ועל המזון".[2][2]. הברכה הראשונה על המזון שאין בו בירורים והעלאת ניצוצות, והברכה השנייה על מזון שיש בו בירורים והעלאת ניצוצות. והברכה השלישית היא על השלמת העלאת הניצוצות, בחינת ירושלים ובית המקדש. והיכולת לעשות את הבירורים בארץ ישראל היא על ידי ברית ותורה. ועיין בהרחבת הדברים בליקוטי תורה לאדמוה"ז עקב דף יד-יז.

אלא שיש חשש שמא ההצלחה בבניין הארץ תטביע את האדם בתאווה וגאווה ותשכיח ממנו את ייעודו. ועל כך נצטווינו (דברים ח, יא-יח): הִשָּׁמֶר לְךָ פֶּן תִּשְׁכַּח אֶת ה' אֱלוֹהֶיךָ לְבִלְתִּי שְׁמֹר מִצְוֹתָיו וּמִשְׁפָּטָיו וְחֻקֹּתָיו אֲשֶׁר אָנֹכִי מְצַוְּךָ הַיּוֹם. פֶּן תֹּאכַל וְשָׂבָעְתָּ וּבָתִּים טֹבִים תִּבְנֶה וְיָשָׁבְתָּ. וּבְקָרְךָ וְצֹאנְךָ יִרְבְּיֻן וְכֶסֶף וְזָהָב יִרְבֶּה לָּךְ וְכֹל אֲשֶׁר לְךָ יִרְבֶּה. וְרָם לְבָבֶךָ וְשָׁכַחְתָּ אֶת ה' אֱלוֹהֶיךָ... וְאָמַרְתָּ בִּלְבָבֶךָ כֹּחִי וְעֹצֶם יָדִי עָשָׂה לִי אֶת הַחַיִל הַזֶּה. וְזָכַרְתָּ אֶת ה' אֱלוֹהֶיךָ כִּי הוּא הַנֹּתֵן לְךָ כֹּחַ לַעֲשׂוֹת חָיִל, לְמַעַן הָקִים אֶת בְּרִיתוֹ אֲשֶׁר נִשְׁבַּע לַאֲבֹתֶיךָ כַּיּוֹם הַזֶּה".

על ידי ברכת המזון אנו חוזרים ומזכירים לעצמנו כי ה' הוא שנתן לנו את המזון ואת הארץ; וממילא מובן כי הכוח, הסיפוק והשמחה שקיבלנו מהאוכל, נועדו לקדשנו ולרוממנו.

ה – דיני אמירת ברכת המזון וחינוך הקטנים

צריך המברך להשמיע לאוזנו את מה שהוא מוציא בפיו, ולכתחילה יש לומר את הברכה בקול, כי הקול מעורר את הכוונה. ומי שאינו מבין עברית, יכול לומר את הברכה בתרגום לשפה שהוא מבין (שו"ע קפה, א-ג, מ"ב א-ג, ולעיל א, ו).

בדיעבד, מי שהשמיט קטעים מברכת המזון, כל זמן שהזכיר את היסודות שצריכים להיות בברכת המזון, יצא ידי חובתו. ואלו הם היסודות: לברך את ה' על המזון, ובתוך הברכה להזכיר את שמו ושהוא מלך העולם (שו"ע קפז, א, מ"ב ד). בברכה השנייה להודות לה' על הארץ, ולהזכיר שהיא חמדה טובה ורחבה, ולהזכיר ברית מילה ותלמוד תורה. ובברכה השלישית להזכיר את ירושלים, המקדש ומלכות בית דוד. ובברכה הרביעית לומר את תמציתה.

קטן שהגיע לגיל חינוך, היינו לגיל שהוא מבין באופן כללי את עניין הברכות, מצווה לחנכו לברך את כל הברכות, ובראשן את ברכת המזון שהיא החשובה שבברכות. רוב הילדים מגיעים לגיל חינוך בערך בגיל שש עד שבע. ולפני כן, כשהם מבינים קצת כיצד לברך, טוב להתחיל ללמדם לברך, אבל עדיין אין עליהם חובה לברך. וגם ילדים שכבר הגיעו לגיל חינוך, אם רואים שקשה להם לברך את כל ברכת המזון מפני שהיא ארוכה, יכולים בשנים הראשונות להסתפק באמירת נוסח מקוצר שכולל בתוכו את כל היסודות שצריכים להיות בברכת המזון.[3][3]. הנוסח הקצר הובא בהקדמת מ"א לסי' קצב, וע' כה"ח קפז, סוס"ק ד. ואת חלקו הראשון תרגמתי לעברית: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם אדון הפת הזו שאכלנו, ברוך אתה ה' הזן את הכל. נודה לך ה' אלוהינו על שהנחלת לאבותינו ארץ חמדה טובה ורחבה, ונתת לנו ברית ותורה ולחם לשובע, ברוך אתה ה' על הארץ ועל המזון. רחם ה' אלוהינו עלינו ועל ישראל עמך ועל ירושלים עירך ועל מלכות בית דוד משיחך (בשבת - ושמחנו ביום השבת הזה. בר"ח או חג - וזכרנו לטובה ביום ר"ח הזה או החג הזה). ובנה ירושלים עיר הקודש במהרה בימינו, ברוך אתה ה' בונה ברחמיו ירושלים אמן. ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם הא-ל אבינו מלכנו, המלך הטוב והמטיב לכולנו, הוא הטיב הוא מטיב הוא יטיב לנו, הוא גמלנו הוא גומלנו הוא יגמלנו לעד בחן בחסד וברחמים, ויזכנו לימות המשיח, עושה שלום במרומיו הוא יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל ואמרו אמן". וכשאפשר יאמרו את הברכה הראשונה בשלימותה, וימשיכו מ"נודה" בנוסח המקוצר. וכתבו בשועה"ר קפז, ד, מ"ב ד, שאפשר בשעת הצורך לחנך קטנים בנוסח המקוצר.האם חיוב שלוש הברכות מהתורה, והאם יש זיקה ביניהן? לתוס' ברכות טז, א, חיובם מהתורה, והקילו לפועלים לברך רק שתיים, כי יש כוח ביד חכמים לעקור דבר מהתורה. ולרמב"ם אין מניין הברכות מהתורה, אלא מהתורה שיזכיר את שלושת היסודות שהם ברכה על המזון, שבח הארץ וירושלים, ולכן הפועלים יכולים לכלול את כל היסודות בשתי ברכות (ב"י שו"ע קצא. ומ"מ למעשה, כיום הפועלים חייבים בארבע הברכות). מי שאכל ולאחר שסיים את סעודתו נוכח לדעת שאין לו ברכון, והוא יודע על פה רק ברכה אחת או שתיים מברכות המזון, ובאחרות אינו יודע אפילו את תמציתן המעכבת. למ"א כל שלוש הברכות חטיבה אחת, וכל שאינו יכול לומר את כולן, לא יאמר אפילו אחת. ולאה"ע ועוד פוסקים, יאמר את הברכה שיודע. ולמעשה, אם אכל ושבע, הרי שהתחייב מהתורה ועליו להחמיר ויאמר את הברכה שהוא יודע על פה. ואם לא שבע, חיובו מדברי חכמים, ובספק מקילים, ולכן כל זמן שאינו יודע את שלוש הברכות שחייבים לומר מהתורה, לא יברך כלל (גר"ז, מ"ב קצד, יג, שעה"צ שם). אבל אם את הברכה הרביעית הוא אינו יודע, גם אם לא שבע, יאמר את השלוש הראשונות, שהן הברכות שחייב בהן מהתורה (שו"ע קצד, ג). יש להוסיף כי לדעת רוה"פ סדר הברכות מעכב (ע' ברכ"ה ח"ב ה, ב). אם במקום לברך ברהמ"ז בירך 'מעין שלוש', נחלקו הפוסקים אם יצא ידי חובה, לרא"ה, חיד"א

ושועה"ר קסח, ח, יצא. ואף שאין מזכירים בה 'ברית', 'תורה' ו'מלכות בית דוד', מ"מ כיוון שבירך בנוסח שתקנו חכמים, וישנם בו כל היסודות שצריכים להיות מהתורה - בדיעבד יצא ידי חובתו. לעומתם, לריטב"א בהלכותיו (ב, כא), ב"ח וא"ר, לא יצא. ולמעשה, אם כבר בירך 'מעין שלוש', יצא בדיעבד. ועיין ביבי"א ב, יב, וברכ"ה ח"ב ג, יח, שעה"ב עמוד רלט, הערה יא. ובפס"ת קפז, ב, כתב שמי שאינו יודע ברהמ"ז ויודע 'על המחיה', יברך 'על המחיה'. ונלענ"ד שכך הדין רק כאשר שבע מאכילתו וחיובו מהתורה. אבל אם לא שבע, לא יברך 'על המחיה'.

ו – החובה מהתורה כששבע ומדברי חכמים בכזית

מהתורה חייב אדם לברך ברכת המזון כאשר אכל ושבע, שנאמר (דברים ח, י): "וְאָכַלְתָּ וְשָׂבָעְתָּ וּבֵרַכְתָּ". וחכמים הוסיפו ותקנו, שגם אדם שאכל כ'זית', כיוון שנהנה, יברך את כל ברכת המזון. ואמרו חכמים (ברכות כ, ב), שטענו המלאכים לפני הקב"ה: "רבונו של עולם, כתוב בתורתך (דברים י, יט): אֲשֶׁר לֹא יִשָּׂא פָנִים וְלֹא יִקַּח שֹׁחַד, והלא אתה נושא פנים לישראל, שנאמר (במדבר ו, כו): יִשָּׂא ה' פָּנָיו אֵלֶיךָ. אמר להם: וכי לא אשא פנים לישראל? שכתבתי להם בתורה: "וְאָכַלְתָּ וְשָׂבָעְתָּ וּבֵרַכְתָּ אֶת ה' אֱלוֹהֶיךָ", והם מדקדקים על עצמם ומברכים עד כזית".

כאשר התעורר לאדם ספק אם בירך ברכת המזון על מה שאכל, אם שבע, כיוון שהספק הוא במצווה מהתורה עליו להחמיר ולברך את ברכת המזון. ואם לא שבע, כיוון שהספק במצווה מדברי חכמים, לא יברך (שו"ע קפד, ד).

ואם חבירו זוכר שראה אותו מברך, יכול לסמוך עליו (מהרש"ם ד, כט). וכן אם הוא יודע בעצמו שהוא רגיל לברך מיד לאחר אכילתו, למרות שאינו זוכר זאת במדויק, יכול לסמוך על החזקה שמן הסתם בירך (עפ"י הלק"ט ב, רעח, וע' כה"ח קפד, כא).

לדעת רוב הפוסקים, גם אם אכל מהלחם שיעור כ'זית' בלבד, אם אכל עוד מאכלים, ומכולם יחד נעשה שבע, הרי שהוא חייב לברך ברכת המזון מהתורה.[4][4]. לדעת רוב הראשונים והאחרונים, מהתורה רק מי ששבע חייב בברהמ"ז, שנאמר: "ושבעת", וחכמים הם שחייבו לברך ברהמ"ז על פחות, לר' מאיר על אכילת כ'זית', ולר' יהודה על כ'ביצה' (ברכות מט, ב). וכ"כ בה"ג, רש"י, רמב"ם, ר"ת, הרי"ד, רא"ש, סמ"ג ועוד רבים, ופסקו כר' מאיר. וכן נפסק בשו"ע קפד, ו, וע' באו"ה 'בכזית'. לעומת זאת, י"א שהואיל ונאמר: "ואכלת", גם מי שלא שבע חייב בברהמ"ז מהתורה (והגמ' ברכות כ, ב, אינה להלכה). לדעת הרמב"ן והראב"ד, החיוב מהתורה כבר משאכל כ'זית' לחם, ולתר"י ורי"ו, האוכל כ'ביצה' חייב מהתורה. ועיין להלן י, 1.מהרבה פוסקים משמע ששיעור שביעה תלוי בהרגשת זה שאוכל, וכ"כ בספר החינוך. אמנם לדעת רבותיו של רש"י (ברכות מב, א), גם כשלא שבע, אם אכל שיעור שמקובל לשבוע ממנו - חייב מהתורה (מ"ב קפד, כב, שעה"צ כה). בפשטות מצרפים את שאר המאכלים שאוכלים בסעודה לשיעור שביעה, שאם לא כן, פעמים רבות יצא שאדם ששבע לא יהיה חייב בברכה מהתורה. וכ"כ הלק"ט ב, רכז, שועה"ר קסח, ח, שאם אכל שיעור פת כ'זית' ועוד מאכלים ושבע מכולם יחד, חייב בברהמ"ז מהתורה. וכ"כ אג"מ או"ח ד, מא. אמנם בפמ"ג קפד, א"א ח, נוטה שרק אם שבע מהפת בלבד חייב מהתורה. וכ"כ צל"ח ופני יהושע. וע' בסוף באו"ה קפד, ו, 'כזית', שאם המאכלים הנוספים נועדו ללפת את הפת בוודאי חייב מהתורה. למעשה, דעת הרבה אחרונים שאם אכל כ'זית' פת ושאר מאכלים ושבע - חייב מהתורה (ע' בחיי משה ח"ב ע' שעח, ברכ"ה ח"ב ד, 23, יחו"ד ו, ע' סא). לדעת היראים ועוד כמה פוסקים, מי שצמא בסעודה ולא שתה,

אינו חייב מהתורה, מפני שלדעת ר' מאיר פירוש המילה 'ואכלת' שיעור כ'זית', 'ושבעת' היא שתייה. ולכן טוב שהבא לברך ברהמ"ז לא יהיה צמא, כדי שיזכה במצווה מהתורה לכל הדעות. והרמ"א קצז, ג, חשש לדעתו, שלכתחילה לא יוציא מי שצמא בסעודה ולא שתה את מי ששתה. וע' ברכ"ה ח"ב ד, 28, שעה"ב ו, ד. ויתכן שכוונת היראים למשקה משכר, שמי שרצה לשתות ממנו בסעודה ולא שתה, אינו שבע בשלימות, ואינו חייב בברהמ"ז מהתורה. וכשהוא חוזר לברך מספק, לדעת רוה"פ מברך גם 'הטוב והמטיב' (מ"א קפד, ז, מ"ב יג).

כמובן שגם נשים חייבות בברכת המזון, אלא שהתעורר ספק האם חיובן מהתורה או מדברי חכמים, שאולי כמו בכמה דברים, יש הבדל בין גברים ונשים, שאצל הגברים הדגש יותר על החובה, ואילו אצל הנשים הדגש יותר על ההתנדבות. אמנם כל הספק הוא רק לגבי השאלה האם נשים חייבות בברכת המזון מהתורה, אבל מדברי חכמים ברור שנשים חייבות כגברים (שו"ע קפו, א, מ"ב קפז, ט).[5][5]. בגמ' ברכות כ, ב, הועלתה שאלה האם נשים חייבות בברהמ"ז מהתורה כגברים או מדברי חכמים. והטעם שאולי חיובה מדברי חכמים בלבד, כי הארץ לא נתחלקה לנשים (רש"י), או מפני שהזכרת 'ברית' ו'תורה' מעכבת (ברכות מט, א), ואילו נשים אינן מחויבות במצוות הברית ותלמוד תורה (תוס'). ונחלקו הראשונים במסקנת הגמרא. לדעת רי"ף, ראב"ד, רמב"ן ועוד, נשים חייבות מהתורה. לעומתם, לדעת רמב"ם, רא"ש, תר"י, ועוד רבים, ישנו ספק. למעשה, כאשר אשה שבעה ומסופקת אם בירכה ברהמ"ז, לדעת שערי אפרים, ח"א, מג"ג, חייבת לברך. ולדעת רע"א, ברכ"י, יחו"ד ו, י, לא תברך. וכתב מ"ב קפו, ג, שרשאית לברך.

ז – תוספות בשבתות וחגים

בימים קדושים שהיו מקריבים בהם קרבן מוסף, תקנו חכמים להזכיר בברכת המזון את קדושת היום, שאין האכילה בימים אלו כאכילה של ימי חול, אלא יש בה תוספת מצווה וקדושה, וצריך לתת לכך ביטוי בברכה. בשבת אומרים: 'רצה והחליצנו'; וביום טוב, חולו של מועד וראש חודש אומרים: 'יעלה ויבוא'. ותקנו לומר את ההוספה בברכת 'בונה ירושלים' מפני שיש בה בקשת רחמים, ואף האזכרה שתקנו חכמים יש בה בקשת רחמים. ב'רצה והחליצנו' מבקשים שנזכה לקדושת יום השבת, לשבות ולנוח בו, ולראות בנחמת ציון וירושלים. וב'יעלה ויבוא' מבקשים שיזכרנו ה' לטובה וירחם עלינו ויושיענו (ברכות מט, א, שבת כד, א, תוס' שם).

וכשחל יום טוב או ראש חודש בשבת, אומרים תחילה 'רצה והחליצנו' כי השבת תדירה וקדושה יותר, ואח"כ אומרים 'יעלה ויבוא' (שו"ע קפח, ה, מ"ב יג).

בחנוכה ופורים שתקנו חכמים להודות בהם על הנס, מוסיפים בברכת הארץ, שהיא ברכת הודאה, נוסח 'על הניסים'.

מי שהתחיל לאכול סעודה שלישית של שבת לפני שקיעת החמה וסיימה לאחר צאת הכוכבים, אומר בברכת המזון 'רצה והחליצנו'. שהואיל ותחילת אכילתו היתה בשבת, כבר בשבת התחייב בברכת המזון, וממילא התחייב להזכיר בה 'רצה והחליצנו'. וכן הדין בשאר ימים, שאם התחיל את הסעודה בזמן שהיה צריך להוסיף דבר בברכת המזון, למרות שסיים את סעודתו אחר צאת הכוכבים, עליו להוסיף ולהזכיר את מה שכבר התחייב להוסיף בתחילת הסעודה. וכן להיפך, אם התחיל את סעודתו ביום רגיל והמשיך בסעודתו אחר צאת הכוכבים ביום שהוא ראש חודש, למשל, כיוון שהמשיך לאכול אחר צאת הכוכבים,

עליו להוסיף בברכת המזון 'יעלה ויבוא'. [6][6]. לרא"ש הולכים לפי שעת הברכה בלבד, שאם למשל, בירך אחר צאת הכוכבים שבסיום השבת, לא יזכיר את השבת. לעומת זאת, להגה"מ בשם מהר"ם, מהרי"ל ואורחות חיים, הולכים אחר זמן האכילה, ולכן אם התחיל לאכול לפני השקיעה, מזכיר של שבת. וכ"כ שו"ע קפח, י, ואחרונים רבים. ומשמע מזה שגם אם סיים אכילתו ביום שיש בו תוספת, מזכיר את התוספת, וכ"כ במ"ב קפח, לג, וכ"כ בשו"ע רעא, ו, לעניין שבת. אמנם יש חולקים ולדעתם תמיד הולכים אחר תחילת האכילה, ע' פס"ת כג. ואם התפלל ערבית לפני ברהמ"ז, כיוון שכבר התחיל את היום החדש, אינו מזכיר את התוספת השייכת לזמן תחילת סעודתו (מהרי"ל מ"ב קפח, לב).

ואם חל ראש חודש במוצאי שבת, והמשיך לאכול אחר צאת הכוכבים, ישנו ספק גדול מה יאמר בברכת המזון, האם יזכיר רק את ראש חודש (מ"א, מ"ב קפח, לג), או רק את השבת (בא"ח, יחו"ד ג, נה), או שיזכיר את שניהם (ט"ז, שועה"ר), או שלא יזכיר דבר מהם (ישכיל עבדי ז, כז). כדי לצאת מהספק, טוב להימנע באותה שבת מאכילת פת אחר צאת הכוכבים, וכך יאמר 'רצה והחליצנו' בלבד.

ח – שכח לומר 'רצה' או 'יעלה ויבוא

השוכח לומר בברכת המזון 'רצה' או 'יעלה ויבוא', דינו תלוי בחובת הסעודה, שאם זו סעודה שחובה לאכול בה לחם, ממילא נמצא שהיה חייב לברך ברכת המזון ולהזכיר את היום, וכיוון ששכח, עליו לחזור ולברך ברכת המזון. ואם זו סעודה שאין חובה לאכול בה לחם, אינו חוזר. לפיכך, אם שכח לומר 'רצה' בשתי הסעודות הראשונות של השבת, הואיל והיה חייב לאכול בהן לחם, צריך לשוב ולברך את ברכת המזון. אבל אם שכח להזכיר 'רצה' בסעודה שלישית, שבדיעבד אפשר לקיימה בלא לחם, או ששכח לומר 'יעלה ויבוא' בראש חודש וחול המועד, שאין חובה לאכול בהם לחם, אינו צריך לחזור ולברך את ברכת המזון (ברכות מט, ב, שו"ע קפח ו-ח, פניני הלכה שבת ו, ב, זמנים א, יא).

לגבי סעודות יום טוב, הכל מסכימים שאם שכח להזכיר 'יעלה ויבוא' בסעודת ליל ראשון של פסח וליל ראשון של סוכות, חייב לחזור, הואיל ולכל הדעות חייבים לאכול בהם מצה או לחם. אולם נחלקו לגבי שאר סעודות ימים טובים, שכן יש סוברים שאין חובה לאכול בהם לחם. למעשה, למנהג כל האשכנזים ומקצת ספרדים, אם לא הזכיר 'יעלה ויבוא' בסעודות יום טוב חוזר, ולמנהג רוב ספרדים, אינו חוזר.[7][7]. לדעת רוב הראשונים, בכל יום טוב חובה לאכול פת בשתי סעודות, לפיכך, אם שכח להזכיר 'יעלה ויבוא' חוזר. וכך דעת רמב"ם, רא"ש, ריטב"א, מרדכי, ר"ן, ועוד רבים, וכ"כ בשו"ע קפח, ו, וכ"כ הרבה אחרונים. אולם לדעת הרשב"א ותוס' סוכה כז, א, רק בסעודות ליל ראשון של פסח וסוכות חובה לאכול פת, ולכן רק בהם חוזר. וכתבו הרבה מגדולי אחרוני הספרדים, שאף כי לשו"ע ושכנה"ג חוזר, מ"מ הואיל וזה ספק הנוגע לברכות, וחיוב הזכרת החג הוא מדרבנן, לפיכך אינו חוזר (בא"ח חקת כא, כה"ח כד, יחו"ד ה, לו). אמנם הרב משאש (שמש ומגן א, יג) סובר כשו"ע, וכתב שכך מנהג מרוקו. לגבי נשים, גם למנהג אשכנז יש מקום לומר שלא יחזרו (חוץ מבסעודת ליל ראשון של פסח וסוכות), מתוך חשש לדעת רע"א שסובר שנשים אינן חייבות במצוות השמחה והסעודה ביו"ט (ע' פס"ת קפח, ו, ולעיל הערה 5). והחוזרות יש להן על מה לסמוך. נחלקו הפוסקים בדין מי שהסתפק אם אמר 'רצה' או 'יעלה ויבוא' בסעודות שהשוכח בהן צריך לחזור. ביבי"א ז, כח, כתב כדברי הפוסקים שמספק אינו חוזר, הואיל ועצם הזכרת היום היא מדרבנן, וספק דרבנן וספק ברכות להקל, ועוד, שאולי קדושת היום גרמה לו לזכור. והמ"ב קפח, טז, הכריע שיחזור, שכן מן הסתם אמר כשגרת לשונו בלא ההזכרה. וכ"כ בברכ"ה ח"ב ה, יח. ונראה למעשה, שכאשר מסתבר לו ששכח - יחזור.

בסעודות שצריך לחזור, אפילו אם רק התחיל בברכת 'הטוב והמטיב', עליו לחזור לתחילת ברכת המזון כדי לאומרה כהלכה. ואין להסתפק בחזרה לתחילת ברכת 'רחם', מפני שאחר שהתחיל בברכת 'הטוב והמטיב' נחשב כמי שסיים לגמרי את ברכות המזון מהתורה, ואם לא יצא ידי חובתן מפני ששכח להזכיר את מה שהיה חייב להזכיר, צריך לחזור לתחילתן (שו"ע קפח, ו, באו"ה 'לראש').

ואם נזכר ששכח לומר 'רצה' או 'יעלה ויבוא' לפני שהתחיל בברכת 'הטוב והמטיב', תקנו לו חכמים נוסח ברכת השלמה שיאמר לפני שיתחיל בברכת 'הטוב והמטיב'. ואפילו במצב שהשוכח אינו חייב לחזור על ברכת המזון, תקנו חכמים לומר את ברכת ההשלמה. ומי שאינו יודע את נוסח ברכת ההשלמה, אינו יוצא באמירת 'רצה' או 'יעלה ויבוא' לפני ברכת 'הטוב והמטיב', וכשהאזכרה מעכבת יחזור לראש (ט"ז מ"ב יז, וע' בבאו"ה).[8][8]. בשבת אומר: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם, שנתן שבתות למנוחה לעמו ישראל באהבה לאות ולברית, ברוך אתה ה' מקדש השבת". בראש חודש אומר למנהג ספרדים: "ברוך שנתן ראשי חדשים לעמו ישראל לזכרון", ולמנהג אשכנזים: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם, אשר נתן ראשי חודשים לעמו ישראל לזכרון" (שו"ע קפח, ז, מ"ב כה, ובאו"ה שם). אם חל ר"ח בשבת ושכח שניהם, כולל ר"ח עם שבת, ואומר: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם, שנתן שבתות למנוחה לעמו ישראל באהבה לאות ולברית וראשי חודשים לזכרון, ברוך אתה ה' מקדש השבת וישראל וראשי חודשים" (שו"ע קפח, ז, מ"ב ל, כה"ח לח). ביום טוב אומר: ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם, אשר נתן ימים טובים לישראל לששון ולשמחה את יום חג (פסח/שבועות/סוכות) הזה, ברוך אתה ה' מקדש ישראל והזמנים". בחול המועד, במקום "אשר נתן ימים טובים" אומר: "אשר נתן מועדים". ולמנהג ספרדים, בחול המועד כמו בר"ח אינו אומר שם ומלכות ואינו חותם.ואם חל יום טוב בשבת ושכח לומר שניהם, אומר: "ברוך... שנתן שבתות למנוחה לעמו ישראל באהבה לאות ולברית וימים טובים לששון ולשמחה את יום חג (פסח/שבועות/ סוכות) הזה, ברוך אתה ה' מקדש השבת וישראל והזמנים". נזכר ששכח לומר 'רצה' או 'יעלה ויבוא' לפני שאמר שם ה' בסיום 'בונה ירושלים', יחזור וישלים את מה שהחסיר. ואם אמר שם ה', לדעת רבים יסיים "למדני חוקיך", שאם לא כן יצטרך להוסיף את ברכת ההשלמה. ואם כבר אמר 'בונה', יסיים הברכה ויאמר את ברכת ההשלמה. התחיל 'ברוך' של 'הטוב והמטיב', לרוה"פ כבר הפסיד את האפשרות לומר את ברכת ההשלמה (מ"ב קפח, כג, שעה"צ יח, באו"ה 'עד'). וי"א שאם הוא במצב שאם לא כן יצטרך לברך שוב ברהמ"ז, כל זמן שהוא עדיין אומר את המילים שבפתיחת הברכה שהם זהות לברכת ההשלמה, ימשיך לברכת ההשלמה (ח"א, יבי"א ו, כח).

כאשר שכח לומר 'רצה' או 'יעלה ויבוא' וכבר התחיל 'הטוב והמטיב', ומצד הדין אינו צריך לחזור על ברכת המזון, כתבו כמה פוסקים, שמוטב שיזכיר את מה ששכח בתוך אמירת 'הרחמן'. וכן מי ששכח לומר 'על הניסים', שאין אמירתו מעכבת, נכון שיאמרו בתוך אמירת "הרחמן", ששם יכול אדם להוסיף הודאות כרצונו (רמ"א תרפב, א, מ"ב ד, פניני הלכה זמנים יא, 7).

ט – מים אחרונים

אמרו חכמים שחובה ליטול ידיים לפני ברכת המזון, ונטילה זו נקראת 'מים אחרונים'. וטעם הנטילה, מפני שהיו משתמשים במלח סדומית שעלול לסמא את העיניים (חולין קה, א-ב). ועוד אמרו, שישנה מצווה ליטול ידיים לפני ברכת המזון, כדי להתקדש לקראת הברכה, שאין ראוי לומר את ברכת המזון כשהידיים מזוהמות משיירי המאכלים (תר"י ורא"ש עפ"י ברכות נג, ב). ואף שחובה ליטול 'מים אחרונים', אין מברכים על נטילה זו, כיוון שעיקר התקנה כדי למנוע סכנה, ואין מברכים על הסרת סכנה. והמקובלים

הוסיפו למצווה טעם על פי הסוד, שעל ידי 'מים אחרונים' מסירים את הזוהמה, שהיא חלק הסטרא אחרא, ועל ידי כך האדם מוגן מן הקיטרוג (ז"ח רות פז).

ולדעת בעלי התוספות, אין כיום חובה ליטול 'מים אחרונים', משום שאין אנו משתמשים במלח שמסכן את הראייה. ועוד כתבו כמה מגדולי האחרונים, שאפילו מצווה אין בכך, משום שכיום כשאנו אוכלים בסכו"ם, הידיים אינן מזדהמות מן האוכל, ולכן אין צורך לנקותן לקראת ברכת המזון.

למעשה, דעת רוב הפוסקים, שגם בזמננו צריכים ליטול ידיים 'מים אחרונים'. ואע"פ כן רבים נוהגים להקל, וביניהם תלמידי חכמים ונשים צדקניות. וזאת משום שדין 'מים אחרונים' מדברי חכמים, והכלל הוא שבמחלוקת בדברי חכמים הלכה כדברי המיקל. אמנם מי שידיו מזוהמות והוא ממילא מתכוון לשוטפם, צריך שישטפם לפני ברכת המזון (שו"ע קפא, א, י).

והנוהגים על פי הקבלה, וכן חסידים, מהדרים מאוד בנטילת 'מים אחרונים'. אלא שהואיל ומנהגם על פי הקבלה, לא החמירו על נשים בזה, ועל כן במשפחות רבות רק הגברים נוהגים ליטול 'מים אחרונים'.[9][9]. לתר"י ורא"ש, חובה ליטול מים אחרונים, משום סכנת מלח סדומית, כמובא בחולין קה, א: "מים ראשונים מצווה מים אחרונים חובה". בנוסף לכך, הואיל והידיים מזוהמות מהמאכלים, יש מצווה ליטול מים אחרונים לכבוד הברכה, וכמובא בברכות נג, ב: "תנא: והתקדשתם - אלו מים ראשונים, והייתם קדושים - אלו מים אחרונים, כי קדוש אני - זה שמן הטוב (שהיו בו בשמים ומעכב את הברכה למי שרגיל בו - רש"י), אני ה' אלוהיכם - זו ברכה". ולרמב"ם (ברכות ו, ג), טעם הנטילה משום סכנה, וגם במלח אחר יש לחוש שאולי יזיק כמלח סדומית. לדעת רמ"ה מברכים על נטילתם, ולבה"ג אין מברכים כטעם המובא למעלה (טור קפא, ז). אבל התוס' (חולין קה, א) כתבו, שאין נוהגים ליטול מים אחרונים, כי אין בינינו מלח סדומית, והפסוק שהובא בברכות אינו אלא אסמכתא, עובדה שאין נוהגים כיום בשמן. ע"כ. ואפילו אם נאמר שלכבוד הברכה צריך להסיר את הזוהמה מהידיים, אפשר לומר שזהו דווקא כשהיו נוגעים בידיים במאכלים ובתבשילים, ולכן גם נהגו לסוך את הידיים בשמן מבושם, כדי להסיר מהם את ריח התבשילים, אבל אנו שאוכלים בסכו"ם - איננו צריכים לא מים אחרונים ולא שמן טוב (וכיוצא בזה כתב במור וקציעה). כתב בשו"ע קפא, א, שחובה ליטול מים אחרונים, ובסעיף י' הזכיר שיש נוהגים להקל. וכ"כ הרבה פוסקים שנכון להחמיר אף שהזכירו את דעת המקילים (שועה"ר ט). ויש שכתבו במפורש להחמיר (גר"א, ברכ"י, ערוה"ש ה, בא"ח שלח ו). ונשים חייבות בזה כגברים (ילקוט יוסף קפא, ב). וכ"כ הליכות ביתה יב, ב, והליכות בת ישראל ג, ה, אלא שציינו שלמעשה נשים לא נהגו ליטול. ועוד עיין בדברי המקובלים בכה"ח קפא, א, וכז. למעשה נלענ"ד שעל פי הדין יש למקילים על מה לסמוך. ראשית, מפני שהוא ספק בדברי חכמים, ואף כי המחמירים מרובים, מ"מ סברת המקילים חזקה. שנית, מפני שכך נהגו, עובדה שבמשך דורות רבים רוב הנשים, גם היראות, לא נהגו ליטול מים אחרונים, ויש למנהג כוח גדול. כיוצא בזה כתב בשבט הלוי ד, כג, שנטילת מים אחרונים כיום היא חומרה, ונשים לא קיבלו זאת עליהן. ובפס"ת קפא, א, כתב שנהגו להחמיר ליטול מים אחרונים עפ"י הקבלה, ונשים אינן מקפידות במנהגי קבלה.

י – דיני מים אחרונים

לנוהגים ליטול מים אחרונים, צריך ליטול רק שני פרקים של האצבעות, ובבוהן די בפרק אחד, משום שלמעלה מזה אין מגיע לכלוך המאכל (שו"ע קפא, ד). ויש מהדרים ליטול את כל האצבעות (באו"ה 'עד', כה"ח טו"ב).

וכל הדינים המעכבים את הנטילה שלפני הסעודה אינם שייכים לנטילת מים אחרונים, ולכן אין צורך ליטול את הידיים מתוך כלי אלא מלכתחילה אפשר לשפוך עליהם מים ישירות מהברז. ואין שיעור למים, אלא העיקר שינקו את הזוהמה משני הפרקים של האצבעות.[10][10]. כ"כ בב"י קפא, וכ"כ במ"ב סעיפים: יט, כא, ושעה"צ לא, בשם א"ר ועוד אחרונים, ושלא כדעת שלטי גיבורים שמצריך כלי ושאר דברים המעכבים בנטילה שלפני הסעודה. אולם כתב במ"ב י, שאין להסתפק במעט טיפות כמו שיש נוהגים, אלא צריך שינקו את שני הפרקים הראשונים של האצבעות. אולם טעם המנהג ליטול במעט מים, שהאצבעות כיום די נקיות, ורק עפ"י הקבלה מקיימים את הנטילה, וכדי שלא להגדיל את חלק הסטרא אחרא, מצמצמים במים שירטיבו את האצבעות אף שאין בכוחם לנקות את האצבעות מלכלוך. (ועיין בגר"א שכתב ליטול ברביעית כדין מים ראשונים, ולעומתו כתבו רבים למעט במים אחרונים וכ"כ בא"ח שלח ט, כה"ח ו, וע' פס"ת ט).

ואין נוטלים במים חמים מאוד, מפני שכשנוטלים במעט מים כפי שרגילים, הם מבליעים את הזוהמא בידיים (ע' שו"ע קפא, ג).

בעת הנטילה צריך להשפיל את האצבעות, כדי שהמים יזלו ויורידו את הזוהמא מהאצבעות (סוטה ד, ב; שו"ע קפא, ה). ונכון לנגב את האצבעות לפני הברכה (שו"ע קפא, ח, מ"ב יט).

ואין נוטלים מים אחרונים על גבי הקרקע, כי אמרו חכמים שיש בהם רוח רעה שעלולה להזיק, אלא צריך ליטלם לתוך כלי, ואח"כ ישפכו את המים לכיור או למקום שאין הולכים בו. ואפשר לכתחילה ליטול את הידיים מהברז לתוך הכיור, וכך נוהגים רבים. והנוהגים ליטול מים אחרונים לתוך כלי, נוהגים לכתחילה לסלק את הכלי מהשולחן או לכסותו לפני הברכה.[11][11]. עיין חולין קה, א, שו"ע קפא, ב. וביבי"א ה, ב, ביאר שמותר ליטול לתוך כיור. ויעויין בבאו"ה 'אלא בכלי' שיש דעות אם לאחר שנטלו לתוך כלי נותרה על המים רוח רעה, שבזה תלויה השאלה האם צריך להקפיד לשפוך את המים שבכלי לכיור וכיוצא בו. ור"ח פלאג'י כתב שטוב לסלק את הכלי מלפניו בעת הברכה (כה"ח ח). ובילקוט יוסף קפא, ו, חיזק את דעת המקילים.

אחר נטילת מים אחרונים יש להזדרז לברך ברכת המזון, שאמרו חכמים (ברכות מב, א): "תכף לנטילת ידיים ברכה". ולכתחילה אין להפסיק בדיבור ואפילו בדברי תורה בין הנטילה לברכה. וגם אין ללכת בחינם יותר ממהלך כ"ב אמה או להפסיק בשתיקה שיעור זמן של מהלך כ"ב אמה (ע' מ"ב קעט, א-ב, באו"ה שם, וקפא, טו, וכד).

יא - מנהגים בברכת המזון

נכון שלא להסיר את המפה והלחם מהשולחן עד אחר ברכת המזון, כי בזה שנותר לו עוד לחם, ניכר שה' נתן לו מזון בשפע, ומתוך כך ההודאה והשבח שבברכה נאמרים בשלמות. בנוסף לכך, צריך אדם להשהות את סילוק הלחם, כדי שאם יזדמן לו עני יוכל לפרוס לו מלחמו. ואמרו חכמים, שכל מי שאינו משייר פת על שולחנו בעת הברכה, אינו רואה סימן ברכה. שעל ידי שהוא מכין עצמו לתת מלחמו לעני, גם ה' ימשיך להעניק לו מחסדו. בנוסף לכך, כאשר אדם מותיר מלחמו, הרי הוא מראה בעצמו שהוא שמח בחלקו, ואף מוכן להסתפק בפחות ממה שה' נתן לו, ולאדם כזה ראויה ברכה. אבל אם הוא מסיים הכל, משמע שאינו שמח בחלקו, וכל מה שיתנו לו יגמור ועוד ירצה לאכול עוד, ולאיש כזה אין ראויה ברכה.

ואם סיימו בסעודה את כל הלחם, טוב להביא לחם שיהיה מונח על השולחן בעת הברכה. אבל אם נותר שם לחם, לא יביא עוד לחם, מפני שכך נהגו הגויים להניח אחר סעודתם לחם לכבוד עבודה זרה שלהם. ומלכתחילה טוב שיהיה על השולחן לחם רב, כדי שיישאר ממנו עד אחר הברכה (שו"ע קפ, א-ב, ט"ז א, מ"ב ה).

מי שאוכל מחוץ לביתו, ואם ישייר שיירים מן הלחם, יצטרך אח"כ לזורקם, ישייר רק פירורים קטנים, שנופלים ממילא תוך אכילתו, ואותם לא יאכל כדי שיראה בעצמו שאכל והותיר.[12][12]. בסנהדרין צב, א, ובזוהר (ח"א פח; ח"ב פו, ב; קנז, ב), מובא עניין הברכה שבשיור הלחם. בפס"ת קפ, 4, הביא מרבבות אפרים שצריך להשאיר כזית, ומאז נדברו יא, מו, שמספיק בפירורים. וע' בפס"ת קפ, 13, שהחת"ס היה אוכל את פירורי הלחם שנותרו מבציעת הפת ב'המוציא' כסגולה לזיכרון, וכתב בס' יסוד יוסף אות כב, בשם חכמי המקובלים, שהוא סגולה לתיקון חטא קרי. ונלענ"ד שכאשר אדם משייר ממאכלו פרוסות שלימות או לחם או לחמניה שלימה, אזי ישנו הידור באכילת הפירורים כדי שלא להשחיתם. וכאשר לא נותרה לו פרוסה או לחמניה, ישאיר את הפירורים, ובהם תתבטא הברכה שאכל והותיר, ואח"כ יפנה את הפירורים בדרך כבוד.

בנוסף ללחם נוהגים להשאיר על השולחן בשעת הברכה גם את המלח, אולם לגבי שיירי המאכלים האחרים והכלים המלוכלכים, אין הלכה. ויש מהדרים להסירם מהשולחן, כדי שהשולחן יהיה נקי לכבוד ברכת המזון (לבוש, וע' בא"ח שלח ב).

כתבו כמה מן הראשונים, שנוהגים לכסות את הסכין החד או להסירו מהשולחן בשעת ברכת המזון. שכן השולחן דומה למזבח, וכפי שאמרו חכמים (חגיגה כז, א), שעתה שאין לאדם מזבח להקריב עליו קרבנות לכפר על נפשו, שולחנו, שעליו הוא מארח אורחים ועניים, מכפר עליו. וכמו שנצטווינו שלא להניף חרב על אבני המזבח (שמות כ, כב), שאין ראוי להניף את החרב שמקצרת ימיו של אדם על המזבח שמאריך ימיו של אדם, כך אין ראוי להניח על השולחן שנועד להוסיף חיים, שאוכלים ומברכים עליו, סכין חד שעלול לקצר ימיו של אדם. ונהגו בזה דווקא בשעת הברכה שהיא שעת החסד ואילו הסכין רומז לדין. אמנם בשבת ויום טוב, רבים אינם מקפידים בכך, מפני שהם ימים של קדושה וברכה, ואין לחוש בהם לסימן רע (ע' ב"י שו"ע קפ, ה, גר"ז ו).

יב - דרך אמירת ברכת המזון וכבודה

צריך לשבת בשעת הברכה, שעל ידי כך נוח יותר לכוון. וגם מי שהיה אוכל בעמידה או תוך שהוא מהלך בביתו, צריך לשבת בברכת המזון. ולא יסב דרך גאווה וקלות ראש, אלא ישב בצורה מכובדת. ובדיעבד, אם בירך בעמידה או הליכה או הסבה, יצא ידי חובה (שו"ע קפג, ט).

יש שמהדרים להתעטף בחליפה ולחבוש כובע לכבוד ברכת המזון (מ"ב קפג, יא). אבל מי שאינו רגיל ללכת בחליפה וכובע אין לו בזה הידור.

אסור לאדם לעשות מלאכה בשעת הברכה, ואפילו מעשה קל כסידור הצלחת שלפניו, כדי שלא יסיח את דעתו מהברכה. וגם יש בכך ביזוי לברכה, כשהוא מתעסק בידיו בשעת הברכה (שו"ע קפג, יב; קצא, ג).

וקל וחומר שאסור להפסיק בדיבור באמצע ברכת המזון. ויש מי שאומר שהמפסיק לדבר במזיד באמצע ברכת המזון, הפסיד את כל מה שאמר ועליו להתחיל את ברכת המזון מתחילתה (מ"א). אמנם למעשה,

בדיעבד, אם הפסיק בדיבור באמצע ברכת המזון, ימשיך ממקום שהפסיק ויסיים את הברכה (מ"ב קפג, כה).

וכן אסור לאדם לרמוז דבר לחבירו בשעת הברכה, ואם יש שם דבר שמפריע לו לכוון, יפסיק לברך וירמוז לחבירו להסירו. ואם נכנס לשם תלמיד חכם, מותר לקום לכבודו.[13][13]. אף שהתירו להפסיק בקריאת שמע לומר שלום מפני היראה או הכבוד, בברכת המזון אין מפסיקים, שדינה לעניין זה כדין תפילת עמידה (שו"ע קפג, ח. וע' שועה"ר יא, מ"ב ל). וגם לקדיש וקדושה אין להפסיק (כה"ח קפג, מה, ילקוט יוסף ג), וי"א שמותר להפסיק (חזו"א כח, ג). וי"א שיכול להפסיק בין הברכות. וכן נחלקו אם מותר לענות על זימון באמצע ברהמ"ז, לח"א מח, ג, וכה"ח קצב, יז, אסור; ולא"א בוטשאטש קצב, וקצה"ש, מפסיק, ועיין שעה"ב ה, הערה צט. וכל זה הוא עד סיום ברכה רביעית (ויש מקילים אף בברכה רביעית - ערוה"ש ח). אבל משהגיע ל'הרחמן' שאינו מעיקר ברכת המזון, מותר בשעת הצורך להפסיק בדיבור. וכן בשעת הדחק, מי שממהר וצריך לצאת לדרכו, רשאי להתחיל ללכת אחר סיום ברכה רביעית, וימשיך לומר מ'הרחמן' ואילך בהליכה (בא"ח חקת יח, וע' ילקוט יוסף קפג, סוף הערות: א, ז, ופס"ת טז - יח).

מי שהיה אוכל תוך כדי הליכתו, מפני שהיה ממהר להגיע לדרכו, גם את ברכת המזון יוכל לברך בהליכה, מפני שאם יעצור, יהיה טרוד מהפסד הזמן ולא יוכל לכוון כראוי (שו"ע קפג, יא, מ"ב לו). וגם מי שנוהג במכונית, אם הוא נהג ותיק שאינו טרוד מן הדרך, בשעת הצורך יוכל לברך תוך כדי נהיגתו (ע' שע"ת סג, ד). ושאר הנוסעים ברכב יכולים לברך לכתחילה בזמן הנסיעה.

יג - ברכה במקום אכילתו (איזה מאכלים טעונים ברכה במקומם)

מפני חשיבותה של ברכת המזון קבעו חכמים לאומרה במקום הסעודה. ויברך במקום שבו ישב בעת אכילתו, ובשעת הצורך, אם הוא נשאר באותו החדר, עדיין נחשב שבירך במקום אכילתו.[14][14]. שועה"ר קעח, ד, ועיין לעיל ג, יב, אימתי יכול לכתחילה להמשיך סעודתו במקום אחר. ולעניין גדר מקום אכילתו, רבים כתבו שכל שהוא באותו חדר יכול לברך לכתחילה (שועה"ר קפד סו"ס א, מ"ב א, שעה"צ ה, ערוה"ש א). אולם מח"א מז, ה-ו, משמע שזה רק כשיש צורך מסוים, וכ"כ כה"ח א, שאין לשנות המקום בלא סיבה. ולכל הדעות, בשעת הצורך אפשר לברך בחדר אחר שבאותו בית אם הוא רואה את מקום אכילתו או כשחשב מתחילה לברך בחדר אחר אף שאינו רואה את מקום אכילתו. ולכתחילה אסור לאדם לצאת ממקום סעודתו, אפילו אם הוא מתכוון לחזור, לפני שיברך ברכת המזון.

אם שכח לברך ויצא לדרכו או שטעה לחשוב שאפשר לברך במקום אחר, אפילו נסע מרחק רב, עליו לחזור למקום סעודתו כדי לברך ברכת המזון. ורק בשעת הדחק, כאשר קשה לו לחזור, רשאי לברך שלא במקום אכילתו. ואם יש לו שם מעט לחם, במקום לחזור למקום סעודתו, יוכל ליטול ידיים ולברך 'המוציא' ולאכול מעט מן הלחם, ולאחר מכן יברך ברכת המזון, שהואיל וגם שם אכל לחם, נמצא שבירך במקום אכילתו (שו"ע קפד, א-ב).[15][15]. יברך על הלחם מפני שהסיח דעתו מלהמשיך לאכול. ואם לא הסיח דעתו, יאכל בלא ברכה, ואח"כ יברך שם ברהמ"ז. ויסוד הסוגיה במחלוקת ב"ש וב"ה בברכות נג, ב, לדעת ב"ש היוצא בשגגה ממקום סעודתו בלא לברך חייב לחזור למקומו לברך, ולב"ה אינו חייב. לדעת רב עמרם גאון והרא"ש הלכה כב"ש. ולדעת רמב"ם ותר"י הלכה כב"ה, אלא שגם לב"ה אם יחזור לברך במקומו הרי זה משובח. ובשו"ע קפד, א, הזכיר את שתי הדעות בלא הכרעה ברורה, וכתבתי כדברי האחרונים (מ"ב ז), שהיא עמדה ממוצעת. ואם יצא במזיד, גם אם הדבר קשה עליו מאוד, לכל הדעות חייב לחזור למקומו ולברך. ומ"מ בדיעבד, אם בירך במקום אחר יצא (מ"ב ה, גם לרא"ש ושלא כטור). ואם

יש לו שם מעט לחם, יכול לאוכלו, ויועיל לכתחילה גם למי שיצא במזיד (מ"ב ח). ואם אין לו שם לחם ועד שיחזור יתעכל המזון שבמעיו וכבר לא יוכל לברך ברהמ"ז, כדי שלא להפסיד את הברכה יברך במקום שהוא נמצא (מ"א ב, מ"ב ג).

יש אומרים שרק לחם טעון ברכה במקומו (רשב"א). ולדעת רבים, כל חמשת מיני דגן טעונים ברכה במקומם, שכל המתחייב בברכת 'על המחיה' מתחייב לברך אותה במקום אכילתו (רי"ף, תוס' ורא"ש). ויש מחמירים בכל שבעת המינים, שכל המתחייב בברכת 'מעין שלוש' חייב לברך אותה במקום אכילתו (רמב"ם).

ואמנם מלכתחילה גם כשצריך לברך 'בורא נפשות' נכון שלא ללכת לפני הברכה, שמא ישכח לברך (מ"ב קעח, לו). אבל אם הלך אינו צריך לחזור, וכן אם צריך מיד ללכת יוכל לברך אח"כ 'בורא נפשות', שאין חובה לברך 'בורא נפשות' במקום האכילה. אבל בשבעת המינים ובמיוחד בחמשת מיני דגן, נכון כשאפשר להחמיר ולחזור, כדי לברך את הברכה האחרונה במקום שאכל.[16][16]. שלוש הדעות נזכרו בשו"ע קעח, ה; קפד, ג. למעשה בבא"ח בהעלותך ו, החמיר לגמרי, שגם אם יצא ממקומו בשגגה חייב לחזור בכל שבעת המינים. ובילקוט יוסף קפד, ב, כתב, שבמזונות אינו צריך לחזור למקומו כי הוא ספק ספיקא, אולי הלכה כב"ה שאין צריך לחזור, ואולי הלכה כרשב"א שרק פת טעונה ברכה במקומה. ובמ"ב קעח, מה, כתב דעה אמצעית, שלכתחילה נכון להחמיר במזונות ושבעת המינים לברך במקום האכילה.

יד - עד אימתי יכול לברך

מותר לערוך סעודה במשך שעות רבות, להפסיק בין מנה למנה בדברי תורה ושיחה, לשיר ולרקוד ולהמשיך לאכול, שכל זמן שהוא עדיין מתכוון להמשיך בסעודתו, הברכה הראשונה פוטרת את מה שהוא עומד לאכול, וברכת המזון תפטור את כל מה שאכל. ולכתחילה, כדי לשמור על הרצף של הסעודה, מוטב לשים לב שלא יעברו 72 דקות שבהם לא יאכל ולא ישתה. ולאחר שיסיים את סעודתו, ישתדל לברך מיד ברכת המזון, ולא יעסוק בדבר אחר לפני שיברך.

ובדיעבד, אם לא בירך מיד, יוכל לברך כל זמן שההנאה ממה שאכל נמשכת, כלומר כל זמן שהוא עוד מרגיש שובע ממה שאכל. ואם נעשה רעב עד שהתחיל לרצות לאכול סעודה נוספת, הפסיד את הברכה. בדרך כלל, אין מרגישים רעב אחר סעודה במשך כמה שעות. אם אכל בסעודה מאכלים קלים, תחושת השובע נמשכת כשעתיים שלוש, ואם אכל מאכלים כבדים, ירגיש שובע עד שש שעות. ומי ששכח לברך אחר הסעודה ועברו עליו כמה שעות והוא מסתפק אם התחיל להיות רעב, יברך ברכת המזון, שהואיל ובתחילה שבע והתחייב בברכת המזון מן התורה, במצב של ספק חובה עליו לברך. וכשברור לו ששוב התחיל להיות רעב או אם עברו עליו שש שעות - הפסיד את ברכת המזון.

ואם אכל מעט פת ולא שבע, כל זמן שהוא עדיין נהנה ממה שאכל, כלומר שעדיין הוא יותר שבע ממה שהיה לפני שהתחיל לאכול, עדיין הוא יכול לברך ברכת המזון. וקשה לשער דבר זה, ועל כן צריך אדם שאכל פחות מכדי שביעה להזדרז לברך מיד לאחר גמר אכילתו. ובדיעבד, אם עברה עליו כשעה בלא שבירך, לכתחילה יאכל עוד כ'זית' וכך יוכל לברך ברכת המזון לכל הדעות. ואם אין לו שם עוד כ'זית', כל זמן שלא עברו 72 דקות מסיום אכילתו, עדיין הוא יכול לברך, ולאחר מכן - לא יברך. ורק אם ברור לו שהוא עדיין יותר שבע ממה שהיה לפני שאכל - גם אחר 72 דקות יכול לברך.[17][17]. משנה ברכות נא, ב: "ועד אימתי מברך? עד כדי שיתעכל המזון שבמעיו". ובגמרא נג, ב: "כמה שיעור עיכול? אמר רבי יוחנן: כל זמן שאינו רעב". וביארו תר"י, שהכוונה עד שיתחיל להיות רעב, אף שהמזון עדיין לא התעכל

לגמרי. וכ"כ בשו"ע קפד, ה. ואם אכל סעודה משביעה, הוא נשאר שבע מספר שעות, לפי סוג המאכלים והאדם. אולם לאחר שש שעות בכל אופן לא יברך (מ"א קפד, ט), כי וודאי עבר שיעור עיכול. ומזה ברור שאין מניעה לערוך סעודה שתימשך כמה שעות. וגם אם יעבור זמן עיכול משעת אכילת הפת, אלא שהואיל ואכל עוד מאכלים ושתה עוד משקים נותר שבע, עדיין יכול לברך ברהמ"ז, שכל הסעודה על כל מרכיביה נחשבת כחטיבה אחת (מ"א קפד, ט, מ"ב יח, וכן דעת רובם המכריע של הפוסקים). ולכתחילה טוב שלא יעברו 72 דקות בלא שיטעם דבר מה. (כה"ח כח-כט. ולקצוש"ע מד, ח, טוב לאכול דווקא פת כל פחות מ-72 דקות, שלכתחילה אין לסמוך על סברת המ"א).ואם אכל שיעור שאינו משביע, קשה לשער, שכן מיד לאחר שסיים לאכול נותר רעב, ולפעמים דווקא מתוך אכילה חשים יותר רעב. ודעת רוה"פ שמ"מ עד שיעור מהלך ד' מיל (72 דקות) בוודאי יוכל לברך, שאפילו ריש לקיש שחולק על ר' יוחנן ומקצר את הזמן שעוד ניתן לברך באכילה מרובה, מסכים שבאכילה מועטת יוכל לברך עד שיעור זה. וכ"כ הט"ז, א"ר, מג"ג, ומ"ב כ, ובאו"ה שם. אמנם לדעת המ"א ט, המדד היחיד הוא שירגיש יותר שבע ממה שהיה לפני שהתחיל לאכול, וכיוון שקשה לשער שיעור זה, בכל מצב של ספק, יש לאכול עוד כזית לפני שיברך ברכה אחרונה או שיצא ידי חובה בשמיעת הברכה מחבירו. וכשאינו יכול להיעזר בעצות הללו - לדעת המ"א לא יברך. אלא שלדעת שאר הפוסקים בכל אופן יוכל לברך עד 72 דקות, וכך הלכה. ויש לציין כי באכילה מועטת השיעור הוא שעדיין מרגיש יותר שבע ממה שהיה לפני שהתחיל לאכול, ואילו באכילה מרובה, גם אם הוא מרגיש יותר שבע ממה שהיה לפני הסעודה, כל שהתחיל להיות רעב ולרצות שוב לאכול סעודה, הפסיד הברכה. ואולי אפשר לבאר, שבאכילה מועטת מדובר בזמן קצר, ולכן אפשר להעריך אם עדיין הוא יותר שבע ממה שהיה לפני שאכל. אבל באכילה משביעה, עובר זמן רב, והשובע והזמן משכיחים ממנו את תחושת הרעב שהיתה לפני הסעודה הקודמת, ולכן אם התחיל לרצות לאכול שוב, כבר לא יוכל לברך. ועיין להלן י, יב, 15, עד אימתי יכול לברך ברכה אחרונה

ה – זימון

א – עניין הזימון

שלושה שאכלו לחם יחד, חייבים לזמן, היינו להוסיף ברכת הקדמה לברכת המזון. כדי להרחיב מעט במשמעות הזימון, צריך לבאר כי להתקבצות הרבים יש כוח גדול, ההפריה ההדדית שביניהם יוצרת דבר מה נוסף, הרבה יותר ממה שיש לכל היחידים. הקבוצה הקטנה ביותר מונה שלושה אנשים, וכאשר שלושה אנשים אוכלים יחד, מעבר לתועלת וההנאה שהם מפיקים מהמזון, רגשות נוספים מתעוררים בנפשם, סעודתם מקבלת מעמד של אירוע חברתי, וגם ברכת המזון שלהם צריכה לקבל כנגד זה מעמד חשוב יותר. ואכן מעלתה של ברכת המזון שנעשית בזימון גדולה ממעלתה שלא בזימון, שעל ידי ההתאחדות של שלושה לברך יחד, נעשה קידוש השם גדול וכבוד שמיים מתרבה. וכן נאמר (תהלים לד, ד): "גַּדְּלוּ לַה' אִתִּי וּנְרוֹמְמָה שְׁמוֹ יַחְדָּו". הרי שיש מעלה בכך שאחד מזמן את חבריו לרומם ולגדל את שם ה' יחד עמו. וכן נאמר (דברים לב, ג): "כִּי שֵׁם ה' אֶקְרָא - הָבוּ גֹדֶל לֵאלוֹהֵינוּ" (ברכות מה, א).

ישנן בעולם תפישות רוחניות, לפיהן האכילה היא הכרח מגונה, שיש להתבייש בו, וראוי לו לאדם לאכול לבדו כדי להסתיר את חרפתו. לדעתם, המנהג החברתי להתקבץ לאכול יחד הוא מנהג מגונה ומכוער, שמעניק חשיבות פולחנית לגוף ותאוותיו, והורס את היכולת של האדם להתנתק מעט מכבלי הגשמיות.

אבל לפי התפישה התורנית, הגוף רע רק כאשר הוא מנותק מהערכים, אבל כאשר מגמת האכילה לקבל כוח, חיוניות ושמחה, לחיים טובים וערכיים, הרי שהאכילה היא טובה.

אלא שצריכים לשקוד על כך, כי כמו שאפשר לרומם את מגמת האכילה, כך בקלות יכולה תאוות האכילה לגרור את האדם אחריה, להשכיח ממנו את ייעודו ולהשפיל את חייו. לשם כך נועדו הברכות - להזכיר לאדם את מי שהמזון שלו, וממילא את מקומו ותפקידו של האדם בעולם.

וכאשר האדם אוכל בחבורה, הסעודה מלווה בהרבה יותר רגשות. וכך אנו מוצאים שסעודה טובה מעצימה את רגשי הידידות שבין חברים ובני המשפחה, ואף יכולה לשמש מקום מתאים ליצירת קירבה בין אנשים רחוקים. ולעומת זאת, סעודה רעה ומתוחה יכולה לעורר רגשות שליליים ולהעצים מריבות. וכיוון שסעודה של חבורה היא בעלת משקל רב יותר, הברכות הרגילות שמספיקות לרומם את סעודתו של היחיד אינן מספיקות לחבורה, ועל כן צריכה החבורה להעצים את ברכת המזון על ידי ברכת הזימון.

ראוי להוסיף, כי תחושת הגיבוש החברתי שנוצרת בסעודה עלולה לשמש תחליף לערכים הקדושים, ולגרום בכך להדגשת יתר של הצד החומרני שבחיים. וזו הסיבה שכאשר שלושה אוכלים יחד, עליהם לומר דברי תורה. וכדברי רבי שמעון (אבות ג, ג): "שלושה שאכלו על שלחן אחד ולא אמרו עליו דברי תורה, כאילו אכלו מזבחי מתים, שנאמר (ישעיה כח, ח): כִּי כָּל שֻׁלְחָנוֹת מָלְאוּ קִיא צֹאָה בְּלִי מָקוֹם. אבל שלשה שאכלו על שלחן אחד ואמרו עליו דברי תורה, כאילו אכלו משלחנו של מקום ברוך הוא, שנאמר (יחזקאל מא, כב): וַיְדַבֵּר אֵלַי זֶה הַשֻּׁלְחָן אֲשֶׁר לִפְנֵי ה'".

ואם הם עשרה שאכלו יחד, נתווספה להם עוד מעלה, שהם מזכירים את שם ה' בזימון, כפי שיבואר להלן (הלכה ה).[1][1]. לדעת רוב ככל הראשונים הזימון מדברי חכמים, וכך דעת רב נטרונאי גאון, רי"ד, רא"ה, רשב"א, מאירי, ועוד רבים. וכ"כ רוב האחרונים וביניהם, ח"א ומ"ב קצב, א. אמנם לראב"ד, מצוות הזימון מהתורה, וכ"כ פתה"ד קצב, ד, חזו"א לא, א. וי"א שזימון בעשרה מהתורה, ובשלושה מדרבנן (המבי"ט). וע' בברכ"ה ח"ב ו, 8.

ב – מצוות הזימון כשאכלו בצוותא

אימתי חייבים המסובים לזמן? כאשר קבעו עצמם לאכול בצוותא, כגון שאמרו זה לזה בואו נאכל יחד, או בואו ונאכל במקום מסוים. וגם אם לא אמרו זה לזה דבר, אלא שברור להם שהם אוכלים יחד, כמו למשל, בני משפחה שאוכלים ארוחת ערב יחד, או חברים טובים שאוכלים יחד, הרי הם כמי שקבעו עצמם לאכול יחד, וחובה עליהם לזמן. והסימן לכך שקבעו עצמם לאכול יחד, שאם אחד מהם יחליט ללכת באמצע הסעודה ללא סיבה מיוחדת, ייחשב הדבר כלא מנומס, שהרי קבעו עצמם לאכול יחד, והיאך הוא פורש מן החבורה.

ואפילו אם שניים בלבד התחילו בסעודה, אם אח"כ הצטרף אליהם עוד אחד לאכול עמהם בצוותא, מתוך כוונה להישאר עמהם עד סוף הסעודה, התחייבו בזימון.

ויש מצב ביניים בו מצווה לזמן אבל אין חובה, והוא כשיש קשר בין הסועדים, שהם אוכלים יחד וקצת מדברים ביניהם, אבל לא קבעו עצמם לאכול יחד, ואם אחד מהם יפרוש באמצע לא יֵראה הדבר כלא מנומס. במצב זה הם אינם חייבים לזמן אבל אם יזמנו יקיימו מצווה. וכשאין שום קשר בין הסועדים, כמו למשל במסעדה, כאשר אנשים אוכלים בשולחנות נפרדים, אין הם מצטרפים לזימון.

בישיבה, או מוסד ציבורי, שכולם באים לאכול בשעה קבועה בחדר האוכל. אם היו שם חברים שהקפידו לאכול יחד בשולחן אחד, עד שלא יהיה מנומס מצד אחד מהם לעזוב לפני חבריו, חובה עליהם לזמן. ואלה שאינם מקפידים לשבת דווקא עם חברים מסוימים ולהתחיל יחד את הסעודה, ואם אחד מהם יפרוש לפני חבריו, לא ייחשב הדבר כלא מנומס - אף שאינם חייבים לזמן, מכל מקום אם יזמנו יקיימו מצווה. ואם הם נוהגים תמיד לזמן, הרי שמנהגם לזמן יוצר ביניהם איזו צוותא וקרוב לומר שהם חייבים לזמן. אבל מי שמלכתחילה ירצה להזדרז בלא להיות תלוי בשכניו לשולחן, כיוון שהסכים בדעתו שאינו מתוועד עמהם, רשאי לברך את ברכת המזון בלא זימון.

וכל זה לגבי היושבים בשולחן אחד, אבל בני שולחנות נפרדים, אינם מצטרפים לזימון, מפני שאין ביניהם קשר. אמנם במקום שבני השולחנות הסמוכים מדברים זה עם זה, מותר להם להצטרף יחד לזימון.

ובסעודת שבת, שרגילים כל המסובים לשיר יחד ולשמוע דברי תורה יחד, למרות שהם יושבים בשולחנות נפרדים, כולם מצטרפים יחד. ואם היו עשרה, הרי שהם חייבים בזימון של עשרה. וכן בסעודת ברית מילה, שבע ברכות, חתונה וכיוצא בזה, כיוון שכולם באו להשתתף באותו אירוע, הרי שכולם נחשבים כאוכלים יחד. ואף שבכל שולחן יש פחות מעשרה, כיוון שביחד הם יותר מעשרה, כולם חייבים בזימון של עשרה (ועיין להלן יא).

האוכלים תוך נסיעה בכלי רכב, אם הם נוסעים יחד ואוכלים בצוותא - חובה עליהם לזמן. ואם כל אחד אוכל לעצמו ורק במקרה יצא שאכלו באותו זמן - לא יזמנו. ואם נוצר ביניהם איזה קשר, מצווה שיזמנו אבל לא חובה (ע' שו"ע קצג, ג). [2][2]. העיקר תלוי בהתוועדות שלהם בצוותא (כ"כ בה"ג, סמ"ג וריב"א כמובא בב"י קצג, ב-ג, רא"ה וריטב"א ברכות מב, או"ז א, קנ). ונראה שכל המחלוקות בזה סובבות סביב ציר אחד, האם יש כאן התוועדות או לא (ושלא ככמה ספרים מזמננו שתלו הדין בגדרים חיצוניים). ונפרט את המחלוקות המרכזיות: א) לתר"י רק אם התחילו בסעודה יחד התחייבו בזימון, אולם לדעת הרא"ש ורי"ו גם אם סיימו יחד התחייבו בזימון, וכ"כ בשו"ע קצג, ב. ב) אם התחילו יחד ואינם רוצים לסיים יחד, לב"ח ומ"א אינם חייבים בזימון, ולשו"ע ר, א, ולרוה"פ וביניהם ט"ז, מאמ"ר, א"ר ומ"ב ר, ה, כיוון שהתחילו יחד חייבים בזימון. ג) אם התחילו שניים ואח"כ הצטרף שלישי ואחד מהם רוצה לצאת לפני שהשניים האחרים סיימו, לרוה"פ וביניהם ט"ז, מאמ"ר, ח"א ומ"ב קצג, יט, אינם חייבים לזמן, כי מזה שאינם מתכוונים לסיים יחד מוכח שלא התוועדו יחד לסעודה. ולא"ר ונה"ש, גם אם קבעו לשבת יחד באמצע הסעודה בלי להתחיל ולסיים יחד - התחייבו (וכ"כ ערוה"ש קצג, טו, מהרי"ל דיסקין קונ"א ה, כ). אמנם נראה שגם רוה"פ יסכימו שאם השלישי שהצטרף התכוון להישאר עד הסוף ופתאום נאלץ לצאת, כיוון שהתכוונו להתוועד ביחד, למרות שלא התחילו ולא סיימו יחד, חייבים בזימון. וכל מה שכתבו שסיום הסעודה קובע הוא במצב שלא הסכימו לאכול יחד. ד) עוד נחלקו במצב שאין חיוב לזמן, שלדעת הרמ"א קצג, ב, ורוה"פ (לבוש, ב"ח, פרישה, א"ר, מג"ג, ט"ז קצה, א, ערוה"ש קצג, יב, כה"ח טז), רשאים ואף מצווה שיזמנו. ולמ"א קצג, ח, ודעימיה, כל זמן שלא התחייבו בזימון, אינם רשאים לזמן, ולכך נוטה במ"ב כד. ומ"מ במקום שיש ספק אם חייבים בזימון, נכון שיזמנו (א"ר קצג, ז). וכ"כ ח"א, מ"ב קצג, כו, שבספק חיוב יזמנו, אבל אם הם עשרה, מחמת הספק לא יזכירו את השם. לסיכום כך הוא הכלל: א) אם קבעו עצמם לאכול בצוותא עד שיציאתו של אחד מהם באמצע תיחשב כמעשה לא מנומס, חובה עליהם לזמן, וסימן לדבר, שהתחילו את הסעודה יחד או שהתכוונו לסיימה יחד. ב) אם יש קשר מסוים בין היושבים בלא מחויבות להישאר יחד עד הסוף, אם ירצו לזמן רשאים, אבל אינם חייבים, וכך הוא דין בני הישיבה היושבים סביב שולחן אחד. וזאת משום שלדעת רוה"פ הלכה כרמ"א שיש מצב ביניים שבו רשאים לזמן אף שאין חייבים.

ובנוסף לכך, יתכן שגם למ"א ע"י רצונם לזמן נעשו אוכלים בצוותא ונתחייבו בו, וק"ו כאשר הם רגילים לזמן. ג) אם אין ביניהם שום קשר, לא יזמנו, שכן יסוד הזימון תלוי בצוותא, וכשאין שום קשר בין הסועדים אין זימון. וכך הוא דין בני שולחנות שונים במסעדה, ובני שולחנות שונים בישיבה, שהואיל ואין ביניהם קשר אינם מזמנים יחד.

ג – שלא לפרק חבורת זימון ולא להיפרד ממנה

אם היו אוכלים שניים ויש להם אפשרות להזמין עוד אדם שיאכל עמהם, מצווה שיזמינוהו כדי שיוכלו לברך בזימון (שו"ע קצג, א, מ"ב ז, ועיין להלן י' באיזה מאכל ומשקה השלישי מצטרף לזימון).

והואיל ויש מצווה לזמן, אסור לשלושה או ארבעה או חמישה שהתחייבו בזימון להתחלק, שאם יתחלקו יפסידו את הזימון וימעטו בכבוד שמיים. ורק אם היו שם שישה, מותר להם להתחלק לשתי קבוצות של שלושה שבכל אחת יזמנו בנפרד. וכן עשרה שאכלו יחד, אסור להם להתחלק, כדי שלא יפסידו את הזכרת השם. ואם היו שם עשרים מותר להם להתחלק, שבשתי הקבוצות יזכירו את השם (ברכות נ, א; שו"ע קצג, א).

שלושה שאכלו לחם כאחד, וטעו ובירכו בלא לזמן, הפסידו את מצוות הזימון. ואפילו אם רק שניים מהם טעו ובירכו בלא לזמן, הפסידו את הזימון. אבל אם רק אחד מהם טעה ובירך, אף שהוא הפסיד את מצוותו, מכל מקום הואיל ונותרו שניים שעדיין חייבים בזימון, יכולים השניים לזמן עמו, שהואיל ואכל עמהם, יכול לענות "ברוך שאכלנו משלו" ולהצטרף לזימון (שו"ע קצד, א).[3][3]. וכן בזימון עשרה, אם שלושה בירכו, יכולים השבעה הנותרים לצרפם לזימון בהזכרת השם (באו"ה קצד, א, 'אחד'. ועיין בהלכה י', שהאוכל מזונות ובירך, אינו מצטרף). שלושה שאכלו כאחד, ויצא אחד מהם לשוק, כשירצו חבריו לברך יקראו לו, כדי שיצטרף עמהם לזימון. ואף אם אינו יושב עמהם, אלא רק עומד מול הפתח ומראה עצמו להם ושומע אותם, מצטרף לזימון עמהם. וכל זה בזימון של שלושה, אבל לזימון של עשרה, כיוון שהם צריכים להזכיר את השם, משום כבוד הזכרת השם אין לצרף את מי שלא יושב עמהם (שו"ע קצד, ב).

שלושה שאכלו יחד ושניים מהם סיימו את סעודתם ורוצים לזמן ולברך, האחד שרוצה להמשיך בסעודה חייב להפסיק מאכילתו ולהצטרף עמהם לזימון ואח"כ ימשיך לאכול, וכשיסיים יברך לעצמו את ברכת המזון. ואף שמלכתחילה מצוות הזימון שיהיה סמוך לברכת המזון, שאז הוא משמש הכנה לברכה, ואם יצטרף אליהם יאלץ לברך את ברכת המזון בנפרד מהזימון; מכל מקום כיוון שאת מצוות הזימון הוא מקיים גם כאשר הזימון אינו צמוד לברכת המזון, עליו להתחשב ברוב ולהצטרף לזימון. ואם הוא מתעקש שלא להצטרף עמהם, למרות זאת הם יכולים לזמן עליו, ואם לא יענה - יפסיד את מצוותו, אבל השניים יקיימו את המצווה, שהואיל והשלישי היה שם בעת הזימון, בעל כורחו הוא מצטרף עמהם לשלושה.

ואם אחד רוצה לסיים את סעודתו ולפרוש מהחבורה, והשניים רוצים להמשיך בסעודתם, אין היחיד יכול לכוף את חבריו לזמן לפני שיסיימו את הסעודה, ועליו להישאר עד שיסיימו את סעודתם ויזמנו ויברכו יחד. וכך הוא הכלל - הולכים תמיד אחר הרוב, שאם היו הסועדים חמישה, הולכים אחר השלושה. וכן אם היו יותר מעשרה, הרוב קובע אם לברך או להמשיך בסעודה (שו"ע ר, א).

ואם אותו יחיד שרוצה לזמן הוא אביהם או רבם של הסועדים, חובה עליהם לכבדו ולהצטרף אליו לזימון (ברכ"י ר, ב).

ואף שלמדנו שהשניים אינם חייבים להתחשב ביחיד שרוצה לזמן, מנהג חסידות שיתחשבו בו ויצטרפו אליו לזימון, ואח"כ ימשיכו בסעודתם. אבל אם יש חוצפה מסוימת בעזיבתו לפני סוף הסעודה, אינם צריכים להתחשב בו, ועליו להישאר עמהם עד סוף הסעודה כדי לברך בזימון. ואם השניים כבר סיימו את סעודתם, אף שחשבו להתעכב עוד, אינם רשאים לעכב יותר את היחיד, ועליהם להצטרף אליו לזימון (באו"ה ר, א, 'עד'. ולהלן בהלכה יא יבואר באיזה מצבים מותר לאדם לברך בלא זימון).[4][4]. יש להוסיף כי ההפסקה באמצע הסעודה לזימון היא בדיעבד לא רק מחמת שנכון להצמיד את הזימון לברהמ"ז, אלא שלדעת כמה ראשונים, וביניהם רב האי גאון והראב"ד, אחר שמפסיקים לזימון, אם רוצים להמשיך בסעודה צריכים ליטול ידיים ולברך 'המוציא'. ואמנם למעשה פסק בשו"ע ר, א, כדעת בה"ג, הרא"ש ותר"י, שימשיכו לאכול בלא ברכה, מ"מ לכתחילה עדיף שלא להיכנס לספק זה.

ד – מי ראוי לזמן

מצווה גדולה להיות המזמן, וכך מסופר בתלמוד (ברכות נג, ב) שאמר רב הונא לבנו, אם יכבדו אותך לזמן על הכוס, חטוף את המצווה וברך. ובמיוחד צריך האורח להיזהר שאם מכבדים אותו לזמן על כוס יין שלא יסרב, הואיל ובתוך ברכתו הוא צריך לכלול ברכה לבעל הבית, ואם יסרב הרי שהוא מסרב לברך את בעל הבית. ואמרו חכמים (ברכות נה, א), שהמסרב לברך על כוס של ברכה גורם לעצמו שיתקצרו ימיו ושנותיו. וגם כשהזימון בלי כוס יין, יש בו חשיבות מרובה, וצריך לחזר אחריו, וראוי לאורח שלא לסרב לזמן (שו"ע רא, ג). אמנם מנגד, אסור לאדם לרדוף אחר הכבוד, ולכן אם אין חבריו מכבדים אותו לזמן, לא ידחוף את עצמו לזמן בניגוד לרצון חבריו.

ואם יש בין המסובים תלמיד חכם, מצווה לכבד אותו בזימון. וכן אם יש שם כהן, מצווה לכבדו בזימון, שלמדו חכמים (גיטין נט, ב) ממה שנאמר (ויקרא כא, ח): "וְקִדַּשְׁתּוֹ", שמצווה להקדים את הכהן לכל דבר שבקדושה (מ"א רא, ד). ואם היו שם תלמיד חכם וכהן שאינו תלמיד חכם, התלמיד חכם קודם. ואסור לתלמיד חכם להשפיל את עצמו מול הכהן, מפני שכבוד התורה קודם לכבוד הכהונה (מגילה כח, א).

אבל אם ברור שהכבוד שייך לתלמיד חכם, מותר לתלמיד חכם לתת רשות לכהן לזמן. וגם כאשר הכהן תלמיד חכם אלא שהישראל תלמיד חכם גדול יותר, מעלת הגדול בתורה קודמת, אלא שבמקרה כזה, אם הגדול בתורה יכבד את הכהן לזמן, יש בזה מידת חסידות (תוס' שם, רמ"א קסז, יד, מ"ב עא). וכן מותר לחכם לומר שיכבדו בזימון אדם אחר, כדי לחנכו ולעודדו (שו"ע רא, א-ב).

עוד אמרו חכמים (סוטה לח, ב): "אין נותנין כוס של ברכה לברך אלא לטוב עין", היינו למי שהוא שונא בצע וגומל חסד בממונו (רש"י). שהואיל ואינו קנאי ושמח בטובתם של הבריות, יכוון יותר לטובה בברכת המזון וביחוד בברכת האורח. ומן הסתם תלמיד חכם הוא גם טוב עין.

כאשר המסובים הם אורחים של בעל הבית, נוהגים לתת לאחד האורחים לזמן, וזאת גם כאשר בעל הבית הוא החכם שבהם. מפני שבעבר המזמן היה היחיד שבירך בקול ושאר המסובים היו מכוונים לצאת בברכתו, וכאשר האורח בירך, היה מוסיף בברכתו את 'ברכת האורח'. ואף היום שכל אחד מברך לעצמו, יש מקום לתת לאורח לזמן, כדי שיאמר את 'ברכת האורח' בקול, ושאר המסובים יענו אחריו אמן. אמנם אם בעל הבית ירצה, זכותו לקחת את מצוות הזימון לעצמו, וכן נהגו כמה גדולים. אבל אם אחד האורחים הוא תלמיד חכם, ובעל הבית אינו תלמיד חכם, נכון שיכבד את התלמיד חכם בזימון. ומכל מקום, גם

כאשר האורח אינו מזמן, טוב שהאורח יאמר את 'ברכת האורח' בקול, כדי ששאר המסובים יענו אחריו אמן.

כאן ראוי להעיר, כי אורחים רבים מיוצאי אשכנז נוהגים להסתפק בברכה קצרה: "הרחמן הוא יברך את בעל הבית הזה". ורבים תמהו על כך, שמדוע לא יאמרו את נוסח הברכה המפורטת שתקנו חכמים (לחם חמודות, מ"ב רא, ה כמובא לעיל ד, ב). ויותר נכון שגם אורחים אשכנזים יאמרו את נוסח 'ברכת האורח', וראוי להדפיס לשם כך את נוסח 'ברכת האורח' בכל הברכונים.[5][5]. בברכות מו, ב, מסופר שרבי כיבד את רב בהיותו צעיר בברכת הזימון למרות שהיה שם ר' חייא שהיה גדול ממנו. ומזה למדו רוה"פ שזכות בעל הבית לכבד איזה אורח שירצה אפילו הוא פחות ת"ח מהאורח השני, וכ"כ רמ"א רא, א, פמ"ג, מאמ"ר, ע' מ"ב ד. וכתב בשו"ע רא, א, שבעל הבית רשאי לכבד עצמו בזימון. ואמרו בזוהר שמכבדים את מי שאמר דברי תורה בזימון (כה"ח ט). עוד על ערך כוס של ברכה למדנו בחולין פז, א, שהיא שווה ארבעים זהובים, שהמזמן מברך עליה ארבע ברכות ופוטר את שאר השומעים (ועיין בהלכה ו). בעת ברכת האורח, צריך המזמן להגביה את הכוס, כמובא בשע"ת סו"ס קצ. יש אומרים שמה שאמרו (ברכות נה, א) שאורח שמסרב לזמן מקצר ימיו - הוא דווקא על כוס יין (מ"א ה). אבל בשו"ע (רא, ג) לא הזכיר כוס יין. וי"א שבמקום שממילא אין המזמן אומר את ברכת האורח אלא כולם אומרים "הרחמן" (כמו שנוהגים חלק מהאשכנזים), אין בזה קפידא (ע' שעה"צ יד). אמנם אפשר לומר שגם עצם הזימון הוא דבר גדול, ולכן עצם הסירוב לזמן לכבודו יתברך הוא חמור (ע' מ"ב יד, שעה"צ טז, בא"ח שלח כד). המשלם על סעודתו אינו חייב לברך את ברכת האורח (מ"ב רא, ז). ובעל הסעודה הוא המארח ולא בעל הבית (מ"ב רא, ג), אמנם נראה שאם אין מי שהסעודה שלו, ייחשב המארח כבעל הבית (כך משמע בשעה"צ רא, ו).למד הטור מהירושלמי שצריך להקדים לוי לישראל, ולמהר"ם מרוטנבורג ורוה"פ אין צריך להקדים. וכמה אחרונים כתבו שטוב להקדים (מ"ב יג עפ"י א"ר ושועה"ר). יש נוהגים לכבד אבל בתוך י"ב חודש בזימון, כשם שמכבדים אותו להיות חזן, כדי שיהא בכך עילוי נשמה לנפטר (מ"ב רא, א, כה"ח ב).

ה – נוסח הזימון

מצוות הזימון כך היא, המזמן פונה אל חבריו ואומר: "נברך שאכלנו משלו". והם עונים אחריו: "ברוך שאכלנו משלו ובטובו חיינו". ואף הוא אומר אחריהם: "ברוך שאכלנו משלו ובטובו חיינו". ומתוך כך הם מתחילים בברכת המזון.

ונוהגים שלפני עיקר הזימון, המזמן קורא למסובים להשתתף בברכה בלשון "הב לן ונברך" או "רבותי נברך". וכיוון שחכמים לא קבעו לכך נוסח, יש בזה הבדלים בין המנהגים (מ"ב קצב, ב, כה"ח ב).[6][6]. כתבו האחרונים על פי הזוהר (ח"ג קפו, ב) שצריך להוסיף הקדמה לזימון, בה יקרא המזמן למסובים להשתתף בברכת הזימון. למנהג הרבה ספרדים אומר המזמן: "הב לן ונבריך למלכא עילאה קדישא". והם עונים: "שמיים", כלומר ברשות שמיים. ושוב המזמן אומר: "ברשות מלכא עילאה קדישא (ובשבת מוסיף: וברשות שבת מלכתא) נברך שאכלנו משלו". ואשכנזים היו קוראים למסובים ביידיש. וכיום רבים פותחים בעברית: "רבותי נברך". והמסובים עונים: "יהי שם ה' מבורך מעתה ועד עולם". והמזמן חוזר ואומר: "יהי שם ה' מבורך מעתה ועד עולם. ברשות רבותי נברך שאכלנו משלו". ואם אביו נמצא שם, יאמר: "ברשות אבי מורי ורבותי", ובפני הרב יקדים: "ברשות הרב", ואם יש שם כהן יוסיף: "ברשות הכהן" או "הכהנים", ואם הוא אורח, יוסיף: "וברשות בעל הבית" (שו"ע קצב, א, מ"ב קצב, ב, כה"ח ב).יש מהאשכנזים שנוהגים שלאחר שהמזמן מסיים: "ובטובו חיינו", הוא מוסיף ואומר: "ברוך הוא וברוך שמו", כדי להבדיל בין

הזימון לתחילת הברכה (ד"מ), וכדי להוסיף עוד שבח על העונים (מהר"ל ופרישה). אבל מנהג ספרדים ורבים מהאשכנזים שלא לומר תוספת זו שלא נזכרה בגמרא ובראשונים (דרכי משה קצב, ב, מ"ב ד, כה"ח ח).

ואם הם עשרה שאכלו יחד, השכינה שורה ביניהם, שכל עשרה יהודים שהתאספו למטרה טובה, השכינה שורה ביניהם, ועל כן הם מזכירים בזימון את שם ה'. המזמן אומר: "נברך אלוהינו שאכלו משלו", והם עונים: "ברוך אלוהינו שאכלנו משלו ובטובו חיינו". ואף הוא עונה אחריהם: "ברוך אלוהינו שאכלנו משלו ובטובו חיינו". ואם המזמן והמסובים שכחו להזכיר את השם, יצאו ידי זימון אבל הפסידו את הזכרת השם (שו"ע קצב, א-ב).

רבים מהדרים להגביה עצמם מעט בעת שמזכירים את השם, אבל אין זו חובה.[7][7]. מו"ר הרב צבי יהודה הכהן קוק זצ"ל היה מהדר לעמוד מלא קומתו בהזכרת השם שבזימון. אבל מהדין אין צריך להגביה עצמו אפילו מעט (א"א בוטשאטש קצב, חת"ס או"ח נא, וע' פס"ת קצב, ד). ואם המזמן שכח להזכיר את השם, ונזכר שטעה לפני שהמסובים ענו אחריו, יכול לחזור ולתקן את עצמו (שו"ע קצב, ב). אם לא נזכר עד שהמסובים ענו, והמסובים זכרו לומר את השם, כאשר המזמן חוזר על דבריהם יזכיר את השם (מ"ב קצב, י). ונחלקו האחרונים במצב שהמזמן והמסובים טעו ולא הזכירו את השם, ואח"כ המזמן נזכר, האם יזכיר את השם כשיחזור אחריהם (מ"ב קצב, י). ושב ואל תעשה עדיף.

מי שלא אכל ושמע את המזמן אומר: "נברך שאכלנו משלו", עונה אחריו: "ברוך ומבורך שמו תמיד לעולם ועד", שאין ראוי שיהיה אדם שומע את חבריו מזמנים והוא עומד מנגד בלא להשתתף עמהם בשבח לה'. ואם הזימון היה בעשרה, אומר: "ברוך אלוהינו ומבורך שמו תמיד לעולם ועד". ואם לא שמע את המזמן קורא למסובים לברך, אלא רק שמע את המסובים עונים: "ברוך שאכלנו משלו ובטובו חיינו", יענה אחריהם 'אמן' (שו"ע קצח, א). וכן ישוב ויענה 'אמן' אחר המזמן שחוזר על דבריהם (מ"ב קצח, ד). שכן הזימון נחשב כברכה, וכל השומע ברכה מחבירו חייב לענות אחריו 'אמן'. אמנם אלה שעונים "ברוך ומבורך" וכו', אינם עונים 'אמן' אחר חבריהם ואחר המזמן, מפני שהם שותפים בברכה עצמה.

מי שאכל כ'זית' או שתה 'רביעית' ועדיין לא בירך ברכה אחרונה, למרות שלא אכל עמהם, עונה את כל הנוסח, שאף הוא יכול לומר "שאכלנו משלו" (מ"ב קצח, א).

ו – המזמן והמסובים בברכת המזון

בימי חז"ל נהגו שהמזמן היה מברך את ברכת המזון בקול והמסובים היו מכוונים ליבם לברכתו ועונים אחריו אמן ויוצאים בשמיעתם ידי חובת ברכת המזון. ומלכתחילה כך עדיף, שבזה שכולם יוצאים יחד בברכה מתרבה כבוד שמיים. אלא שכתבו הראשונים, שהואיל ורבים מתקשים לכוון את דעתם למה שיאמר המברך, עדיף שכל אחד מהמסובים יאמר בפיו את כל ברכת המזון עם המזמן, שעל ידי כך יתרכזו יותר בברכה (שו"ע קפג, ז, מ"ב כז). וכיוון שממילא אין המזמן מוציא את המסובים ידי חובתם, רבים מעדיפים כיום שכל אחד יברך לעצמו את ברכת המזון בקצב המתאים לו. ואע"פ כן, יותר מהודר שהמזמן יברך את כל הברכות בקול רם, והמסובים יאמרו עמו את ברכת המזון מילה במילה, שעל ידי כך יש להם את המעלה של "ברוב עם הדרת מלך". ועוד, שעל ידי כך, בדרך כלל, יכוונו יותר.[8][8]. כ"כ בב"י קפג, ז, עפ"י שבה"ל, או"ח, תשב"ץ (ועפ"י הרא"ש לעניין ברכות ק"ש), שכל אחד צריך לברך עם המזמן בלחש. ואמנם הב"ח חלק עליו, שעיקר ברכת הזימון שהמזמן יוציא את השומעים ידי חובתם. אולם רוב האחרונים כתבו כשו"ע, שהמזמן יברך בקול והמסובים יאמרו עמו את הברכה מילה במילה, וכ"כ

בשועה"ר קפג, י, ח"א מח, א, מ"ב קפג, כז, ועיין בברכ"ה ח"ב ו, 21-24. ורק כאשר נמצא שם מי שאינו יודע לברך, יצא ידי חובתו בשמיעת המזמן. למנהג אשכנז, נכון שהמסובים יקדימו מעט בסיום כל ברכה כדי שיענו אמן אחר המזמן (רמ"א קפג, ז). ולמנהג ספרד, לא יענו אחריו אמן, מפני שכל זמן שהם מברכים בעצמם, אסור להם להפסיק לעניית אמן, ולכן טוב שיסיימו את הברכה יחד עם המזמן, כדי שלא יהיה סיפק בידם לענות אחריו אמן (ילקוט יוסף קצב, ד, ברכת ה' ח"ב ו, 25).

נחלקו הפוסקים עד היכן מצוות הזימון, כלומר עד היכן צריכים המסובים לשמוע את המזמן כדי לצאת ידי חובת זימון. יש אומרים שברכת הזימון מסתיימת באמירת "ברוך שאכלנו משלו ובטובו חיינו". וממילא לפי זה, אף שטוב שהמסובים ישמעו מהמזמן את ברכת 'הזן' ויאמרו אותה עמו בלחש, מכל מקום גם אם לא שמעו ממנו את הברכה יצאו ידי מצוות זימון. ומי שהפסיק באמצע סעודתו כדי להצטרף לזימון, רשאי מיד אחר שענה "ברוך שאכלנו משלו ובטובו חיינו" להמשיך לאכול. וכך הוא מנהג ספרדים (רי"ף, רמב"ם ושו"ע ר, ב).

ויש אומרים שמצוות הזימון נמשכת עד סוף ברכת 'הזן'. וכך הורו פוסקי אשכנז. ולדעה זו, חובה על כל המשתתפים בזימון לשמוע את המזמן אומר את כל הברכה הראשונה, וכן מי שבאמצע הסעודה מפסיק כדי להצטרף לזימון, יכול לחזור לאכול רק לאחר סיום ברכת 'הזן'. ואם המזמן לא אמר את ברכת 'הזן' בקול, לא יצאו ידי מצוות זימון (תוס', רא"ש, רמ"א, מ"ב קפג, כח, בא"ח קרח ט).

למעשה, לכתחילה יש להקפיד שהמזמן יאמר בקול את כל ברכת 'הזן', וכאשר יש שם מסובים רבים, צריך שיהיה למזמן קול חזק כדי שכל המסובים ישמעוהו. ובדיעבד, אם המזמן אמר את הברכה הראשונה בלחש, יצאו ידי חובת זימון.[9][9]. נחלקו בברכות מו, א: "עד היכן ברכת הזימון? רב נחמן אמר עד 'נברך', רב ששת אמר עד 'הזן'". הרי"ף והרמב"ם פסקו כרב נחמן, ולכן אין ברכת 'הזן' חלק מהזימון. ולדעת בה"ג, תוס', רא"ש, ראב"ד, הלכה כרב ששת. אלא שנחלקו בהסבר דעתו: לתוס', רא"ש ותר"י, רק מי שמצטרף לזימון ומתכוון להמשיך לאכול צריך לשמוע את 'הזן', שהואיל ואינו מברך, אין לזימון על מה לחול אם לא ישמע עד סוף 'הזן', וכ"כ הרמ"א ר, ב. ולרש"י, ר"ח, ראב"ד ותשב"ץ, לרב ששת ברכת 'הזן' היא חלק מהזימון, וכל שלא שמע מהמזמן את ברכת 'הזן', גם אם אמרה בעצמו, לא יצא ידי מצוות זימון. וכ"כ במ"ב קפג, כח, שצריכים כולם לשמוע את המזמן אומר ברכת 'הזן', וממילא יש להקפיד שקולו של המזמן יהיה חזק (מ"ב קצג, יז). אמנם שלושה שמצטרפים לעשרה כדי שיוכלו להזכיר השם, והם אח"כ יזמנו בעצמם (כדלהלן יב), גם למ"ב אינם צריכים לשמוע מהמזמן את ברכת 'הזן' (מ"ב ר, ט). ורבים מיוצאי אשכנז אינם מקפידים להקשיב לברכת 'הזן' מפי המזמן, וסומכים על הפוסקים כרב נחמן, ועל תוס', רא"ש ותר"י, שאף לרב ששת אם הם מברכים עתה, אינם צריכים לשמוע ברכת 'הזן' (וע' חזו"א לא, ב, פס"ת קפג, טו).

כאשר הסעודה רבת משתתפים, וקשה למזמן להשמיע את קולו בלא רמקול, מוטב שייעזר בו כדי שהכל ישמעו אותו ויצטרפו לברכת המזון, ויתרבה על ידי כך כבוד שמיים. ואע"פ כן יזמן בקול רם כפי יכולתו, כדי שכמה שיותר אנשים יוכלו לשמוע את קולו בלא הרמקול (עיין להלן יב, י).[10][10]. עיין להלן יב, ט, שנחלקו האחרונים אם אפשר לצאת ידי חובה בשמיעת רמקול. ולגבי זימון יש סברה נוספת להקל (הובאה בשבט הלוי י, מ), שהזימון נועד לעורר את המסובים לקדש יחד את השם בברהמ"ז, ואינו מוציאם ידי חובת ברכה שהם חייבים בה, ולכן אין צריך שדווקא קולו המקורי של המזמן יישמע. ואמנם יש סוברים שגם זימון אסור ברמקול (עיין בסוף ספר 'כיצד מזמנין', ופס"ת קצג, ג). ולדעתם, כשאין שם מי שיכול

להשמיע את קולו לכולם, עדיף שייפרדו לחבורות של עשרה. אולם למעשה נראה שעדיף לזמן ברמקול, מפני שסברת המקילים בזימון נראית, וכך הוא המנהג הרווח, ועל ידי זה מתרבה כבוד שמיים. ועוד, שיש לחשוש שאם יתחלקו לקבוצות, רבים יפסידו את הזימון. אלא שלכתחילה כדי לחוש לדעת המחמירים, טוב שהמזמן יגביה את קולו כפי יכולתו, וירחיק מעט את הרמקול מפיו, כדי שרבים ככל האפשר יוכלו לשומעו גם אם לא היה מסתייע ברמקול.

ז – נשים בזימון

נשים אינן מצטרפות לגברים לזימון, שאם היו שם שני גברים ואשה - אינה מצטרפת עמהם ליצור חובת זימון. והטעם לכך משום צניעות, שכן הזימון נוצר על ידי האכילה יחד בדיבוק חברים, שכוחה של הסעודה גדול לקרב רחוקים זה לזה, ואין ראוי שיהיה דיבוק חברים בין גברים ונשים. ולא חילקו בזה בין קרובים יותר לקרובים פחות, ולכן אפילו אב עם בתו וחתנו אינם מצטרפים לזימון.

אבל אם היו שם שלושה גברים, כיוון שכבר נוצרה על ידי שלושת הגברים חובת זימון, גם הנשים היושבות בסעודה חייבות לענות לזימון. ואין בזה פגם צניעות, משום שהנשים אינן שותפות עם הגברים ביצירת החיוב, אלא הרי הן כמצטרפות מהצד לענות על הזימון.

וצריך להתחזק בקיום הלכה זו, כי פעמים רבות כשאוכלים בסעודה משפחתית שלושה גברים ועוד נשים, למרות שהנשים חייבות בזימון, שוכחים להקפיד שכל הנשים ישתתפו בזימון.[11][11]. כאשר האשה טרודה בהכנת האוכל והגשתו, ולפעמים תוך כך גם בטיפול בילדים, אפשר לומר שאינה מתחייבת בזימון, מפני שאינה נחשבת כיושבת עמהם, וכפי שכתב באג"מ ח"ה ט, י. אבל בשבתות, וכן אשה שיושבת עמהם ואינה טרודה, יש להקפיד שתענה לזימון. ועיין בפס"ת קצט, ד.נשים שהשתתפו בסעודה שיש בה שלושה גברים, ונתחייבו בזימון, אם הן רוצות, מותר להן לזמן לעצמן ולצאת לפני שהגברים יסיימו (שועה"ר, מ"ב יח). אבל אם השתתפו בסעודה של עשרה, אינן יכולות לזמן לעצמן, כי כבר התחייבו בזימון בהזכרת השם (שועה"ר קצט, ו). ובדיעבד, כשצריכות לצאת, דינן כמו גברים (להלן יא, 18), שבשעת הדחק יוכלו לברך בלי זימון, וכשאפשר - יזמנו בשלוש.

ואם אכלו שלוש נשים יחד, לא הטילו עליהן חכמים חובה לזמן, וזאת משום שנשים רבות לא ידעו היטב את ברכת המזון, וחלקן היו מסתפקות בברכה קצרה בלשונן במקום לברך את נוסח ברכת המזון, ולכן לא רצו חכמים להוסיף עליהן עוד חיוב. ואע"פ כן, כששלוש נשים יושבות יחד לאכול, מצווה שיברכו בזימון. ורק שוני אחד יש בדין נשים, שאפילו היו עשר, אינן מזמנות בהזכרת השם, כי הזכרת השם מבוססת על דין המניין, ולא תקנו חכמים דין מניין לנשים (שו"ע קצט, ו-ז).

ואף שבפועל נשים רבות לא נהגו לזמן, כתבו כמה מגדולי הפוסקים, שנכון לעודד את הנשים שיזמנו. ואף אם יש שם גבר או שניים, אינן צריכות להימנע מלזמן. והגברים שנמצאים שם, צריכים לענות אחר האשה המזמנת. אם אכלו כ'זית' או שתו 'רביעית' - יענו כנוסח הזימון. ואם לא - יענו: "ברוך ומבורך שמו תמיד לעולם ועד" (עיין הלכה ה).[12][12]. במשנה ברכות מה, א, מבואר שנשים אינן מצטרפות לגברים לזימון. אבל שלוש נשים שאכלו לעצמן, לתר"י, רא"ש וגר"א, חייבות לזמן, וזו כוונת הגמ' (מה, ב): "נשים מזמנות לעצמן". וכך מבואר בערכין ג, א: "הכל חייבים בזימון", וביארה הגמ' שהכוונה לרבות נשים. וכך דעת הרמב"ם (ברכות ה, ז, עפ"י הנוסח המדויק). לעומת זאת כתבו התוס' שם, שזו מצוות רשות לנשים, ואפשר שלא רצו חכמים להחמיר על הנשים, שגם את ברהמ"ז רבות מהן לא ידעו כראוי. וכיוון

שזו מצוות רשות, נשים לא נהגו לזמן, ורק כשיש בסעודה שלושה גברים - הנשים חייבות לענות על הזימון שלהם, ועל זה דובר בערכין. וכ"כ רש"י וסמ"ג, וכן נפסק בשו"ע קצט, ו-ז. עוד הוזכר טעם לכך שהמצווה רשות, מפני שעיקרה על כוס יין, ולאשה שאינה רגילה בזה יש גנאי בשתיית כוס יין (שעה"צ ו). ומ"מ ברור למעשה שיש לעודד נשים לקיים את המצווה ולזמן, שכן לדעת רבים הן חייבות בזימון ואף לחולקים יש להן בזה מצווה. וכ"כ בא"ח קורח יג. כתבו הראשונים שהטעם לכך שנשים אינן מצטרפות לגברים לזימון - "משום פריצותא" (מאירי, ריטב"א ור"ן). וביאר הר"ן (מגילה ו, ב, 'מתני'), שכאשר הצירוף שלהם יוצר מציאות חדשה של חיוב זימון, יש צד של פריצת גדרי הצניעות, כי אז הם צריכים להתלכד יחד ליצירת החיוב. ולפי"ז מובן מדוע אחר שיש שלושה גברים ונוצר חיוב, גם הנשים שישבו שם חייבות לענות על הזימון שלהם (מ"ב יז). ואין מניעה לנשים לזמן במקום שיש גברים, וכ"כ בהליכות ביתה יב, ז, עפ"י הגרשז"א. וכמדומה שכך משמע משועה"ר קצט, ו, ומ"ב יח (ושלא כתשובות והנהגות ד, נא). וכן מובן שגברים עונים על זימון של נשים, כמו שעונים אמן אחר ברכות של אשה. (וע' ריטב"א בהלכותיו פ"ז ה"ב, וחזו"א או"ח ל, ח). ודין צירוף קטנה לשתיים גדולות, כדין צירוף קטן לשניים גדולים (להלן הלכה ט).

ח – עם הארץ

אמרו חכמים בתחילה, שאין לבני תורה לצרף עמי הארץ לזימון, והיתה בזה מחאה כנגד עמי הארץ שלא למדו ולא שימשו תלמידי חכמים, שעל כן אין ראוי לבני תורה להצטרף עמהם לסעודה. ואין הכוונה לגרום ח"ו לניתוק בין בני תורה לעמי הארץ, ואם ירצו עמי הארץ לבוא וללמוד תורה - ילמדום ברצון, ואם יבקשו עזרה - מצווה לגמול עמהם חסד. וכמובן שהם מצטרפים למניין. אלא שקירוב הלבבות בסעודה עלול לטשטש את המחאה הנצרכת כלפי עמי הארץ. כי האווירה בסעודה משוחררת ופתוחה, ופעמים רבות הסעודה כוללת גם שתיית משקה אלכוהולי, ואין ראוי לבני תורה להתחבר כל כך לאדם שאינו קשור לתורה. ולכן אף אם אכלו יחד, וביחד איתו הם שלושה, כיוון שאין ראוי שיצטרפו יחד לסעודה, אין מזמנים עליו (ברכות מז, ב). אמנם עמי הארץ עצמם, אם אכלו שלושה יחד, חייבים בזימון (מאירי, ריטב"א, באו"ה קצט, ג, 'מזמנין עליו').

אולם לאחר מכן, בימי הראשונים, יצאה הוראה שאין להרחיק את עמי הארץ, שאם ירחיקום יבנו במה לעצמם ויתרחקו יותר מדרך התורה והמצוות. לפיכך, אין הפרש כיום בין דין הזימון לדין המניין, וכמו שלמניין עשרה לתפילה מצרפים כל יהודי שרוצה בכך, ואפילו אם הוא עובר עבירות חמורות בפרהסיא, כגון שהוא אוכל שרצים וחזיר. כך מצרפים כל יהודי המעוניין לברך ברכת המזון לזימון שלושה או עשרה. אמנם עם מי שעובר עבירות להכעיס, כדי להתריס נגד התורה ונושאיה, אין ראוי לשבת בסעודה, וממילא אין לצרפו לזימון (שו"ע קצט, ג).[13][13]. בברכות מז, ב, מבוארות הדעות השונות איזהו עם הארץ שאינו מצטרף לזימון, ודברי רב הונא שהלכה כאחרים, שאפילו אם לא שימש ת"ח נחשב עם הארץ ואינו מצטרף לזימון. ואף שלעניין מניין מצרפים גם רשע עובר עבירות, הואיל והזימון קשור לסעודה, אין ראוי שיצטרפו לשבת בסעודה אחת בני תורה עם עמי הארץ שמונעים עצמם מלימוד תורה וקיום מצוות, וממילא גם לא שייך שיצרפום לזימון. ומן הסתם רצו חכמים על ידי מחאה זו לעורר את עמי הארץ ללמוד תורה כראוי. אולם לאחר מכן, בתקופת הראשונים, כתבו התוס' (חגיגה כב, א, וברכות שם) שחוששים לדעת ר' יוסי שאמר על כיוצא בזה, שאין להרחיק עמי הארץ ולהחמיר עמהם כדי שלא יפרשו ויעשו במה לעצמם. וכן נפסק בשו"ע קצט, ג, שמצרפים עמי הארץ לזימון. אלא שכתבו מ"א קצט, ב, ומ"ב ב,

ובאו"ה, שאין לצרף לזימון עוברי עבירות בפרהסיא. והגרש"ז אויערבאך ועוד כמה מפוסקי זמננו הורו שחילוני שהוא בגדר 'תינוק שנשבה' יש לצרף כיום לזימון, כמובא בוזאת הברכה ע' 132, ובפס"ת קצט, ב. ויש שהחמירו בזה (בצל החכמה ה, עח, שעה"ב ה, יז). אמנם כל מה שהחמיר המ"א לגבי עוברי עבירות בפרהסיא הוא דווקא כאשר דובר ביחידים, שלא חששו שיתרחקו ויבנו במה לעצמם, ורק מטעם 'תינוק שנשבה' הקילו בהם. אבל כיום, כאשר למרבה הצער עוברי העבירות בפרהסיא מרובים, והחשש גדול שיתרחקו כחילוניים או שיעשו במה לעצמם כרפורמים, עפ"י סברת ר' יוסי והתוס' (וגם המ"א מסכים לזה), יש להורות למעשה שכל הרוצה להצטרף לקיום מצוות ברהמ"ז מצטרף לזימון. נמצא שלמעשה דין זימון כדין צירוף למניין, ובמניין אמרו שכל יהודי מצטרף. ואולי ישנו חילוק מסוים, שלעניין זימון גם אם עובר עבירה אחת להכעיס, אין ראוי לשבת עמו לסעודה, וממילא אין ראוי לצרפו לזימון (כדין המקורי של עם הארץ). אבל לעניין מניין, כל עוד הוא רוצה להשתתף במצוות ורוצה להתפלל, למרות שיש בידו עבירות שהוא עושה להכעיס, אולי אפשר לצרפו למניין (ע' באו"ה קצט, ג, וע' פניני הלכה תפילה ב, ח). ועיין להלן יג, ז, לעניין ישיבה עם עמי הארץ בסעודה.האוכל מאכלים שאינם כשרים, אינו רשאי לברך על אכילתו (עיין יב, י), וכמובן שאינו מצטרף לזימון, וכדברי חכמים במשנה (ברכות מה, א), שהאוכל טבל מדרבנן אינו מצטרף לזימון (שו"ע קצו, א).

ט – צירוף קטן

מחלוקת גדולה נחלקו הראשונים והאחרונים בשאלה, האם קטן מצטרף לזימון (ב"י קצט, י).

למעשה, למנהג אשכנז, לעולם אין מצרפים קטן לזימון, ורק משעה שהגיע הבן לגיל שלוש עשרה הרי הוא מצטרף לזימון (רמ"א קצט, י).

ולמנהג ספרד, מצרפים קטן אחד לזימון, ובתנאי שהוא מבין למי מברכים, והוא לפחות בן שש. לפיכך, אם אכלו יחד שני גדולים וקטן שמבין למי מברכים, אחד מהגדולים יזמן. ואם אכלו תשעה גדולים וקטן שמבין למי מברכים, הגדול שמזמן מזכיר את השם (ריב"ש תנ"א כמובא בב"י, שו"ע קצט, י).[14][14]. יסוד הסוגיה בברכות מז, ב, ומח, א, שם מובאות דעות אימתי מצרפים קטן לזימון. ובסוף הסוגיא אמרו שהלכה כרב נחמן שאמר: "קטן היודע למי מברכין - מזמנין עליו". וכן פסקו רי"ף, רמב"ם, תר"י ועוד, וכן נפסק בשו"ע קצט, י. לעומת זאת דעת רב נטרונאי גאון ורב שר שלום גאון, ראבי"ה ומהרי"ל ועוד, שאין מצרפים קטן לזימון, וכן מנהג אשכנז (רמ"א). ועיין בבירור הלכה ובברכ"ה ח"ב ו, כה. ואף שלמנהג אשכנז אין מצרפים קטן, אם בן אשכנז אוכל עם בן ספרד שרוצה לצרף קטן, יכול בן אשכנז להצטרף עמהם ולהשלים להם לזימון שלושה. ואם רוצים בני ספרד לצרף שלושה אשכנזים וקטן לזימון עשרה, יצטרפו בני אשכנז, אלא שהם לא יזכירו שם השם בזימון, ושאר המזמנים שנוהגים כמנהג ספרד יזכירו את השם (רש"ז אויערבאך והרב אליהו כמובא בוזאת הברכה ע' 132. פס"ת קצט, 24. ועיין יחו"ד ד, יג, מאיזה גיל קטן מצטרף).חרש שיכול לכוון ולענות לזימון מצטרף (רמ"א קצט, י). אילם שמבין הזימון אבל אינו יכול לענות כלל, לבא"ח קורח יב, וערוה"ש קצט, ד, אינו מצטרף, ולשועה"ר קצט, י, מצטרף. חרש-אילם שאינו יודע לדבר כלל ואינו מבין במה מדובר - לכל הדעות אינו מצטרף (ועיין פניני הלכה תפילה ב, ז, ושם מבואר ששוטה גמור אינו מצטרף למניין וכן הדין לזימון). שיכור כלוט, שמתנהג כשוטה גמור, אינו מצטרף. ושיכור שאינו יכול לדבר כראוי בפני המלך, מצטרף לשלושה ואינו מצטרף לעשרה, ואם יכול לדבר בפני המלך מצטרף לעשרה (מ"ב צט, יא). ישן אינו מצטרף לשלושה, ולעשרה מצרפים בשעת הדחק ישן אחד ולא שניים (מ"ב נה, לג-לד).

י – דיני המצטרפים לזימון – באיזה אוכל ואימתי

שבעה שאכלו לחם ושלושה שאכלו עמהם כזית פירות או ירקות או אפילו שתו כשיעור רביעית מכל משקה חוץ ממים, הרי הם מצטרפים לזימון עשרה, שאף הם נכללים בקריאה "שאכלנו משלו", ובזכותם יזכירו את השם. ואם רק שישה אכלו לחם, כיוון שאין שם רוב ניכר שאכל לחם, יזמנו בלא הזכרת השם (שו"ע קצז, ב).[15][15]. נחלקו הפוסקים בשאלה, איזה שיעור צריך המצטרף לאכול, לדעת הרא"ה והגר"א, אין צורך לאכול כ'זית' ולשתות 'רביעית' כדי להצטרף לזימון. לעומת זאת, דעת המרדכי והראבי"ה שצריך כ'זית' או 'רביעית', וכ"כ שו"ע קצז, ב ורוה"פ. אלא שנחלקו, האם שיעור כ'זית' ו'רביעית' הוא כדי שיצטרכו לברך ברכה אחרונה (רשב"א), או מפני שזה שיעור חשוב (פמ"ג). ולמעשה, אם יש דעה שסוברת שהיה צריך לברך על האכילה או על השתייה ברכה אחרונה, כגון ששתה רוב 'רביעית', או ששתה משקה חם בשיעור אכילת פרס, אף שבפועל אין מברכים מפני ספק ברכות, יש לצרף את השותה לזימון (עיין להלן י, ה; י, י). וכך משמע מבאו"ה. וכן נחלקו באיזה משקה מצטרף לזימון, למ"א ועוד, אפילו השותה מים מצטרף. אבל לשו"ע קצז, ב, ורוב האחרונים ומ"ב יב, השותה מים אינו מצטרף אלא רק השותה משקה מזין. ונסתפקו אחרוני זמננו לעניין מיץ ממותק, עיין וזאת הברכה ע' 130. ולמעשה נראה, שהשותה מיץ מצטרף, הואיל ויש בו ערך קלורי או מרכיבים אחרים כויטמינים וקפאין. וכ"כ בערוה"ש ה, שכל שיש בו קצת חשיבות מצטרף.

ולגבי זימון שלושה נחלקו הראשונים. לדעת הרמב"ם, רק אם כל השלושה יאכלו לחם, מצטרפים לזימון. ולדעת הרי"ף, גם אם שניים יאכלו לחם והשלישי מזונות, השלישי מצטרף לזימון. ולדעת הרא"ש, גם אם השלישי יאכל פירות או ירקות או משקה שאינו מים, מצטרף לזימון. ולמעשה, אם היו שניים שאכלו לחם, לכתחילה יבקשו מהשלישי שיאכל עמהם לחם או לכל הפחות מיני מזונות, ובדיעבד, גם אם אכל עמהם פירות או ירקות או שתה משקה מזין, יזמנו עמו (שו"ע קצז, ג).

ועל המצטרפים להקפיד לברך ברכה אחרונה לאחר הזימון, ואם טעו ובירכו לפני הזימון, כבר אינם יכולים להצטרף. וכמובן שהמזמן צריך להיות אחד מאלה שאכלו לחם.[16][16]. למהר"ם, שו"ע קצז, ג, ועוד אחרונים, אין לשניים להציע לשלישי לאכול עמהם ירקות או פירות או משקה, כדי שלא להיכנס לספק. ולהרבה אחרונים, וכ"כ כנה"ג ומ"ב כב, אם השלישי אינו מעוניין לאכול מזונות, יציעו לו פירות או ירקות או משקה, כדי לזכות בזימון. כאשר שלושה אכלו לחם ואחד טעה ובירך, מצטרף עמהם לזימון, כמבואר לעיל הלכה ג. אבל כאשר מדובר בצירוף שלישי שאכל מזונות או פירות, אם אחד מהם טעה ובירך ברכה אחרונה או ברהמ"ז, כיוון שניתק עצמו מהאכילה עמהם, הפסידו את הזימון (באו"ה קצד, א, 'אחד', ומ"ב קצז, ט).

ועד אימתי יכולים השניים שאוכלים יחד לצרף עמהם שלישי? כל זמן שלא גמרו בדעתם לסיים את סעודתם, ועדיין הם במצב שאם יביאו לפניהם מאכל שהם אוהבים מאוד, יוכלו לאכול ממנו משהו. שהואיל ולא סיימו את סעודתם לגמרי, אם יבוא לשם אדם שלישי, והם לא ממהרים, מצווה שימתינו לו עד שיאכל כדי שיברכו בזימון. ואף שבפועל הם לא יאכלו עמו, כיוון שהיו יכולים לאכול עמו, והם ממתינים לו עד שיאכל, הרי שהם מצטרפים לזימון (שו"ע קצז, א).[17][17]. עיין לעיל ג, י. אם הם ממתינים לו עד שיסיים אכילתו, חייבים לזמן. ואם ממתינים עד שיאכל כ'זית', רשאים לזמן (ועיין לעיל הערה 2 אות ד). וכן הדין לשבעה שאכלו לחם, שאם ימתינו לשלושה שיאכלו כ'זית' ירק, יוכלו לזמן עמהם בהזכרת השם.

יא - הנצרך לצאת לפני הזימון כגון בסעודת חתונה

החיוב על היחיד להישאר עם חבריו עד הזימון הוא במצב רגיל, אבל במקום הכרח או לצורך גדול, מותר לפרוש מן החבורה ולברך בלא זימון. למשל, הנצרך לצאת כדי למנוע מעצמו הפסד ממון, או לצורך מצווה, מותר לו לברך בלא זימון. ובמצב כזה, מנהג חסידות לחבריו שיצטרפו עמו לזימון, ובמיוחד כאשר הם שניים, נכון שיצטרפו עמו לזימון, שאם לא כן, יפסידו את מצוות הזימון.

דין זה מצוי מאוד בסעודות חתונה, שהואיל והן ארוכות מאוד, לרבים יש קושי להישאר בהן עד סופן. יש שיתקשו עקב כך לקום למחרת לתפילה או יהיו עייפים בעבודתם, ויש שרגילים לקבוע בכל לילה זמן ללימוד, ואם ישארו עד הסוף יאבדו את קביעותם. ולכל אלה וכיוצא בהם מותר לברך בלא זימון. אמנם מי שאין לו צורך גדול, כיוון שהתוועד עם כולם בסעודה, חובה עליו להישאר עד לזימון ושבע הברכות.

ומכל מקום, מי שיודע מראש שייאלץ לצאת לפני סיום הסעודה, נכון שיסכים בדעתו כי אף שהוא סועד עמהם, אינו מתוועד עמהם לגמרי, ורצוי שאף יאמר לשכניו כי ייאלץ לצאת לפני הסוף, ועל ידי כך לא יתחייב בזימון ויוכל לברך לעצמו גם שלא לצורך גדול. ואם ירצו שכניו לשולחן להצטרף עמו לזימון, יזמן עמהם, שהואיל ובפועל אכל עמהם, למרות שלא קבע עצמו לאכול עמהם בצוותא עד הסוף, רשאים לזמן עמו.[18][18]. כאשר היחיד חייב לצאת, נכון שיצטרפו אליו לזימון, כמובא במ"ב ר, ה, ושעה"צ ז, שלדעת בה"ג צריכים השניים לנהוג לפנים משורת הדין. וק"ו כאשר בלעדיו לא יהיה להם זימון (עיין לעיל בהלכה ג ובהערה 4). ועצם ההיתר לצאת לצורך גדול, מובא בב"י ר, א. ומשמע ממ"ב ר, ה, וקצג, טז, לא, שההיתר דווקא למניעת הפסד או לצורך מצווה שתתבטל אם לא יצא. וביוסף אומץ קנט כתב, שגם איבוד זמן רב למי שהדבר קשה עליו מתיר לברך בלא זימון. ועל כן בחתונה, למרות שהצורך לצאת אינו הכרחי, אם מדובר בזמן רב, גם לצורך רגיל ניתן להקל. אמנם מנגד צריך לזכור, שיש מצווה להישאר עד סוף סעודת הנישואין, ומובא בשם הגר"ח מבריסק, שדברי חז"ל (ברכות ו, ב): "כל הנהנה מסעודת חתן ואינו משמחו עובר בחמישה קולות", מכוונים כלפי מי שאינו ממתין עד לשבע הברכות (נטעי גבריאל צח, א). ולכן אין להקל בזה בלא צורך ממשי (וע' פס"ת קצג, ה, 29). והיודע שייאלץ לצאת, יקבע בדעתו מתחילה שאינו מתוועד עמהם בסעודה, וע"י כך לא יתחייב בזימון (אג"מ או"ח א, נו, עפ"י רמ"א קצג, ג). ורבים הציעו שהמתכוון לצאת לפני הסוף, יקפיד להתחיל בסעודה אחר שחבריו יאכלו כ'זית' פת, שאז לתוס' מה, א, אינו נחשב מתוועד עמהם (ילקוט יוסף ר, ג). ויותר טוב שיאמר להם שייאלץ לצאת לפני הסוף, שעל ידי כך הוא אינו מתוועד עמהם (אג"מ שם). ←וכל שרשאי לפרוש מהזימון רשאי לפרוש לפני שבע ברכות, שאין החיוב בהן גדול מהחיוב בזימון (עיין אוצה"פ סב, כה, י). ואם יש שם שניים שמוכנים להצטרף אליו לזימון - יזמן בשקט בשלושה. ונראה שאם הם בחתונה יאמרו 'שהשמחה במעונו' (ע' שערי הברכה ה, הערה צו). אבל לא יברכו 'אשר ברא' הואיל והיא צריכה כוס, ואם יזמנו על כוס יין עלולה להיות פגיעה בחתן. וטוב שהמצטרפים לזימון יאכלו אח"כ עוד כ'זית', כדי שיהיו שותפים ממש בזימון עשרה (ע' מ"ב ר, סוס"ק ט, וכמובא בהלכה הבאה). ומ"מ אף שאכלו אח"כ כ'זית' לחם, לא יוכלו להיות המזמנים, אבל יוכלו לברך שבע ברכות. וגם אם יש שם עשרה שרוצים לברך, לא יזמנו בעשרה, מפני שיש בזה פגיעה בחתן, שקבוצה שלימה פורשת באמצע הסעודה (ע' שו"ע קצג, א). אבל אם מדובר באנשים נכבדים כמו רבנים שזמנם יקר, והחתן מעוניין שיזמנו בעשרה, או שהחתן יודע שהסעודה ארוכה ומסכים שיפרשו באמצע, נכון שהיוצאים יזמנו בעשרה ואף יברכו שבע ברכות. ואם קשה להם לקבץ עשרה, יזמנו בשלושה על הכוס ויברכו 'אשר ברא'. ובכל אופן, בסוף הסעודה שאר המסובים יזמנו ויברכו שוב שבע ברכות. וכן מצינו כיוצא בזה שכתב בשו"ע אה"ע סב, יא, שאפשר שיהיו בסעודת החתונה כמה וכמה חבורות

שמברכות שבע ברכות (וכמובא באוצה"פ סב, כב, י בשם חשב האפוד ט'). ומוכח משו"ע שם שאין צורך שהחתן ישב עמם, שאפשר לברך שבע ברכות בסעודת חתן גם כשאינו שומע את הברכות, וכ"כ ערוה"ש סב, לז.

יב - האם מי שהשתתף בזימון יכול להצטרף לעוד זימון

שלושה שאכלו יחד ורצה אחד מהם לברך ולצאת והסכימו חבריו להצטרף עמו לזימון, אם יבוא אח"כ אדם נוסף ויאכל עמהם יחד וירצה לזמן, אינם רשאים לזמן עמו, שהרי כבר יצאו ידי חובת הזימון, ואין אפשרות לזמן פעמיים בסעודה אחת.

אבל אם אחד הצטרף אל חבריו שרצו לצאת וענה עמהם לזימון, ואח"כ באו ואכלו עמו עוד שניים, הרי הוא מצטרף עמהם לזימון. שהואיל ויש שם שניים שלא יצאו ידי חובת זימון, הם יכולים לצרף את השלישי שאכל עמהם לזימון. אבל הוא עצמו אינו יכול להיות המזמן, הואיל וכבר יצא ידי חובת זימון. וכך יכול אותו אדם שכבר יצא ידי חובת זימון להשלים זימון לעוד שניים ואח"כ לעוד שניים בלא גבול. שכל זמן שיש שם שניים שעוד לא יצאו ידי חובת זימון, והוא אוכל עמהם כ'זית', למרות שכבר יצא ידי זימון יכול להצטרף לזימון נוסף (מ"ב ר, ט).[19][19]. הם צריכים לאכול עמו כזית לחם והוא מספיק שיאכל כזית ירק, כמבואר לעיל הלכה י'. עוד נחלקו בעניין זה, לגבי קבוצה של חמישה, שאחד מהם הצטרף לשניים מהם לזימון, שלדעת מ"א, ח"א ומ"ב ר, ט, אותו אחד אינו יכול להצטרף אח"כ לשניים האחרים, שהואיל והם קבוצה אחת שאסור לה להתחלק, אם שלושה מהם עשו זימון, השניים הנותרים הפסידו את מצוותם. אבל לדעת אבן העוזר, שועה"ר ר, ב, ערוה"ש ה, ותהלה לדוד א, אותו אחד יכול להשלים זימון לשניים הנותרים. וכן הלכה, וכפי שלמדנו (הערה 2) שבספק זימון - מזמנים.

כאשר אכלו יחד עשרה, וחלקם סיימו את סעודתם וביקשו מהממשיכים לסעוד להצטרף אליהם לזימון בהזכרת השם. כבר למדנו (הלכה ג) שאם המסיימים הם הרוב, המיעוט חייב להצטרף אליהם. ואם המסיימים הם מיעוט, אין השאר חייבים להצטרף אליהם, אבל מנהג חסידות שיצטרפו. ובכל אופן, כאשר אלה שנמצאים עדיין באמצע סעודתם מצטרפים לזימון עשרה וממשיכים לאכול עוד, יוכלו לזמן אח"כ בלי הזכרת השם, וכך יוכלו לקיים את מצוות הזימון לכתחילה סמוך לברכת המזון שלהם. ואפילו אם היו הנותרים עשרה, לא יזמנו בהזכרת השם, מפני שאת מצוות הזכרת השם שבזימון כבר קיימו, ואי אפשר לקיים מצווה זו פעמיים באותה סעודה.

ואם הצטרפו לשם חמישה שעוד לא זימנו כלל, ויחד עם אותם שכבר ענו לזימון בהזכרת השם הם עשרה, ואכלו יחד עוד כ'זית', יש לאותם חמישה חדשים מצווה לזמן בהזכרת השם. ואף שהם אינם רוב המניין, מכל מקום לעניין הזכרת השם בזימון אין צורך ברוב, אלא די שלא יהיו מיעוט. ובלבד שאחד מהחמישה החדשים יזמן (מ"ב ר, ט).[20][20]. אם אלה שכבר זימנו הם שלושה, יכולים לזמן בעשרה אם השבעה אכלו כ'זית' פת, והשלושה שכבר זימנו יאכלו עמהם כ'זית' ירק וכיוצא בזה. ואם יש שם ארבעה או חמישה שכבר יצאו ידי זימון, מצטרפים רק אם כולם יאכלו יחד כזית פת (מ"ב ר, ט, פס"ת 41).

יג - כוס של ברכה

תקנו חכמים לברך את ברכת המזון על כוס יין, כדי שתיאמר בחגיגיות ושמחה, וכוס זו נקראת 'כוס של ברכה'. המיוחד ביין שהוא גם מזין וגם משמח. וכאשר מברכים לה' על כוס יין, מראים בכך שהברכה שלימה, שאנו מודים לו גם על המזון שנתן לנו, וגם על התוכן האלוקי שמעניק משמעות ושמחה לחיינו.

ואכן בברכת המזון אנו מבטאים את התוכן האלוקי של קיומינו בעולם הזה, לגלות שכינה בארץ הטובה שנתן לנו, על ידי הברית והתורה, ירושלים, מלכות ישראל ובית המקדש. ויש שאינם עומדים על העניין הזה, ומתייחסים לברכת המזון כעול המוטל על האדם, שאחר שנהנה, חובה עליו לשלם 'מס' - ברכה לה'. אך האמת שברכת המזון היא שיאה של הסעודה כולה. שעל ידי ששבענו ואף נהנינו מן האוכל, אנו יכולים להגיע למדרגה הרוממה שבה אנו מודים ומברכים לה'. וכשאנו עושים זאת על כוס יין, הרי שהשמחה הרוחנית שבאה לידי ביטוי בברכת המזון מתגלה גם בשמחה גופנית, שאחר שזכינו לברך לה' אנו שותים מהיין ושמחים לפני ה'.

ואמרו חכמים (ברכות נא, א): "כל המברך על כוס מלא - נותנים לו נחלה בלא מיצרים", ו"זוכה ונוחל שני עולמים, העולם הזה והעולם הבא". על ידי שילוב התוכן האלוקי שבברכת המזון, עם השמחה וההנאה שבעולם הזה, הברכה האלוקית מתגלה בשלמות, בעולם הזה ובעולם הבא. וכיוון שזו ברכה אלוקית, אין לה גבולות; וגם כשהיא מתגלה בעולם הזה המוגבל, היא מתפשטת בלא מיצרים.

אלא שנחלקו הפוסקים בשאלה, באיזה מצב ראוי לברך על כוס יין. יש אומרים שאפילו יחיד צריך לברך על כוס יין, ואם אין לו יין, והוא מצפה שעוד כמה שעות יהיה לו יין, לא יאכל בינתיים לחם, כדי שלא יברך ברכת המזון בלא כוס יין. ואם הם שניים שאוכלים, כל אחד צריך לברך על כוס יין, ואם הם שלושה, די להם בכוס אחת, שעליה יברך המזמן (רא"ש וטור).

ויש אומרים, שרק כאשר הם חייבים בזימון של שלושה או עשרה, אז ברכת המזון שלהם חשובה וטעונה כוס יין, אבל כשאינם מזמנים, אינם מברכים על הכוס (הגה"מ בשם ר"י). ואמרו המקובלים, שאף אם ירצה היחיד לברך על הכוס, אינו רשאי (ע' כה"ח קפב, א). ויש אומרים שאפילו אם הם מזמנים בעשרה, אינם חייבים לברך על הכוס אלא שזו מצווה מן המובחר (רי"ף ורמב"ם).

למעשה, כאשר אין מזמנים, אין מברכים על כוס יין (מ"ב קפב, טז). וכאשר מברכים בזימון - מצווה לברך על כוס יין אך אין זו חובה. ולכן גם הנוהגים להדר במצוות, כאשר קשה להם להשיג יין, או שקשה להם לשתות יין, או שאינם רוצים לטרוח על כך, אינם מברכים על הכוס. ובשבתות וימים טובים נוהגים להדר בזה יותר. ובשמחות חשובות, כאשר מזמנים בעשרה, נוהגים להקפיד לזמן על הכוס.[21][21]. השו"ע קפב, א, הזכיר את שלוש הדעות בסדר שכתבתי, ועל פי כללי ההלכה, דעת היש אומרים האחרונה היא העיקר להלכה. וכך דעת רוב האחרונים, שאין הברכה על הכוס חובה אלא מצווה, וכן המנהג, וכפי שכתב במ"ב ד. ועל פי הקבלה נוהגים שכאשר אין זימון, בכל אופן אין מברכים על הכוס (מ"ב טז, וכמובא בכה"ח א, וטו). ובשבת ויו"ט מדקדקים בזה יותר כמבואר בשל"ה ובערוה"ש קפב, א.

יד - דיני כוס של ברכה

כמה ברכות תקנו חכמים לומר על כוס יין, ברכת המזון, ברכות הקידושין והנישואין וקידוש. ובכל מקום שתקנו חכמים לברך על כוס, הכוונה לכוס שתכיל לכל הפחות כשיעור רביעית הלוג יין (שבת עו, ב), שהוא כשיעור נפח ביצה ומחצה (להלן י, י).

הכוס צריכה להיות שלימה, ללא פגם או שבר בשפתה או בבסיסה. ואם אין בידו כוס שלימה, יכול בדיעבד לקדש על כוס שיש בה פגם. אבל אם יש בה סדק שדרכו היין נוזל עד שאינה מחזיקה 'רביעית' יין - פסולה (שו"ע קפג, ג; מ"ב יא; שעה"צ יד).

כשיש לפניו כמה כוסות, ראוי לבחור את היפה לברכה. וכשאין שם כוס אחרת זולת כוס חד פעמית פשוטה, אפשר בדיעבד לברך עליה (ע' ציץ אליעזר יב, כג, פניני הלכה שבת ה, ה, 5) .

עוד צריך להקפיד שהכוס תהיה נקייה לגמרי, ואם שתו ממנה או שהתלכלכה באופן אחר, יכינו אותה לברכה על ידי הדחה מבפנים ושטיפה מבחוץ (שו"ע קפג, א). בדיעבד, כאשר קשה לשטוף את הכוס, אפשר לקנחה ולנקותה במפית (מ"ב א).

ואף שמצד הדין די בכוס שמכילה שיעור 'רביעית' בלבד, אם הכוס מכילה יותר משיעור 'רביעית', מצווה למלאה ביין, שכך הוא כבוד הברכה שתיאמר על כוס שמילאו אותה בשפע. יש נוהגים להדר למלא את הכוס עד גדותיה, כך שברור שבמשך הברכה ישפך מעט יין על ידו של המברך. אבל נראה שיותר מהודר למלא את הכוס עד סמוך לשפתה, כדי שלא ישפך יין על ידו של המברך, וזהו 'כוס מלא' שהתכוונו חכמים (ט"ז קפג, ד, שועה"ר ד, מ"ב קפג, ט. וכן מוכח מגמ' ברכות נב, ב, מהסבר דברי בית הלל).

אמרו חכמים שצריך למזוג את היין במים כדי שיהיה ערב לשתייה, שכן בזמנם היין היה חי, ובלא מזיגתו במים טעמו היה חזק מדי (ברכות נ, ב). ואמרו לסיים את מזיגתו בברכת הארץ, כדי להראות בכך את שבח הארץ שייניותיה חזקים (ברכות נא, א). אבל כיום כאשר קונים יין מוכן, אין צורך למוזגו, שעוד לפני שהכניסוהו לבקבוק הטעימוהו באופן המשובח (רמ"א קפג, ב). והנוהגים על פי הקבלה, נוהגים בכל אופן למזוג את היין במעט מים בברכת 'הארץ' (כה"ח ו).

וצריך למזוג את היין מהבקבוק לשם מצוות כוס של ברכה, וטוב לעשות זאת בסמוך לברכה (רמ"א קפג, ב, מ"א ג).

אמרו חכמים (ברכות נא, א) שייטול בתחילה את הכוס בשתי ידיו, כדי לבטא בכך את חביבותה, ואח"כ כשיזמן ויברך - יאחז אותה ביד ימין בלבד, שהיא היד החשובה. ויאחז את הכוס בכל אצבעותיו, כדי שהאצבעות יעטרו את הכוס. ויגביה את הכוס טפח מעל השולחן, כדי שתראה לכל. ויתן את עיניו בכוס, כדי שלא יסיח את דעתו. ואם הוא צריך, יביט בסידור, וטוב שיקרב את הסידור לכוס כדי שיראה את שניהם. ולאחר שישתה מהיין, טוב שישלח לאשתו את הכוס, שתשתה אף היא מהיין, שעל ידי כך תתפשט הברכה אליה ואליו (שו"ע קפג, ד).[22][22]. ברכות נא, א: "עשרה דברים נאמרו בכוס של ברכה: טעון הדחה, ושטיפה, חי, ומלא, עיטור, ועיטוף, נוטלו בשתי ידיו, ונותנו בימין, ומגביהו מן הקרקע טפח, ונותן עיניו בו; ויש אומרים: אף משגרו במתנה לאנשי ביתו. אמר רבי יוחנן, אנו אין לנו אלא ארבעה בלבד: הדחה, שטיפה, חי, ומלא". הרמב"ם הזכיר רק את ארבעת הדברים שאמר ר' יוחנן. אולם קשה, שר' יוחנן עצמו מביא את הספק אם אפשר שיד שמאל תסייע לימין. ואכן הגאונים כתבו שכל העשרה להלכה. והרא"ש כתב שרק עיטור ועיטוף אינם להלכה. ולתר"י חמישה להלכה, הארבעה הראשונים, וגם נותנו בימין, והשאר אינם חובה. והגר"א קפג, ז, ביאר, שאכן ארבעה דברים לעיכובא והשאר למצווה. נחלקו במשמעות חי (שהוא מארבעה דברים שנוהגים לכו"ע), ולמעשה, כל הפירושים במשמעות 'חי' נפסקו להלכה. יש שפירשו שהכוס תהיה שלימה (תוס', שו"ע קפג, ג). ויש שפירשו, שבזמנים שהיה להם יין חי, היינו שאינו מזוג במים, ימזוג את היין החי לכוס, ורק אח"כ ימזגנו במים כפי שאמרו חכמים (ברכות נ, ב), ועוד אמרו שימזגנו בברכת הארץ (שם נא, א). לר"ת הכוונה שיגמור למזוג בברכת הארץ, אבל יכול להתחיל לפני ברהמ"ז, ולרי"ף ימזוג במים רק בברכת הארץ (ועיין בב"י קפג, ב). ויש שפירשו שייתן את היין מהבקבוק לכוס לכבוד הברכה (רש"י, רמ"א קפג, ב, מ"ב ח). כפי שלמדנו, שני ההידורים שפחות מקפידים בהם הם "עיטור ועיטוף". נחלקו בגמ' (ברכות נא, א) מהו העיטור, לרב יהודה מעטרו בתלמידים שעומדים

סביבו בעת הברכה, לרב חסדא מעטרו בכוסות נאים. ועיין במ"ב קפג, טו, וכה"ח כ, ופניני הלכה שבת ה, 6, בדעות השונות כיצד נכון לאחוז את הכוס באצבעות. ואפשר אולי לומר שעל ידי אחיזת הכוס בכל האצבעות ישנו עיטור. ומ"מ בכל אופן שנוטל את הכוס בכל אצבעותיו נוהג כראוי לאחת הדעות, וכך כתבתי למעלה. ויש שאמרו כי בזה שאין ממלאים את הכוס לגמרי, מקיימים העיטור, שהנותר בראש הכוס הוא כעין עטרה (אמנם בט"ז ד, ומ"א ד, דחו סברתם). ואיטר (שמאלי), לדעת המ"ב קפג, כ, יטול את הכוס בידו השמאלית, שהיא החזקה אצלו. והמקובלים וחלק מהפוסקים כתבו, שיאחז בימין כל אדם, וכך נוהגים רבים (כה"ח קפג, כט, פס"ת קפג, יג). עיטוף, לבית יוסף ההידור הוא שיתעטף בטלית. וכיום, להולכים תמיד בכובע וחליפה, יתעטף בהם (מ"ב קפג, יא), וכפי שכתבתי לעיל ד, יב. וי"א שעצם זה שהוא מכסה ראשו בכיפה, ומכסה גופו כמו בתפילה, הרי שהוא מקיים עיטוף (רי"ו, ד"מ קפג, א). ואכן לכתחילה צריכים האוכלים בים או בבריכה, לברך ברהמ"ז כשהם לבושים בחולצה ומכנסיים, כמו בתפילה (ע' פניני הלכה תפילה ה, ד-ה). כאשר היין יקר וקשה להשיגו, נהגו במקומות רבים לברך על 'חמר מדינה', היינו משקה חשוב שנוהגים לכבד בו אורחים (רמ"א קפב, ב). ולדעת רבים צריך שיהיה בו אלכוהול (עיין פניני הלכה שבת ז, ה). ולתהלה לדוד קפב, ב, מי שאוהב יותר 'חמר מדינה' רשאי לברך עליו גם כאשר יש שם יין. ועל פי הקבלה יש לברך דווקא על היין (כה"ח קפב, יד).

טו - שתיית היין

לאחר סיום ברכת המזון המזמן מברך "בורא פרי הגפן" ושותה מהיין. מצד הדין, כדי לקיים את מצוות השתייה מכוס של ברכה, די שהמזמן ישתה כשיעור 'מלא-לוגמיו', היינו כשיעור הממלא את כל חלל פיו כשלחי אחת מלאה, שהוא שיעור של רוב 'רביעית'. אלא שאם ישתה שיעור זה, כיוון שלא שתה 'רביעית', הפסיד את הברכה האחרונה על היין, ולכן טוב שישתה 'רביעית' (נפח ביצה ומחצה), ויברך אחר שתייתו 'מעין שלוש' (ע' שו"ע קצ, ג).

ואם המזמן מתקשה לשתות מהיין כשיעור 'מלא-לוגמיו', יכול המזמן לברך ולטעום מעט מן היין, ואחד מהמסובים ישתה במקומו שיעור 'מלא-לוגמיו' (שו"ע או"ח קצ, ד). ואם כמה מהמסובים ישתו יחד כשיעור 'מלא-לוגמיו', נחלקו הפוסקים אם קיימו מצוות כוס של ברכה, ובדיעבד סומכים על דעת המקילים (שו"ע או"ח רעא, יד, מ"ב עג; פניני הלכה שבת ה, ה, 4).

אף שמצד המצווה, די שאחד מהמסובים ישתה מן הכוס כשיעור 'מלא לוגמיו', מצווה מן המובחר שכולם ישתו מהיין, כפי שנוהגים בקידוש, כדי שכולם יהיו שותפים בכוס של ברכה. ובמיוחד ראוי לאדם לשלוח לאשתו את הכוס שבירך עליה, שיש בזה סגולה שעל ידי כך הברכה תימשך אליה ואליו (ברכות נא, ב).[23][23]. טעם שליחת היין לאשה מובא בברכות נא, ב: "אין פרי בטנה של אשה מתברך אלא מפרי בטנו של איש". ויש להוסיף, שמתוך כך שהאשה מתברכת גם האיש חוזר ומתברך, שאמרו (ב"מ נט, א): "אין ברכה מצויה בתוך ביתו של אדם אלא בשביל אשתו". ואמרו (יבמות סב, ב): "כל אדם שאין לו אשה שרוי בלא ברכה".

וכמו בקידוש גם בכוס של ברכה צריכים להקפיד שהיין לא יהיה פגום. יין פגום הוא יין שכבר שתו ממנו. אמנם להלכה, רק לשתייה חדשה היין נחשב פגום, כגון שאם שתה מכוס הקידוש בליל שבת, היין הנותר בכוס נחשב פגום לקידוש של יום שבת. אבל בליל שבת, רשאים השומעים לשתות מכוס הקידוש, למרות שהמקדש כבר שתה ממנה. מפני ששתייתם נחשבת המשך לשתייתו, ואין היין שבכוס נחשב פגום לגביהם במשך כל שתיית אותה המצווה. ואכן כך נוהגים רבים, שהאשה שותה מכוס הברכה

והקידוש של בעלה. אולם לגבי שאר המסובים, במיוחד אלה שאינם מבני המשפחה הקרובים, אין זה דרך ארץ, שכן רבים אינם רוצים לשתות מכוסו של אדם אחר. וכן נפסק להלכה, שאין לאדם להגיש את הכוס ששתה ממנה לחבירו, שמא חבירו ייגעל מכך ויתבייש לומר לו זאת. ועוד, שאולי זה ששתה ראשון חולה, והשני שישתה מכוסו ידבק במחלתו (שו"ע או"ח קע, טז, מ"ב לז; ולהלן יב, ה).

לפיכך מעדיפים שהמברך ימזוג מכוסו לשאר הכוסות, אלא שאז שתייתם אינה המשך ישיר לשתייתו, וכיוון שהוא כבר שתה מהיין, היין שהוא מוזג לכוסותיהם נחשב פגום ואינו ראוי לכוס של ברכה. הפתרון לכך, שאחר שהמברך יסיים את שתייתו, יוסיף עוד יין לכוסו, והוספה זו מתקנת את הפגם, ואח"כ יוכל למזוג מכוסו לכוסות שלהם. פתרון טוב יותר, שאחר שהמזמן יברך על הגפן ועוד לפני שיתחיל לשתות - ימזוג מכוס הברכה לכוס אחרת וממנה הוא ישתה, וכך היין שיישאר בכוס הברכה לא ייפגם, ויוכל למזוג ממנו לכוסותיהם של שאר המסובים. ואם היין ששם אינו מספיק לכל הרוצים לשתות, יוסיף על היין שבכוס עוד יין מהבקבוק וימזוג לכוסותיהם.

והדרך המהודרת ביותר, שעוד לפני ברכת המזון ימזגו יין לכוסותיהם של כל המסובים הרוצים לטעום מהיין של הברכה. ואין צורך לשטוף את כוסותיהם תחילה וגם אין צורך שיהיה לכל אחד שיעור 'רביעית' יין בכוסו, אלא ימזגו כפי מה שירצו לשתות אחר הברכה, כי עיקר כוס הברכה היא כוסו של המברך, ורק לגביה צריך להקפיד שתהיה נקייה ושיהיה בה שיעור 'רביעית'. ואחר שיסיים המברך את ברכת המזון, יברך על היין, וכולם יענו אמן וישתו מן הכוסות שלפניהם. דרך זו נחשבת למהודרת ביותר, מפני שאין בה שום הפסק בין שמיעת ברכת 'הגפן' לשתיית היין, והיין שהם שותים לא נפגם כלל על ידי שתיית המברך. אמנם רבים אינם מדקדקים כל כך בהלכות דרך ארץ, ונותנים מן הכוס ששתה ממנה המברך לשאר המסובים, ומי שאינו נמאס מכך שותה, והאחרים שנמאסים מכך אינם שותים. אבל כאמור, המהודר ביותר, הן בברכת המזון והן בקידוש, לדאוג שלא יהיה שום פגם ושמץ מיאוס ביין של כוס הברכה, כדי שיוכלו הכל להדר במצווה ולשתות מהיין.[24][24]. בשועה"ר קצ, ה, בוארו הדברים בהרחבה. פרטי דין כוס של ברכה, ושלא יהיה פגום, וכיצד אפשר לתקנו, ושבשעת הדחק אפשר לברך על כוס פגומה, מבואר בשו"ע קפב, ג-ז; שו"ע רעא, טז-יז; פניני הלכה שבת ה, ו-ז, והערה 7. ועוד יעויין שם בהערה 8, בדין דיבור בין ברכת היין לשתייה לגבי השומעים שרוצים לשתות מכוס הברכה. ויש להקשות על מנהג רבים ששותים מכוס של ברכה ואינם חוששים להידבק ממחלה (ע' שו"ע קע, טז, מ"ב לז). ואכן כתב בבא"ח בהר יג, ששותים דווקא כאשר יודעים שזה ששתה לפניהם אינו חולה. ויש שכתבו שאולי זכות המצווה מועילה (שדי חמד)

חשוב לציין, שהמסובים יוצאים בברכת היין של המזמן רק אם כיוונו לצאת ידי חובתם. אבל אם חשבו שלא ימזגו להם יין ולבסוף הביאו להם את הכוס או שמזגו להם יין, עליהם לברך "בורא פרי הגפן" לפני שיישתו (שו"ע קצ, ה).

ו – חמשת מיני דגן

א – ברכות חמשת מיני דגן

ברכות מיוחדות תקנו חכמים לחמשת מיני דגן, שהם: חיטה, שעורה, כוסמין, שיפון ושיבולת שועל.

ככלל, חמשת מיני דגן הם צמחים חד-עונתיים, ואם כן לכאורה ברכתם היתה צריכה להיות "בורא פרי האדמה", אלא שמפני חשיבותם, שמהם עושים את עיקר מאכלו של האדם - לחם ותבשילים, תקנו להם חכמים ברכה מיוחדת, כדי להודות לה' יתברך באופן מפורט על עיקר מזוננו. על לחם: "המוציא לחם מן הארץ", ועל עוגות ותבשילי מזונות: "בורא מיני מזונות".

ביתר פירוט, ניתן לאכול את חמשת מיני הדגן בחמישה מצבים, ובכל מצב ברכתם משתנה, ונמנה את חמשת המצבים:

א) האוכל חיטים או שעורים חיים, כיוון שעדיין לא התעלו למצבם המשובח, מברך: "בורא פרי האדמה". ולגבי ברכה אחרונה יש ספק (עיין בהלכה יג).

ב) טחן מיני דגן ואכל את הקמח, כיוון שאכל מהם בצורתם הגרועה ביותר, ירדו ממעלתם הראשונה ומברך עליהם את הברכה הפשוטה ביותר: "שהכל נהיה בדברו" (שו"ע רח, ה).

ג) עשה מהקמח מיני תבשיל, כאטריות, פתיתים ופשטידות, או בישל את מיני הדגן עד שנתרככו, מברך עליהם "בורא מיני מזונות". ואחר שאכל מהם כשיעור 'זית' (כחצי ביצה) מברך 'על המחיה', שהיא ברכה 'מעין שלוש' (שו"ע רח, ב).

ד) לש את הקמח ואפאו ועשה ממנו לחם, מברך בתחילה "המוציא לחם מן הארץ" ובסוף ברכת המזון (קסח, ט).

ה) ועוד מין אחד ישנו שיש לו מעמד ביניים, בין תבשיל ממיני דגן ללחם, והוא 'פת-הבאה-בכיסנים'. היינו מיני מאפה כדוגמת עוגות וקרקרים, שמצד אחד הם מיני מאפה כלחם, ומאידך אין רגילים לקבוע עליהם סעודה כלחם אלא לאוכלם לקינוח. וקבעו חכמים, שאם אכל מהם כדרך שאוכלים בין הסעודות, לתענוג או להרגעת הרעב, כיוון שאין בכוונתו לשבוע כמו בסעודה רגילה, אין אכילתו כמעלת אכילת לחם, ולכן יברך לפניהם 'מזונות' ואחריהם 'על המחיה'. אבל אם קבע עליהם סעודה, דינם כדין לחם, וצריך ליטול לפניהם ידיים בברכה, ולברך עליהם 'המוציא' וברכת המזון. וכל זה מפני שהם מאפים, אבל אם יקבע את סעודתו על אטריות ופתיתים, כיוון שהם תבשילים ולא מאפים, לעולם יברך עליהם 'מזונות' ו'על המחיה'.

ב – מהי פת–הבאה–בכיסנים

שלושה פירושים נזכרו בדברי הראשונים למיני 'פת-הבאה-בכיסנים' (שדיניהם נתבארו בסוף ההלכה הקודמת).

לפירוש הראשון, הכוונה למיני מאפים ממולאים, כדוגמת אוזני המן ושטרודל. והיא נקראת 'פת-הבאה-בכיסנים', כי יש בה כיסים שממלאים בהם מיני מתיקה כפרג, קקאו ואגוזים (ר"ח).

לפירוש השני, מדובר על מיני מאפים שהוסיפו לבצק שלהם טעם שיוצר שינוי ביניהם לבין לחם, למשל עוגות טורט או ביסקוויטים שיש בהם טעם מתיקות; או מלאווח, שמוסיפים לבצקו הרבה שמן (רמב"ם).

לפירוש השלישי, אלו מיני מאפים קשים שאדם כוססם בשיניו, כדוגמת בייגלה, קרקרים ומציות (רב האי גאון).

למעשה, אנו נוהגים להחשיב את שלושת הסוגים האלה כ'פת-הבאה-בכיסנים', שאם אכל מהם שיעור של קביעות סעודה דינם כלחם, ואם אכל מהם פחות משיעור קביעות סעודה, מברך לפניהם 'מזונות' ואחריהם 'על המחיה' (שו"ע קסח, ז).[1][1]. יש שביארו את שלושת הפירושים הללו כחולקים, כלומר אחד מהם הוא 'פת-הבאה-בכיסנים' (פהב"ב), ועל השניים האחרים מברכים 'המוציא', שכן הם מאפה ודינם כלחם. אלא שאין הכרעה כמי הלכה, ומספק פסק השו"ע קסח, ז, שעל כל אחד מהם, אם לא קבע סעודה, יברך 'מזונות'. וכ"כ הב"ח, מ"א יח, ט"ז ו, רע"א, דגול מרבבה, ועיין באו"ה קסח, ח, 'טעונים'. לעומת זאת, יש שביארו שאין כאן מחלוקת אלא שלוש דוגמאות לפהב"ב, שכולם מדברים על מאפים שבדרך כלל נאכלים כקינוח ולא כלחם שהוא עיקר הסעודה. וכך משמע מכמה ראשונים: רשב"א, מאירי, תר"י ואו"ז. וכ"כ במאמר מרדכי יד, שאפשר להסביר בדעת השו"ע. וכ"כ בדעת תורה בשם בית אפרים או"ח יב, וכ"כ בערוה"ש כג. אם נאמר שיש כאן מחלוקת בין ג' הפירושים, לכאורה, אם יאכל משני מינים, מכל אחד כשיעור 'זית', גם אם לא יקבע עליהם סעודה, כיוון שאחד מהם הוא בוודאי לחם, יצטרך לברך בסוף ברכת המזון. אולם למעשה אין מורים כך, מפני שמתחשבים בדעה שאין מחלוקת בין ג' הפירושים, וכולם נחשבים מזונות כשלא קבע עליהם סעודה. ואף אם נאמר שיש בניהם מחלוקת כפי שמשמע מהב"י, מ"מ אחר שנפסק מספק שעל כל המינים הללו מברכים 'מזונות', הרי שבפועל אנו מחשיבים את כולם כפהב"כ ואבד מהם שם לחם. וכך משמע ממ"א כב, והלבוש ו.

לפעמים אדם חושב לאכול מעט מאפה מזונות ('פת-הבאה-בכיסנים'), ולכן הוא מברך בתחילה 'מזונות', אך לאחר שהתחיל לאכול נגרר ואכל עוד ועוד עד שמצא עצמו שאכל כשיעור קביעות סעודה - אף שבתחילה בירך 'מזונות', בסוף יברך ברכת המזון. ואם לאחר שטעם מן המזונות החליט לקבוע עליהם סעודה, אם במה שהוא מתכוון לאכול מכאן ואילך יש כשיעור קביעות סעודה, יטול ידיו ויברך 'המוציא'. ואם אין במה שהוא מתכוון לאכול אח"כ שיעור קביעות סעודה, יכול להמשיך לאכול על סמך ברכת 'מזונות' שבירך בתחילה. ובסוף, כיוון שאכל שיעור קביעות סעודה, יברך ברכת המזון (שו"ע קסח, ו; מ"ב כו).

ג – שיעור קביעות סעודה למאפה מזונות

כפי שלמדנו, אדם שרוצה לאכול לחם, אפילו בכמות מעטה ביותר, צריך לברך 'המוציא', מפני שהלחם נועד לקביעות סעודה, ואפילו אם אוכלים ממנו מעט, מברכים עליו ברכה חשובה. אבל על שאר המאפים מחמשת מיני דגן, כעוגות וביסקוויטים, כיוון שאין רגילים לקבוע עליהם סעודה, מברכים 'מזונות' ו'על המחיה'. ורק כאשר קובעים עליהם סעודה, הם מתעלים למדרגת לחם, ואז כדי לאוכלם צריך ליטול ידיים בברכה, ולברך בתחילה 'המוציא', ולבסוף ברכת המזון.

שיעור קביעות סעודה הוא שיעור שמקובל לאכול בארוחה רגילה, באופן שהסועד יוצא ממנה שבע ושוב אינו צריך לאכול עד הארוחה הבאה. ואי אפשר לקבוע בזה שיעור של נפח, מפני שיש מאפים אווריריים שמשביעים רק כשאוכלים מהם שיעור מרובה, ויש מאפים דחוסים שמשביעים בשיעור מועט יחסית. אלא הכל לפי מה שמקובל, שאם רגילים לשבוע ממה שהוא מתכוון לאכול, יברך עליו 'המוציא' וברכת המזון. ויש שנהגו לשער קביעות סעודה לפי משקל 224 גרם ומעלה. ומי שיודע שמנהג אבותיו כך, ימשיך במנהגו. אבל מי שלא נהג כך, ישער לפי שיעור שביעה.

ואין לאדם לחוש שמא אינו יודע באיזו כמות רגילים לשבוע, מפני שכל שהוא אוכל שיעור שהוא שבע ממנו כמו שהוא שבע בארוחה רגילה, הרי שהוא קבע את סעודתו על אכילה זו, ויברך 'המוציא' וברכת המזון. ורק מי שיודע שהוא שונה באופן ניכר משאר חבריו, כגון שהוא נעשה שבע בהרבה פחות או בהרבה יותר, צריך לשער לפי המקובל אצל רוב חבריו. וגם אז ישער לפי הנראה לו, ואינו צריך לערוך לשם כך מחקרים מעמיקים.

זקנים או ילדים שנעשים שבעים בשיעור קטן יותר, אינם צריכים לשער לפי רוב האנשים, אלא לפי המקובל אצל זקנים או ילדים.

ויש אומרים, ששיעור קביעות סעודה הוא נפח של ארבע ביצים (של ימינו) ממאפה המזונות, ואף שבדרך כלל אין שבעים משיעור כזה, מכל מקום לדעתם, על שיעור זה כבר רגילים לקבוע סעודה. למעשה, אין פוסקים כשיטה זו, והאוכל ממאפה המזונות שיעור נפח ארבע ביצים, כל זמן שלא אכל כשיעור שרגילים לשבוע ממנו בארוחה רגילה, יברך 'מזונות' ו'על המחיה'. אולם לכתחילה, עדיף שלא לאכול שיעור של ארבע ביצים, כדי שלא להיכנס לספק. אלא או יאכל פחות מנפח ארבע ביצים, ואזי יברך 'מזונות'; או יאכל שיעור שרגילים לשבוע ממנו, ויברך 'המוציא' וברכת המזון לכל הדעות.[2][2]. ברכות מב, א, לגבי מאפה מזונות, שהוא פהב"כ, אמרו: "כל שאחרים קובעים עליו סעודה צריך לברך", היינו המוציא וברהמ"ז. שתי שיטות עיקריות בהגדרת "קובעים עליו סעודה": שיטה ראשונה, קביעות סעודה הוא שיעור ששבעים ממנו בארוחה רגילה. כ"כ הטור ושו"ע קסח, ו, ועוד רבים. ונחלקו הראשונים לפי מה משערים. לתר"י והרא"ש, לפי המקובל אצל רוב האנשים. ולראב"ד והרשב"א, אם זה שאוכל רגיל לקבוע על פחות משיעור שאחרים קובעים סעודה - יברך 'המוציא' וברהמ"ז על מה שהוא רגיל. ונפסק בשו"ע קסח, ו, כתר"י והרא"ש. אבל לגבי זקנים וילדים, כתב בבאו"ה קסח, ו, 'אע"פ', שכיוון שטבעם לשבוע משיעור קטן מהמקובל, הולכים אחר המקובל אצלם.שיטה שנייה: שיעור 'פרס'. כ"כ הרמ"ע מפאנו, מהר"ם בן חביב, בית דוד או"ח פב, לפי המבואר בעירובין פב, ב, שזה שיעור הלחם שהיו אוכלים בסעודה בינונית. (לרש"י שיעור 'פרס' הוא ד' ביצים, ולרמב"ם ג' ביצים). ואף שרוב האנשים אינם שבעים משיעור זה כפי ששבעים בסעודה רגילה, לדעתם אין צריך להיות שבעים מפהב"כ כשביעה של סעודה רגילה, אלא רק שיאכלו ממנה כשיעור הלחם שאוכלים בסעודה רגילה, ויש מזה שביעה חלקית, וזו כוונת הגמרא: "כל שאחרים קובעים עליו סעודה". וכדעה זו כתבו רבים מהפוסקים הספרדים האחרונים. ורבים מיוצאי ספרד בדורות האחרונים נהגו לחשב את שיעורי כזית וביצה לפי משקל מים (חיד"א במחזיק ברכה קסח, ו, כה"ח מה-מו). ולחשבונם שיערו ביצה לפי משקל 56 גרם, וד' ביצים 224 גרם (ילקוט יוסף קסח, ו). במאפים יוצא שמשקל 224 גרם הוא בנפח של כעשר ביצים (תלוי בדחיסות המאפה). ובשיעור כזה כבר נעשים שבעים. הרי שבפועל על ידי חישוב המשקל השוו את שיעור ד' ביצים לשיעור שביעה. אולם מוסכם שהשיעורים הם לפי נפח (כמבואר להלן י, ו), ולבעלי השיטה השנייה שיעור קביעות הוא באכילת נפח של 'פרס'.ויש לדעת שהטעות בדין זה אינה חמורה כל כך, שכן להרבה פוסקים אם בירך 'מזונות' ו'על המחיה' על לחם - יצא (שועה"ר קסח, ח, ח"א נח, א, יבי"א ח"ב או"ח יב). וכן אם בירך על פהב"כ 'המוציא' וברכת המזון - יצא (נשמת אדם לז, א, מ"ב רח, עה, כה"ח קסח, מג). וכך סיכם בברכ"ה ח"ב ג, 2, 69. ועיין לעיל ד, 3. אלא שבמקום של ספק, כאשר לשיטה השנייה קבע סעודה, שאכל פרס, ולשיטה הראשונה לא קבע, כי לא שבע, מברכים 'על המחיה', שספק ברכות להקל, ו'על המחיה' היא ברכה אחת לעומת ברהמ"ז שכוללת ארבע ברכות (דרישה). ולכתחילה טוב שלא לאכול שיעור שיש לגביו ספק. ואף שלרמב"ם ג' ביצים הוא שיעור 'פרס', מ"מ כיוון שלשיטה הראשונה (שהיא דעת רוה"פ) צריך גם לשבוע,

יש לחוש לשיטה השנייה רק בד' ביצים כדעת רש"י. וכ"כ במ"ב קסח, כד. ומ"מ הרוצה לצאת ידי כולם, יזהר שלא לאכול נפח פהב"כ משיעור ג' ביצים ועד שיעור שרגילים לשבוע בו. ואם הוא אוכל פהב"כ כנפח 'פרס' שמשביע אותו, אלא שספק לו אם גם אחרים רגילים לשבוע בשיעור כזה, יברך 'המוציא' וברהמ"ז. ראשית, יש צד לומר שהוא ספק דאורייתא ויש להחמיר (מ"א ודעימיה, כמובא להלן בהערה 9). שנית, יש לצרף את דעת הראב"ד והרשב"א (הובאו בשיטה הראשונה), הסוברים שהולכים אחר שביעתו של זה שאוכל.

ד – קביעות סעודה לאוכל מזונות עם עוד מאכלים

מי שמתכוון לאכול יחד עם מאפה המזונות מאכלים נוספים כסלטים וגבינה או בשר ודגים, ישער את הכל יחד. שאם יאכל מהכל יחד שיעור שמשביע כמו סעודה רגילה, דין מאפה המזונות כדין לחם. ובתנאי שמאפה המזונות יהיה מרכזי בסעודה, היינו שיאכל ממנו שיעור נפח של ארבע ביצים לפחות. ואין הבדל בין אם המאפה דחוס או אווירי - אם יש בו שיעור נפח של ארבע ביצים הוא מרכזי בסעודה. ורק כאשר יש במאפה חללים ניכרים של אוויר, יש לשער את המאפה בלא אותם חללים.

הרי שיש בזה שני תנאים: א) שיאכל ממאפה המזונות לפחות שיעור נפח ארבע ביצים. ב) שישבע מכל מה שיאכל כדרך שרגילים לשבוע בארוחה רגילה. אם התקיימו שני התנאים, הרי שקבע סעודתו על מאפה מזונות, וייטול ידיו בברכה, ויברך על המאפה 'המוציא', ועל שאר המאכלים לא יברך, כי הם נפטרים בברכתו כשם שהלחם פוטר את שאר המאכלים שבסעודה. ובסוף הארוחה יברך ברכת המזון.

וכמו שאין לאדם לחוש שמא אינו יודע לשער שיעור שביעה, כך אין לאדם לחוש שמא הוא טועה בהערכת שיעור נפח ארבע ביצים. כי מזה שנתנו שיעור זה בידי אנשים בלא מכשירי מדידה, משמע שידעו שלפעמים יטעו כלפי מעלה ולפעמים כלפי מטה. אלא שהכל תלוי בדעתו של האדם האוכל, וכל שהוא משער שיש במאפה המזונות שהוא אוכל שיעור נפח של ארבע ביצים ויחד עם שאר המאכלים ישבע, הרי שהוא קובע את סעודתו על מאפה המזונות, ועליו לברך 'המוציא' וברכת המזון בלא חשש. (כדי לסייע למשערים, נציין שגביע של לבן רגיל מכיל נפח ארבע ביצים).[3][3]. כבר למדנו בהערה הקודמת שיש שתי שיטות בהגדרת "קובעים עליו סעודה". לשיטה הראשונה הוא שיעור ששבעים ממנו בארוחה רגילה. וביאר המ"א יג, שאין הכוונה שהשביעה צריכה להיות מפהב"כ בלבד, אלא כפי שנוהגים לאכול בסעודה, לחם ועוד מאכלים, כך כאשר קבע את סעודתו על פהב"כ, אם שבע מפהב"כ ושאר מאכלים, מברך על פהב"כ 'המוציא' וברהמ"ז, ופוטר את שאר המאכלים. ואמנם לערוה"ש יז, ומג"ג ז, רק אם אכל שיעור שביעה מפהב"כ לבדה, מברך 'המוציא' וברהמ"ז. אולם כדעת המ"א כתבו רוב הפוסקים, וביניהם, גינת ורדים או"ח א, כד, שועה"ר ח, ח"א נד, ד, מ"ב כד. ולשיטה השנייה שיעור קביעות סעודה הוא פהב"כ בשיעור 'פרס'. ואין זה משנה אם אוכלים עם פהב"כ מאכלים אחרים או לא. ←ויש לדעת שגם לפי השיטה הראשונה, ברור שפהב"כ צריכה להיות מרכזית בסעודה, ויש שלמדו מעירובין פב, ב, ששיעור הלחם בסעודה הוא 'פרס'. וכ"כ הגר"ז בסדבה"נ ב, ג, שכדי לקבוע סעודה צריך לאכול לפחות ד' ביצים מפהב"כ (ובהלכות קסח, ח, כתב ג' ביצים). אולם לדעת האג"מ או"ח ג, לב, כל זמן שבסך הכל שבע, ואכל מפהב"כ כשיעור לחם שרגילים לאכול בסעודה, אפילו הוא פחות משיעור 'פרס', הרי זו קביעות סעודה. וכך משמע ממ"א ומ"ב, ומכל הפוסקים שלא הזכירו שיעור נפח לפהב"כ. ומהם: גינת ורדים, ח"א וקצוש"ע. לפי"ז, כיום שנוהגים לאכול פחות לחם בסעודה, אף אם יאכל בסעודה פחות משיעור ג' ביצים פהב"כ, לדעתם יברך 'המוציא' וברהמ"ז. למעשה, רק אם יהיה שיעור קביעות סעודה לשתי השיטות,

נברך 'המוציא' וברהמ"ז. ולכן אם אכל מפהב"כ פחות מד' ביצים נפח עם עוד מאכלים, אף ששבע, ולדעת רוה"פ (בביאור השיטה הראשונה) זו קביעות, כיוון שלא אכל פהב"כ בשיעור 'פרס' לרש"י, אין כאן שיעור קביעות לשיטה השנייה, ויברך 'מזונות'. וכן להיפך, אין להחשיב כקביעות שיעור ד' ביצים מפהב"כ אם לא אכל בפועל כשיעור שמשביע כמו ארוחה רגילה. אבל אין לחוש לשיטות יחידות שמגדילות את שיעור הקביעות יותר. ולכן אין לחוש לדעת ערוה"ש ומג"ג, שמצריכים שיהיה שבע מפהב"כ לבדה. וגם אין לחוש לחשב משקל ד' ביצים מפהב"כ, כי הסוברים שצריך שיעור ד' ביצים לקביעות סעודה מסכימים שמעיקר הדין מדובר בנפח (עיין להלן י, ו, 7. וכ"כ וזאת הברכה בירור א' 8 בשם הגרע"י, וברכ"ה ח"ב ב, יד). ולכן כתבתי כעיקר את חשבון הנפח, הן לספרדים והן לאשכנזים. ורק מי שיודע שמנהג אבותיו לחשב במשקל גם בדין זה, ימשיך במנהגו. בנוסף למה שכתבתי למעלה, שאין לאדם לחוש שמא אינו יודע לשער נפח ד' ביצים, יש להוסיף שכבר למדנו שלדעת הרמב"ם שיעור אכילת 'פרס' הוא נפח ג' ביצים, ורבים פסקו כך להלכה, ע' בברכ"ה ח"ב ב, 67 ו 72. ולדעת האג"מ ודעימיה, אף אם יאכל מהמאפה פחות מנפח ג' ביצים, כיוון ששבע יברך 'המוציא'. ולכן גם אם יטעה בהערכת ד' ביצים, נמצא שאכל שיעור ג' ביצים, שהוא שיעור מספיק לרוב גדול של הפוסקים. ולגבי זקנים וילדים שרגילים לאכול פחות לשביעתם, יש מקום לומר שאכילת פהב"כ תהיה כשיעור ג' ביצים, ושישבעו עם שאר המאכלים.

ה – כיצד לצאת ממצבי ספק

לכתחילה, כדי לצאת מהספק, נכון לתכנן את האכילה מתחילה תוך התחשבות בשני התנאים: או שיאכל מהמזונות שיעור ארבע ביצים מזונות ויחד עם שאר המאכלים כשיעור שביעה, ואז לכל הדעות יברך 'המוציא' וברכת המזון. או שיאכל פחות מנפח ארבע ביצים מזונות ויחד עם שאר המאכלים פחות משיעור שביעה, ואז לכל הדעות יברך 'מזונות' ו'על המחיה', ועל שאר המאכלים יברך את ברכותיהם.

ואם הוא בכל זאת נמצא בספק, שאינו יכול להחליט האם יש במה שהוא מתכוון לאכול שיעור שביעה; או שהוא יודע שיחד עם שאר המאכלים הוא אוכל שיעור שביעה, אבל שיעור המזונות הוא בוודאי פחות מנפח ארבע ביצים. כיוון שהוא בספק, יברך 'מזונות' ו'על המחיה', וכן על שאר המאכלים יברך את ברכותיהם. וטוב יותר, שיסיים את אכילת המזונות לפני שיאכל שיעור שביעה, ויברך עליהם 'על המחיה', ועל ידי זה כל שאר המאכלים שיאכל אח"כ אינם מצטרפים למאפה המזונות, ולכל הדעות יברך עליהם 'מזונות' ו'על המחיה', ועל שאר המאכלים יברך את ברכותיהם.

כאן המקום להעיר על טעות נפוצה: לעיתים אנשים מזמינים את קרוביהם וידידיהם למסיבת בר מצווה, או בת מצווה, או להבדיל אזכרה, ורוצים לכבדם בארוחה משביעה, אך כיוון שאינם רוצים להטריח אותם ליטול ידיים ולברך ברכת המזון, במקום לחם מביאים קרקרים, עוגות ובורקסים, ומגישים לפניהם גם בשר, נקניקים, סלטים שונים, פשטידות, עוגות ולפתן. אבל להלכה, הואיל ורגילים לאכול בסעודה זו ממאפה המזונות שיעור נפח ארבע ביצים וגם שבעים, צריך ליטול ידיים ולברך על מאפה המזונות 'המוציא' וברכת המזון. וגם כשאין אוכלים נפח ארבע ביצים, כפי שלמדנו, כיוון ששבעים, נכנסים לספק. ולפעמים מגישים שם לחמניות מתוקות, וחושבים שברכתן 'מזונות'. ושתי טעויות בידם: א) בדרך כלל לחמניות אלה נחשבות כלחם, וגם האוכל מהן מעט צריך לברך 'המוציא' (כמבואר בהלכה הבאה). ב) בדרך כלל אוכלים מהן יותר מנפח ארבע ביצים.

לפיכך, המעוניין לתת לאורחיו סעודה שתשביעם, נכון שיכין שם לחם, וכך יידעו כולם שעליהם ליטול ידיים ולברך 'המוציא', ועל ידי כך יזכו כולם לברך בסוף את ברכת המזון הארוכה, שהיא מצווה מהתורה ויש בה ארבע ברכות חשובות.[4][4]. רבים טועים בהערכת נפח ארבע ביצים, אולם באמת הוא אינו גדול כפי שחושבים. למשל, קרואסון גדול מכיל יותר מנפח ארבע ביצים. וכן בארבע פרוסות של עוגה יש נפח ד' ביצים. ואם כן בדרך כלל בסעודות אלו אוכלים מפהב"כ שיעור נפח ד' ביצים. וגם מי שאוכל מפהב"כ נפח שלוש ביצים, נכנס לספק גדול, שכן לדעת הרמב"ם והרבה פוסקים שיעור 'פרס' הוא ג' ביצים ועליו לברך על המזונות 'המוציא' וברכת המזון. וגם אם יאכל מפהב"כ שיעור שתי ביצים, לדעת האג"מ שהובא בהערה הקודמת, לשיטה הראשונה, כיוון ששבע צריך לברך 'המוציא' וברכת המזון. ולכן, כדי לצאת מן הספקות הללו, נכון להגיש שם לחם ממש. וגם אם לא הגישו לחם, נכון לברך על מאפה המזונות 'המוציא' ולאכול ממנו נפח ד' ביצים.

ו – חלה מתוקה

כפי שלמדנו, למאפה מזונות (פת-הבאה-בכיסנים) יש מעמד ביניים: אם אוכלים אותו בין הסעודות, מברכים 'מזונות' ו'על המחיה', ואם קובעים עליו סעודה, מברכים 'המוציא' וברכת המזון. אבל על לחם, גם כשאוכלים מעט, מברכים 'המוציא' וברכת המזון. השאלה היכן עובר הגבול בין לחם למאפה מזונות.

הכלל הוא, שכל שרגילים לקבוע עליו סעודה דינו כלחם, ולעומת זאת, כל שרגילים לאוכלו בין הארוחות, למתיקה או להרגעה מסוימת של הרעב, דינו כמאפה מזונות. לפי זה דין חלה מתוקה ולחמניות מתוקות כלחם, שכן רגילים לאוכלן בסעודות, ואין רגילים להגישן לטעימה בין הארוחות. וכן נוהגים לאוכלן עם סלטים שונים, או שעושים מהם כריך עם גבינה או טונה, הרי שנוהגים בהן כלחם. ולכן, גם כאשר אוכלים מהן מעט, צריכים לברך עליהן 'המוציא' וברכת המזון. ובלשוננו, כל שקוראים לו לחם או חלה או לחמניה - רגילים לקבוע עליו סעודה. ולעומת זאת, אם קוראים למאפה 'עוגה' - אין רגילים לקבוע עליו סעודה. ועל מאפה שיש ספק אם הוא לחם או עוגה, מברכים 'מזונות'. והרוצה לצאת מהספק, יקבע עליו סעודה ויברך 'המוציא' (כמבואר לעיל ג-ד), או שיאכל אותו בתוך סעודת לחם לצורך שביעה, ואז ברכת 'המוציא' שיברך על הלחם תפטור אותו לכל הדעות.

ורבים מהספרדים נהגו לברך על חלה מתוקה 'מזונות', מפני שבעבר לא היו רגילים להגישה בסעודה, אלא היו רגילים להגיש פרוסות מחלה מתוקה ככיבוד שבין הארוחות. ואף שכיום רגילים להחשיב חלה מתוקה כחלה רגילה, מכל מקום מנהג רבים מהספרדים לברך על חלה מתוקה 'מזונות'. ויש שכתבו, שעדיף שלא לאוכלה מחוץ לסעודה, כדי שלא להיכנס לספק ברכות. ולמעשה, יש לברך תמיד על חלה מתוקה ולחמניה מתוקה - 'המוציא' וברכת המזון. ורק מי שיודע שנהגו במשפחתו לברך על חלה מתוקה 'מזונות', רשאי להמשיך במנהגו, ולכתחילה עדיף שיאכל אותה בתוך הסעודה.[5][5]. לכאורה זו מחלוקת שו"ע ורמ"א (קסח, ז), שלשו"ע כל שיש טעם מתיקות בעיסה מברכים 'מזונות', ולרמ"א רק כשטעם המתיקות הוא העיקר מברכים 'מזונות'. וכ"כ בכמה מספרי זמננו (ע' פס"ת קסח, י). אולם בב"י כתב את טעמו במפורש: "כיוון שאין דרך בני אדם לקבוע סעודתן עליו". נמצא שלא נחלקו כלל, אלא שבמקומו של הב"י לא נהגו להגיש כלחם מאפה שיש בו מתיקות, ובמקום הרמ"א כן נהגו. ולכן מה שכתבתי כדעה העיקרית זו דעת שניהם. וכך הוא הכלל הבסיסי, שכל שרגילים לקבוע עליו סעודה ברכותיו כלחם, וכ"כ ראשונים ואחרונים, ומהם: רב האי גאון, רש"י, רשב"א, ריטב"א, בית דוד, מ"א יט, פמ"ג, מ"ב לה-לו, ובאו"ה לסעיף יז, שדי חמד אס"ד מערכת ברכות א, י, ישכיל עבדי או"ח ח"א ט, ו.

(ועיין בשעה"ב טז, הערה קי; וברכ"ה ח"ב ב, 53, 146, 153). וכיוון שזה הכלל הבסיסי, ממילא הכל לפי מה שנתפש בעיני האנשים, ולכן גם צורת המאפה משפיעה על ברכתו. וכך יתכן שבצק עם כמות מסוימת של סוכר, אם יאפו אותו בצורה של לחמניה - ייחשב כלחם, ואם יעשו אותו כצורת עוגה - ייחשב כעוגה.ולגבי מנהג ספרדים, אחר שכתב השו"ע את המנהג שהיה מקובל בארצות המזרח, לברך על מאפה שיש בו מתיקות 'מזונות', רבים המשיכו לנהוג כמותו גם כשברור שהמנהג השתנה, כדוגמת חלה מתוקה שדרך בני אדם לקבוע עליה סעודה (גינת ורדים). וכ"כ באול"צ ח"ב יב, ד, אלא שהוסיף שירא שמיים יאכלנה בסעודה בלבד, מפני שמעיקר הדין היה צריך לברך עליה 'המוציא'. ואם קבעו את סעודת השבת וכיוצא בה על חלה מתוקה, בכל אופן מברכים עליה 'המוציא', וכך הורה הרב אליהו (ע' וזאת הברכה ע' 40).ונחלקו האחרונים בדין בצק שרוב הנוזל שבו ממי חלב או מי פירות אבל כמעט אין הבדל בין טעמו לטעם בצק רגיל. לט"ז ז, ומ"ב לג, כיוון שטעם המתיקות אינו מורגש יותר מטעם העיסה, ורגילים לקבוע עליו סעודה, ברכתו 'המוציא'. ויש אומרים, שאם רוב הנוזלים הם מי פירות או חלב וגם הטעם ניכר קצת, ברכתו 'מזונות' (כ"כ כה"ח נח, בדעת הרמ"א, וכך משמע מהגר"ז בשועה"ר יא, וסדבה"נ ב, ז). ולמהרש"ם בדעת תורה קסח, ז, אם רוב הנוזלים הם מי פירות או חלב, אפילו שאין הטעם מורגש, ברכתו 'מזונות'. (וע' פתחי הלכה ח, 22-22א). אולם למעשה נראה, כפי שנתבאר לעיל עפ"י רובם המכריע של הפוסקים, שעיקר הדין תלוי במגמת המאפה. לפיכך, כאשר מדובר בחלה או לחמניה, גם אם רוב הנוזלים אינם מים, כיוון שמגמת אפייתן לקביעות סעודה, ברכתן 'המוציא'. ויתכן שגם למהרש"ם, אם אפו את הבצק שנילוש במי פירות כדי לקבוע עליו סעודה, ברכתו 'המוציא'. וכך מפורש בדברי הגר"ז הנ"ל.

ז – מצה

כאשר קובעים סעודה על מצה, ברור שמברכים 'המוציא' וברכת המזון. השאלה מה הדין כאשר אוכלים מצה שלא במסגרת קביעות סעודה.

יש אומרים שברכתה 'מזונות', משום שאחת ההגדרות ל'פת-הבאה-בכיסנים', שהיא מאפה קשה שאדם כוססו בשיניו, כדוגמת קרקרים ומציות. וכיוון שגם המצות שלנו קשות - ברכתן 'מזונות'. ואמנם בפסח, שהמצה משמשת כלחם, גם האוכל ממנה מעט מברך 'המוציא' וברכת המזון, אבל בשאר ימות השנה מברכים עליה 'מזונות' (גינת ורדים).

לעומתם, הרבה פוסקים כתבו, שהואיל והמצה משמשת כלחם בפסח, במשך כל השנה דינה כלחם. ובנוסף לכך, יש שוני בין ייעודה של המצה לייעודם של קרקרים ומציות, שעל המצה רגילים לקבוע סעודה, ואילו מציות וקרקרים נאכלים לקינוח וטעימה. לפיכך, גם כאשר אוכלים מצה דרך ארעי, מברכים עליה 'המוציא' וברכת המזון. וכך הוא מנהג אשכנזים.

ומנהג ספרדים לחוש לדעה הסוברת, שבמשך כל השנה, דין המצה כדין קרקרים ומציות, שברכתם 'מזונות'. ואמנם לכתחילה, רצוי לצאת מהספק, ולאכול מצה בתוך סעודת לחם, ולהוציאה בברכת 'המוציא'. אבל מי שרוצה לאכול מצה שלא במסגרת סעודה, למנהג ספרדים, יברך 'מזונות' (יחו"ד ג, יב). ובמוצאי פסח ובאיסרו חג של פסח, כל זמן שלא יכלו לקנות לחם, גם למנהג ספרדים מברכים על המצה 'המוציא', כי באותה שעה המצה נחשבת ללחם (אול"צ יב, ג).[6][6]. מנהג אשכנז ברור, וכן מובא בציץ אליעזר יא, יט. ומנהג ספרדים נתבאר ביחו"ד ג, יב. ואמנם היו מהפוסקים הספרדים שהורו לברך תמיד על מצה 'המוציא', וכ"כ שכנה"ג ובית דוד. אבל המנהג לברך על מצות רקיקים 'מזונות' כמובא במחזיק

ברכה קנח, ה. וכתב באול"צ ח"ב יב, ג, שאף שמעיקר הדין היה ראוי לברך 'המוציא' כי רגילים לאוכלה כלחם, מ"מ המנהג לברך 'מזונות', ולכתחילה עדיף שלא לאוכלה שלא במסגרת סעודה. ולדעת הרב אליהו, גם למנהג ספרדים, עד י"ד באייר, זמן פסח שני, מברכים על המצה 'המוציא' וברהמ"ז. ולגבי שיעור קביעות סעודה, אם נשער לפי משקל 224 גרם, יצא שיצטרכו לאכול שבע מצות וחצי, שגם בסעודות גדולות אין רגילים לאכול. אולם כבר למדנו (הערה 3) שהעיקר לחשב לפי נפח, ובמעט פחות משלוש מצות רגילות יש נפח ארבע ביצים. ולכן כל שאכל כשלוש מצות ושׂבע, לכל הדעות צריך לברך 'המוציא' וברהמ"ז.

ח – מאפה ממולא בגבינה או בשר, בורקס

התעוררה שאלה לגבי דינם של מאפים, שבצקם כמו בצק של לחם, ויש בתוכם מילוי של גבינה או בשר.

יש אומרים שברכתם 'מזונות', שהרי אחת ההגדרות למאפים הנקראים 'פת-הבאה-בכיסנים' שהם ממולאים, וכיוון שהכניסו בתוך הלחם מילוי גבינה או בשר, אין רגילים לקבוע עליו סעודה וברכתו 'מזונות' (תניא, ט"ז קסח, כ).

ויש אומרים, שרק מיני מאפים שמילאום במיני מתיקה, כסוכר ופרג, נחשבים כ'פת-הבאה-בכיסנים' שברכתם מזונות. אבל אם המילוי הוא מהמינים שרגילים ללפת בהם את הפת, כדוגמת בשר או גבינה, רגילים לקבוע עליו סעודה, ודין המאפה כדין לחם וברכתו 'המוציא' (ריא"ז, של"ה, וכך משמע משו"ע קסח, יז).

למעשה, הדין תלוי בייעודו של המאפה. אם הוא מאפה שרגילים לקבוע עליו סעודה, דינו כלחם, וגם כשאוכלים ממנו מעט - מברכים 'המוציא' וברכת המזון. ואם הוא מאפה שרגילים לאוכלו כקינוח בין הארוחות, ברכתו 'מזונות' ו'על המחיה', ורק כשקובעים עליו סעודה מברכים 'המוציא' וברכת המזון. בדרך כלל, מאפה גדול נועד לקביעות סעודה, וקטן נועד לקינוח. אבל על בורקס, גם כשהוא גדול, כל זמן שלא קבע סעודה, מברך 'מזונות', הואיל וגם בצקו שונה מאוד מלחם, שמערבים בו שמן.[7][7]. לדעת התניא והט"ז קסח, כ, כל ממולא ברכתו 'מזונות', ובכלל זה גם אם הוא ממולא בבשר או גבינה, וכ"כ א"ר ומג"ג. לעומת זאת, דעת הרי"ד ונכדו הריא"ז, כיוון שרגילים ללפת את הפת בבשר וגבינה, גם אם אפאום במילוי של בשר או גבינה ברכתם 'המוציא'. וכך פשט דברי השו"ע קסח, יז, וכהסברו העיקרי של המ"א מד. וכ"כ השל"ה, מאמ"ר, שועה"ר קסח, י, ילקוט יוסף קסח, ב. ולבא"ח פנחס כ, וכה"ח קלז, מספק יש לפסוק כט"ז, שכן בספק 'מזונות' או 'המוציא', מברכים 'מזונות' (ע' הערה 2). ובבאו"ה ביאר שלא נחלקו, כי באמת אם הוא מאפה שרגילים לקבוע עליו סעודה, גם על מעט ממנו יברכו 'המוציא', ואם אין רגילים לקבוע עליו סעודה, על מעט יברכו 'מזונות'. ואם כן למעשה, כאשר רגילים לקבוע סעודה על מאפה זה - ברכתו 'המוציא', שכך דעת רוה"פ, ואולי אף כולם כדברי באו"ה. ואם אין רגילים לקבוע על מאפה כזה סעודה, אזי לפי הבאו"ה לרוה"פ ברכתו 'מזונות', וגם אם לשל"ה ודעימיה ברכתו 'המוציא', הרי שמספק יש לברך 'מזונות'.

ט – פיצה

ברוב המקרים דין הפיצה כדין לחם, משום שבדרך כלל בצק של פיצה הוא כמו בצק של לחם. ואף שמניחים על הבצק גבינה צהובה ורסק עגבניות ומיני תבלינים, אין הם משנים את דינו של הבסיס שהוא

לחם. והרי דינה של הפיצה כדינה של פרוסת לחם שמרחו עליה ממרחים שונים, שאפילו אם אכל ממנה מעט, מברך 'המוציא' וברכת המזון.

אבל אם לשו את הבצק בקמח עם מי ביצים או מי חלב, אם טעם המאפה שונה, דינה כדין 'פת-הבאה-בכיסנים', וכשאין קובעים עליה סעודה, ברכתה 'מזונות' ו'על המחיה'. וכשקובעים עליה סעודה, ברכתה 'המוציא' וברכת המזון. וכפי שלמדנו (בהלכה ג-ד), שני תנאים לקביעת סעודה: האחד, שיאכל ממאפה המזונות נפח של ארבע ביצים לפחות; והשני, שיהיה שבע כפי שרגילים בארוחה רגילה. בפועל, בדרך כלל במנה אחת רגילה אין מתקיימים שני התנאים, שאף אם לפעמים יש בה נפח ארבע ביצים, אין היא משביעה כארוחה רגילה. וזו בעצם הסיבה להכנת פיצה על בסיס של קמח עם מי חלב, כדי שיוכלו לאכול מנה אחת דרך ארעי ולברך עליה 'מזונות' ו'על המחיה'. אבל אם אוכלים שתי מנות רגילות, בוודאי אכלו יותר משיעור נפח ארבע ביצים מזונות, ובדרך כלל גם יש במנות אלו כשיעור ששבעים ממנו בארוחה רגילה, וצריכים ליטול עליהן ידיים ולברך 'המוציא' וברכת המזון.[8][8]. כשהבצק נילוש במים ברכתו 'המוציא', וכפי שכתבו השל"ה ורוה"פ. (ויתכן שאף הט"ז יודה לזה, שכאן לא מדובר בכיס אלא כפרוסה מרוחה, אול"צ ח"ב יד, ה). אמנם י"א, שמנה אחת של פיצה שנאכלת ברחוב לא נועדה לקביעות סעודה, ולמרות שבצקה כבצק לחם, כל זמן שהיא נאכלת לקינוח בין הארוחות, ברכתה 'מזונות' (ע' וזאת הברכה ע' 217 בשם הרב פיינשטיין). ואף שלהלכה ההוראה לברך עליה 'המוציא', אין למחות ביד המברכים 'מזונות'. אך אם הבצק נילוש במי פירות, דינו כעוגה, ואף שטעמו אינו שונה באופן ניכר מלחם, מרכיביו אינם כמרכיבי לחם. (בנוסף לכך יתכן שלדעת הט"ז דינו ככיסנים למרות שאינו כיס, ואף אם לא נקבל את דבריו לגבי מאפה עם בשר וגבינה, אולי בפיצה אפשר לומר שנאכלת לקינוח). ועיין לעיל הערה 5 שנחלקו בעניין בצק שהנוזלים שבו אינם מים, מתי ייחשב כמזונות. וכפי שכתבתי שם, נראה להלכה שעיקר הספק הוא כשאין ברור אם המאפה נועד לקביעות סעודה או לאכילת ארעי כעוגה, אבל כאשר הדבר ידוע, הרי שמנהג אכילתו הוא הקובע. ולגבי פיצה, רבים נוהגים לאוכלה שלא לשם קביעות סעודה, ולכן גם כשטעם הבצק שונה רק במקצת, אם לא קבע עליה סעודה, ברכתה 'מזונות' (וע' בס' ברכת הנהנין פ"ד ע' קל"ב, ושעה"ב טז, סב).

י – על תבשיל לעולם מברכים מזונות

כל מה שלמדנו, שלעיתים מברכים על מאפה מזונות 'המוציא' הוא מפני שמדובר במאפה. אבל על תבשילים של מיני דגן, כגון אטריות ופתיתים, וכן דייסה ממיני דגן, אפילו אם יאכלו מהם כמות גדולה ויקבעו עליהם סעודה - לעולם יברכו 'מזונות' ו'על המחיה'. והטעם לכך, שחילקו חכמים בין מיני אפיה לתבשיל, מפני שכל מיני המאפה דומים במידה מסוימת ללחם, הן בצורתם והן בהכנתם על ידי אפיה. לפיכך, כאשר אוכלים את מאפה המזונות בין הארוחות - מברכים 'מזונות' ו'על המחיה', וכאשר קובעים עליו סעודה - מברכים 'המוציא' וברכת המזון. אבל מיני תבשיל שונים בתכלית מלחם, ולכן גם כשקובעים עליהם סעודה, ברכתם 'מזונות' ו'על המחיה'.

וכן הדין לגבי ביסלי ושקדי מרק, שכיוון שהם נעשים על ידי טיגון בשמן עמוק, נחשבים כמבושלים, ואף אם יקבעו עליהם סעודה - ברכתם 'מזונות' ו'על המחיה'. וכן הדין לגבי סופגניות, שכיוון שהן מתבשלות בשמן עמוק - דינן כתבשיל, ואף אם יקבעו עליהן סעודה ברכתן 'מזונות' ו'על המחיה'.[9][9]. לדעת ר"ת, המגלגל עיסה עבה, גם אם אח"כ בישלה, כיוון שבתחילה היתה עבה ונותרה עליה צורת לחם - התחייבה בחלה וברכתה 'המוציא'. ולדעת תר"י ורבנו ירוחם, יש שוני בין דין חלה לדין 'המוציא', שדין חלה נקבע בעת גלגול העיסה, שאם היתה עבה התחייבה בחלה, ודין 'המוציא' תלוי באפיה. וכך לדעתם גם דעת

ר"ש. וכן פסק בשו"ע קסח, יג. לפי"ז האוכל סופגניה - מברך 'מזונות', כי אף שבלילתה עבה והתחייבה בחלה, כיוון שאח"כ בישלה - דינה כתבשיל וברכתה 'מזונות'. ועיין בשו"ע ורמ"א כאן, ולעיל ג, ח. ולמעשה עדיף שלא לאכול סופגניה בסעודה, כדי שאפשר יהיה לברך עליה 'מזונות'. ואם אכל מהסופגניות שיעור שביעה, לר"ת חייב בברהמ"ז מדאורייתא. וכתבו מ"א קסח, לד, וא"ר, שכיוון שהוא ספיקא דאורייתא, יש להחמיר כר"ת ולברך ברהמ"ז. ולמג"ג ודגמ"ר, גם בספק דאורייתא יברך 'מעין שלוש', מפני שמדאורייתא יוצאים ב'מעין שלוש'. והבית מאיר ופמ"ג, הקשו על מ"א, שהב"י לא חשש כאן לספיקא דאורייתא, משום שרוה"פ חלקו על ר"ת, ורק לירא שמיים כתב שטוב להחמיר. ולבאו"ה (ד"ה 'ונהגו להקל') יש לפסוק כמ"א רק כאשר עשה בלילה עבה כדי לעשות לחם ונמלך לבשלה כסופגניה, שאז המחלוקת שקולה, ויש להחמיר בדאורייתא. ע"כ. ולמעשה, עדיף שלא לאכול מהסופגניות שיעור קביעות סעודה, ואם אכל - יברך 'מזונות' ו'על המחיה'.

וכן הדין לגבי קוגל, שכיוון שהאטריות מתבשלות תחילה, אף שאח"כ הקוגל נאפה, כיוון שלא קיבל צורת לחם באפיה, וגם לפני כן האטריות היו ראויות לאכילה, נשאר דין הקוגל כתבשיל, שגם אם יקבעו עליו סעודה - ברכתו 'מזונות' ו'על המחיה'.

ולדעת רבים גם הקובע סעודתו על ופלים לא יברך 'המוציא' וברכת המזון, שהואיל ומאפה הוופל דק כל כך אין עליו שם לחם כלל, וגם אם יאכל מהם הרבה מאוד, יברך 'מזונות' ו'על המחיה' (כך משמע ממ"ב קסח, לח, פתחי הלכה פ"ח לג).

יא - מלאווח, כובאנה וג'חנון (מאכלים תימניים)

מלאווח הוא כמין בצק עלים, שעושים אותו שכבות שכבות, ובין שכבה לשכבה מורחים מרגרינה. לאחר מכן מטגנים את המלאווח או אופים אותו. וכיוון שיש בו הרבה מרגרינה, אף שהוא קצת דומה לפיתה, דינו כ'פת-הבאה-בכיסנים', שאם קובעים עליו סעודה מברכים 'המוציא' וברכת המזון, ואם אכלו אותו כדרך ארעי בין הסעודות, מברכים 'מזונות' ו'על המחיה'.

וכפי שלמדנו ישנם שני כללים בהגדרת קביעות סעודה: האחד שיהיה בו נפח ארבע ביצים, והשני שהסועד ישבע, ואין זה משנה אם השביעה תהיה ממאפה המזונות בלבד או שתהיה מהמאפה ועוד מאכלים. במנה אחת של מלאווח יש קרוב לנפח ארבע ביצים, אבל אין שבעים ממנו כפי ששבעים בסעודה רגילה. לפיכך, המתכוון לאכול מנה אחת יברך 'מזונות' ו'על המחיה', והמתכוון לאכול שתי מנות או מנה אחת עם עוד מאכלים, כשיעור שרגילים לשבוע בארוחה רגילה, יטול ידיים ויברך 'המוציא' וברכת המזון.

והמתכוון לאכול מעט יותר ממנה אחת, ספק אם יאכל כשיעור קביעות סעודה, ולכן, מי שיודע שישבע בזה - יברך 'המוציא' וברכת המזון, ומי שמסופק - יברך 'מזונות' ו'על המחיה'.

וכן הדין לגבי כובאנה וג'חנון, שהם מאפים מבצק, שנאפים בתוך סיר. שהואיל ויש בהם הרבה שמן, אינם נחשבים כלחם שכל ייעודו לקביעות סעודה, ולכן האוכל מהם בין הארוחות מברך 'מזונות' ו'על המחיה'. ואם קבע עליהם סעודה, מברך 'המוציא' וברכת המזון.[10][10]. כאשר הוא מסופק אם יאכל שיעור ששבעים בו - יברך 'מזונות'. ומי שיודע שהוא ישבע אבל ספק לו אם הוא שיעור שרוב העולם שבעים בו, יברך 'המוציא' וברהמ"ז (שיש לצרף את דעת הראב"ד והרשב"א, שהשביעה נקבעת לפי האדם שאוכל, ואת דעת רוה"פ שהואיל ושבע הוא ספק דאורייתא, ויש להחמיר, כמובא בסוף הערה 2. וכן את דעת המ"ב קסח, כד, עפ"י

מ"א ודעימיה עי"ש). ואף שמטגנים את המלאווח במחבת, אין להחשיבו כמבושל שלעולם ברכתו 'מזונות', מפני שהטיגון הוא במעט שמן כדי שלא ידבק למחבת, ולכן אם קבע עליו סעודה ברכתו 'המוציא'. וכן לגבי כובאנה וג'חנון, למרות שיש בהם הרבה שמן, אינם מתבשלים בו אלא נאפים בסיר, שהרי בסוף האפיה לא נותר בסיר שמן, לפיכך אין להחשיבם כתבשיל. (ושלא כפי שכתב בשו"ע המקוצר ח"א לד, ט, שדינם כתבשיל, אלא כדברי הרב קאפח בסידורו שהחשיבם כמאפה). ורק אם נותרו בג'חנון נוזלים רבים והוא רך כתבשיל, דינו כתבשיל.

יב - לחם מטוגן, קרוטונים, מצות מטוגנות

כידוע, מפני חשיבותו של הלחם, קבעו לו חכמים ברכות מיוחדות, 'המוציא' וברכת המזון. השאלה, מה מברכים על מיני לחמים שבישלום או טיגנום, האם עדיין מברכים עליהם 'המוציא', או שירדו ממעלתם ומברכים עליהם 'מזונות'.

הכלל הוא, שאם חתיכות הלחם שבושלו גדולות משיעור כ'זית' (נפח מחצית ביצה), אפילו אם נשתנתה צורתן, ואינן נראות כלחם, כיוון שהחתיכות גדולות מכ'זית', נשאר עליהן דין לחם וברכתן 'המוציא'. ואם חתיכות הלחם שבושלו קטנות מכ'זית', אפילו אם נשארה עליהן צורת לחם, ירדו ממעלתן, ואפילו אם יקבע עליהן סעודה, ברכתן 'מזונות'. ולכן על קרוטונים המיוצרים במפעלים מברכים 'מזונות', מפני שהן חתיכות לחם קטנות מכ'זית' שבושלו בשמן עמוק.

אבל מי שמכין קרוטונים מחתיכות לחם על ידי אפייתן בתנור, גם אם הן קטנות מכ'זית', כיוון שלא עברו בישול וצורתן נשארה כצורת לחם, אפילו על חתיכה אחת מברכים 'המוציא', ואם אכל מהן שיעור כ'זית' מברך בסוף ברכת המזון.

המטגן פרוסות לחם עם ביצה, כיוון שהחתיכות גדולות מכ'זית', לכל הדעות מברך עליהן 'המוציא' וברכת המזון. ואם טיגן חתיכות קטנות מכ'זית' ונותרה עליהם צורת לחם, יש ספק בברכתן. לסוברים שטיגון במחבת נחשב כבישול (גר"ז סדה"נ ב, יב, ח"א נד, ו), ברכתן 'מזונות'. ולסוברים שטיגון במחבת נחשב כאפיה (מ"א קסח, לו, ערוה"ש מד), ברכתן 'המוציא'. וכדי לצאת מהספק ראוי לברך תחילה על לחם או על חתיכה מטוגנת גדולה מכ'זית' 'המוציא', ולפוטרן בכך. ואם אוכלן לעצמן, מחמת הספק יברך 'מזונות'.

גם לגבי שברי מצות מטוגנים (מצה-בריי) יש ספק, שכן נותרה עליהן צורת מצה. ואם הטיגון נחשב כאפיה, הרי שמברכים 'המוציא' וברכת המזון; ואם הטיגון נחשב כבישול, גם על שיעור קביעות סעודה מברכים 'מזונות' ו'על המחיה'. וכדי לצאת מן הספק, נכון לאכול תחילה לחם או מצה, ולברך 'המוציא' ולפטור בזה גם את המצה המטוגנת, ולבסוף לברך ברכת המזון. ומי שאינו רוצה לקבוע סעודה על המצה המטוגנת, אלא רק לטעום ממנה בין הארוחות, יברך עליה 'מזונות' ו'על המחיה'.[11][11]. עיין במ"ב קסח, נו, ושעה"צ נב, במחלוקת אם טיגון כבישול או אפיה, ובברכ"ה ח"ב ב, כו, פירט הדעות. וכמו בכל ספק, לכתחילה יצא מהספק ויאכלן בסעודה, ואם אכלן לעצמן מחמת הספק יברך 'מזונות'. מצה-בריי (שברי מצות מטוגנים), דינה תלוי במחלוקת האם טיגון כבישול או אפיה. ואם לא אכל שיעור שביעה, כמו בכל ספק, יברך 'מזונות' ו'על המחיה'. ואף שמצד ההידור ודאי עדיף לאוכלה בסעודה, מ"מ הספק נוטה יותר לברכת 'מזונות', ולכן הרוצה רשאי לכתחילה לברך עליה 'מזונות'. והטעם, שכבר למדנו (הלכה ז) שלמנהג ספרדים ברכת המצה 'מזונות' בכל השנה, וק"ו שעל מצה מטוגנת (שהיא ספק מבושלת) יברכו 'מזונות'. ואף אשכנזים יכולים לצרף סברה זו. ואף בפסח, שגם למנהג ספרדים מברכים על המצה 'המוציא', נראה לנטות במצה מטוגנת לצד ברכת 'מזונות', שכיוון שטיגנה מסתבר שחזרה למצבה בכל השנה שי"א

שברכתה 'מזונות'. ואם אכל ממנה שיעור שביעה, הספק גדול יותר, עיין בהערה 9, שנחלקו האחרונים אם אומרים בזה ספק דאורייתא לחומרא, ויברך ברהמ"ז (מ"א ורוה"פ), או שהואיל וכל היסודות שבברהמ"ז נזכרו ב'מעין שלוש', יברך 'מעין שלוש' (דגמ"ר). ולכן נכון לצאת מהספק על ידי אכילת לחם או מצה. וכשאין אפשרות כזו, אם שבע יברך ברהמ"ז, כדעת המ"א ורוה"פ.

יג - גרגירי דגן חיים ומבושלים

כפי שלמדנו (בהלכה א), האוכל גרגירים חיים מחמשת מיני דגן, מברך 'האדמה', שהואיל ולא אכלם כמעלתם - אפויים או מבושלים - הרי הם כשאר מיני קטניות, שמברכים עליהם 'האדמה'.

ואם בישל את גרגירי הדגן, כדוגמת גריסים (שעורה), קווקר (שבולת שועל), בורגול (גרגירי חיטה שבורים), ברכתם 'מזונות', הואיל ונתעלו למדרגת תבשיל שסועד את הלב. ואם קלה את גרגירי הדגן באש, ברכתם 'האדמה', כיוון שאינו אוכל את הדגן כדרך תבשיל. וכן אם בישל את גרגירי החיטה כשהם שלמים בקליפתם, אפילו אם נתרככו מעט, כיוון שהם בקליפתם וצורתם עליהם והם עדיין קשים מעט - עוד לא הגיעו למדרגת תבשיל, והרי הוא ככוסס אותם חיים, ומברך עליהם 'האדמה'. ואם נתרככו עד שנתמעכו ונתדבקו זה בזה, למרות שהם בקליפתם, הרי הם כתבשיל שסועד את הלב וברכתם 'מזונות' ו'על המחיה' (שו"ע רח, ד).[12][12]. ואם הסיר את קליפתם ונתרככו מעט בבישול, מהרמב"ם נראה שברכתם 'מזונות', ולתר"י ברכתם 'האדמה'. ואם הם חצויים, כמו בורגול, בכל אופן שבישלם ונתרככו מעט, מברך עליהם 'מזונות' ו'על המחיה' כמו גריסים (עיין שו"ע רח, ד, ומ"ב טו, ושעה"צ שם). בפועל, כאשר קונים גריסים (גרגירי שעורה בלא קליפה) איננו יודעים אם במפעל הסירו את קליפתם בלבד או גם חלק מהגרגיר ואז הם נחשבים כחצויים, וקשה לקבוע אם נתרככו מספיק בבישול. ולכן אין לנו אלא לחזור לשורש הדין (ברכות לז, א), שאם הוא תבשיל חשוב שנועד למזון, ברכתו 'מזונות', ואם הוא ככוסס גרגירים, ברכתו 'האדמה' (וכלל זה כתב למעשה בערוה"ש ט).

אלא שצריך לדעת, שכל אימת שמברכים על מיני דגן 'האדמה', ישנו ספק גדול לגבי ברכה אחרונה. לדעת רוב הראשונים, מברכים 'בורא נפשות', כשם שמברכים אחר אכילת כל המינים שברכתם 'האדמה'. ויש אומרים, שהואיל והם משבעת המינים, צריך לברך אחריהם 'מעין שלוש'. וכדי לצאת מן הספק, נכון לאכול את מיני הדגן שברכתם 'האדמה' בתוך הסעודה, כדי שייפטרו יחד עם שאר כל המאכלים בברכת המזון. ואם אכל מהם כ'זית' שלא בסעודה, טוב שיאכל עוד מאכל שצריך לברך אחריו 'בורא נפשות', וכך יצא ידי חובתו לדעת רוב הפוסקים. ואם יאכל גם מזונות ויברך אחריהם 'על המחיה', יצא ידי כל הפוסקים כמעט. ואם אכל רק מיני דגן - ההוראה המקובלת היא שלא יברך ברכה אחרונה, שספק ברכות להקל. והמברך 'בורא נפשות' כדעת רוב הפוסקים, יש לו על מה לסמוך.[13][13]. אם אכלם לבדם, לדעת רוה"פ יברך 'בורא נפשות', וכדעת ריטב"א, רא"ה, מאירי, תר"י, ראב"ד, וכך משמע מהרמב"ם ושו"ע רח, ד. וכ"כ מ"א, מ"ב רח, יח, ערוה"ש ט, וכמה מאחרוני זמננו (וזה"ב ע' 105). אולם בברכ"ה (ח"ב ב, 8-6), הגדיל את הספק, שכן לדעת רש"י האוכל גרגירים מחמשת מיני דגן מברך 'מעין שלוש' וחותם 'על הפירות', וכ"כ רב עמרם גאון. והראב"ן כתב שחותם 'על המחיה'. והתוס' ברכות לז, א, כתב שר"ת הסתפק שאולי צריך לחתום 'על האדמה', ולכן כתבו התוס' והרא"ש והרשב"א, שנכון לאוכלם בתוך הסעודה. לפיכך מסקנת ברכ"ה וילקוט יוסף רח, ז, שאם אכלם, מפני הספק לא יברך כלל. ואמנם לכנה"ג ודעימיה בדיעבד 'בורא נפשות' פוטרת את החייב ב'מעין שלוש', אבל רוה"פ חולקים על זה, כמבואר להלן י, 5, ועל כן לא יברך.

יד - שלווה ופריכיות חיטה (וגרנולה)

שלווה היא חיטה טפוחה שלא עברה בישול. לרוב הפוסקים, הואיל ולא נתבשלה דינה כגרגירי דגן שברכתם 'האדמה', ויש אומרים שהואיל והיא מאכל משובח וכך דרך אכילתה - ברכתה 'מזונות'. ונראה יותר לברך עליה 'האדמה'. ואם אוכלה עם מעט חלב, השלווה עיקר, ובברכת השלווה פוטר את החלב. ואם הניח חלב יותר מהנצרך להטעמת השלווה, מברך על השלווה 'האדמה', ועל החלב בנפרד 'שהכל'. וכבר למדנו שכאשר מברכים בתחילה על אחד מחמשת מיני דגן 'האדמה' יש ספק לגבי הברכה האחרונה, וכדי לצאת מהספק נכון שיאכל עוד מאכל שברכתו 'בורא נפשות', ועוד מאכל שברכתו 'מזונות', ובברכתם יפטור את השלווה מברכה אחרונה. או שיאכל את השלווה בתוך הסעודה, ובברכת המזון תיפטר גם השלווה.[14][14]. עיין בשעה"ב פכ"ג ערך שלווה. ובדיעבד בברכה ראשונה, בין אם יברך 'מזונות' ובין אם יברך 'האדמה' יפטור את השלווה. ונראה יותר לברך 'האדמה', כי כך היה מקובל להורות כפי שכתב בוז"ה ע' 105, וכדי לתת מקום להלכה שבשו"ע רח, ד. אמנם לגבי ברכה אחרונה, אין פתרון זולת למצוא מאכלים שיצטרכו לברך אחריהם 'בורא נפשות' ו'על המחיה' (ואמנם לרש"ז אויערבאך גם כאן יברך מספק 'בורא נפשות', וכפי שהתבאר בהערה הקודמת עפ"י רוב הפוסקים ומ"ב רח, יח. אולם גם שם יש שכתבו שלא לברך מספק. ובשלווה הספק יותר חמור, שכן לגבי שלווה י"א שברכתה 'מזונות', ואילו בגרגירי דגן חיים לכל הדעות ברכתם 'האדמה'). ואם שרו את השלווה בחלב או מים עד שגרגיריה נתרככו ונתדבקו, הרי הם כנתבשלו ונעשו כדייסה וברכתם 'מזונות' ו'על המחיה' (וז"ה ע' 106, שעה"ב טז, ט).גרנולה, בדרך כלל רובה משיבולת שועל קלויה, ואזי ברכתה בתחילה 'האדמה', ולבסוף ספק, כמבואר למעלה. ואם עירבו את הגרנולה בלבן או חלב, אם הגרנולה רוב, מברכים 'האדמה', ואם מיעוט 'שהכל'. ויש מפעלים שמבשלים את שיבולת השועל שבגרנולה, ואז ברכתה 'מזונות', ואפילו אם תהיה מיעוט ברכתה 'מזונות', שכן מזונות נחשבים תמיד לעיקר. ואם אכל מהגרנולה שיעור כזית מברך בסוף 'מעין שלוש'. ואם רככו את שיבולת השועל באדים (כך עושים במפעל אחד), לאול"צ ח"ב מו, מג, דינה כמבושלת וברכתה 'מזונות', ובוזאת הברכה בירור כז, ד, ה, כתב שאינה כמבושלת וברכתה 'האדמה'. ולרב אליהו, אם כוונתו לשביעה 'מזונות', ואם לטעם 'האדמה'. בפועל, בדרך כלל מי שאוכל את הגרנולה אינו יודע כיצד הכינו אותה, בקלייה או בישול או אדים. וכיוון שהוא בספק, בתחילה יברך 'מזונות' ובסוף לא יברך כלום, וישתדל לאכול עוד מאכלים שברכתם 'על המחיה' ו'בורא נפשות'. או שישרה אותה בחלב וימתין עד שתתרכך וחלקיה ידבקו זה בזה, שאז לכל הדעות דינה יהיה כמבושלת וברכתה 'מזונות' ו'על המחיה'.

גם לגבי פריכיות חיטה התעורר ספק גדול, יש אומרים שברכתן 'האדמה' ו'בורא נפשות', ויש אומרים שברכתן 'מזונות' ו'על המחיה'. ולגבי ברכה ראשונה אפשר מספק לברך 'האדמה', אבל לגבי ברכה אחרונה, כל זמן שאכל פריכיות חיטה בלבד, אינו יכול לברך, מפני שכל ברכה שיאמר אולי תהיה לבטלה. ולכן נכון לאוכלן בתוך סעודה, או כאשר הוא אוכל מאכל שברכתו 'בורא נפשות' ומזונות שברכתם 'מעין שלוש', ובברכתם יפטור גם את הפריכיות.[15][15]. כתב בוזאת הברכה פי"ב ע' 106, שלרש"ז אויערבאך יברך בתחילה 'האדמה' ולבסוף 'בורא נפשות'. ולרב אלישיב ולרב אליהו, בתחילה 'מזונות' ולבסוף 'על המחיה'. וע' בשעה"ב פכ"ג ערך פריכיות. ואמנם לכנה"ג ודעימיה, בדיעבד 'בורא נפשות' פוטרת את החייב ב'מעין שלוש', אבל רוה"פ חולקים על זה, כמבואר להלן י, 5, ועל כן אם אכל רק פריכיות, מחמת הספק לא יברך ברכה אחרונה

ז – ברכת היין

א – משמעות היין

היין היוצא מהענבים הוא משקה בעל תכונות מיוחדות, הוא גם מזין וגם משמח בזכות האלכוהול שבו. וכך ברא הקב"ה את הענבים, שעל קליפותיהם דבוקים שמרים טובים, וכאשר דורכים את הענבים ומשאירים את קליפות הענבים עם הנוזל שיצא מהם, על ידי השמרים נוצרת תסיסה שהופכת את הסוכרים שבנוזל הענבים לאלכוהול, כך נוצר היין בעל הטעם העמוק והמיוחד עם האלכוהול המשמח. וזה הפרי היחיד שבאופן טבעי, בלא צורך בידע מקצועי ובמכשירים מיוחדים, אם ידרכוהו וישאירוהו לתסוס, יהפוך למשקה מזין שיש בו אלכוהול. ואף דוד המלך, במזמור ההודאה על פלאי הבריאה, הזכיר את היין המשמח, שנאמר (תהלים קד, טו): "וְיַיִן יְשַׂמַּח לְבַב אֱנוֹשׁ".

מקובל לחשוב בפשטנות, שראוי לצדיק הרוצה להתקדש להיות קודר ועצוב, ולהתרחק עד כמה שאפשר מהחיים הממשיים, כדי שלא להיגרר אחר התאוות הרעות, הליצנות והגאווה. אולם לפי הדרכת התורה, הקדושה צריכה להתגלות בכל תחומי החיים, ברוח ובחומר, בהנאה הרוחנית ובטעם הטוב. ולא רק למזון המשביע ההכרחי לקיומו של האדם יש ערך, אלא אף ליין המשמח.

ואף שכל יהודי מתמלא עונג רוחני בשעה שהוא דבוק בתורה ובמצוות, מכל מקום כל זמן שהגוף אינו שותף בשמחה, לא רק גופו חסר אלא אף שמחתו הרוחנית חסרה. ולכן צריך אדם להיות שלם ברוחו וגופו, וכשהוא שמח על דבר חיובי שעשה, טוב שישתף את גופו בשמחה. וזהו שתקנו חכמים בכל אירוע חשוב שיש לו ערך רוחני, לברך על כוס יין, כדי שהשמחה הרוחנית תהיה מלווה בשמחה גשמית. וכך תקנו כוס יין לאירוסין וכוס יין לנישואין, כוס יין לברית מילה וכוס יין לפדיון הבן, כוס יין לקידוש של שבת ומועד וכוס יין להבדלה. ואף לאחר שאדם סועד בחבורה והוא מודה לה' בברכת המזון, תקנו לברך על כוס יין, כדי שהאכילה וההודאה הנמשכת ממנה תהיה בשמחה.

וזהו שאמרו חכמים (ברכות לה, א): "אין אומרים שירה אלא על היין". השירה היא ביטוי של שלמות, והשלמות מוכרחה לכלול את הרוחניות והגשמיות כאחד (עין איה שם). וכן אמרו בזוהר (ח"ג קפט, ב): "אין קדושה אלא ביין ואין ברכה אלא ביין".

ואף התורה נמשלה ליין (תענית ז, א, ספרי דברים יא, כב), שאף היא נועדה לתקן את העולם כולו, ברוחניות וגשמיות, באמת הטהורה ובשמחה החיונית. ואף ישראל, שנבראו לגלות דבר ה' בשלמות בעולם, נמשלו לגפן (ישעיה ה, א-ז; שמו"ר מד, א).

ולכן נזיר שנודר שלא לשתות יין, יש בנדרו צד מסוים של חטא (תענית יא, א), כי הוא מונע מעצמו שמחה גשמית שיכולה לתרום לשלמותו. ואמר רבא על עצמו, שבזכות היין ששתה והריח הטוב שהריח, נפתח שכלו לחידושי תורה (ע' יומא עו, ב).

ב – הסכנה שבשכרות

כל דבר גשמי, כאשר הוא מתלווה אל הערכים הרוחניים, לא רק שאינו מזיק, אלא אף מועיל ומסייע לגילוים. אבל כשהגשמיות נעשית לעיקר, הרי היא דוחקת את הרוחניות, וגורמת לאדם להיות גס ומגושם. קל וחומר ביין, שיש בו חיוניות עצומה שמבטאת את התסיסה שבחיים הגשמיים, ולכן סכנתו

גדולה במיוחד. והמתמכר לתאוותו ושותה ממנו יתר על המידה, נעשה שיכור ובזוי, דעתו מסתלקת ממנו ויצר הרע שולט בו. ולכן ישנן אזהרות רבות וחמורות, בתורה, בנביאים, בכתובים ובדברי חז"ל, שלא ירבה אדם בשתיית יין.

בתורה למדנו על נח ולוט שנפלו ונתבזו בגלל שתיית היין (בראˮר לו, ד). ואף עץ הדעת שחטא בו אדם הראשון, לדעת רבי מאיר היה גפן, וכפי שאמרו חכמים: "שאין לך דבר שמביא יללה לאדם אלא יין" (סנהדרין ע, א). ואף על בני אהרן הכהן אמרו, שלא מתו אלא מפני שנכנסו למשכן שתויי יין (ויקˮר יב, א).

וכל הנביאים מלאים תוכחות על הנגררים אחר שתיית היין, ואף הגלות נגרמה בגלל היגררות אחר שתיית יין (בראˮר לו, ד). בעשרת השבטים נאמר (עמוס ו, ו-ז): "הַשֹּׁתִים בְּמִזְרְקֵי יַיִן וְרֵאשִׁית שְׁמָנִים יִמְשָׁחוּ וְלֹא נֶחְלוּ עַל שֵׁבֶר יוֹסֵף (ולא הצטערו מנבואת הפורענות). לָכֵן עַתָּה יִגְלוּ בְּרֹאשׁ גֹּלִים". ועל שבטי יהודה ובנימין נאמר (ישעיה כח, ז): "וְגַם אֵלֶּה בַּיַּיִן שָׁגוּ וּבַשֵּׁכָר תָּעוּ".

וכן הוזהרנו במשלי (כג, כ-כא): "אַל תְּהִי בְסֹבְאֵי יָיִן בְּזֹלְלֵי בָשָׂר לָמוֹ. כִּי סֹבֵא וְזוֹלֵל יִוָּרֵשׁ (יעשה עני ורש)..." ועוד נאמר (שם כג, כט-ל): "לְמִי אוֹי לְמִי אֲבוֹי (למי צעקה ויללה), לְמִי מְדָנִים לְמִי שִׂיחַ לְמִי פְּצָעִים חִנָּם (למי קטטות פצעים ומכות)... - לַמְאַחֲרִים עַל הַיָּיִן (למרבים לשתות עד מאוחר) לַבָּאִים לַחְקֹר מִמְסָךְ" (למחפשים אחר יין טוב).

וכן מצינו בדברי חז"ל אזהרות רבות, שהיין עלול לעשות את האדם רש ושומם, ולהביאו לידי עוון (עʼ סנהדרין ע, א, ועʼ ויקˮר יב, ה).

וכן אמרו: "יש שותה יין וטוב לו, יש שותה יין ורע לו. תלמיד חכם שותה וטוב לו, עם הארץ שותה ורע לו" (ירושלמי מעשר שני פ"ד ה"ו). כי תלמיד חכם יודע לשתות יין במידה, ואזי מתווספת לו שמחה, והוא מתגבר בעבודת הʼ ברוחניות וגשמיות. וכן אמרו חז"ל (יומא עא, א), שכיום, לאחר שבית המקדש חרב, "הרוצה לנסך על גבי המזבח - ימלא גרונן של תלמידי חכמים יין".

וכל כך מסוכן היין, עד שאת היין האמיתי, הטוב והחזק, גנז הקב"ה מששת ימי בראשית. וישראל שהערו את נפשם למיתה בגלות, ולמרות הקשיים העצומים המשיכו לעסוק בתורה המתוקה מדבש, והראו בזה שהאמונה בהʼ היא עיקר חייהם, ועליה מסרו את נפשם - אותם ישקה הקב"ה בעתיד מן היין המשומר בענביו מששת ימי בראשית (במדˮר יג, ב).

ולכן עניינו של היין קשור לסוד (עʼ עירובין סה, א), כי בפשטות הוא עלול לגרור את האדם לחטא, אבל כאשר אדם מדגיש את הפנימיות והרוחניות, אז היין מצטרף לקדושה, ומגלה את פנימיותו הטובה (עיין פניני הלכה זמנים טז, יב). ולעתיד לבוא יתגלו הסודות הטמונים בשמחה הגשמית בשלמות, וכפי שאמרו בזוהר הנעלם (חˮא קלה, ב): "יין המשומר בענביו מששת ימי בראשית, אלו דברים עתיקים שלא נגלו לאדם מיום שנברא העולם, ועתידים להתגלות לצדיקים לעתיד לבא".

ג – ברכת היין

המשקה החשוב ביותר לאדם הוא היין, שהוא מזין ומשמח, ולכן תקנו לו חכמים ברכה מיוחדת - "בורא פרי הגפן". שלא כמו מיץ תפוזים ואשכוליות ושאר מיצי הפירות, שכיוון שהפכו מפרי למשקה, איבדו את מעלתם כפרי, ומברכים עליהם את הברכה הכללית ביותר - 'שהכל'. ושלא כמו הענבים שמברכים

עליהם 'העץ', שהיא הברכה הכללית שמברכים על כל פירות העץ. על היין, שנתעלה ממצבו הקודם, תקנו חכמים ברכה מיוחדת - "בורא פרי הגפן", כדי להוסיף שבח והודאה לה' על היין המשמח.

והשותה ממנו כשיעור 'רביעית' (75 מ"ל), כיון שהוא משבעת המינים, מברך אחריו ברכה אחת מעין שלוש, אלא שהואיל והיין התעלה ממצבו כענבים, במקום לומר: "על העץ ועל פרי העץ" כפי שאומרים על פירות שבעת המינים ובכללם ענבים, על היין אומרים: "על הגפן ועל פרי הגפן".

עוד דין נובע מחשיבותו של היין, שברכת 'המוציא' על הלחם אינה פוטרתו, והרוצה לשתות יין בסעודה, מברך עליו 'הגפן'. וזה ההבדל בין היין לשאר המשקים, שכל שאר המשקים שאדם שותה בתוך הסעודה נעשים טפלים ללחם ונפטרים בברכת 'המוציא'. אבל היין, גם כאשר שותים אותו בתוך הסעודה, מפני חשיבותו אינו נעשה טפל ללחם ואינו נפטר בברכת 'המוציא', ולכן צריך לברך עליו 'הגפן'.

אמנם ברכת המזון שאחר אכילת לחם פוטרת גם את היין ששותים בסעודה, מפני שעל היין הרי צריך לברך ברכה אחת מעין שלוש, ואילו ברכת המזון כוללת בתוכה את שלוש הברכות עצמן באופן מלא (שו"ע קעד, סעיפים: א, ו, ז).

ד – ברכת היין פוטרת את שאר משקים

כשם שהלחם הוא ראש לכל המאכלים המשביעים, כך היין ראש לכל המשקים. ייחודו של היין שהוא גם מזין, מפני תכולת הסוכר הגבוהה שבפרי המעניקה לו ערך קלורי, ובנוסף לכך הוא משמח, שהחיוניות שהוא נותן לאדם מלווה בשמחה שבגוף.

וכשם שברכת 'המוציא' שעל הלחם פוטרת את שאר המאכלים שבסעודה (לעיל ג, ו), כך ברכת 'הגפן' שעל היין פוטרת את כל המשקים. ובתנאי שאותם המשקים יהיו לפניו בעת שיברך על היין, או שיחשוב לשתותם בעת שיברך על היין, או שהוא רגיל לשתותם באותה שעה, שאז הוא פוטרם גם בלא שחשב עליהם במפורש (שו"ע קעד, ב).[1][1]. ברכות מא, ב: "אמר רבי חייא: פת פוטרת כל מיני מאכל, ויין פוטר כל מיני משקים". והתוס' כתבו, שאין הלכה כר' חייא (שהרי הלחם אינו פוטר את כל המאכלים אלא רק את הבאים מחמת הסעודה), וכן היין אינו פוטר את שאר המשקים. אולם לדעת הרא"ש ותר"י ועוד, היין פוטר את שאר משקים, וכן נפסק בשו"ע קעד, ב. אלא שנחלקו אם צריך שיהיו המשקים לפניו בעת שיברך על היין, ע' מ"ב קעד, ג, ובאו"ה. למעשה, כל שהיתה אפשרות סבירה שישתה את המשקים הללו אחר שתיית היין, ברכת היין פוטרתם, וכ"כ במקו"ח (לחו"י), והגר"ז סדבה"נ א, כא. אמנם לכתחילה כדי שיהיה ברור שכוונתו גם על המשקים הנוספים, טוב להניחם לפניו בעת הברכה על היין (ועיין פס"ת קעד, 4, 14).כל מה שראוי לשתייה בכלל משקים, ולכן אם ניערו לבן עד שנעשה כמשקה, הרי הוא נפטר בברכת היין. אבל גבינה ולבן שאוכלים בכפית, אף שנוצרו מחלב שהוא נוזלי, נחשבים כמאכל, ואין ברכת היין פוטרתם. ואף שיש חולקים על כך, העיקר להלכה שמה ששותים נחשב כמשקה ונפטר בברכת היין (עיין להלן י, יא).

וכן המשתתפים בקידושא רבא, שעורכים בעלי שמחות אחר תפילת מוסף של שבת, ושמעו את הקידוש ושתו מהיין, אינם צריכים לברך על שאר המשקים, שכבר נפטרו בברכת היין.

ולכתחילה טוב שישתו מהיין כשיעור מלא לוגמיו (כ-50 מיליליטר, כרבע כוס רגילה), מפני שיש סוברים, שרק אם ישתה כשיעור זה, ייחשב היין לעיקר וכל שאר המשקים שמתכוון לשתות יהיו טפלים לו

וייפטרו בברכתו (באו"ה קעד, ב). אבל למעשה, גם אם לא שתה מלא לוגמיו, יכול לשתות משקאות אחרים, מפני שדעת רוב הפוסקים, שבכל אופן ברכת היין פוטרת את שאר המשקים.[2][2]. לדעת הח"א נה, ה, רק כשקובע עצמו לשתות יין, ושותה כמה כוסות, נעשו שאר המשקים טפלים ליין וברכת היין פוטרתם. ובבאו"ה קעד, ב, 'יין', אינו מקבל את דבריו, ומפני הספק סובר שצריך לשתות כמלא לוגמיו יין כדי לפטור את שאר המשקים. אמנם דעת רוה"פ שגם שתייה מועטה של יין מועילה, וכ"כ המ"א, הפמ"ג, דה"ח, שועה"ר ד, ערוה"ש ג (לעניין קידוש), וכ"כ ביחו"ד ה, כ, ואול"צ ח"ב כ, ט. והעצה למהדרים, שרוצים לחוש לדעה שצריך לשתות מהיין רביעית או מלא לוגמיו ושתו פחות, שאם יש שם מאכל שברכתו 'שהכל', יברכו עליו ויפטרו בברכתו את שאר המשקים מהספק. וטוב שבעלי השמחות יקנו לשם כך מאכל שברכתו 'שהכל'. ועוד עצה, שאם יש שם אדם שלא שתה מהיין ומתכוון לשתות מיץ, שיברך בקול ואלה ששתו מעט יין יתכוונו לצאת בברכתו מספק, ומיד אחר שיענו אמן ישתו אף הם מהמיץ.

ומי ששמע את הקידוש ולא שתה כלל מהיין, אף שיצא בשמיעתו ידי קידוש, מכל מקום המשקאות שישתה אינם נעשים טפלים ליין, וצריך לברך לפניהם 'שהכל' ואחריהם 'בורא נפשות'.

ואם שתה מהיין כשיעור המחייב ברכה אחרונה (להלן י, י), בברכת 'מעין שלוש' שמברך על היין פוטר את שאר המשקים (שו"ע רח, טז). אבל אם לא שתה מהיין שיעור המחייב ברכה אחרונה, ואילו משאר המשקים שתה שיעור המחייב ברכה אחרונה, יברך עליהם 'בורא נפשות' (סבה"נ לגר"ז, א, כא).[3][3]. נכון שהשותה יין ושאר משקים, יכוון דעתו לכך מתחילה. ואם התחיל לשתות שאר משקים ואח"כ שתה יין, או שהתחיל לשתות יין וחשב שלא ישתה משקים אחרים ונמלך בדעתו לשתות מהם, כיוון שבשני המקרים הללו בירך על שאר המשקים 'שהכל', נחלקו אם ברכת 'מעין שלוש' תפטרם. וכיוון שספק ברכות להקל, לא יברך עליהם 'בורא נפשות' בנפרד. ולכתחילה טוב שיאכל מאכל שיחייב אותו ב'בורא נפשות' (ע' יבי"א ח"ה יז, ז; פס"ת קעד, ה).

ה – יין שעירבו בו עם מים

בעבר היו היינות חזקים ולא היו ראויים לשתייה בלא מזיגה במים. והרכב המזיגה המקובל היה, רבע יין ושלושה רבעים מים (ב"ב צו, ב). ואף אם היין היה רק שישית מהתערובת, כל זמן שטעמו היה כטעם יין, היו מברכים עליו 'הגפן', אבל אם שיעור היין היה רק שביעית - בירכו עליו 'שהכל' (רמ"א או"ח רד, ה, יו"ד קלד, ה). ויש שנוהגים כך עד היום.

אבל לדעת רוב הפוסקים, היינות שלנו חלשים יותר, ורק כשהיין הוא רוב כנגד המים מברכים עליו 'הגפן'. וכך נוהגים בכל היקבים המושגחים על ידי הרבנות הראשית, שבכל היינות אין שיעור המים מגיע למחצית.[4][4]. על שמרי יין (של פעם שהיה חזק), כתב בשו"ע רד, ה, שאם היין הוא רבע מכלל המזיגה, הרי זה יין. והרמ"א הוסיף שביין רגיל אם הוא שישית מהמזיגה נחשב יין, ואם הוא שביעית כבר אינו יין. וביאר במ"ב כט, שיש הבדל בין שמרים ליין. אבל בכה"ח לא, מבאר שלשו"ע גם ביין צריך שיהיה לפחות רבע מהמזיגה. ובמ"ב לא התייחס לכך שהיין שלנו נחלש, ומשמע שגם כיום אפשר שהיין יהיה שישית מהמזיגה, וכך נהגו כמה בד"צים. אולם כבר בראשונים (רשב"ם ותוס' פסחים קח, ב) מבואר, שהיין שלנו נחלש, וכ"כ בשו"ע רד, ה. וכתב הפמ"ג רד, א"א טז, שרק כאשר היין הוא יותר ממחצית המזיגה יש לו עדיין דין יין. והא"ר וערוה"ש מחמירים יותר, וסוברים שהיין נחלש כל כך עד שאפילו מעט מים יבטלוהו.

אבל להלכה, דעת רוה"פ שכל שהיין הוא יותר ממחצית אפשר לברך עליו 'הגפן'. וכ"כ כה"ח לב, שו"ת חזון עובדיה ו, ב, ברכ"ה ח"ג ז, מט. ועיין ב'וזאת הברכה' ע' 115, ופס"ת רד, ח.

וכיוון שבחלק מהיינות כבר ביקבים נותנים מים, יש להיזהר שלא להוסיף בהם עוד הרבה מים, שמא על ידי תוספת המים יהיו המים רוב כנגד היין ולדעת הרבה פוסקים כבר לא יוכלו לברך עליו 'הגפן'. אבל קצת מים, שכמעט ואינם משנים את טעם היין, אפשר להוסיף לפני השתייה. וגם המים הללו שמוזגים לקראת השתייה, מצטרפים לשיעור 'רביעית' לברך אחר היין ברכה אחרונה.

ו – יין מבושל ומיץ ענבים

גם אם פסטרו או בישלו את היין מברכים עליו 'הגפן', שאין הבישול משנה אותו.

וכן אם הוסיפו לו סוכר או דבש או מיני טעם אחרים, כדוגמת מה שרגילים להוסיף ביין קונדיטון, כיוון שהיין הוא העיקר והם באו להטעימו, ברכתו 'הגפן' (שו"ע רב, א). וכן על וורמוט ששותים להנאה מברכים 'הגפן', מפני שעיקרו יין, ושאר התבלינים נועדו להטעימו (באו"ה שם).[5][5]. אמנם בשם כמה גאונים מובא, שאין מקדשים על יין מבושל ומברכים עליו 'שהכל', וכן כתב הרי"ף בתשובה. מ"מ דעת רוב הראשונים שדינו כיין, וכן נפסק בשו"ע רב, א. ועיין ביחו"ד ב, לה, שאף לסוברים שברכתו 'שהכל', אם בירך עליו 'הגפן' יצא, הואיל ולא שיקר. ועוד שלדעת התשב"ץ א, פה, אפשר שלדעת הגאונים, דווקא על יין שנתבשל הרבה עד שנעשה כעין דבש מברכים 'שהכל', אבל אם נתבשל מעט, גם לגאונים יברכו עליו 'הגפן'. ועיין בפניני הלכה שבת ח"א ה, ד.

וכן על מיץ ענבים, אע"פ שאינו משכר ומשמח - הואיל ונוצר מפרי הגפן כמו היין, גם הוא זוכה למעלת היין, ומברכים עליו 'הגפן' (שו"ע רב, א), ובברכתו נפטרים כל שאר המשקים. ואם הוסיפו במיץ הענבים קצת מים, כל זמן שטעמו לא השתנה, עדיין ברכתו 'הגפן' (אול"צ ח"ב כ, יח).[6][6]. וגם כאשר מיץ הענבים עבר פסטור עד שאינו יכול יותר לתסוס, הואיל ובא מפרי הגפן יש לו חשיבות ודינו כיין. ועוד, שכבר חלה עליו הברכה בשלב שהיה יכול לתסוס, וכ"כ במנחת שלמה א, ד, ועוד אחרונים. אמנם יש מי שפקפק בכך (ע' ב'וזאת הברכה' בירורים: כו-ב, לד).

ז – ברכת הטוב והמטיב על יין נוסף

תקנו חכמים ברכה על שתיית יין נוסף, שאם היו שותים יין, ואח"כ באו לשתות יין מסוג אחר, למרות שכבר בירכו על היין הראשון 'הגפן', יברכו לפני שתיית היין הנוסף 'הטוב והמטיב'. וכן אם הביאו להם יין שלישי, יוסיפו ויברכו עליו 'הטוב והמטיב', וכך יברכו על כל יין ויין נוסף שישתו. והכוונה בברכה זו להודות לה' על ריבוי היין.

דין זה מיוחד ליין, שאם היו אוכלים לחם, ואח"כ באו לאכול סוג אחר של לחם, אין מברכים עליו ברכה מיוחדת אלא בברכה שבירכו על הלחם הראשון פטרו גם את השני. וכן הדין בסוגים שונים של בשר, שבברכה אחת כולם נפטרים. ורק על יין תקנו ברכה על ריבוי סוגיו. וזאת משום שיש ביין סגולה מיוחדת, שבנוסף לכך שהוא משביע הוא גם משמח, ולכל יין ויין אופי משלו, וכששותים עוד סוג של יין בצוותא, השמחה מתרבה, ועל כן תקנו לברך על ריבוי היין (ברכות נט, ב, תוס' ורא"ש שם).

ואין צריך שהיין השני יהיה משובח מהראשון, אלא כל שאין ידוע שהשני גרוע מהראשון, כיוון שהוא שונה, הרי שיש בו איזה חידוש בטעמו או טיבו, ומברכים עליו 'הטוב והמטיב'. לפיכך, אם היו לפניהם כמה בקבוקים של יינות שונים, יברכו על הראשון 'הגפן', ועל כל יין נוסף יברכו 'הטוב והמטיב'. ואפילו אם היו שני הבקבוקים מזן אחד, אם נעשו באופן שונה או שהם מבציר שונה, עד שיש ביניהם שוני שניכר בטעמו לשותים, יברכו על הראשון 'הגפן' ועל השני 'הטוב והמטיב'. ואף אם היין השני זול מהראשון, אם יש בו מעלה מסוימת שאין בראשון, יברכו עליו 'הטוב והמטיב' (שו"ע קעה, ב, ועיין שם ו).

ואם היו לפניהם יין אחד טוב, והשני פחות טוב באופן מובהק, הדין הוא שצריך לברך 'הגפן' על היין הטוב יותר, כפי שתמיד צריך לומר את הברכה על המין המשובח יותר. וכיוון שהשני גרוע ממנו לגמרי, כבר לא יוכלו לברך עליו 'הטוב והמטיב' (שו"ע קעה, ג, וע' מ"ב יד).[7][7]. בגמרא ברכות נט, ב: "אע"פ שאמרו שינוי יין אין צריך לברך (שוב 'הגפן'), אבל אומר ברוך הטוב והמטיב". ומבארת הגמרא: "דאיכא בני חבורה דשתו בהדיה". לר"ת ורשב"א, גם אם היין השני גרוע מהראשון, מברכים על השינוי והגיוון שבו 'הטוב והמטיב'. ולדעת רש"י ורשב"ם, צריך שהיין השני יהיה משובח מהראשון. והקשו בתוס' עליהם מירושלמי (ברכות פ"ה ה"ז): "רבי על כל חבית וחבית שהיה פותח היה מברך עליה. ומה היה אומר? רבי יצחק רובה בשם רבי: ברוך הטוב והמטיב". ומכאן שכל שיש שוני מסוים בין היינות, אפילו אם רק תססו בחביות שונות, כל שאין יודעים שהשני גרוע מהראשון, מברכים עליו 'הטוב והמטיב', למרות שאין ידוע שהוא יותר טוב. וכך דעת הרא"ש והטור, וכן נפסק בשו"ע קעה, סעיפים: ב, ו. וגם כאשר טעמו של היין השני ידוע, אם בצד מסוים הוא טוב מהראשון, מברכים עליו, כמבואר במרדכי שהובא ברמ"א קעה, ב. (בהסבר זה אפשר אולי להעמיד את כל הראשונים כמעט בדעה אחת).אם יש לפניהם יין טוב ופחות טוב ממנו באופן מובהק, והם חפצים להתחיל את הסעודה בשתיית היין הפחות טוב, כגון שהוא מתוק, ובו הם רוצים לפתוח, על פי דיני הקדימה יוכלו לברך עליו 'הגפן' וממילא יברכו על השני 'הטוב והמטיב' (עיין להלן ט, ח).

ח – תנאים בברכה

אין מברכים ברכת 'הטוב והמטיב' אלא כששותים את היין השני לכל הפחות שני אנשים יחד, מפני שאין שמחה אמיתית בשתייה שאדם שותה לבדו. וכך משמע מלשון הברכה - 'הטוב והמטיב' - הטוב לו והמטיב לחבירו. וכמובן שגם בני משפחה, כמו איש ואשתו או אב ובנו, נחשבים כשניים ששותים יחד (שו"ע קעה, ד).

ככלל, עדיף שאחד יברך 'הטוב והמטיב' עבור כל שאר המסובים, שעל ידי כך הברכה נאמרת יותר בכבוד. אבל אם הם טרודים באכילתם ואינם מפסיקים לשתות יחד, עדיף שכל אחד יברך לעצמו (עיין שו"ע קעה, ה, ו; ריג, א; ולהלן יב, ז; יג, ח).

ואם נגמר להם היין הראשון והביאו יין אחר, אין מברכים על השני 'הטוב והמטיב', כי אין בו כל כך שמחה של ריבוי יין, שהרי הביאוהו מפני שנגמר להם היין הראשון (מ"ב קעה, ג).

היה להם שם יין שלישי, שיש בו איזה חידוש בטעמו או טיבו, גם עליו יברכו 'הטוב והמטיב', וכן על יין רביעי והלאה. אולם נכון שבעת שמברכים על היין השני 'הטוב והמטיב', לא יהיו על השולחן יינות נוספים שרוצים לברך עליהם אח"כ 'הטוב והמטיב'. מפני שיש סוברים, שאם היו על השולחן, ברכת 'הטוב והמטיב' שבירכו על היין השני חלה גם עליהם.

ואם עשו קידוש על מיץ ענבים, ואח"כ בסעודה שתו יין ממש, אין מברכים עליו 'הטוב והמטיב', מפני שלדעת כמה פוסקים אין מחשיבים את מיץ הענבים ליין ראשון, מכיוון שאינו משמח. ואם עירבו בו יין, והרגישו בטעמו, יברכו על היין השני 'הטוב והמטיב', ובתנאי שיהיה שונה מהיין שעירבו עם מיץ הענבים.

ויש מחמירים מאוד בדין זה, וחוששים לכל השיטות, וכך יוצא להם שכמעט ואינם מברכים 'הטוב והמטיב' על יין, וראוי להם שלכל הפחות יהרהרו בליבם את ברכת 'הטוב והמטיב'. אולם להלכה, כמעט כל האחרונים הורו למעשה, שמברכים 'הטוב והמטיב' על יין נוסף.[8][8]. בכה"ח חשש מאוד לברך 'הטוב והמטיב', ובכל מחלוקת וספק החמיר, עד שבפועל הנוהגים כמותו כמעט שאינם מברכים ברכה זו, אבל טוב שיהרהרו את הברכה בליבם (עיין קעה, יב). ולכך נטה במנח"י ט, יד, ופס"ת. שני ספקות מרכזיים העלו בזה: האחד, שחששו לדעת המחמירים שרק על יין משובח יותר באופן מובהק מברכים (עיין בהערה הקודמת). השני, שלדעת הלבוש, אם יש על השולחן כמה יינות, ובירכו 'הגפן' על אחד מהם, פטרו את שאר היינות מברכה, ושוב אינם יכולים לברך עליהם 'הטוב והמטיב', ורק אם יביאו יין שלא היה על השולחן, יוכלו לברך עליו 'הטוב והמטיב'. והדברי חמודות (על הרא"ש ברכות פ"ט, מז) מחמיר יותר, שברכת 'הגפן' פוטרת את כל היינות שבבית, ורק אם יביאו יין מהמרתף או מבית אחר, יברכו עליו 'הטוב והמטיב'. למעשה, נפסק בשו"ע וכך דעת רוב ככל האחרונים, שאף אם היו שני היינות על השולחן, כל שאין ידוע שאחד טוב באופן מובהק מחבירו, יברכו על האחד 'הגפן' ועל השני 'הטוב והמטיב'. ואם ירצו להדר, יסירו את היינות האחרים מהשולחן, וכך גם לדעת הלבוש יוכלו לברך על השני 'הטוב והמטיב'. ואם ירצו לצאת גם לפי הדברי חמודות, יוציאו את היינות האחרים מהבית, ויניחום, למשל, במרפסת, ואף שהם יודעים שאח"כ יביאום לשתות, לכל הדעות יוכלו לברך על היין השני 'הטוב והמטיב', וכן על השלישי וכו'.ואם יביאו להם יין שלא חשבו עליו כלל בעת שברכו 'הגפן', עד שכדי לשתותו צריך לברך שוב 'הגפן', באנו לספק נוסף. שלדעת רבים אם צריך לברך 'הגפן', כבר לא מברכים 'הטוב והמטיב'. ואמנם לדעת המ"א והגר"ז, יברך על השני 'הגפן' ו'הטוב והמטיב' (ע' מ"ב קעה, ב, שעה"צ ב-ג), אולם לדעת רוב הפוסקים, ומהם: העיטור, בית יהודה א, מט, ברכ"י, ערוה"ש ח, כיוון שמברך על השני 'הגפן' אינו מברך 'הטוב והמטיב'.מהירושלמי שהוזכר בהערה 7 ברור שמברכים 'הטוב והמטיב' על כל יין נוסף, ומשמע מהירושלמי ומהראשונים שאין בזה שום תנאי, וכ"כ דעת תורה וכך משמע משכנה"ג. אמנם כתב בא"ר ו, שטוב שיסיר את היין השלישי בעת שהוא מברך על השני. וכתב בפמ"ג מש"ז ג, שמסתבר שצריך להסיר את היין השלישי, שאם לא כן, ברכת 'הטוב והמטיב' שעל היין השני תפטור גם את השלישי. וכך כתב במ"ב יד. והגר"ז סדבה"נ יב, יז, מחמיר יותר. ומ"מ בדיעבד אם לא הסירו, אפשר לברך על היין השלישי 'הטוב והמטיב', שכן הראשונים והאחרונים לא הזכירו כלל שצריך להסירו מהשולחן. לדעת המ"א והמ"ב טו, ברכת 'הטוב והמטיב' היא רק כאשר שני השותים שותפים ביין, ולכן כאשר אדם מארח את חבירו, מוטב שיתן לו רשות למזוג מהבקבוק כפי שירצה; או שיחשוב בליבו, שגם לאחר שימזוג לכוסו של האורח, עדיין הוא שותף עם האורח ביין שבכוסו, וכך לכל הדעות יוכלו לברך 'הטוב והמטיב' (שעה"צ טו). אולם בדיעבד אם לא חשב על כך, נראה שיוכלו לברך 'הטוב והמטיב', כי עיקר הברכה על השמחה שבשתייה המשותפת, כפי שכתב הב"י וכך משמע מסתימת דברי הראשונים, וכך דעת רבים מהאחרונים (פרח שושן א, יב, נהר שלום רכא, סדבה"נ יב, יג), וכך משמע מדברי מרן הרב קוק במשפט כהן קכד ע' רעד. ועיין בברכ"ה ח"ד ב, ע, שביסס דעה זו.ויש שהחמירו שישתו 'כמלא לוגמיו' מכל יין (א"א בוטשאטש, אול"צ ח"ב יב, ח). ויש שהחמירו שצריך לשתות מכל יין שיעור 'רביעית' לפחות (דעת תורה, כה"ח י), אולם כל הראשונים לא כתבו בזה שיעור, ומשמע שגם על טעימה מברכים. וכן כתבו רוב האחרונים (מהר"י הלוי, חסד לאברהם, קצוה"ש, ברכת יוסף ידיד). וכ"כ ביבי"א ח, כג, טז, ושמש ומגן ג, פח, ג. וכך הלכה.

והרוצה להדר ישתה 'כמלא לוגמיו', ואם ישתה רביעית ברציפות, יוכל לברך ברכה אחרונה בלא ספק (עיין להלן י, י). לגבי מיץ ענבים, נחלקו אם נחשב יין, עיין ב'וזאת הברכה' ע' 172. ומסתבר שאין להחשיבו לברכה זו, כי אינו משמח. בנוסף לכך, מספק יש לחוש לדעת המחמירים.ואם כבר שתה מהיין השני בלא שבירך 'הטוב והמטיב', אם הוא מתכוון להמשיך לשתות ממנו - יברך (מ"ב קעה, טו)

ח – ברכת הפירות ושהכל

א – פירות העץ והאדמה

על פירות האילן מברכים "בורא פרי העץ", ועל פירות הארץ מברכים "בורא פרי האדמה". לדוגמא, על ענבים, רימונים, תפוחים, אגסים, אגוזים ושקדים - מברכים 'העץ'; ועל תירס, עדשים, אפונה, עגבניות ומלפפונים - מברכים 'האדמה'.

פרי האדמה גדל במהירות. תוך חודשים ספורים מעת זריעתו או שתילתו הוא נותן פרי, וכוח האדמה הפשוט ניכר בו יותר. לעומתו פרי העץ עובר תהליך מורכב, בשנים הראשונות העץ צריך לצמוח ולהתעצב, אח"כ בתהליך ארוך יחסית יקלוט מזון מהאדמה, יעכל אותו ויצמיח את פירותיו. אפשר לומר שפרי האדמה מבטא בסיסיות ופשטות, ואילו פרי העץ מבטא שכלול ומורכבות, ובדרך כלל גם טעמו עמוק ועשיר יותר.

העץ דומה לאדם, שניהם צריכים לעבור תהליך ממושך עד שיגיעו לבשלות, אבל אח"כ פירותיהם משובחים יותר. וכמו העץ, שפירות שלוש השנים הראשונות שלו אסורים באכילה מדין ערלה, כך גם האדם, צריך ללמוד תורה ולהתחנך למצוות לפני שיתחיל לפעול בעולם.

מתחילה ראוי היה לו לאדם לאכול פירות אילן בלבד, שנאמר (בראשית ב, טז): "מִכֹּל עֵץ הַגָּן אָכֹל תֹּאכֵל". ואף הדגן שהוא עיקר מאכלו של אדם, היה צומח על עץ. ולדעת רבי יהודה, עץ הדעת חיטה היה (ברכות מ, א). לעומת זאת, בעלי החיים היו אמורים לאכול פירות אדמה ועשבים. ואחר החטא, נפל האדם ממדרגתו, וכדי לתקן את עצמו הוא נזקק לפירות האדמה, לתיקונים פשוטים ובסיסיים יותר. ואף הדגן נפל עמו ונעשה עשב. ועל האדם הוטל לטרוח ולהתייגע כדי להפיק את מזונו מן האדמה, לחרוש, לזרוע, לקצור, לטחון, ללוש ולאפות, שנאמר (בראשית ג, יט): "בְּזֵעַת אַפֶּיךָ תֹּאכַל לֶחֶם עַד שׁוּבְךָ אֶל הָאֲדָמָה". ביגיעה זו האדם מתקן את מידותיו הרעות, ובתהליך ארוך וממושך מכין את עצמו ואת העולם לגאולה.

ואף שעיקר מזונו של האדם עתה מפירות האדמה, עדיין יש חשיבות עצומה לפירות האילן, שהם מרוממים ומשביחים את איכות חייו, ומקשרים אותו אל מדרגה גבוהה יותר. ולעתיד לבוא, לאחר שהעולם יתוקן, יחזור מאכלו של האדם להיות פרי עץ, ולא יהיה בו טורח לזורעו כל שנה, וכפי שאמרו חכמים (כתובות קיא, ב): "עתידה חטה שתתמר כדקל... שמא תאמר יש צער לקוצרה (מפני גובהו של הדקל)... הקב"ה מביא רוח מבית גנזיו ומנשבה עליה ומשירה את סלתה, ואדם יוצא לשדה ומביא מלא פיסת ידו, וממנה פרנסתו ופרנסת אנשי ביתו". ועל ארץ ישראל אמרו: "עתידה ארץ ישראל שתוציא גלוסקאות (עוגות מוכנות) וכלי מילת (בגדים נאים)". (עיין פרי צדיק ט"ו בשבט א).

הרי שיש מעלה מיוחדת לפרי העץ, וגם לפרי האדמה חשיבות משלו, ועל כל אחד מהם צריך להודות לה' בנוסח הברכה המיוחד לו. ועל ידי הברכה, מעלתו הפנימית של הפרי יוצאת אל הפועל, והניצוץ הקדוש שבו מתגלה ומוסיף ברכה לחייו של האדם.

ב – בין פרי אדמה לפרי עץ

טעה ובירך על פרי אילן 'בורא פרי האדמה', יצא ידי חובה, מפני שגם האילן גדל מן האדמה ונמצא שלא שיקר בברכתו. אבל אם טעה ובירך על פרי אדמה 'בורא פרי העץ', לא יצא, מפני שפרי האדמה לא גדל על העץ, ונמצא שלא אמר ברכה ראויה, ועליו לחזור ולברך 'האדמה'. ולכן על כל פרי שישנו ספק אם הוא פרי אדמה או עץ, מברכים 'האדמה' (שו"ע רו, א).

לעץ יש גזע שמתקיים שנים רבות, וממנו צומחים ענפים ועליהם פירות. ואפילו אם הוא נמוך ונקרא בפינו שיח, כיוון שגזעו מתקיים משנה לשנה הוא נחשב כעץ. למשל, על אוכמניות ופטל הגדלים על שיחים שגזעם וענפיהם מתקיימים במשך שנים מברכים 'העץ'. וצמח שצריכים לזורעו או לשותלו בכל שנה, ברור שעל פירותיו מברכים 'האדמה'.

לגבי צמחים רב-שנתיים כדוגמת בננות ואננס, נתעורר ספק. מצד אחד בסוף כל עונה גזעם נובל לחלוטין כפירות האדמה, ומצד שני, אין צריכים לזורעם בכל שנה כי הם צומחים מחדש מתוך שורשיהם, והם גם מתנשאים לגובה של ארבעה מטרים כעצים. לדעת הרא"ש, כיוון ששורשיהם מתקיימים משנה לשנה, ברכתם 'העץ'. ולדעת הגאונים, כיוון שגזעם אינו מתקיים, ברכתם 'האדמה', וכן נפסק להלכה (שו"ע רג, ב-ג). ואפילו לגבי פפאיה התעורר ספק, שאמנם גזע הפפאיה מתקיים כמה שנים, אבל הוא חלול כדוגמת גבעול עבה, וכבר בשנתו הראשונה הוא נותן פרי כמו ירק. וכיוון שיש בזה ספק, גם על פרי הפפאיה מברכים 'האדמה'.[1][1]. יסוד הסוגיה בברכות מ, ב: "היכא דכי שקלת ליה לפירי ליתיה לגווזא דהדר מפיק - לא מברכינן עליה בורא פרי העץ אלא בורא פרי האדמה". והשאלה מהו גווזא. לרא"ש הוא שורש, ולגאונים גזע, ויש שהבינו מרש"י שאפילו הענפים צריכים להישאר משנה לשנה (ערוה"ש רג, ג). ועיין בבירור הלכה שם. וכיוון שהדין שנוי במחלוקת, אם טעה ובירך על בננה 'העץ', כדי שלא תהיה ברכתו ודאי לבטלה, יטעם מעט, ולדעת הרא"ש נמצא שבירך כראוי. אלא טוב שלא יאכל הרבה, מפני שלדעת רוה"פ לא יצא בברכתו ונמצא אוכל בלא ברכה (מ"ב רג, ג). כשיש לפניו מין מסופק כבננה ומין עץ, כתבו א"ר ורב פעלים ב, כז, שיברך קודם על המסופק 'האדמה' ואח"כ 'העץ', שאם לא כן יש חשש שבברכת העץ יפטור את המין המסופק. אמנם גם אם בירך קודם 'העץ', לא פטר את הפרי המסופק כי לא התכוון לכך. וע' ביבי"א ח, כו, וברכ"ה ח"ג ט, ז. וכן מבואר להלן סוף הערה 13.

ג – על מה מברכים 'שהכל'

על מאכלים שאין גידולם מן הארץ, כגון בשר בהמה, חיה, עוף ודגים, וכן על ביצים, חלב וגבינה, תקנו חכמים לברך "שהכל נהיה בדברו". וכן על פטריות מברכים 'שהכל', ואף שהן נראות כפירות האדמה, כיוון שאינן יונקות את מזונן מן האדמה, ברכתן 'שהכל' (שו"ע רד, א).

וכן על פירות בר ועלים שראויים לאכילה בשעת הדחק מברכים 'שהכל', ואף שגדלו על עץ או מהאדמה, כיוון שאין נוטעים מינים אלו כדי לאוכלם, אין להם חשיבות של פרי, וברכתם 'שהכל' (כמבואר להלן בהלכה ו).

וכן על מיצי פירות, כגון מיץ תפוזים ותפוחים, מברכים 'שהכל', ואף שהמיץ יצא מהפרי, כיוון שנשתנה כל כך עד שהמאכל הפך למשקה, ברכתו 'שהכל' (כמבואר להלן בהלכה יג). וכן על שֵׁכר הנעשה משעורים, או קפה ותה שטעמם נוצר מצמחים או פירות, הואיל ונעשו משקים, ברכתם 'שהכל' (כמבואר להלן טו).

וכן האוכל מאכלים שנתקלקלו אבל עדיין ראויים לאכילה בשעת הדחק, כמו למשל פת שהתעפשה, ותבשיל שנשתנתה צורתו ונתקלקל, מברך 'שהכל'. אבל אם התקלקלו לגמרי עד שאינם ראויים למאכל אדם, אין מברכים עליהם (שו"ע רד, א; מ"ב א-ב).

וכן פירות שרגילים לאוכלם כשהם מבושלים, כגון קישואים, דלעת וסלק, אם אכלם חיים - מברך 'שהכל' (שו"ע רה, א, להלן יב).

ככלל אפשר לומר שברכת 'שהכל' נתקנה לשני סוגי מאכלים, האחד, מאכל שאינו חשוב כל כך, כדוגמת מאכלים שהתקלקלו וראויים לאכילה בדוחק, או מאכלים שהפכו למשקה, או גידולים שאינם חשובים כל כך, כמו פטריות ופירות בר. והשני, מאכלים שמקורם מן החי - בשר, מוצרי חלב וביצים.

ד – משמעות ברכת 'שהכל'

כיוון שיש בברכת 'שהכל' שבח כללי, היא יכולה לפטור את כל מיני המאכלים, שאם טעה ובירך 'שהכל' על פרי עץ או פרי אדמה, ואף על לחם או מזונות או יין - יצא ידי חובה. אלא שלכתחילה יש לברך על כל מין ומין את ברכתו הראויה. ורק כשיש ספק לגבי מאכל מסוים אם ברכתו 'שהכל' או ברכה אחרת, כדי לצאת מהספק מברכים 'שהכל' (שו"ע רד, יג; רו, א).

וכאשר יש ספק לגבי פרי, אם ברכתו 'העץ' או 'האדמה', מברכים 'האדמה' (לעיל הלכה ב). ואף שגם אם נברך עליו 'שהכל' נצא ידי חובה, עדיף לברך 'האדמה' שהיא ברכה מבוררת יותר, שיש בה ביטוי לכך שמדובר בפרי.

וכל מה שלמדנו שבמקום ספק מברכים 'שהכל' או 'האדמה', הוא רק במקום שאין את מי לשאול, או שזה ספק שלא הוכרע להלכה. אבל כאשר אפשר לשאול חכם, מה הברכה הראויה, אסור לברך מספק 'שהכל' או 'האדמה', אלא חובה לברר איזו ברכה צריך לברך (שועה"ר רב, כד; מ"ב רב, פד).

ככלל יש עדיפות לומר ברכה מיוחדת לכל סוג של מאכל, שכל סוג מאכל מעניק לאדם תועלת והנאה ייחודית, ואם יברך על כל הסוגים באופן אחיד וסתמי, לא יתן ביטוי לשפע הברכה שהשפיע ה' לעולם. ומנגד, אם יברך על אפרסק ברכה משלו ועל תפוז ברכה משלו, וכך על כל מין ומין, לא יעמוד על המגמה הכללית של הקב"ה בעולמו, אלא ישקע בתוך פרטי הפרטים שבעולם המגושם. על ידי תקנת הברכות לסוגים השונים של המאכלים, יש מצד אחד ביטוי להתפרטות של הברכה האלוקית ומצד שני ביטוי למגמה הכללית. ברכת 'שהכל' היא הברכה שנותרה כמייצגת את העניין הכללי. מצד אחד היא אינה מבוררת, ולכן מעלתה פחותה, וכל אימת שאפשר, צריך לברך ברכה מבוררת. אולם מצד שני היא מבטאת את הרעיון הכללי "שהכל נהיה בדברו". ודווקא בה ישנו דגש על המקור הרוחני של הבריאה, שעל ידי דיבור ברא הקב"ה את עולמו, שככל שנפגשים יותר עם הצד הכללי, האחדותי, שבבריאה - כך עומדים יותר על השורש הרוחני של הבריאה.

ה – קליפות וגרעיני הפירות

מפני חשיבותם של פירות העץ ופירות האדמה תקנו להם חכמים ברכות מיוחדות, אבל על העלים והגבעולים שבאותם המינים, לא תקנו את ברכת הפירות. ואם הם ראויים לאכילה ויש מי שרוצה לאוכלם - יברך 'שהכל'. למשל, על גבעולים רכים שבגפן, שנקראים לולבי גפנים, וכן על גבעולי תבואה - מברכים 'שהכל' (שו"ע רד, א).[2][2]. הכלל הוא שכל מה שרגילים לאוכלו ונוטעים את העץ גם למענו, אם הוא אינו שייך לעיקר הפרי, ירד ממדרגת ברכת העץ לברכת האדמה, וכפי שלמדנו לגבי התמרות והקליפות של הצלף (ברכות לו, א, שו"ע רב, ו). ואם הוא דבר שלא חושבים עליו בעת הנטיעה, למרות שניתן לאוכלו, ברכתו 'שהכל'. ולגבי אגוז קשיו שגדל על עץ, רצו לומר בתחילה שברכתו 'האדמה', מפני שאגוז הקשיו גדל בקצה הפרי של אותו העץ, וכיוון שאינו עיקר הפרי, ברכתו 'האדמה'. אלא שבאמת עיקר גידולו של העץ הוא בשביל אגוז הקשיו, ולכן מברכים עליו 'העץ', וכ"כ באול"צ ח"ב מו, לו. על קורא, שנקרא כיום לבבות דקל, שגדל בראש דקלים שנקראים פלמיטו, מברכים 'שהכל', מפני שאין האילן ניטע עבורו. ולהיפך, כשחותכים אותו גורמים לפגיעה בצמיחתו (שו"ע רד, א, מ"ב ט). אולם ב'וזאת הברכה' בירור לו, הביא תשובה שכיום נוטעים את הפלמיטו בשביל הקורא, ומחירו גבוה, והוא יותר חשוב מהאגוזים שגדלים עליו. ואע"פ שבשבילו נוטעים את העץ, אין ברכתו 'העץ', מפני שאינו פרי, וכשחותכים אותו הצמח מת. ולכן ברכתו 'האדמה'. ולמעשה, הבוחר יבחר, שבשני הנוסחים יוצאים.

קליפות פרי שרגילים לאוכלן עם הפרי, כמו קליפת תפוחים, אגסים ומלפפונים, נחשבות כחלק בלתי נפרד מהפרי, ולכן גם מי שאוכלן לבדן, מברך עליהן את ברכת הפרי. על קליפות מלפפונים 'האדמה', ועל קליפות תפוחים ואגסים 'העץ'. אבל על קליפות שאין רגילים לאכול, כמו קליפות תפוזים, אם המתיקו אותן על ידי סוכר או שוקולד, מברכים 'שהכל', שהואיל ורגילים לזורקן, אינן נחשבות חלק מהפרי (מ"ב רב, לט).

האוכל שרביטים לחים של קטניות, כמו תרמילי שעועית ירוקה. אם אוכלם עם השעועית, מברך על השעועית 'האדמה' ופוטר את התרמיל. ואם אוכל את התרמיל לבדו - יברך 'שהכל' (מ"ב רד, ט).

על גרעיני פירות שראויים לאכילה מברכים 'שהכל', מפני שאין הם עיקר הפרי. אבל כאשר הם נאכלים יחד עם הפרי, הרי הם טפלים לפרי וברכת הפרי פוטרתם.

אבל על גרעינים שחורים של חמניות מברכים 'האדמה', מפני שהם עיקר הפרי. וכן על גרעיני דלעת (לבנים), ועל גרעיני אבטיח - מברכים 'האדמה', מפני שמגדלים אותם מזנים מיוחדים שבשרם מועט וגרעיניהם מרובים, ועיקר שתילתם לצורך הגרעינים, וכיוון שהם עיקר הפרי, ברכתם 'האדמה' (ע' שו"ע רב, ג, ומ"ב שם).

ו – פירות בוסר ובר וקנה סוכר

פירות שטעמם חמוץ אך אפשר לאוכלם בשעת הדחק - אם גדלו והבשילו כדרכם - מברכים עליהם את ברכתם. ואם טעמם חמוץ כי הם עדיין בוסר - נחלקו הפוסקים אם אפשר לברך עליהם את ברכתם, ולכן מוטב לברך עליהם 'שהכל'.

על פירות הגדלים בעצי סרק שאינם טעימים כל כך, כמו תפוחים קטנים ואגסים קטנים הגדלים על עצי בר, אע"פ שהם ראויים לאכילה בשעת הדחק, כיוון שלא ניטעו לשם כך, אין להם חשיבות והאוכלם

מברך 'שהכל'. ואף אם בישלם ונעשו טעימים, כיוון שלא ניטעו כדי לגדל פירות, אין לפירותיהם חשיבות, וברכתם 'שהכל' (שו"ע רג, ד-ה). וכן על גבעולים שיש להם טעם מסוים והם גדלים בר, מברכים 'שהכל' (שו"ע רד, א). אבל על פירות טעימים, אפילו שגדלו על עצי בר, מברכים 'העץ' (מ"ב רג, ה; רד, יח-יט). לפיכך, על פרי הצבר (סברס) שהוא טעים, מברכים 'העץ' (כה"ח רב, ו). וכן על אגוזים טעימים שגדלים על עצי בר, מברכים 'העץ'.

על מציצת קנה סוכר מברכים 'שהכל', ואף שהקנים גדלים מהאדמה, ולכן יש סוברים שברכתם 'האדמה', מכל מקום כיוון שאין אוכלים את הקנים עצמם אלא רק מוצצים מהם טעם, ברכתם 'שהכל' (שו"ע רב, טו, מ"ב עו).

ז – ירקות ופירות הגדלים בעציץ ובמים

על פרי אדמה שגדל בעציץ שאינו נקוב, אע"פ ששורשיו אינם מתחברים לאדמה, כיוון שבעציץ עצמו יש אדמה, מברכים על הפירות הגדלים בו 'האדמה'.

ועל צמחים שגדלים במים, נחלקו פוסקי זמננו. יש אומרים, שהואיל ושורשיהם אינם מחלחלים באדמה, ספק אם הם נחשבים פרי אדמה, ועדיף לברך עליהם 'שהכל' (הרב אויערבאך). ויש אומרים, שהואיל ומקורו של הצמח מזרעים שגדלו באדמה, וגם רגילים לגדל מין זה באדמה, ברכתו 'האדמה' (אול"צ ח"ב יד, יג; שבט הלוי א, רה). למעשה, כאשר ישנו ספק על פירות מסוימים אם גדלו באדמה או במים, יברכו 'האדמה', ורק אם ידוע שגדלו במים, מחמת הספק עדיף לברך 'שהכל' (יחו"ד ו, יב).

וכן על נבטים, שידוע שגדלים על מים, כיוון שנחלקו בזה האחרונים, האוכלם לבדם מוטב שיברך 'שהכל'.

ח – פירות חתוכים ומרוסקים

פירות שנחתכו או נתמעכו, ברכתם נשארה כבראשונה. למשל, החותך ירקות לסלט, מברך 'האדמה', ואף המרסק גזר בפומפיה, מברך 'האדמה'. ואם עשה כן בתפוחי עץ, מברך 'העץ'. וכן הממעך בננה - מברך עליה 'האדמה'.

ואם הפרי רוסק לגמרי עד שלא ניכר איזה פרי הוא, נחלקו הפוסקים אם נשתנתה ברכתו. יש אומרים, שלמרות שצורת הפרי נשתנתה לגמרי, כיוון שבפועל הפרי שהיה הוא שנשאר, נשארה לו ברכתו הראשונה (רמב"ם). ויש אומרים, שכיוון שהשתנה מאוד עד שצורתו הראשונה כבר אינה ניכרת עליו, איבד את ברכתו, ומברכים עליו 'שהכל' (תרומת הדשן). וכך נוהגים למעשה.

לסיכום, אם הפרי רוסק לגמרי ברכתו 'שהכל', ואם לא רוסק לגמרי ברכתו כבראשונה. אלא שהואיל והדין תלוי בדעתם של בני אדם, יש יוצאים מהכלל, כי לפעמים למרות שנתרסק לגמרי, כיוון שהוא פרי שרגילים תמיד לרסקו, גם אחר ריסוקו הוא עדיין נחשב כפרי בעיני האנשים, וממילא מברכים עליו את ברכת הפרי. ופעמים שהפרי לא נתרסק לגמרי, אבל בעיני האנשים נשתנה מאוד, ולכן אף שלא נתרסק לגמרי - ברכתו 'שהכל'. [3][3]. יסוד הסוגיה בברכות לח, א, בדין טרימא - תמרים שנמעכו שברכתם 'העץ' (ועיין בבירור הלכה שם). לדעת תה"ד כט ועוד ראשונים, אם נתרסקו ברכתם 'שהכל', ולדעת הרמב"ם ועוד ראשונים, גם כשנתרסקו לגמרי ברכתם 'העץ', ורק כשנעשו כנוזלים, ששותים אותם מרוב ריסוק, ברכתם 'שהכל'. ויש בזה עוד גווני דעות בהגדרת ריסוק גמור ולא גמור, וי"א שאין כאן מחלוקת (ט"ז,

ערוה"ש), וכתבתי את הדעות העיקריות. דין ירקות חתוכים מבואר בברכות לט, א, שעדיין ברכתם 'האדמה'. ולכאורה יש סיוע לרמב"ם מברכות לו, ב, מדין הומלתא, שהוא בשמים כתושים בדבש, שברכתו כבראשונה 'האדמה' (וכ"כ בשו"ע רג, ז). אולם תה"ד ודעימיה מבארים, שהואיל ודרך אכילתם בריסוק, הריסוק אינו משנה את ברכתם. וכ"כ מ"ב רב, מד, ובאו"ה רג, ו. ונראה לענ"ד ששורש מחלוקתם הוא, שלדעת הרמב"ם, בכל מקרה, ריסוק אינו משנה את מהות הפרי, וברכתו נשארת כבראשונה. אולם לתה"ד ודעימיה, הכל תלוי בדעת בני אדם, ובדרך כלל, לאחר ריסוק גמור הרסק כבר אינו נחשב פרי אלא מאכל חדש, ולכן ברכתו 'שהכל'. אבל אם הוא פרי שדרך אכילתו בריסוק, וגם אחר שנתרסק לגמרי ונשתנתה צורתו מחשיבים אותו כפרי - ברכתו כבראשונה, כי לא הריסוק קובע אלא דעתם של בני אדם. (ועיין בבאו"ה רב, טו, שברכת הסוכר עפ"י מה שניכר לעין).ואף שהשו"ע רב, ז, פסק כרמב"ם, שבכל ריסוק הברכה נשארת כבראשונה, ונראה שכך דעת רוב הראשונים. מ"מ נהגו ישראל כדעת תה"ד, שאם הריסוק שינה את צורת הפרי, מברכים עליו 'שהכל', שכך היא דעתם של בני אדם. ואולי גם חששו לטעות בברכה, שאם המאכל השתנה מאוד, אין ידיעה ודאית ממה הוא מורכב, ולכן נהגו לברך עליו 'שהכל'. וכ"כ הרמ"א רב, ז, שטוב לחשוש לדעת תה"ד. וכ"כ למעשה רוב האחרונים. ונחלקו עד היכן ראוי לחשוש בריסוק: למ"א ועוד אחרונים, רק בריסוק גמור שמשנה את צורתו לגמרי מברכים 'שהכל', ולכנה"ג ועוד אחרונים, גם בריסוק גמור שאינו משנה את צורתו לגמרי מברכים 'שהכל'. והכריע במ"ב רב, מב, ובאו"ה ד"ה 'תמרים' כדעת המ"א. מפני שיש לצרף את דעת הרמב"ם שמעיקר הדין אפשר היה לפסוק כמותו, ולכן כשלא נשתנתה כל כך צורתו מברכים עליו כבראשונה 'העץ' או 'האדמה'. וכן המנהג לספרדים ואשכנזים. ואמנם ביבי"א ז, כט, פסק כשו"ע. אבל הרבה מגדולי הפוסקים הספרדים הורו כתה"ד והרמ"א, וכ"כ ברב פעלים ב, כח; כה"ח רב, נז; אול"צ יד, ב.בפס"ת רב, טו, סיכם מדברי האחרונים כמה כללים: א' שאם נתבשל ונתרסק ברכתו 'שהכל' (ממ"א). ב' שאם עירב בהם עוד מין ברכתם 'שהכל' (מפמ"ג). ג' שאם נתרסק בכלי מיוחד לריסוק ברכתו 'שהכל' (מנהר שלום). עוד הוסיף שם כמה כללים. אבל כפי שכתבתי שיטת תה"ד (שכך מנהגנו), לילך אחר דעת בני אדם, שאם הרסק הזה נתפס כאותו הפרי, ברכתו כבראשונה, ואם כבר לא נתפס כפרי, כי השתנה מאוד, ברכתו 'שהכל'. וכל הגדרים והכללים שקבעו האחרונים נועדו לסייע להכרעה, אבל אינם משנים את היסוד, שהכל תלוי בדעת בני אדם. וכיוון שהדבר תלוי בדעת בני אדם רבו בזה הדעות, כי יש מצבים גבוליים. ואם נבדוק את מנהגנו בכל הברכות על פירות מרוסקים, נמצא ששום כלל אינו עומד לבדו במבחן הברכות שאנו נוהגים לברך. ולעיתים נראה שישנה מחלוקת בין האחרונים, ובאמת דיברו על מקומות שונים והרגלי אכילה שונים. לפיכך עלינו ללכת לפי המקובל על דעת רוב בני האדם וכך בפועל פסקו רוה"פ.

בהלכות הבאות נמשיך לברר דין זה, אולם תחילה נקדים כי למעשה, אין בזה כל כך חשש טעות, מפני שאם בירך על פירות שנתרסקו לגמרי 'העץ' - יצא, שלא שיקר בברכתו, כי אכן רסק זה הוא תוצר של פרי העץ. וכן אם בירך על פירות שלא נתרסקו לגמרי 'שהכל' - יצא, שכן להלכה אפילו אם בירך על פרי שלם 'שהכל' - יצא (שו"ע רו, א; מ"ב ג). לפיכך, אין לחשוש כל כך בשאלות אלה, ובמקום של ספק יכול המברך לבחון בעצמו, אם ניכר עדיין על הרסק שם הפרי הראשון, יברך כברכתו הראשונה, ואם נשתנה מאוד - יברך 'שהכל'.[4][4]. למדנו בשו"ע רו, א, שעל כל המינים אם בירך 'שהכל' יצא. וכן להיפך, אם בירך על פרי שנתרסק מאוד עד שנשתנתה צורתו לגמרי 'העץ' - יצא, מפני שאין בדבריו שקר, וכפי שכתב בדומה לזה המ"א רו, א, והסכימו עמו רוב ככל האחרונים, ומהם ברכ"י רו, ב, ח"א נא, יב, מ"ב רו, ג. והרחיב בזה ביבי"א ח"ז כט, ט, ושארית יוסף ח"ג ע' שכא. ואף שיש שחלקו על זה, הלכה כרוב. מה עוד שלדעת הרמב"ם ודעימיה, בכל עניין ברכתו כבראשונה. לפיכך, במקום שהדין אינו ידוע, יכול המברך

להכריע על פי הנראה לעיניו.ובמקום שהאדם נותר בספק שקול - יברך 'שהכל', וכפי שכתב הרמ"א רב, ז, וכ"כ הב"י רב, טו, לגבי ברכת הסוכר, וכן דעת רוב האחרונים. והטעם, מפני שברכת 'שהכל' לפי פשטה יכולה לחול על כל המינים, ואילו ברכת 'העץ' רק לפי הדרש תחול על מין שהשתנה. (ושלא כפי שכתב ביבי"א, שהלכה כרמב"ם ועדיף לברך ברכה מבוררת). והרוצים להדר ולהימנע מהספק, יברכו על פרי בלא ספקות, ויכוונו לפטור בברכתו את הרסק, וכ"כ רב פעלים ב, כח, ועיין בפס"ת רב, 85. (ויש מדקדקים לברך תחילה גם על פרי וגם על מאכל שברכתו 'שהכל' ומתכוונים בברכת שניהם לפטור את הרסק).

ט – פירות שלא התרסקו לגמרי ונשארה ברכתם

על תמרים שנמעכו ונעשו כעיסה, מברכים 'העץ', ולבסוף ברכה אחת מעין שלוש. שהואיל ולא נתרסקו לגמרי, לא איבדו את צורתם ותוארם לגמרי, ולכן נשארה ברכתם כבראשונה.[5][5]. כ"כ במ"ב רב, מב, ויבי"א ח"ז כ, אותיות ד, י, יד. ואם הריסוק שינה לגמרי את תוארו וצורתו של פרי משבעת המינים, עד שלא ניכר איזה פרי הוא, אף שבתחילה נפסק שיברך 'שהכל', מ"מ אם אכל ממנו כשיעור 'זית' מתעורר ספק לגבי ברכה אחרונה, שלרמב"ם ברכתו 'מעין שלוש' - 'על העץ', ולתה"ד ברכתו 'בורא נפשות'. ולהלכה כתב במ"ב רב, מב, שיברך 'על העץ', מפני שכדעת הרמב"ם סוברים רוב הראשונים, ורק מחמת הספק כתבו רוב האחרונים כתה"ד. ואמנם כתב בכה"ח נז, שיברך 'בורא נפשות', אולם כיוון שלרוה"פ אם יברך 'בורא נפשות' יברך לבטלה, יש לילך אחר הרוב, וכדברי המ"ב (עיין להלן י, ד, 5). וכ"כ באג"מ יו"ד ח"ב כה, שאף שבתחילה בירך 'שהכל' בסוף יברך 'על העץ'. ונ"ל שאין בזה סתירה, שכן דין ברכה ראשונה תלוי יותר בדעת בני אדם, ואילו ברכה אחרונה תלויה יותר במציאות, שאנו מודים על מה שכבר אכלנו ונמצא במעיים. וכן מצינו כיוצא בזה באורז, שבתחילה מברכים 'מזונות' ובסוף 'בורא נפשות'.

על אבוקדו שנמעך, הואיל ולא התרסק לגמרי והמרקם המיוחד שלו נשאר, מברכים 'העץ'. ואפילו אם הוסיפו לו בצל ולימון לטעם, הואיל ולא נשתנה כל כך, והכל מתייחסים אליו כאל אבוקדו, ברכתו 'העץ'.

על סלט חצילים העשוי מחצילים מעוכים עם מיונז, כיוון שאין מרסקים אותו לגמרי, אם רצה לאכול ממנו לבדו, מברך 'האדמה'.

על לביבות (לאטקעס) מתפוח אדמה מגורד (במגרדת), כיוון שתפוח האדמה לא רוסק לגמרי, מברכים 'האדמה'. אבל על לביבות מקמח תפוחי אדמה, כיוון שרוסק לגמרי, ולא ידוע כל כך ממה נעשה, מברכים 'שהכל'. וכן על קוגל מתפוחי אדמה, אם ניכרות בו חתיכות תפוחי אדמה, מברכים 'האדמה', ואם אינן ניכרות - 'שהכל'.

לעיתים מחתכים פרי לפרוסות ומשנים את צורתו על ידי ייבוש או טיגון, כגון פרוסות דקות של תפוח עץ מיובש, וכיוון שהפרי לא עבר ריסוק, אין ברכתו משתנה.[6][6]. על 'לדר' העשוי ממשמש שנמעך ורוסק לגמרי, ובנוסף לכך עירבו בו טעמים נוספים ששינו את טעמו, מברכים 'שהכל' (רב פעלים ב, כח). וכ"כ בילקוט יוסף ח"ג רג, טו, אבל הוסיף שהמברך 'העץ' לא הפסיד. עי"ש.

י – פירות שנתרסקו לגמרי וברכתם 'שהכל'

על מְחִית פירות שרוסקו במכונה (שרגילים להאכיל לתינוקות), מברכים 'שהכל', שהואיל ועברו ריסוק גמור ששינה את צורתם, נשתנתה ברכתם. ואם נותרו בתוך הרסק חתיכות פרי, הרי שלא נתרסק לגמרי, ומברכים על חתיכות הפרי 'העץ' ופוטרים בכך את כל הרסק (בא"ח פנחס יב).

על ריבה רגילה שאין בה חתיכות פרי, אף שידוע שנעשתה מפירות, מברכים 'שהכל'. ואם נותרו בה חתיכות פרי (קונפיטורה), מברכים על חתיכות הפרי 'העץ' ופוטרים את השאר.

על רסק עגבניות מברכים 'שהכל', הואיל והתרסקו לגמרי. ואף שכיום הרבה מאוד עגבניות מיועדות לרסק, כיוון שעיקר ייעודו של רסק העגבניות להטעמת תבשילים, אין לו חשיבות עצמית, וכיוון שהשתנה לגמרי, האוכלו מברך 'שהכל'.

על במבה מברכים 'שהכל', ואף שנעשית מקמח תירס וחמאת בוטנים, כיוון שרוסקו לגמרי, ברכתו 'שהכל'. וכן על מרציפן העשוי משקדים מרוסקים מברכים 'שהכל'.

על חלווה או טחינה מברכים 'שהכל', שהואיל וגרעיני השומשום נטחנו לגמרי ואיבדו את צורתם הראשונה ואת שמם, איבדו גם את ברכתם.[7][7]. כאשר פרי נטחן ואח"כ יצרו ממנו מאכל אחר, דוגמת קטניות שנטחנו ונאפו לפת, אפילו לשו"ע רח, ח, שפוסק כרמב"ם, מברכים 'שהכל'. וכן הדין לגבי במבה וחלווה שנטחנו בתחילה ונתגבשו שוב כמאכל חדש (ברכ"ה ח"ג ז, לב. שעה"ב כג, 221, 523).

אבל על ממתק העשוי משומשום וסוכר ודבש, מברכים 'האדמה', הואיל ורובו משומשום שלא רוסק ולא השתנה.

יא - סוכר, מוצרי סויה ושוקולד - 'שהכל'

על סוכר, בין אם נעשה מקני סוכר ובין אם נעשה מסלק סוכר, נוהגים לברך 'שהכל'. ואמנם נחלקו בזה גדולי הראשונים, ולדעת רבים, כיוון שעיקר ייעודם של קני הסוכר וסלק הסוכר לעשיית סוכר, ברכת הסוכר 'האדמה'. אולם למעשה נוהגים לברך עליו 'שהכל', וזאת משום שהסוכר נשתנה כל כך, עד שאין ניכר כלל שנוצר מפרי אדמה או מקני סוכר. וכבר למדנו שבדיני ברכות הולכים אחר דעתם של בני אדם (שו"ע רב, טו, מ"ב עו, באו"ה שם).

וכן על שניצלים וקציצות ונקניקים שנוצרו מסויה נוהגים לברך 'שהכל'. ולכאורה היה ראוי לברך עליהם 'האדמה', שכן הם נעשים מפולי סויה שרוב גידולם לשם טחינה ועשיית מאכלים. אלא שהואיל ונטחנו ולא ניכר עליהם כלל שבאו מן הצומח, והם נראים יותר כמוצרי בשר, לפיכך נוהגים לברך עליהם 'שהכל'. ומאותה סיבה מברכים על גבינת סויה 'שהכל'.

וכן על שוקולד נוהגים לברך 'שהכל'. ואמנם יש סוברים שעל שוקולד חום מברכים 'העץ', הואיל ונעשה מפולי קקאו הגדלים על עץ, וכך היא דרך אכילתם, ואף ניכר שהשוקולד נוצר מהם, שצבעו כצבע הקקאו. אבל כאמור, המנהג לברך על שוקולד 'שהכל', מפני שנשתנה מאוד מצורתו הראשונה, עד שלא ניכר עליו שבא מפרי. בנוסף לכך, בדרך כלל, מערבים בשוקולד סוכר ועוד מרכיבים, עד שהקקאו הוא רק ארבעים אחוז מהשוקולד.

ואם בירך על סוכר וסויה 'האדמה', ועל שוקולד 'העץ', יצא ידי חובתו (מ"ב רב, עו).[8][8]. יסוד השאלה בשלושת המינים הללו הוא, שלמדנו בשו"ע רג, ז; רד, יא, שפרי שרגילים לאוכלו אחר טחינה, למרות שרוסק לגמרי ברכתו כבראשונה. ואכן הגאונים פסקו לברך על סוכר שהופק מקנים 'האדמה' או 'העץ'. אבל המנהג כרמב"ם לברך עליו 'שהכל'. ובבאו"ה רב, טו, ביאר את הדין לגבי סלק סוכר, שכל שלא ניכר עליו כלל שמוצאו מפרי, ברכתו 'שהכל'. (לגבי סוכר שמופק מקנים, יש עוד סברה, שבתחילתו הוא מי פירות, כמבואר להלן הלכה טו שברכתם 'שהכל'). וכן הדין במוצרי סויה שאין ניכר עליהם כלל שמוצאם מפרי. ולגבי

שוקולד רבו יותר הפקפוקים, הואיל וצבעו כצבע פרי הקקאו שממנו נוצר, וכן הקשה במנחת שלמה צא, ב. אלא שגם הוא מודה שהמנהג לברך עליו 'שהכל'. והטעם לכך, שמערבים בו סוכר ועוד מרכיבים, וכבר למדנו בדין הריבה, שלדעת הפמ"ג (רב, משב"ז ד) ועוד אחרונים, שברכתו של פרי שגם רוסק וגם עירבו בו מרכיבים נוספים שיש בהם חשיבות - 'שהכל'. וכן מסקנת האחרונים שהמנהג לברך על שוקולד 'שהכל', כמובא בילקוט יוסף ח"ג רג, ו, ושעה"ב כג, 699.

יב - קורנפלקס, צ'יפס, כדורי פלאפל, ממתק קוקוס

על קורנפלקס העשוי מפתיתי תירס, כיוון שהתירס רוסק ומראהו השתנה מאוד, מברכים 'שהכל'.

על צ'יפס ופירה העשויים מתפוחי אדמה, מברכים 'האדמה'.[9][9]. גם אם מרסקים את הפירה מאוד, כיוון שרגילים לעשות מתפוחי אדמה פירה, ושמו ומרקמו נותר כבראשונה, ברכתו 'האדמה' (כדין הומלתא, עיין לעיל הערה 3). פירה מקמח תפוחי אדמה, כיוון שנתרסק לגמרי, וגם טעמו השתנה מעט, נוהגים להורות שברכתו 'שהכל'. וכן נוהגים להורות לגבי חטיף צ'יפס העשוי מקמח תפוחי אדמה (פרינגלס), שברכתו 'שהכל'. אמנם הרוצה לברך עליהם 'האדמה' יש לו על מה לסמוך, שכן לשו"ע אליבא דהרמב"ם, בכל מקרה ברכתם 'האדמה'. וגם אליבא דתה"ד, כיוון שידוע וניכר עליהם שהם באים מתפוח אדמה, יתכן שברכתם 'האדמה'. גם בשם הרב אויערבאך מסרו שברכת שניהם 'האדמה'.

על כדורי פלאפל נוהגים לברך 'שהכל'. ואף שעיקרו מחומוס, ולא נתרסק לגמרי, כיוון שמערבים בו מרכיבים נוספים ולא ניכר על מראהו וטעמו שהוא חומוס, ברכתו 'שהכל'. והמברך עליו 'האדמה' יצא. האוכל סלט חומוס, אף שנטחן לגמרי, כיוון שהכל יודעים שהוא חומוס, מברך 'האדמה'.[10][10]. גם לרמב"ם ושו"ע ברכת הפלאפל 'שהכל' כמבואר בשארית יוסף ח"ג ע' שכד. הרוצה לאכול כפית מסלט חומוס, למרות שריסקוהו לגמרי, הואיל וידוע לכל שהוא מחומוס, ועיקר גידולו לשם כך, ואף שמו נשאר עליו - יברך 'האדמה'. וכפי שנתבאר בהערה 3, שהולכים אחר דעת בני אדם, ובוודאי שכך הדין לרמב"ם ושו"ע. וכ"כ בשעה"ב כג, 196.

על ממתק קוקוס, שיש בו הרבה סוכר, נוהגים לברך 'שהכל'. ואף שריסוקו אינו גמור, כיוון שהוסיפו בו הרבה סוכר, וגם נתרסק הרבה, אין הוא נתפס כפרי הקוקוס, ומברכים עליו 'שהכל'. וקל וחומר שעל עוגיות קוקוס מברכים 'שהכל'.

יג - אורז, פריכיות אורז ופופקורן

על האורז, אף שהוא מין קיטניות שאינו מחמשת מיני דגן, קבעו חכמים לברך 'מזונות', משום שהוא מזין כמותם. אבל כיוון שאינו משבעת המינים, אין מברכים לאחר אכילתו ברכה 'מעין שלוש' אלא 'בורא נפשות' בלבד (שו"ע רח, ז).

ודין זה שייך באורז בלבד, מפני שהוא הדומה ביותר למיני דגן. אבל על תירס ודוחן, אף שגם הם מזינים, ויש שמכינים מהם לחם, לא תקנו חכמים לברך 'מזונות'. וכשלא נתרסקו ברכתם 'האדמה', וכשטחנם ועשה מהם פת ברכתם 'שהכל'. ובארצות דרום אמריקה שהכל רגילים לאכול פת תירס, הרי שזו דרך אכילת התירס, וברכת לחם התירס - 'האדמה' (ע' מ"ב רח, לג). וגם על אורז, רק אם נתבשל או נילוש ונאפה מברכים 'מזונות', אבל אחר קליה או בישול מועט, מברכים 'האדמה' (שו"ע רח, ז-ח).

על פריכיות אורז נתעורר ספק. וזאת משום שדרך הכנתן אינה בבישול אלא על ידי ניפוח גרגירי אורז בחום והדבקתם זה לזה על ידי לחץ וחום. יש אומרים שברכתן 'האדמה', ויש אומרים 'שהכל', וכמדומה שהמנהג הרווח לברך עליהן 'שהכל'. ולאחריהן, לכל הדעות מברכים 'בורא נפשות'.[11][11]. לאול"צ יד, כא, ילקוט יוסף רח, ט, ולרב אויערבאך 'האדמה'. לרב אלישיב ופתחי הלכה לד - 'מזונות' (שעה"ב כג, 582). ולרב אליהו ולרב פישר 'שהכל' (וזה"ב ע' 108-109). והבוחר יבחר. והמנהג הרווח לברך 'שהכל'. על פריכיות חיטה עיין ו, יד.

על פופקורן העשוי מגרגירי תירס שהתנפחו בחום, רבים כתבו לברך 'האדמה', הואיל ולא השתנו מחמת ריסוק אלא רק התנפחו. ויש אומרים לברך 'שהכל', וכך הוא המנהג הרווח.

יד - פירות חיים ומבושלים

האוכל פרי כדרך שמקובל לאוכלו, בין חי בין מבושל, מברך עליו כברכתו, אם הוא פרי אדמה - 'האדמה', ואם פרי עץ - 'העץ'. ואם אכלו שלא כדרכו, איבד את מעלתו, אבל כיוון שעדיין הוא ראוי לאכילה בשעת הדחק, מברך עליו את הברכה הכללית - 'שהכל' (שו"ע רה, א; רב, יב).

למשל: סלק, תפוח אדמה, קישוא ודלעת, רגילים לאכול מבושלים ולא חיים. לפיכך, האוכלם מבושלים מברך 'האדמה', והאוכלם חיים, אם הם ראויים לאכילה בשעת הדחק - מברך 'שהכל' (שו"ע רה, א). אבל אם אינם ראויים לאכילה אפילו בשעת הדחק, כגון פלפל חריף ושאר תבלינים, אין מברכים עליהם כלל (שו"ע רב, טז).

ופירות העץ, כמו תפוחים ואגסים, רגילים לאכול גם חיים וגם מבושלים, לפיכך, בשני המצבים ברכתם 'העץ'.

ויש מינים שאין רגילים לאוכלם בפני עצמם, אלא תמיד הם טפלים למאכל חשוב יותר, ותפקידם לתת בו טעם, והרוצה לאוכלם בפני עצמם מברך 'שהכל'. דוגמא לכך - שום, שאם אוכלו בפני עצמו מברך 'שהכל' (מ"ב רה, ה).[12][12]. על בצל מברכים 'שהכל', מפני שהוא חריף ואין רגילים לאוכלו בפני עצמו. ואף שכשהוא מבושל אפשר לאוכלו, מ"מ לא בישלוהו כדי לאוכלו אלא כדי שיטעים את התבשיל, ולכן ברכתו 'שהכל'. אבל אם בישל בצלים כדי לאוכלם מבושלים, כמו במרק בצל, או כדי לאכול את הבצלים בפני עצמם - מברך 'האדמה'. וכן אם צלה בצל על אש, כגון בתוך נייר כסף, והוא מתמתק בצלייה, מברך 'האדמה' (עפ"י מ"ב רה, ה-ז, אג"מ או"ח א, סד).

והכל תלוי במנהג המקום, למשל, לפני כמאה שנה היה מקובל באירופה לאכול כרוב רק כשהוא מבושל או כבוש, ומי שהיה אוכלו חי, היה מברך 'שהכל' (מ"ב רה, ד). ואילו במזרח התיכון היה מקובל לאוכלו גם כשהוא חי, וממילא היו מברכים עליו 'האדמה' (כה"ח רה, ח). וכיום בארץ ישראל גם האשכנזים התרגלו לאכול כרוב חי, ולכן השתנה הדין לגביהם, שאף הם מברכים עליו 'האדמה'.[13][13]. דרך אכילה נקבעת לפי הנהוג ולא לפי האפשרות לאכול, עובדה שאפשר לאכול כרוב חי, ואע"פ כן בשעה שנהגו באירופה לאוכלו כשהוא מבושל או כבוש, על אכילתו חי בירכו 'שהכל' (וכ"כ במ"ב רה, ג). ובשעה שהחלו לאוכלו חי נשתנה דינו. ואע"פ שעדיין הרוב אכלוהו מבושל, מ"מ גם חי התחיל להיחשב כדרך מקובלת (באו"ה רב, י, 'על'). וכן פטרוזיליה, מקובל במקומות מסוימים לאוכלה לעצמה בלא בישול, וממילא ברכתה 'האדמה', ובאשכנז אין רגילים לאוכלה כך, ולכן יברכו עליה 'שהכל' (וזו אחת הסיבות שהאשכנזים אינם אוכלים פטרוזיליה לכרפס בפסח. עיין בפניני הלכה פסח טז, טו).

ובדינים אלו גם אם טעה יצא בדיעבד ידי חובה. למשל, אם היה צריך לברך על פרי מבושל 'העץ', וטעה וחשב שאין זה דרך אכילתו ובירך 'שהכל' - יצא, שעל הכל אם בירך 'שהכל' יצא. וכן להיפך, אם אכל קישוא חי, שהיה צריך לברך עליו 'שהכל', כי אין דרך לאוכלו חי, וטעה ובירך עליו 'האדמה' - יצא, מפני שאכן הקישוא הוא פרי אדמה (שו"ע רו, א, מ"ב ג).[14][14]. כתב בשע"ת רו, א, שבמקרה של ספק, עדיף לברך את הברכה המבוררת יותר, 'העץ' או 'האדמה'. ועיין בעוד מקורות המוזכרים בשארית יוסף ח"ג רה, ב. אולם למעשה, במקום של ספק, ההוראה לברך את הברכה הבטוחה יותר: אם הספק בין 'האדמה' ל'העץ' - 'האדמה'. ואם הספק בין 'האדמה' ל'שהכל' - 'שהכל', כמבואר בשו"ע רו, א, שעה"צ רה, ז, וכפי שכתבתי בהערה 9.

טו - מיץ פירות

על מיצי פירות, כגון מיץ תפוזים ומיץ גזר, מברכים 'שהכל'. ואפילו אם הם טהורים ללא תערובת מים, ואפילו אם נותרו בהם חלקיקי פירות, הואיל ונשתנו כל כך, עד שממאכל הפכו למשקה, איבדו את ברכתם המקורית וקיבלו את הברכה הכללית - 'שהכל'. והפרי היחיד שלא ירד ממדרגתו לאחר שנסחט הוא הענב, שלאחר הסחיטה נתעלה למדרגת יין ותקנו לו ברכה מיוחדת - "בורא פרי הגפן" (כמבואר לעיל ז, ג).

וגם כאשר המיץ יצא מהפרי באופן טבעי, כמו למשל דבש שזב מן התמרים, או מיץ שנתקבץ בתוך מלון, או חלב קוקוס, כיוון שהוא משקה - מברכים עליו 'שהכל' (שו"ע רב, ח; בא"ח פנחס ט).

וכל זה דווקא במצב שהמשקה הופרד מהפרי, אבל האוכל את הפרי ותוך כדי אכילתו או בסוף אכילתו רוצה לשתות את המיץ שיצא ממנו, כיוון שהמשקה טפל לפרי, נפטר בברכתו. ולכן האוכל אשכולית ובירך עליה 'העץ', יכול לשתות אח"כ מהמיץ שנתקבץ בתחתית הצלחת, מפני שהוא טפל לפרי, ונפטר בברכת 'העץ' שבירך על האשכולית (בא"ח שם).[15][15]. חוץ משמן ויין, כל המשקים היוצאים מהפירות דינם שונה מדין הפירות, הן לעניין תרומה, שאסור לעשות מפירות תרומה משקים, והן לעניין ברכה, שמשקים היוצאים מפירות ברכתם 'שהכל', כמבואר בברכות לח, א. (וע' ביבי"א ח"ז כט, ג-ד). וביאר בשעה"צ רב, נד, שנחלקו הראשונים בדין פרי שרוב גידולו לסחיטה, לרשב"א ברכת המיץ שלו 'העץ', ולרא"ש 'שהכל', ומחמת הספק הלכה כרא"ש. וכן נפסק בשו"ע רה, ג, ועיין בשעה"צ רה, כא; ורב, לו. לפיכך, גם אם יתברר שרוב התפוזים גדלים לצורך סחיטה, מברכים על מיץ תפוזים 'שהכל'. בנוסף לכך, יתכן שכל דברי הרשב"א שהולכים אחר הרוב הוא רק כשאוכלים אותו כמרק בכף, אבל אם רגילים לשתותו, ברכתו 'שהכל'. וכ"כ תוס' ברכות לח, א, ד"ה 'האי' בסופו, והגר"א רב, ד, ואג"מ יו"ד ח"ב סו"ס כה, שעל שתייה מברכים תמיד 'שהכל'. וכ"כ לגבי מיץ תפוזים באול"צ יד, ו, ילקוט יוסף רב, ה, שבט הלוי ד, יט (ודחו פקפוק החזו"א או"ח לב, ה). ועיין פס"ת רב, כג-כד.

טז - מרק ירקות (בלא מיני דגן)

האוכל מרק ירקות, שעיקר טעמו בא מן הירקות שבתוכו, מברך על הירקות 'האדמה' ופוטר את שאר המרק. ואפילו אם הנוזלים הם רובו המוחלט של המרק ורק מעט ירקות נותרו בו, כיוון שטעם המרק בא מהירקות, הם העיקר, ומברך עליהם 'האדמה' ופוטר את הנוזלים.[16][16]. גם אם הטעים את מרק הירקות במלח ופלפל, עדיין הוא נחשב למרק שעיקר טעמו בא מהירקות. אבל אם הטעימוהו באבקת מרק, וגם בלי הירקות היה מקבל טעם של מרק, אין מרק זה נחשב כמרק ירקות, וברכת הנוזלים שבו 'שהכל' (עיין בפס"ת רה, ו). ואם טעמו של המרק נוצר על ידי אבקת מרק ולא מהירקות עצמם, אין המים

שבמרק נקראים מרק ירקות, וממילא הם אינם טפלים לירקות, ויברך על הירקות 'האדמה' ועל המים 'שהכל' (עיין להלן יא, ט, בדין עיקר וטפל במרק).

ועל מרק צלול, בכל אופן מברכים 'שהכל'. ואפילו אם כל טעמו בא מהירקות ועוד נותרו בו חלקיקי ירקות, כל זמן שאין בו חתיכות ירק שצריך ללועסם - ברכתו 'שהכל'. ואמנם לדעת רוב הראשונים, כיוון שטעמו בא מירקות שרגילים לבשלם, ברכתו 'האדמה'. מכל מקום למעשה, כיוון שהדין שנוי במחלוקת, כדי לצאת מהספק נוהגים לברך על מרק צלול 'שהכל'.

אבל על מרק אפונים או עדשים מברכים 'האדמה'. ואף שהאפונים והעדשים נתמעכו עד שאינם ניכרים בו, כיוון שממשותם בתוך המרק והוא נעשה סמיך על ידם, ברכתו 'האדמה'.[17][17]. המברך על מים 'האדמה' ברכתו לבטלה, אמנם על מרק ירקות בתנאים מסוימים מברכים 'האדמה'. יסוד הסוגיה בברכות לט, א: "מיא דכולהו שלקי - ככולהו שלקי", ועיין בבירור הלכה שם. ובקצרה: לדעת הרא"ש, העיקר תלוי בטעם, וכיוון שבבישול נכנס טעם הירק בנוזלים, ברכת הנוזלים כברכת הירק, ובתנאי שכוונתו לבשל את הירקות כדי לאוכלם. ולדעת הרשב"א, הדין תלוי במנהג הרווח, שאם מקובל לבשל את אותם הירקות, גם הנוזלים שבתבשיל נחשבים חלק מדרך אכילתם וברכתם 'האדמה', ונסתפקו אם צריך בזה רוב גמור או די במנהג רווח (ע' בפס"ת רב, כה, 140). והרמב"ם סובר כרשב"א אלא שמוסיף שמגמת הבישול צריכה להיות גם בשביל המרק (כס"מ), וי"א שצריך שמגמת הבישול תהיה רק לצורך המרק (ערוה"ש). ולכל הדעות שהזכרנו בתנאים האמורים גם אם יאכל את הנוזלים לבדם יברך 'האדמה'. וכן פסק שו"ע רה, ב.אלא שלדעת הרא"ה, הריטב"א והמאירי, רק כאשר יאכל ירקות עם מרק שטעמו בא מן הירקות, יברך על הירקות ויפטור את המרק אע"פ שהנוזלים עיקר, אבל אם יאכל את הנוזלים לבדם - יברך 'שהכל'. ולמהר"ם, רק אם המרק נעשה סמיך ברכתו 'האדמה'. בנוסף לכך, דעת ערוה"ש רב, לו, עפ"י הרמב"ם, שברכת הנוזלים 'האדמה' רק אם מגמת הבישול היתה כדי לשתות את הנוזלים, אבל אם כיוון גם לאכילת הירקות, ברכת הנוזלים 'שהכל'. ועוד כתב שם לג, שאם גורם נוסף השפיע על טעם הנוזלים, ברכתם 'שהכל'. ולרשב"א רק כאשר עיקר שימוש סוג הירקות הללו לבישול ברכתם 'האדמה'. וכמה מאחרוני זמננו הוסיפו שמברכים 'האדמה' רק כאשר המרק קיבל טעם חזק מהירקות וזה אינו מצוי כל כך (עיין בפס"ת רב, כה, וז"ה ע' 120, ובירורים כא ונג). וכתבו רבים מפוסקי הספרדים האחרונים, שיש לחוש לשיטת הרא"ה והריטב"א, שרק אם יאכל גם את הירקות יפטור בברכתם את המרק (כה"ח רה, יא, אול"צ ח"ב יד, לא, ילקוט יוסף ח"ג רה, ג). לפיכך, על מרק צלול שקיבל טעמו מירקות מברכים 'שהכל'. והרוצים להדר ולצאת מהספק, יקחו מאכל שברכתו 'האדמה' ומאכל שברכתו 'שהכל', ובברכותיהם יפטרו בוודאי את מרק הירקות. ובדיעבד, אם בירך על הנוזלים של מרק הירקות 'האדמה' יצא, שנהג כדעת רוב הראשונים ושו"ע, ואינו צריך לברך שוב 'שהכל'. ואם יהיה לו שם מין מאכל שברכתו 'שהכל', מוטב שיברך עליו ויכוון גם על המרק, ויצא בזה ידי כולם.מרק עדשים ואפונים: כאשר על ידי הבישול נתמעכו ועשו את המרק סמיך, גם הרא"ה והריטב"א מודים שברכתו 'האדמה'. וכ"כ ילקוט יוסף רה, ג, ושלא כמובא בשעה"ב יז הערה צה (ואם נאמר כדבריו עקרנו דין שלקות). ואין לומר שהואיל ונתרסקו לגמרי ברכתם 'שהכל', שכן לרמב"ם והרבה פוסקים גם בנתרסקו לגמרי ברכתם 'האדמה', ובנוסף לכך כאן שמם נותר עליהם, והרי הם כהומלתא וכמובא בהערה 3. ונלענ"ד שגם מרק בטטות שרוסקו לגמרי לפני הבישול, כיוון ששמם עליהם, ברכתו 'האדמה'.

יז - מרק פירות, קפה ותה

דין מרק פירות (קומפוט) שיש בו פירות ומשקים שנתבשלו עם הפירות כדין מרק ירקות. אם יאכל את הפירות עם המים, יברך על הפירות 'העץ' ויפטור בכך את המים, ואף אם ישארו לו בסוף מים בלא פירות, ימשיך לאוכלם בלא לברך עליהם 'שהכל', שהם נגררים אחר הפירות וטפלים להם.

אבל אם יאכל את מי המרק לבדם, נחלקו בזה גדולי הראשונים, האם ברכתם 'העץ' או 'שהכל'. וכיוון שיש בזה ספק, מברכים עליהם 'שהכל'.[18][18]. כמבואר בהערה 17, ועיין שו"ע רב, י-יא. וק"ו שאם מתכוון לשתותם בכוס שברכתם 'שהכל', כדברי התוס' ברכות לח, א. וכן המנהג. והמהדרים משתדלים למצוא פרי כדי לברך עליו 'העץ' ועוד מאכל לברך עליו 'שהכל', ומתכוונים לפטור בברכותיהם את המים של מרק הפירות. ועיין בפס"ת רב, כו, ובהערות. (וכדין מרק ירקות, שהמלח והפלפל מסייעים לטעם הירקות, לעיל הערה 16, כך במרק פירות הסוכר מסייע לטעם הפירות, כי הוא רק ממתיק ואינו נותן טעם נוסף. ולכן בברכת הפירות פוטר גם את המרק).

אלא שאם עשה מיץ מתבשיל של פירות שבעת המינים, אזי מתעוררת בעיה גדולה לגבי ברכה אחרונה. לדעת הסוברים שצריך לברך עליהם בתחילה 'העץ', דינם כדין פירות שבעת המינים ובסוף יצטרך לברך עליהם ברכה אחת מעין שלוש - 'על העץ'. ולדעת הסוברים שצריך לברך עליהם בתחילה 'שהכל', בסוף צריך לברך עליהם 'בורא נפשות'. ובמקרה זה אין מוצא, מפני שכל ברכה שיברך בסוף תהיה לפי אחת השיטות ברכה לבטלה, ונמצא שאינו יכול לברך על מיץ זה ברכה אחרונה. והרוצה לצאת מהספק, לא ישתה מרק זה אלא בתוך הסעודה, שברכת המזון פוטרת את הכל. או שיאכל מאכל שברכתו 'בורא נפשות', ופרי משבעת המינים שברכתו 'על העץ', ובברכותיהם יפטור את מי המרק של פירות שבעת המינים (שו"ע רב, יא).

על קפה ותה מברכים 'שהכל', ואף שטעמם בא מפרי או עלים על ידי בישול, כיוון שדרכם בשתייה, מברכים עליהם 'שהכל'.[19][19]. עיין בהערה 17, ולכאורה היה מקום לטעון, שלדעת הרא"ש, כיוון שטעמם בא על ידי בישול מפולי הקפה ועלי התה, הרי הם מי שלקות. וגם לרשב"א, כיוון שרובם הולכים לעשיית משקה הקפה והתה, דינם כמי שלקות. אלא שכבר למדנו שלרא"ש יש עוד תנאי, שעיקר הבישול צריך להיות בשביל הפרי, ובתה וקפה אין אוכלים את הפרי. וגם בקפה נמס אין המטרה לאכול את הפרי אלא רק להטעים את המשקה. והטעם העיקרי לכך שמברכים עליהם 'שהכל', מפני שהכלל המקובל להלכה, שעל שתייה לעולם מברכים 'שהכל'. וכך דעת תוס' ברכות לח, א, ותר"י שם, והגר"א רב, ד, ועיין ברכ"ה ח"ג ז, נב. ועיין לעיל סוף הערה 15. ועיין עוד בשו"ע רד, א, ומ"ב טז, שעל שכר שעורים מברכים 'שהכל' הואיל והוא עומד לשתייה. ועיין במ"ב רב, לד, ושעה"צ לו, על אניגרון

ט – כללי ברכה ראשונה

א – הברכה על ההנאה

תקנו חכמים לברך את ברכות הנהנין על ההנאה שאדם נהנה מאכילתו ושתייתו, ואפילו אם אכל או שתה כלשהו, אם נהנה, מברך, ש"אסור לאדם שיהנה מן העולם הזה בלא ברכה" (ברכות לה, א). אבל מי שאינו נהנה - אינו מברך. לפיכך, מי ששבע לגמרי, עד שנפשו קצה באכילה נוספת, ובכל זאת נאלץ לאכול, כגון שלא נעים לו לפגוע במארחיו, לא יברך על אכילה זו, שנקראת 'אכילה-גסה'. אבל אם למרות ששבע עדיין יש לו תחושת הנאה בגרונו - יברך (מ"ב קצז, כח).

וכן הדין לגבי מים, שהואיל ואין להם טעם, פעמים שהשותה אותם אינו נהנה, לפיכך אמרו חכמים, שדווקא "השותה מים לצמאו מברך" (ברכות מד, א), אבל אם שתאם לסיבה אחרת, כיוון שלא נהנה, אינו מברך. למשל, מי שנתקע לו מאכל בגרונו ושותה מים כדי להעבירו, או ששותה מעט מים כדי לסייע לו בבליעת גלולה לרפואה, אינו מברך. אבל השותה מיץ כדי להעביר את המאכל שנתקע בגרונו או כדי לסייע לבליעת תרופה, למרות שעיקר כוונתו להעביר את המאכל או לבלוע את התרופה, מכל מקום כיוון שיש למיץ טעם שנהנים ממנו - צריך לברך עליו (ברכות מה, א, תוס' שם, שו"ע רד, ז, מ"ב מב).

וכן השותה מים לפני צום כדי לאגור נוזלים בגופו לקראת הצום, או העומד לצאת למסע ושותה מים כדי שלא יצמא אחר כך, או הסובל מעצירות ושותה מים כדי שיוכל להתפנות, או מינקת ששותה מים כדי להרבות את חלבה, כל זמן שאין להם הנאה מן השתייה - לא יברכו. אבל אם שתו לשם כך מיץ, או שהיו צמאים ולכן הם נהנים מהמים - יברכו.

האוכל מאכל או שותה משקה לרפואתו, אם טעמם מר, אינו מברך. אבל אם אין טעמם רע, למרות שבלא הצורך הרפואי לא היה אוכלם, כיוון שחיכו נהנה מהם מעט - מברך. הלועס גלולה שיש לה טעם מסוים, אם הוא ממש נהנה מהטעם, מברך 'שהכל', ואם אינו נהנה, אלא שבעזרת הטעם הוא יכול ללעוס את הגלולה בלא תחושת גועל - לא יברך (שו"ע רד, ח, מ"ב מג).

הטועם מאכל רק כדי לדעת את טעמו, ואח"כ פולטו מפיו, לא יברך. וכן מי שלועס אוכל לתינוק, אע"פ שהוא מרגיש בטעמו, אינו מברך. אבל הלועס מסטיק צריך לברך 'שהכל', מפני שכוונתו ליהנות מן הטעם, וזו דרך הנאה מקובלת. בנוסף לכך הוא גם בולע את מרכיבי הטעם שבמסטיק.[1][1]. לרי"ף ורמב"ם, הטועם תבשיל, גם אם יבלע עד 'רביעית' משקה או כ'זית' מאכל, לא יברך, כי אין כוונתו לאכול או לשתות ואף אין כוונתו ליהנות מטעמו, מפני שהוא טרוד בטעימתו. ולר"ח, רא"ש ורוה"פ, אם יבלע מהאוכל או המשקה צריך לברך, הואיל והוא ניזון מזה, אבל אם טועם ופולט - אינו מברך. למעשה, מוטב שלא לבלוע תבשיל כדי לבדוק את טעמו, אבל אם יעשה כן, מספק לא יברך (שו"ע ורמ"א רי, ב). וכדי לצאת מהספק, הנצרך לבלוע תבשיל כדי להרגיש במלא טעמו, יתכוון גם ליהנות מהאכילה, ויברך (מ"ב רי, יט).ולגבי מסטיק, דינו כדין מוצץ קני סוכר שמברך 'שהכל' (שו"ע רב, טו). וכ"כ במפורש בח"א נא, טו, והביאו מ"ב רב, עו. וכ"כ רבים מפוסקי דורנו (יבי"א ז, לג, אול"צ ח"ב יד, ח, פס"ת רב, לד). ואף שיש חולקים (ברכ"ה ח"ב א, יב), ונסתייעו מדברי הרמ"א תקסז, ג, שהתיר ללעוס עצי קינמון וכיוצא בהם בתענית, הרי שעל רוק מוטעם אין מברכים. אלא שיש לחלק, מפני שטעם המסטיק טוב מאוד, וזו דרך מקובלת להנאת לעיסת טעם אוכל ובליעתו. בנוסף לכך, למסטיק יש גם ערך תזונתי, שיש בו ערך קלורי וחומרים נוספים. ואין לומר בזה ספק ברכות להקל, הואיל ונוהגים לברך, וכך מסתבר.

ב – דרך הנאה

הנאת האכילה כוללת שני מרכיבים: הנאת החיך מטעמו של האוכל, והנאת המעיים מערכו התזונתי, שמעניק לאדם כוח וחיוניות. ויש מקרים שבהם אדם נהנה במעיו ולא בגרונו, ואזי הדין הוא, שאם אכל כדרך אכילה, עליו לברך לפני אכילתו.

למשל, חולה שאינו מסוגל להרגיש בטעם האוכל, כיוון שהאוכל מזין אותו - עליו לברך. וכן כשאדם בולע את מזונו בלי להרגיש את טעמו, כיוון שהוא מזין אותו - עליו לברך. אבל חולה שמזינים אותו דרך צינור (זונדה) שמזרים את מאכלו לתוך קיבתו, אינו מברך לא לפני אכילתו ולא אחריה. ואף שיש לו מזה תועלת

מרובה, שעל ידי כך הוא מקבל את המזון הנצרך לו לקיומו, מכל מקום כיוון שאין זה כדרך אכילה, לא חלה על כך תקנת הברכות. ואם ירצה להדר, יוכל לומר תודה לה' בנוסח שימציא לעצמו או בפסוקים שיש בהם הודאה לה'.

ומי שאכל מאכל מר או חמוץ, שטעמו דוחה, למרות שהוא מזין, לא יברך עליו, מפני שאין דרך לאכול דברים שטעמם דוחה. ולכן השותה שמן זית או חומץ, שטעמם מעורר דחייה, אינו מברך. וכן האוכל מיני תבלינים, שמרוב חמיצותם או חריפותם אין רגילים לאוכלם לבדם, אינו מברך. אבל מי שבאופן אישי נהנה מטעם החומץ, השמן או התבלינים, הואיל ועבורו זוהי דרך אכילה או שתייה, מברך 'שהכל'. וכן להיפך, מי שנאלץ לאכול אוכל מסוים שמאוס עליו, למרות שבעיני אחרים הוא נחשב לאוכל טוב, לא יברך הואיל ועליו הוא מאוס.[2][2]. מבואר בברכות לה, ב, שהשותה שמן זית אינו מברך עליו, מפני שמזיקו, וכן נפסק בשו"ע רב, ד. ומבואר ברא"ה, ריטב"א, מ"א ח, וערוה"ש כ, שהכוונה ב'מזיקו' שהוא מעורר דחייה בגרונו. וכן מסתבר שמבחינה תזונתית אין בו פגם, וההיזק הוא שהוא גורם לתחושת גועל. וכן פסק בשו"ע רד, ב, שעל חומץ חזק אינו מברך כלום מפני שמזיקו. וכן פסק בשו"ע רב, טז, שאינו מברך על פלפל חריף וזנגביל יבש, מפני שאין הנאה באכילתם. ומי שבאופן אישי נהנה, יברך (פס"ת רב, 56, 197). אם נהנה רק במעיו ולא בגרונו (אבל גם לא סבל בגרונו), י"א שצריך לברך (אגלי טל טוחן סב, מחב"ר רד, א), לפי"ז יתכן שהמקבל מזון בזונדה צריך לברך. וי"א שגם אם נהנה בגרונו ולא במעיו - מברך (אוהל מועד עפ"י ב"י רי, ב, תה"ד קנח בדעת ר"ח, לכן לדעתם אם טעם 'רביעית' אף שלא בלע אותה צריך לברך). ודעת רוה"פ שחכמים תקנו ברכה רק כשנהנה בגרונו ובמעיו. וכשאין הנאת גרון ומעיים, זה סימן שאין זו דרך אכילה. ולכן אין מברכים על מאכל שנכנס בזונדה (עיין שערים המצוינים בהלכה נ, ח, פס"ת רד, יג, וזה"ב ע' 113-112). ובציץ אליעזר (יב, א; יג, לה, ג) כתב, שאם קיבל מזון בזונדה, ויש שם אדם אחר שצריך לברך ברכה אחרונה, טוב שישמע ממנו ברכה ויכוון לצאת. אבל אם קיבל מים באינפוזיה - אין צורך להדר בזה.אמנם כאשר בלע מאכל טוב, אף שהוא עצמו לא נהנה, מ"מ כיוון שבדרך כלל נהנים ממנו, נחשב שיש בו הנאת גרון ומעיים. ורק אם יסבול בגרונו מהטעם הדוחה - לא יברך (שועה"ר תעה, כה). וכן קטן שהוריו חייבוהו לאכול, וחולה שהרופאים ציוווהו לאכול, הואיל וחייבוהו לטובתו, צריך לברך, כל עוד האוכל אינו מעורר אצלו גועל (פס"ת רד, 80-79, ועי"ש רד, יט).

אדם שאוכל מאכל שטעים לו אבל מבחינה תזונתית גורם לו יותר נזק מתועלת, צריך לברך עליו, משום שבפועל הוא נהנה ממנו כדרך אכילה. למשל, חולה סכרת שאוכל שוקולד, או חולה לב שאוכל מאכל שומני, או הסובל מצרבת שאוכל מאכל מטוגן, אף שהמאכל עלול להזיק לו, כיוון שהוא נהנה בגרונו ואוכלו כדרך אכילה, עליו לברך. אבל אם מדובר במאכל שממש מסכן את נפשו של החולה, לא יברך עליו, הואיל ואסור לו לאוכלו.[3][3]. בברכות לו, א, מבואר שעל קמח שעורים מברך 'שהכל' למרות שקשה לקוקיאני, היינו לתולעים שבמעיים (וכ"כ שו"ע רד, א). מכאן שגם כאשר יש נזק בריאותי באכילה, כל שיש ממנה הנאה - מברך. וכעין מה שאמרו שמי שיש לו בשורה טובה ורעה כאחד, מברך על הטובה ועל הרעה (ברכות נט, ב: "מת אביו והוא יורשו", שו"ע רכג, ב, וע' גם רכב, ד), ואף כאן, כיוון שיש גם טובה בהנאה, עליו לברך עליה. אבל אם יש בו סכנה קרובה ומוחשית, הרי הוא כדבר איסור שאינו מברך עליו כמבואר בשו"ע קצו, א, ולהלן יב, י.

ג – שלא להפסיק בין הברכה לאכילה

הברכות שתקנו חכמים לומר לפני שאדם נהנה מאכילתו, צריכות להיאמר בצמוד לאכילה. ואין להפסיק אפילו בשתיקה בין הברכה לאכילה או השתייה, אבל הפסקה למשך זמן שאין בו שהות לומר שלוש מילים, כמו: "שלום עליך רבי", אינה נחשבת הפסקה. כדי שלא להפסיק בין הברכה לאכילה, יש להכין תחילה את המאכל והמשקה ורק אח"כ לברך עליו. למשל, הרוצה לאכול תפוז, יקלפנו תחילה וכשיהיה מוכן לאכילה יברך עליו. והרוצה לאכול שקדים או גרעינים, יפצח תחילה את הקליפה ורק אח"כ יברך. וכן צריך להיזהר לא לברך על תה שחומו גבוה עד שאינו יכול לשתותו מיד ויצטרך לשהות בין הברכה לשתייה.

וכל זה לכתחילה, אבל בדיעבד, אם בירך והמתין בשתיקה בין הברכה לאכילה יותר משיעור אמירת "שלום עליך רבי", ואפילו אם באותו זמן זמזם או השמיע קולות שונים לרמוז דבר לחבירו, כל זמן שלא הסיח את דעתו מכך שהוא נמצא בין הברכה לאכילה, לא הפסיד את הברכה. אבל אם אמר אפילו מילה אחת שאינה קשורה לברכה ולאכילה, כיוון שהפסיק בדיבור - הפסיד את הברכה, וצריך לחזור ולברך בשנית כדי לאכול (שו"ע רו, ג, מ"ב יב).

ואם יש לו צורך לומר דבר דחוף, ימתין עד שיבלע מעט מהמאכל או המשקה, ורק אח"כ ידבר. ואם טעה ודיבר לאחר שהכניס את המאכל לפיו אבל עדיין לא בלע ממנו כלום, יש ספק אם יצא ידי חובת הברכה. ולמעשה, כיוון שהדבר שנוי במחלוקת, לא יחזור לברך, שספק ברכות להקל. אבל לכתחילה יש להיזהר שלא לדבר כלל לפני בליעת משהו מהמאכל או המשקה.[4] למהר"ם חביב וא"ר, אם דיבר לפני שבלע כלשהו, הפסיד הברכה. ולח"א ובאו"ה, אם בלע קצת מהטעם, לא הפסיד הברכה. ולשל"ה בבגדי ישע, מג"ג ורוה"פ, אם התחיל ללעוס מן הסתם הרגיש טעם ואף אם דיבר לא הפסיד הברכה. ולדעת המאירי ולקט יושר, אפילו אם רק הכניס את המאכל לפיו, אף שלא הרגיש טעם כלל, אם דיבר לא הפסיד הברכה. ובסוכריה ומסטיק, כבר כשהתחיל לבלוע את הטעם, יכול להפסיק בדיבור לכתחילה, כי זוהי האכילה בהם (יבי"א ה, טז, ה). שמע ברכה או קדיש, אם התחיל ללעוס והרגיש מעט טעם יענה אמן, ואם לא התחיל ללעוס לא יענה. ואם טעה וענה לפני שהרגיש טעם, נחלקו האחרונים אם הפסיד את ברכתו, וספק ברכות להקל (ע' הלכה ברורה קסז, כא-כב, ברכ"ה ח"א ג, יז).

ואם טעה ודיבר בין הברכה לאכילה בנושא הקשור לאוכל, אינו חוזר לברך. למשל, אם בירך על תפוח וביקש סכין או שאל אם שטפו את הפרי, למרות שעשה שלא כדין, שאין לדבר כלל בין הברכה לאכילה, מכל מקום כיוון שדיבורו היה בנושא הקשור לאכילה, אין דיבור זה חוצץ בין הברכה לאכילה, ואינו צריך לחזור ולברך שנית (שו"ע ורמ"א או"ח קסז, ו. ועיין לעיל ג, ג).

ד – אופן אמירת הברכה

המברך על מאכל או משקה, ראוי שיאחוז אותו בידו בשעת הברכה, שעל ידי כך יכוון ליבו יותר. וראוי לאחוז את המאכל ביד ימין, מפני שהיא חשובה יותר (שו"ע רו, ד). ואדם שהוא שמאלי, יש אומרים שהואיל וידו החזקה היא שמאל, היא המכובדת אצלו ולכן יאחז את המאכל ביד שמאלו (מ"ב רו, יח). ולמנהג המקובלים, גם שמאלי יאחז את המאכל ביד ימין, שהיא רומזת לחסד ויש לכבדה יותר (בא"ח שלח יט). ורשאי אדם לבחור בזה את מנהגו, אבל נראה שכאשר אדם מברך לציבור, כמו בקידוש או שבע ברכות, נכון יותר שגם שמאלי יאחז את הכוס ביד ימין.

אין לברך על מאכל שאינו נמצא לפניו. ואם בירך על דבר שאינו לפניו, אם ישנה ודאות שיאכל ממנו, למרות שאינו לפניו, ברכתו ברכה. אבל אם יש חשש כלשהו שאולי לא יטעם מהמאכל, ברכתו בטילה. למשל, אדם שיודע בוודאות על מאכל שנמצא בתוך הארון, ובירך עליו, בדיעבד יצא. אבל אם בירך על מאכל שחבירו עומד להביא לו, כיוון שהוא תלוי בחבירו ואין בזה ודאות גמורה - לא יצא.

הרוצה לשתות מים מן הברז, יכול לברך ואח"כ לפתוח את זרם המים, ואף שהמים שישתה אינם נמצאים לפניו, כיוון שברור בוודאות שהמים יזרמו מיד עם פתיחת הברז, הרי הם נחשבים כנמצאים לפניו (שו"ע רו, ה-ו, מ"ב יט).

בשעה שאדם מברך, צריך שפיו יהיה ריק ממאכל, שאם למשל, אכל פרי עץ וברצונו לאכול פרי אדמה, יסיים תחילה לבלוע את כל הפרי שבפיו, ורק אח"כ יברך על פרי האדמה. שאין זה מכובד לברך כשבפיו ישנו אוכל, שנאמר (תהלים עא, ח): "יִמָּלֵא פִי תְּהִלָּתֶךָ" (ברכות נא, א). ולכן גם לא יברך בשפה רפה, אלא יוציא כל מילה מפיו בצורה ברורה (מ"ב קעב, ז).

טעה והכניס אוכל לפיו בלא ברכה, אם יכול להוציאו בלא שיימאס, יוציאו מפיו ויברך. ואם יימאס כשיוציאנו מפיו, יסלק את האוכל לצד אחד של פיו ויברך, ואח"כ ימשיך לאוכלו. ואם הכניס לפיו משקים רבים, באופן שאינו יכול להוציא את הברכה מפיו, מוטב שיפלטם, כדי שלא ליהנות מהם בלא ברכה. ורק אם הוא נצרך להם מאוד, שאין לו עוד הרבה משקים, יוכל לשתותם בלא ברכה. וכן אם כשיפלטם יעורר גועל אצל חבריו, יבלעם בלא ברכה. ואם הכניס לפיו מעט משקים, כך שיכול לסלקם לצד פיו ולברך בדוחק, יסלקם לצד פיו ויברך (שו"ע קעב, א-ב, מ"ב א-ב).

ה – עד כמה ברכה פוטרת

בירך על פרי "בורא פרי העץ" מתוך מחשבה שיתכן שירצה לאכול עוד פירות ממה שנמצא בביתו, פטר את כל הפירות שבביתו, ואף שאינם לפניו על השולחן, ואף שלא ידע במדויק אילו פירות נמצאים אצלו. וכן אם בירך 'שהכל' על דג, והתכוון לפטור בברכתו את כל מה שאולי ירצה לאכול או לשתות שברכתו 'שהכל', פטר את כל המאכלים והמשקים שיש בביתו. וכן מי שרגיל תמיד אחר שהוא אוכל פרי אחד ליטול עוד פירות ממינים שונים, גם אם לא חשב על כך במפורש בעת שבירך על הפרי הראשון, פטר את כל הפירות שהוא רגיל לאכול.

אבל אם כיוון לאכול רק פרי אחד ולא יותר, פטר אותו בלבד, ואם ירצה לאכול פירות נוספים, יצטרך לברך שוב. וכן אם בירך סתם, והביאו לו פרי שלא היה צפוי כלל שיביאו לו, כגון שהביאו אותו מבית אחר, צריך לברך עליו (שו"ע קעז, ה; רו, ה, מ"ב רו, כ).

ואם בירך סתם, היינו, בלא שהתכוון לפטור את כל סוגי המאכלים שנפטרים באותה ברכה, ומנגד גם בלא שהתכוון לאכול רק את המאכל שעליו בירך, ורצה אח"כ לאכול עוד מאכלים שנמצאים על שולחנו - אינו צריך לברך עליהם, שהואיל והם לפניו על שולחנו, נפטרו בברכה שבירך. ואפילו אם מדובר במינים שונים לגמרי, כגון שבירך 'שהכל' על דג ורוצה אח"כ לאכול מן השוקולד שלפניו (מ"ב רו, כא).[5][5]. ובתנאי שאין המאכל השני חשוב באופן משמעותי מהראשון, שאם השני חשוב יותר, אפילו היו שניהם לפניו בעת הברכה, אין הפחות חשוב יכול לפטור את היותר חשוב בלא כוונה מפורשת לכך (רשב"א, הובא בב"י רו, ורמ"א ריא, ה, ומ"ב לב, בא"ח בלק ט, ושלא ככה"ח רו, לט). ו'חשוב' הכוונה שהוא חביב מכל הבחינות, ולכל הדעות ראוי להקדימו לברכה. אבל אם יש ספק אם הפרי השני יותר חשוב, כגון שהוא אמנם משבעת

המינים אבל פחות חביב, ולרמב"ם החביב עדיף, אזי מספק השני נפטר בברכת הראשון (עיין להלן הלכות ט-י). ואורח סומך דעתו על בעל הבית, ולכן גם כאשר בירך על הפחות חשוב כאילו כיוון במפורש לפטור את היותר חשוב אם בעל הבית יביאו (באו"ה ריא, ה).

אבל לגבי מאכלים שבביתו ולא על שולחנו, נחלקו הפוסקים, יש אומרים שברכה סתמית חלה על כל המאכלים שבביתו, ויש אומרים שחלה רק על המאכלים שלפניו. וכיוון שספק ברכות להקל, לא יברך על המאכלים הנוספים שבביתו שברכתם זהה, ובתנאי שהם דומים, כגון ששניהם פירות. אבל אם בירך 'שהכל' על מאכל, גם לדעת המקילים, לא פטר משקה שאינו לפניו. וכן אם בירך 'שהכל' על דג לא פטר שוקולד שאינו לפניו.

ומלכתחילה נכון לכוון תמיד בכל ברכה שמברכים, לפטור את כל המאכלים והמשקים שנמצאים בבית וברכתם זהה. ומי שהתרגל לחשוב כך, גם בפעמים ששכח לכוון זאת במפורש, פטר את שאר המאכלים והמשקים שבבית שברכתם זהה, שמן הסתם לכך הוא מתכוון.[6][6]. עיין בהרחבות בפרטי הספקות בזה. והעצה להימלט מהספק למי שלא כיוון לפטור הכל, לצאת מהבית לטיול קצרצר, וכיוון שיעקור ממקומו, כשיחזור יתחייב לכל הדעות לברך ברכה ראשונה על מה שירצה לאכול, וכמבואר בהלכה ז (ע' פס"ת רו, יט).אם קבע עצמו לאכול פירות, אף שלא חשב במפורש על הפירות שנמצאים בארון, פטר בברכתו את כל הפירות שבביתו (מ"ב רו, כב, שעה"צ כה. ואמנם בשועה"ר רו, ט, הזכיר דעה שסוברת שאין קביעות לפירות, אלא שכתב למעשה, שספק ברכות להקל). וכן אם התכוון לאכול ארוחה, ובירך על דג, פטר את כל המאכלים והמשקים שבביתו שברכתם 'שהכל' (שעה"ב יג, לח). ומי שרגיל תמיד כשהוא אוכל פרי מסוים להמשיך אח"כ בעוד פירות, גם אם לא חשב על כך במפורש, פטר את כל מה שהוא רגיל (ערוה"ש רו, טו).בירך על פרי ונפל מידו ונמאס עד שאינו ראוי לאכילה, יאכל מפירות אחרים שנמצאים לפניו, או פירות שנמצאים בארון וכיוון עליהם במפורש בברכתו (ואף שבשו"ע רו, ו, פסק כמחמירים, כ"כ למעשה בבאו"ה רו, ו, וילקוט יוסף רו, טז, שספק ברכות להקל).

ו – היסח הדעת

בירך על מאכל מתוך מחשבה שאולי ירצה להמשיך לאכול ממנו וממאכלים הנפטרים בברכתו, כל זמן שהוא עדיין מתכוון להמשיך לאכול, אפילו אם הפסיק כל היום כולו, יכול להמשיך לאכול על סמך ברכתו הראשונה. אבל אם גמר בדעתו שלא לאכול יותר, הסיח דעתו מהאכילה, ואם אח"כ יחזור בו וירצה להמשיך לאכול, צריך לברך שוב ברכה ראשונה על מה שירצה לאכול. וכדין אכילה כך דין שתייה (רמב"ם ברכות ד, ז).

אורח שחשב שלא יביאו לו עוד דברי מאכל, וכבר הסכים בדעתו שלא לאכול עוד, והביאו לו אח"כ עוד מאכלים, כיוון שהוא סומך על דעתו של בעל הבית, יכול להמשיך לאכול בלא לברך. ואפילו אם גם בעל הבית גמר בליבו שלא לאכול עוד ונמלך והביא עוד מאכלים, למרות שבעל הבית צריך לברך על אכילתו החדשה, האורח אינו צריך לברך, שהואיל והוא אורח, אינו מחליט באופן סופי לסיים את הסעודה. ורק אם האורח הסכים בדעתו שגם אם יפצירו בו להמשיך לאכול לא יאכל, אם ירצה להמשיך לאכול, יצטרך לברך שוב ברכה ראשונה (שו"ע קעט, ב וה).

ופעמים שאדם נמצא במצב של ספק 'היסח-דעת', כגון מי שמכיר בעצמו, שגם לאחר שהוא מחליט שלא לאכול יותר, הוא עלול לחזור בו. וכן מי שקבע סעודתו על מיני מאכל שונים שאינם לחם, שגם אם

יחליט לסיים סעודתו, הואיל ואנשים שקובעים סעודה נוטים להיגרר לאכול עוד, יש ספק אם הסיח דעתו לגמרי. ובמצב כזה של ספק 'היסח-דעת', אם יתעקש להמשיך לאכול, יאכל בלא ברכה, כי אולי הברכה שבירך בתחילה עדיין מועילה לו. אבל מלכתחילה עדיף שלא יאכל עוד, כדי לצאת מן הספק. ואם בכל זאת ירצה לאכול ולברך בלא ספקות, עדיף שיברך ברכה אחרונה על מה שאכל, ואח"כ יצא מביתו לטיול קצרצר, וכשיחזור, אם ירצה להמשיך לאכול, יברך ויאכל.[7][7]. רוב ההלכות כאן מופיעות גם לעיל ג, י, 11, ונשנו כאן מפני הבדל עקרוני, שבאכילת ארעי, אם החליט לסיים וחזר בו, עליו לחזור ולברך ברכה ראשונה. אבל לגבי אכילת פת המבוארת שם, נחלקו הראשונים אם החלטה לסיים נחשבת כהיסח דעת גמור. וכדין סעודת פת, כך דין הקובע סעודה על מינים שאינם לחם, וכפי שכתב הפמ"ג והובא בבאו"ה קעט, א, 'אם'. ומי שיודע בעצמו שהוא נוטה להימלך בהחלטתו, גם באכילת ארעי הוא בספק 'היסח-דעת' (ואמנם ב'וזאת הברכה' ע' 189, כתב שכולם כיום נוטים להימלך, אולם למעשה נראה כפי שכתבתי בהלכה). עסקנו כאן בדין ברכה ראשונה, שיכולה להועיל לכל היום, אמנם מצד ברכה אחרונה אם יפסיק יותר מדי, ברכתו לא תחול על מה שאכל, כמבואר להלן י, יב, 16-15.

מי שהפסיק באמצע אכילתו להתפלל, כשחוזר לאכול אינו צריך לברך שוב, מפני שלא הסיח את דעתו מלהמשיך לאכול (שו"ע קעח, ו). וכן מי שהתנמנם, אפילו למשך שעה, אין זה נחשב להפסק, וכשימשיך לאכול לא יברך שוב. אבל אם הלך לישון שינת קבע על מיטתו, הרי זה כמי שהסיח דעתו מהאכילה, וכשיחזור לאכול יצטרך לברך לפני אכילתו (שו"ע קעח, ז, מ"ב מח).

ז – איזה שינוי מקום מחייב ברכה חדשה

כפי שלמדנו, המברך על מאכל, כל זמן שהוא עדיין מתכוון לאכול ממנו, אפילו אם הפסיק כל היום כולו, יכול להמשיך לאכול על סמך ברכתו הראשונה. אבל אם שינה את מקומו, מתעוררת שאלה גדולה, האם עליו לברך שוב במקומו החדש. ובדין זה ישנו הבדל בין סוגי המאכלים.

לגבי מאכלים שמברכים עליהם ברכת המזון או 'מעין שלוש', כיוון שהם מאכלים חשובים, יש ספק אם שינוי מקום מפקיע את כוחה של הברכה הראשונה. ולכן לכתחילה, המעוניין להמשיך לאכול מהם לא ישנה את מקומו, ואם שינה, עדיף שלא ימשיך לאכול. אבל אם הוא מתעקש להמשיך לאכול, לא יברך, שספק ברכות להקל (ומהו שינוי מקום יבואר בהמשך לגבי סוג המאכלים השני).[8][8]. למדנו לעיל ג, יא, שנחלקו אמוראים וראשונים אם יציאה ממקומו במאכלים הטעונים ברכה אחרונה במקומם נחשבת הפסק (ע' שו"ע רמ"א קעח, א-ב). וכן נחלקו לגבי מזונות ופירות שבעת המינים אם טעונים ברכה במקומם (לעיל ד, יג). ומחמת ספק ברכות, היוצא ממקומו בכל המאכלים שמברך עליהם ברהמ"ז או 'מעין שלוש' ורצה להמשיך לאכול - לא יברך. ולכתחילה אין לשנות מקום בעת אכילת מאכלים אלו. ואם יצא ממקומו וחזר, נכון שיברך ברכה אחרונה, ואם ירצה אח"כ לאכול, ימתין כרבע שעה או יצא לטיול קצרצר, ואח"כ יברך ברכה ראשונה לכל הדעות. ומי שמתכוון לצאת ממקומו, מוטב שיברך ברכה אחרונה לפני שיצא, ואח"כ כשירצה להמשיך לאכול במקום החדש, יברך ברכה ראשונה. ואין בזה חשש ברכה שאינה צריכה, הואיל ומלכתחילה נכון לברך ברכה אחרונה במקום אכילתו, ועוד שהוא עושה זאת כדי לצאת מהספק (ועיין שערי הברכה פ"ט הערה ט, ופס"ת קעח, יח).

אבל לגבי מאכלים שמברכים עליהם 'בורא נפשות', לכל הדעות, אם שינה את מקומו פקע כוחה של הברכה הראשונה, ואם ירצה להמשיך לאכול, יהיה חייב לברך שוב ברכה ראשונה. וכיוון שאין בדין זה

ספק, כל שיש לו צורך לשנות את מקומו, רשאי לעשות זאת ולברך שוב ברכה ראשונה. אלא שיש לבאר מהו שינוי מקום המחייב ברכה חדשה:

האוכל בתוך ביתו בחדר אחד ורצה ללכת לחדר אחר, אם תכנן מתחילה לעבור לחדר השני, או שזה חדר שהוא רגיל ללכת אליו תוך אכילתו, רשאי לכתחילה ללכת אליו ולהמשיך לאכול בלא ברכה, מפני שאין זה נחשב אצלו שינוי מקום. אבל אם הוא חדר שאינו רגיל ללכת אליו בזמן שהוא אוכל או שותה, לכתחילה לא ילך אליו, ואם הלך, כיוון שהוא בתוך ביתו, אינו צריך לברך מחדש (באו"ה קעח, א, 'בבית אחד').

וכן הדין לגבי חדר מדרגות או מרפסת ביתו, לכתחילה לא ילך לשם באמצע אכילתו או שתייתו, ואם הלך, יכול להמשיך לאכול ולשתות בלא ברכה.

ואם יצא לחצרו או לרחוב או לבית אחר, כיוון ששינה את מקומו, אם ירצה להמשיך לאכול - עליו לברך. ואם בכל משך יציאתו יכל לראות את המקום שהתחיל לאכול בו - בדיעבד לא יברך. אבל אם היתה רשות הרבים מפסיקה בין המקום שהתחיל לאכול בו לבין המקום שיצא אליו, עליו לברך על המשך אכילתו (מ"ב קעח, יב).

ואם כשיצא, נשאר חבירו שאכל עמו במקום אכילתם או שתייתם, הרי שחבירו שמר על זיקתו למקום האכילה ולברכה הראשונה, וכשיחזור יוכל לאכול ולשתות בלא ברכה. ובשעת הצורך אפשר לנהוג כך לכתחילה (שו"ע קעח, ב).

מי שאכל בחוץ, כל זמן שהוא רואה את המקום שבו בירך בתחילה, עדיין נחשב שלא שינה את מקומו. ואם היה מהלך בדרך ובירך על אכילה או שתייה, אין שינוי מקום נחשב הפסק לגביו, שכל הדרך היא מקומו (שו"ע קעח, ד, מ"ב מב).

ח – סדר הקדימה בברכות השונות

כשיש לפני האדם כמה מאכלים שברכותיהם שונות, נכון להדר ולברך עליהם לפי סדר החשיבות שאמרו חכמים. שכשם שאדם העומד לדבר לפני שר חשוב, מתכנן היטב את דבריו, במה יפתח ובמה ימשיך, כך העומד לברך לפי מלך מלכי המלכים ראוי לו לומר את ברכותיו לפי הסדר המושלם. שני כללים נאמרו לגבי סדר הברכות: האחד, שיש לברך תחילה על המאכל החשוב יותר. והשני, שיש לברך תחילה את הברכה המבוררת יותר, היינו את הברכה המכוונת לסוג מיוחד ומבורר של מאכל.

לפי זה ברור שברכת הלחם היא הקודמת לכל, הואיל והלחם הוא המאכל החשוב ביותר. וכאשר אין כוונה לאכול לחם, אזי סדר החשיבות בברכות הוא: מזונות, גפן, עץ, אדמה, שהכל. ונתנו בזה סימן: ראשי תיבות - מג"ע א"ש. ונפרט יותר:

ברכת 'מזונות' חשובה משאר הברכות, מפני שמאכלי המזונות הם המשביעים ביותר, ולכן הם חשובים משאר המאכלים (ולכן בעת הקידוש מכסים את החלה והמזונות, שלא יראה כמקדים את היין ללחם ולמזונות, עיין פניני הלכה שבת ה, ח).

לאחר מכן, ברכת היין היא החשובה, שהואיל והיין מזין ומשביע, תקנו לו חכמים ברכה מיוחדת (רמ"א ריא, ד-ה).

לאחר מכן, ברכות הפירות - 'העץ' ו'האדמה' קודמות לברכת 'שהכל', הואיל והן מבוררת יותר, שהן נועדו לפירות בלבד, ואילו ברכת 'שהכל' היא ברכה כוללת לכל שאר המאכלים.

ובתוך ברכות הפירות, ברכת 'העץ' קודמת לברכת 'האדמה', הואיל וברכת 'העץ' מבוררת יותר, שכן בדיעבד אם בירך 'האדמה' על פרי עץ יצא, ואם בירך 'העץ' על פרי אדמה לא יצא. אמנם יש לגבי ברכת הפירות עוד כמה כללים, שיש להעדיף את החביב, ואת פירות שבעת המינים, ונפרטם בהלכה י'.

וכל זה שצריך להקדים ברכה אחת לחברתה, הוא בתנאי ששני מיני המאכלים מונחים לפניו והוא רוצה לאכול עתה את שניהם. אבל אם אחד נמצא לפניו והשני בארון, כגון שיש לפניו פירות, ואח"כ הוא מתכוון להביא מזונות ויין, כיוון שעתה הוא אינו מעוניין לאכול משניהם, יכול לכתחילה לברך תחילה על הפירות, ואח"כ כשיביא את המזונות והיין יברך עליהם. וכן מי שהגישו לפניו מרק ירקות ופתיתים, ולפי סדר האכילה שלו, הוא רוצה להתחיל לאכול את מרק הירקות, כיוון שעתה הוא אינו מעוניין לאכול משניהם, יכול לברך תחילה 'האדמה' על מרק הירקות, ואח"כ יברך 'מזונות' על הפתיתים (ריטב"א, שועה"ר רמט, קונ"א ד).

ט – סדר הקדימה בברכות שוות

הרוצה לאכול כמה מיני מאכלים שברכתם שווה, נכון שיאמר את הברכה על המאכל החשוב יותר, שכך הוא כבודה של הברכה שתיאמר על המאכל החשוב, ותפטור בכך את שאר המאכלים שברכתם שווה.

וכמה כללי חשיבות ישנם: א) המאכל השלם קודם לחתוך, לפיכך המברך על עוגיות, למשל, ויש שם עוגיה שלימה ושבורה, יברך על השלימה. ב) החביב קודם, שאם היו שם שתי עוגיות מסוגים שונים, יברך על העוגיה החביבה עליו יותר. ג) הגדול קודם לקטן, שאם היו לו שתי עוגיות, שתיהן שלימות וחביבות בשווה, ואחת גדולה יותר, יברך על הגדולה.

וכן במיני בשר ודגים, שברכתם 'שהכל', השלם קודם לחתוך, והחביב קודם לפחות חביב, והגדול קודם לקטן.

וכאשר ישנה התנגשות בין הכללים הללו, הראשון דוחה את השני, והשני את השלישי. למשל, אם יש לו עוגיה שלימה שפחות חביבה, ומנגד עוגיה שבורה וחביבה, עדיף לברך על השלימה.[9][9]. לגבי סדר הקדימה במיני פת שונים, עיין לעיל ג, ב. ושם בהערה 1 מקורות לדינים שכאן. ושם בהערה נזכר עוד כלל, שהנקי קודם, כלומר פת מקמח מנופה קודמת לפת קיבר. וכלל זה נמצא בחשיבותו אחר כלל החביב, ובעצם הוא התפרטות שלו. ובלחם זהו מדד מרכזי לחביבותו, ולכן נקבע ככלל בפני עצמו. אבל בשאר מאכלים, יש מספר מדדים לחביבות, כגון בדגים, סוג הדג, איכותו, יוקרתו, ולכן לא פירטתי את כלל החביב. ונחלקו הראשונים בהגדרת החביב, לרמב"ם ואו"ז, היינו החביב עליו עתה, ולתר"י והרא"ש, החביב עליו בדרך כלל למרות שעתה השני חביב עליו יותר, ולכך נוטה שו"ע ריא, א. וכתב הגר"ז סדבה"נ י, טו, שרשאי האדם לבחור כמי לנהוג. וכשיש מאפה מזונות ותבשיל מזונות, עדיף לברך על המאפה, מפני שהוא דומה יותר ללחם (גר"ז סדבה"נ ט, ז). וכמובן חיטה קודמת לשעורה, ואח"כ כוסמין, שיפון ושבולת שועל. ואח"כ אורז קודם ליין, ולמרות שאינו משבעת המינים, יש לו חשיבות שהוא מזין וברכתו מבוררת (אהע"ז, אמנם הפמ"ג כתב להקדים את שבעת המינים). ובין יין למיץ ענבים, יין קודם, שהוא חשוב יותר.ואם לפי הכללים עליו לברך על המאכל החשוב והחביב, ואילו הוא מעוניין לאכול בתחילה מהפחות חשוב וחביב, יברך על החשוב, ואח"כ יאכל כפי שיחפוץ (מ"ב ריא, י).

י – סדר הקדימה בברכת הפירות ושבח ארץ ישראל

שבעה מינים הזכירה התורה בשבח ארץ ישראל, שנאמר (דברים ח, ז-ח): "כִּי ה' אֱלוֹהֶיךָ מְבִיאֲךָ אֶל אֶרֶץ טוֹבָה... אֶרֶץ חִטָּה וּשְׂעֹרָה וְגֶפֶן וּתְאֵנָה וְרִמּוֹן, אֶרֶץ זֵית שֶׁמֶן וּדְבָשׁ". וכיוון שמינים אלו נזכרו לשבח, הרי שכאשר אדם עומד לאכול שני מיני פירות, מצווה שיברך על הפרי שנשתבחה בו ארץ ישראל, ובברכתו יפטור את המין השני. למשל, אם הביאו לפניו ענבים ותפוחים, יברך על הענבים ויפטור בברכתם את התפוחים.

ואם באו לפניו שני מינים משבעת המינים, יברך על הקרוב יותר למילה 'ארץ', שכל הקרוב יותר ל'ארץ' חשוב יותר. לפיכך סדר הקדימה הוא כדלהלן: זית, תמר, ענבים, תאנה ורמון.

ואם יש לפניו שני מיני פירות, האחד משבעת המינים והשני אינו משבעת המינים אבל הוא חביב עליו יותר. לדעת הרמב"ם, מוטב שיברך על הפרי החביב עליו, שכיוון שהוא חביב עליו, ההודאה עליו חשובה יותר מבחינתו. אולם לדעת רוב הפוסקים, מוטב לברך על הפרי שנשתבחה בו ארץ ישראל. וכך ראוי לנהוג (שו"ע ריא, א-ב, מ"ב ריא, לג).[10][10]. נחלקו במשנה (ברכות מ, ב), לר' יהודה מין שבעה קודם, ולחכמים חביב קודם. לרוה"פ הלכה כר' יהודה, וכ"כ בה"ג, תר"י, תוס', רא"ש, סמ"ג, ראב"ד, מרדכי, מהר"ם ועוד. ולרב האי גאון, ר"ח, רמב"ם, ראבי"ה ועוד, הלכה כחכמים. וכאשר אין ביניהם מין חביב, לכל הדעות שבעת המינים קודמים. ואמרו בגמרא (מא, א), שכל הקודם בפסוק קודם לברכה. ולכאורה רימון קודם לתמר, שכן הרימון הוא חמישי והתמר שביעי, אלא שאמר רב המנונא (ברכות מא, ב), שהחשיבות תלויה בסמיכות למילה 'ארץ', ואם כן רימון הוא חמישי ל'ארץ' הראשונה, ואילו תמר שני בסמיכותו ל'ארץ' השנייה, ולכן התמר קודם. שנאמר (דברים ח, ח): אֶרֶץ חִטָּה (1) וּשְׂעֹרָה (2) וְגֶפֶן (3) וּתְאֵנָה (4) וְרִמּוֹן (5), אֶרֶץ זֵית שֶׁמֶן (1) וּדְבָשׁ (2)" (דבש הוא תמר). ועיין בדברי מרן הראי"ה (עין איה שם), שביאר ששתי פעמים נזכר 'ארץ' כנגד שני סוגי קרבה לארץ: א) רוחנית, ב) טבעית-לאומית. והסוג הראשון קודם וחשוב מהשני, וגם השפעתו ארוכה יותר עד חמישה מינים. מ"מ הקרוב יותר לארץ השנייה, קודם למי ששייך לארץ הראשונה, אבל קרבתו אליה פחותה. ולכן זית ותמר קודמים לגפן, תאנה ורימון.ולגבי חיטה ושעורה, ממילא למדנו, ש'המוציא' ו'מזונות' קודמים לברכת הפירות. וכן כוסמין, שיפון ושיבולת שועל, שמברכים עליהם 'המוציא' ו'מזונות' קודמים לפירות שבעת המינים (שמינים אלו נגררים בדיניהם אחר חיטה ושעורה, מ"ב ריא, כד-כה).

ואם יש לפניו פירות אדמה ופירות עץ - אם שניהם חביבים עליו במידה שווה, כבר למדנו שעדיף לברך על פרי העץ תחילה, כי ברכתו מבוררת יותר. וקל וחומר שאם אחד הפירות הוא משבעת המינים, אם הם חביבים בשווה, יקדים לברך על הפרי שמשבעת המינים. אבל אם פרי האדמה חביב עליו יותר, למרות שפרי העץ הוא משבעת המינים, עדיף לברך תחילה על פרי האדמה, שהואיל והוא אינו פוטר את פרי העץ בברכתו, מוטב שיקדים לברך על מה שחביב עליו יותר.[11][11]. בין מיני 'העץ' ו'האדמה', לדעת הרא"ש אין שום עדיפות, ששתיהן ברכות מבוררות. ולדעת הרי"ף והרמב"ם ועוד רבים, יש להקדים את החביב, ואפילו כנגד מין שבעה. ולבה"ג ועוד רבים, פרי עץ קודם לאדמה, שברכתו מבוררת יותר, וכן דעת א"ר, בא"ח מטות ג, וכה"ח ריא, ו ויד. ולבאו"ה (ריא, א, 'וי"א'), ככלל יש להקדים 'העץ' ל'האדמה', ורק כאשר מין האדמה נחשב חביב לכל הדעות, היינו תמיד נחשב כחביב יותר, וגם עתה הוא רוצה בו יותר, יקדים לברך על פרי האדמה (וע' בהערה 9)

י – ברכה אחרונה

א – ברכה אחרונה

כשם שתקנו חכמים שיברך אדם לפני שיאכל, כך תקנו שיברך אחר שיאכל. אלא שיש שוני בין הברכה הראשונה לברכה האחרונה, הברכה הראשונה נועדה להודות לה' על ההנאה שיש לאדם מהאוכל, ואמרו חכמים (ברכות לה, א) שהואיל וסברה ברורה היא שאסור לאדם ליהנות מדבר בעולמו של הקב"ה בלא ברכה, לא היה צורך שהתורה תצווה אותנו על זה.

אבל אחר האכילה, מצד הסברה לא היינו יודעים שצריך לברך, מפני שאחר שהודינו לה' בברכה שלפני האכילה, לכאורה אין עוד צורך לחזור ולברך אחר האכילה. ולכן הוצרכה התורה לצוותינו באופן מיוחד, שאחר שנאכל ונשבע, נברך לה' ברכה כללית, לא רק על המזון שאכלנו אלא על כלל הטובה שנתן ה' לישראל, שנאמר (דברים ח, י): "וְאָכַלְתָּ וְשָׂבָעְתָּ וּבֵרַכְתָּ אֶת ה' אֱלוֹהֶיךָ עַל הָאָרֶץ הַטֹּבָה אֲשֶׁר נָתַן לָךְ". וכפי שלמדנו בהרחבה בעניין ברכת המזון (ד, א-ד), אחר שאדם אכל ושבע, הוא עלול להתגאות ולהיסחף אחר התאווה והחומרנות. ומנגד, מתוך הטעם הטוב שבמאכלים והחיוניות שהוא שואב מהם, הוא יכול להתעלות למבט רחב על כל הטוב שנתן ה' לישראל. ועל כן בברכת המזון איננו מודים לה' על המזון בלבד, אלא מתוך כך הננו מתעלים לברכה והודאה כללית על הארץ הטובה, ועל כל מה שקשור אליה - הברית, התורה, ירושלים, מלכות דוד ובית המקדש. ועל ידי כך גם האוכל שאכלנו מתעלה ומתרומם ומתווספת בו חיוניות לטובה. ומי שאינו מברך אחר שאכל, אינו מעלה את הצד הרוחני שבאוכל, ואינו מתרומם על ידו, וממילא האוכל שבתוך מעיו נעשה מגושם ומושך אותו כלפי מטה (עיין לעיל א, ה).

כהמשך למצווה מהתורה, תקנו חכמים שגם מי שלא שבע, אם אכל כשיעור נפח של 'זית', יברך ברכה אחרונה. אם אכל כ'זית' פת יברך ברכת המזון; אכל כ'זית' משבעת המינים שנשתבחה בהם ארץ ישראל - יברך 'מעין שלוש', אכל כ'זית' משאר מאכלים - יברך 'בורא נפשות'.

ומדוע תקנו לברך על שיעור כ'זית'? מפני שיש בו חשיבות ותועלת מסוימת, ונותרת ממנו איזו תחושה של נחת, שמתוכה אפשר להתרומם להתבוננות בטובה שהשפיע ה' לעולמו ולומר ברכה. ואמנם ברכה ראשונה מברכים על כלשהו, מפני שהיא על עצם ההנאה שבאכילה, וכל שנהנה אפילו מעט - צריך לברך. אבל ברכה אחרונה היא כללית יותר, ורק אם נותר איזה רושם של נחת מהאכילה, אפשר מתוך כך להתבונן בטובה שהשפיע ה' לעולם ולברך. ולכן מי שלא אכל כשיעור 'זית' או שתה כשיעור 'רביעית' - אינו מברך (שיעורים אלה יבוארו להלן הלכות ה-י).

וכיוון שברכה ראשונה היא על הנאת האכילה, יש להצמידה לתחילת האכילה, ואסור להפסיק בין הברכה לאכילה (לעיל ג, א). אבל ברכה אחרונה אינה על הנאת האכילה בלבד, אלא על התועלת והנחת שיש לאדם ממה שאכל, ולכן אפשר לברך אותה גם לאחר זמן, כל עוד מרגישים איזה שובע מהאכילה (להלן הלכה יב).

ב – ברכת מעין שלוש

על שבעת המינים מברכים 'מעין שלוש', ונקרא שמה - 'מעין שלוש' מפני שיש בה תמצית של שלוש הברכות שבברכת המזון. כנגד ברכת 'הזן' מזכירים בתחילה באופן מפורט את המזון שאכלו. כנגד ברכת

הארץ מזכירים את שבחה שהיא "ארץ חמדה טובה ורחבה". וכנגד הברכה על ירושלים מזכירים את ירושלים והמקדש. וכיוון שהוסיפו חכמים אח"כ לברכת המזון ברכה רביעית - 'הטוב והמטיב', גם כנגדה תקנו לומר - "כי אתה טוב ומטיב לכל". ואע"פ כן קוראים לברכה 'מעין שלוש', מפני שעיקר ברכת המזון היא שלוש ברכות, שאותן צריך לומר מהתורה (ברכות מד, א, מ"ב רח, נ, לעיל ד, א-ב).

נחלקו הראשונים במעמדה של ברכת 'מעין שלוש'. יש אומרים שמצוותה מהתורה, מפני ששני פסוקים לפני הפסוק שהתורה מצווה אותנו לברך ברכת המזון, נזכרו שבעת המינים שנשתבחה בהם ארץ ישראל, ומשמע שגם אחר אכילתם צריך לברך לה'. שנאמר (דברים ח, ח-י): "אֶרֶץ חִטָּה וּשְׂעֹרָה וְגֶפֶן וּתְאֵנָה וְרִמּוֹן אֶרֶץ זֵית שֶׁמֶן וּדְבָשׁ. אֶרֶץ אֲשֶׁר לֹא בְמִסְכֵּנֻת תֹּאכַל בָּהּ לֶחֶם, לֹא תֶחְסַר כֹּל בָּהּ, אֶרֶץ אֲשֶׁר אֲבָנֶיהָ בַרְזֶל וּמֵהֲרָרֶיהָ תַּחְצֹב נְחֹשֶׁת. וְאָכַלְתָּ וְשָׂבָעְתָּ וּבֵרַכְתָּ אֶת ה' אֱלוֹהֶיךָ עַל הָאָרֶץ הַטֹּבָה אֲשֶׁר נָתַן לָךְ". אלא שהואיל ויש הבדל בין אכילת לחם שהוא עיקר מזונו של אדם לאכילת פירות שבעת מינים, תקנו אחר אכילת לחם להודות ולשבח לה' בנוסח מפורט של שלוש ברכות, ואילו אחר אכילת פירות משבעת המינים תקנו ברכה אחת 'מעין שלוש' (בה"ג, רא"ש ורשב"א). ויש אומרים, שמהתורה חייבים לברך אחר אכילת לחם בלבד, כי רק הלחם נזכר בפסוק הסמוך לציווי. וחכמים תקנו כהמשך לכך לברך 'מעין שלוש' אחר אכילת שבעת המינים, שהואיל ונשתבחה בהם ארץ ישראל, ראוי מתוך אכילתם לומר ברכה חשובה (רמב"ם וסמ"ג).[1][1]. עיין בהלכות ברכת המזון ד, ו, 4, שלדעת רוב הראשונים והאחרונים, מהתורה רק מי ששבע חייב בברהמ"ז, שנאמר: "ושבעת", וחכמים הם שחייבו לברך ברהמ"ז על אכילה מועטת, לר' מאיר על אכילת כ'זית', ולר' יהודה על כ'ביצה' (ברכות מט, ב). וכן נפסק בשו"ע קפו, ב. ויש אומרים שגם בכ'ביצה' או 'זית' חייב מהתורה, עי"ש. אלא שנראה כי לדעת הסוברים שהברכה על שבעת המינים מהתורה, גם אם לא שבע מברך ברכה אחרונה, וכפי שכתב רש"י (לט, א): "וגבי ברכת פירות הארץ אכילה כתיבה, ואכילה בכזית". וכך משמע מהחינוך תל. וכך מסתבר, שכן בדרך כלל אין פירות שבעת המינים משביעים (חוץ ממזונות, ומבחינה מסוימת גם יין ותמרים, כמובא בשו"ע רח, יז). וכעין זה כתב החזו"א לד, ה, שהחיוב מהתורה בפירות שבעת המינים הוא כאשר אכל כדרך האוכלים מפירות. וצריך לומר לפי"ז, שכוונת התורה ב"ואכלת ושבעת", אכילה לפירות ושביעה ללחם. למעשה, משמע משו"ע רט, ג, ש'מעין שלוש' מדרבנן, וממילא אם נסתפק אם בירך אותה, אינו מברך. אבל כתב במ"ב רט, י, בשם אחרונים, שהואיל וי"א שהיא מהתורה, אם שבע מפירות שבעת המינים והסתפק אם בירך ברכה אחרונה, נכון שיאכל עוד מאותו המין שיעור כ'זית', ויברך לפניו ולאחריו ויצא מהספק. ולפי מה שכתבתי, אפילו אם לא שבע, נכון שיאכל עוד כ'זית' כדי לצאת מהספק.

מיוחדת היא ברכת 'מעין שלוש', שהואיל ונתקנה על המינים שנשתבחה בהם ארץ ישראל, תקנו חכמים לציין במפורש את סוג המזון. על מאפים או תבשילים ממיני דגן, אומרים: "על המחיה ועל הכלכלה". על פירות שבעת המינים, שהם: זית, תמר, גפן, תאנה ורימון, אומרים: "על העץ ועל פרי העץ". ועל יין אומרים: "על הגפן ועל פרי הגפן".

וכיוון שיסוד המצווה להודות לה' על המזון קשור עם שבח ארץ ישראל, אם הפרי גדל בארץ ישראל, מדקדקים לרמוז זאת בחתימת הברכה: "על הארץ ועל פירותיה". ואם הפרי גדל בחוץ לארץ, אפילו אם אוכלים אותו בארץ, חותמים "על הארץ ועל הפירות" (ברכות מד, א). וכשיש ספק אם הפירות גדלו בארץ, אומרים: "ועל הפירות" (מ"ב רח, נד). וכן כאשר היין מארץ ישראל חותמים: "ועל פרי גפנה", ואם מחוץ לארץ: "ועל פרי הגפן".[2][2]. לגבי דגן, למנהג אשכנז אומרים תמיד, בין בארץ בין בחו"ל: "על המחיה". ולמנהג ספרדים חותמים בארץ: "על מחיתה" ובחו"ל "על המחיה". וכיום רוב הדגן מיובא מחו"ל, וגם

כשיש ספק אומרים: "על המחיה".בברכה על מזונות לטור ומ"א גם בחתימה יש לומר: "על המחיה ועל הכלכלה". אבל הב"י כתב שבה"ג, רמב"ם וסמ"ג, כתבו רק "על המחיה". וכתב בשעה"צ רח, נב, שכך ראוי לנהוג, שכן דעת הרבה ראשונים ואחרונים. בטור רח, י, לבה"ג אומרים "ונאכל מפריה ונשבע מטובה", ואילו לסמ"ג אין אומרים, "שאין לחמוד הארץ בשביל פריה וטובה אלא לקיים המצוות התלויות בה", וכך נהג הרא"ש. והב"ח פסק שאומרים, ופירש שאנו מבקשים שתתגלה הקדושה בפירות שבארץ, "כי באכילת פירותיה אנו ניזונים מקדושת השכינה ומטהרתה ונשבע מטובתה".

בשבת, מועד וראש חודש, מזכירים בברכה את היום המיוחד, שאינה דומה אכילתו של אדם ביום חול לאכילתו ביום מקודש. ואם שכח ולא הזכיר, יצא ידי חובה. ובחנוכה ופורים אין מזכירים את היום (שו"ע רח, יב).

ג – מדיני ברכה 'מעין שלוש

נכון לברך 'מעין שלוש' במקום אכילתו ובישיבה, שיש סוברים שדיני ברכת 'מעין שלוש' כדיני ברכת המזון (שו"ע קפג, י; קפד, ג. ועיין לעיל ד, יג-יד).

אכל מזונות, שתה יין, ואכל פירות משבעת המינים, מזכיר בברכה את שלושתם לפי סדר חשיבותם: מזונות, יין ופירות (שו"ע רח, יב). ואם שכח להזכיר אחד מהם, לפעמים מה שהזכיר כולל גם את מה ששכח ופוטר אותו בדיעבד, ולפעמים אינו כולל, ועליו לחזור ולברך.[3][3]. הזכיר בחתימה רק 'על המחיה', פוטר בדיעבד גם יין ותמרים (כי גם הם נחשבים כמזינים וקצת סועדים), ולא פירות אחרים (ברכ"י רח, ז ויד). לפיכך אם אכל למשל גם ענבים, צריך לחזור ולברך עבורם. הזכיר 'על הגפן' פוטר בדיעבד גם ענבים, אבל לא מזונות ופירות (שו"ע רח, טו). הזכיר 'על העץ', פוטר בדיעבד גם יין, ולא מזונות (באו"ה רח, יח, ציץ אליעזר יט, ח, ב). טעה ובירך על כל המאכלים, חוץ ממים ומלח, ברכת 'הזן' שבברהמ"ז - יצא בדיעבד (ע' שו"ע רח, יז, ברכ"ה ח"ב ג, כב; ח"ג ח, טז).

אכל מזונות כשיעור המחייב ברכה אחרונה, ופרי משבעת המינים או יין בשיעור שיש ספק אם התחייב בברכה אחרונה. כיוון שממילא הוא צריך לברך 'מעין שלוש' עבור המזונות, יזכיר בברכה גם את הפירות והיין כדי לצאת מספק (ט"ז רח, יט).

אכל מזונות וחבירו אכל מזונות ופירות משבעת המינים, אם זה שאכל מזונות אינו זוכר היטב את הברכה, יכול לצאת ידי חובתו בשמיעת הברכה מחבירו, למרות שחבירו מזכיר גם את הפירות, שהזכרת הפירות אינה נחשבת הפסק לגביו (ברכ"י ריג, א).

האוכל פרי משבעת המינים ופירות עץ נוספים שאינם משבעת המינים, מברך 'מעין שלוש' ופוטר את שאר הפירות, שהואיל והוא מודה בברכת 'מעין שלוש' על הפירות, פוטר את כל פירות העץ שאכל. אבל אם אכל פרי משבעת המינים ופרי אדמה, מברך 'מעין שלוש' על פרי העץ ו'בורא נפשות' על פרי האדמה.[4][4]. כ"כ בשו"ע רח, יג. ואמנם י"א שברכת הפירות פוטרת גם פירות אדמה, וכ"כ הרשב"ץ וח"א. וחשש לדעתם בהליכות עולם ח"ב ע' קח. אבל המנהג הרווח כשו"ע, שצריך לברך 'בורא נפשות' על פירות האדמה, וכ"כ בשעה"צ סד, וכה"ח עג. ואף שבכלל, מקדימים 'מעין שלוש' ל'בורא נפשות', שהיא ברכה חשובה יותר. מ"מ כאשר יש דעה שברכת 'מעין שלוש' פוטרת את המאכל שצריך לברך עליו 'בורא נפשות', ונפסק להלכה שאינה פוטרת, כמו במקרה שלנו, עדיף להקדים ולברך 'בורא נפשות' (מ"ב רח, סד). ←טעה ובירך על אורז 'על המחיה', יצא ידי חובה. ואם אכל מזונות ואורז, נחלקו הפוסקים

אם ברכת 'על המחיה' תפטור את האורז. ולכתחילה עדיף לאכול עוד דבר שברכתו 'בורא נפשות', ואם לא אכל, יפטור בברכת 'על המחיה' גם את האורז (בא"ח פנחס יח).

ואם שתה יין ושאר משקים, כשם שבברכה ראשונה ברכת 'הגפן' פוטרת את שאר המשקים (לעיל ז, ד), כך ברכת 'מעין שלוש' שעל היין פוטרת את שאר המשקים (שו"ע רח, טו).

ד – בורא נפשות

מתחילה היתה ברכת 'בורא נפשות' רשות, ורבי יהודה הנשיא היה מברך אותה רק אחר אכילת מאכלים חשובים כבשר וביצה. במשך הזמן התקבל המנהג כחובה, לברך אחר כל אכילה או שתייה 'בורא נפשות' (עיין ברכות מד, ב).

וכיוון שברכה ראשונה היא על הנאת האכילה עצמה, תקנו חכמים לברך ברכה מיוחדת לכל סוג מאכל, כדי שנודה לה' על כל מאכל באופן מפורט. אבל הברכה שאחר האוכל היא על התועלת הכללית היוצאת לאדם מהאכילה, ולכן תקנו ברכה אחת לכמה סוגים. למשל, אם אכל אורז, פרי עץ, פרי אדמה ובשר, ושתה מיץ, יברך בתחילה ארבע ברכות - 'מזונות' על האורז, 'העץ' על פרי העץ, 'האדמה' על פרי האדמה, ו'שהכל' על הבשר והמיץ. אבל אחר אכילתם יברך 'בורא נפשות' על כולם. שברכה זו פוטרת את כל סוגי המאכלים והמשקים חוץ משבעת המינים (שו"ע רז, א).

בברכת 'בורא נפשות' אנו מודים ומשבחים לה' שברא נפשות רבות, וברא את כל המאכלים ההכרחיים להשלמת חסרונן כדי שיוכלו להתקיים, ועוד הוסיף וברא מאכלים נוספים כדי שיוכלו להתענג בהם ולהחיות בהם נפש כל חי. שגם התענוג שבמאכלים הנוספים מוסיף חיות לאדם ומעשיר את דעתו ורגשותיו.

שלא כמו ברכת 'שהכל' ברכת 'בורא נפשות'. שברכת 'שהכל' היא ברכה כללית, ובדיעבד פוטרת את כל המאכלים, ולכן מי שאינו יודע מה מברכים על מאכל מסוים, יכול לברך עליו 'שהכל'. לעומת זאת, בברכה האחרונה, אין ברכה אחת פוטרת חברתה, שאם חייב לברך 'מעין שלוש', אינו יכול לברך במקום זאת 'בורא נפשות', וכן להיפך (מ"ב רב, נה).[5][5]. אמנם לכנה"ג, מהרי"ץ, גינת ורדים, כה"ח רב, עט, ארץ צבי א, כט, ואג"מ או"ח א, עד, בדיעבד 'בורא נפשות' פוטרת 'מעין שלוש', כמו ש'שהכל' פוטרת את הכל. ולכן במקרה של ספק, אפשר לברך 'בורא נפשות'. וכן כאשר אינו זוכר את נוסח 'מעין שלוש' יכול לברך 'בורא נפשות'. אלא שלדעת רוה"פ 'בורא נפשות' אינה פוטרת 'מעין שלוש', וכפי שעולה משו"ע רב, יא, וכ"כ מ"א רח, כו, מ"ב רב, נה, באו"ה 'ובורא נפשות', ברכ"ה ח"ב ב, 6-8; ב, ז-ח. ולכן במקום ספק או כשאינו יודע לברך 'מעין שלוש', אין לברך כלל. אלא שאם בירך 'בורא נפשות', לא יברך שוב 'מעין שלוש', לחוש לסוברים שכבר יצא בברכת 'בורא נפשות' (יבי"א ח"א יב, ז). ועיין להלן הערה 14, אם האוכל חצי שיעור ממין שבעה וחצי שיעור ממין אחר חייב בברכה אחרונה.

ה – שיעור כזית לברכה אחרונה

האוכל אפילו כלשהו, כיוון שנהנה ממנו, חייב לברך עליו בתחילה. אבל ברכה אחרונה מברך רק מי שאכל לכל הפחות כשיעור 'זית', שכן אמרו חכמים: "אין אכילה פחותה מכזית". כלומר, האוכל פחות מכ'זית', אכילתו מועטה כל כך עד שאינה חשובה להיקרא אכילה.

בעקבות הגלויות נתעורר ספק בשיעור נפח הזית. יש אומרים שהוא כגודל הזית המצוי בארץ ישראל. ויש אומרים שהזית שמצוי אצלנו קטן מהזית שדיברו בו חכמים, ושיעור זית שדיברו בו חכמים הוא מעט פחות משליש ביצה. ויש אומרים שהוא כמחצית הביצה. ואף שנראה מהרבה ראשונים, שהזית שדיברו בו חכמים הוא הזית המצוי אצלנו או מעט פחות משליש ביצה, כיוון שכלל נקוט בידינו: "ספק ברכות להקל", נפסק להלכה שאין לברך ברכה אחרונה על פחות משיעור נפח של מחצית ביצה בינונית של ימינו. ואפשר להסביר, שהואיל וכך נהגו ישראל, האוכל פחות משיעור מחצית ביצה, אין אכילתו חשובה להיקרא אכילה לפי תפישתנו, ולכן אינו יכול לברך ברכה אחרונה.

אולם אין לחשוש בהערכת שיעור נפח של מחצית ביצה, שכן כאשר נותנים לאנשים לשער דבר, ללא ספק יהיו שיטעו כלפי מעלה ויהיו שיטעו כלפי מטה, ואע"פ כן מסרו חכמים שיעורים אלה לכל אדם ואדם. בנוסף לכך, למדנו שלדעת רוב הראשונים, שיעור זית קטן בהרבה משיעור מחצית ביצה, ורק מחמת הספק הננו מחמירים שלא לברך על פחות מנפח חצי ביצה. לפיכך, כל שנראה לאדם שאכל כשיעור נפח חצי ביצה - מצווה עליו לברך.[6][6]. אמרו חכמים: "אין אכילה פחותה מכזית" (תו"כ יב, ב, ועוד מקומות). כך הדין הן לעניין עונש על אכילת מאכלים אסורים, והן לעניין מצווה, כאכילת מצה. וכן למדנו בברכות מט, ב, שאכילה נקראת אכילה בכ'זית', ואכילה שיש בה קצת שביעה היא כשיעור 'ביצה'. ושם לט, א, מבואר ששיעור ברכה אחרונה הוא על מאכל בנפח זית בינוני. מהרבה גאונים וראשונים שבמזרח וספרד, משמע שכ'זית' הוא כמו הזית הרווח, ועל כן לא חישבו את נפחו, מפני שהזית הרווח הוא עצמו השיעור. וחשיבות שיעור זה שהוא כבר לא פירור בעלמא אלא יש בו איזו חשיבות של אכילת אוכל. בפועל נפח הזית הרווח בארץ ישראל הוא עד 7.5 סמ"ק. וכן מעידים בשם ר"ח מוולאז'ין והאבני נזר, שנהגו למעשה בשיעור הדומה לזית שלנו. והנוהגים כמותם יש להם על מה לסמוך, וכך מורה הרב ליאור. והמ"א תפו, א, למד מדברי הרמב"ם ששיעור זית קטן מעט משליש ביצה, וכך אפשר ללמוד מעוד ראשונים. ומהרשב"א יוצא שזית הוא מעט פחות מרבע ביצה. והר"י בתוספות הוכיח מכמה גמרות שזית הוא כחצי ביצה. וכ"כ עוד כמה מראשוני אשכנז (אגודה, מהרי"ו ומהרי"ל). ויש סוברים שבמקומם של גדולי אשכנז לא היו הזיתים מצויים, ועל כן דנו על פי מה שדייקו בגמרא, ואם היו רואים את הזיתים המצויים בארץ ישראל היו חוזרים בהם. מ"מ למעשה, אף שדעת בעלי התוס' היא דעת מיעוט הראשונים, מחמת הספק כתב בשו"ע תפו, א, לעניין מצוות אכילת מצה, שכ'זית' הוא מחצית הביצה. וכן הדין לעניין ברכה אחרונה (מ"ב תפו, א). ובמ"א תפו, א, כתב שהכוונה למעט פחות מחצי ביצה. בפועל, ר' חיים נאה שיער שביצה היא כ-57 סמ"ק, וחצי ביצה בלי קליפתה כ-27 סמ"ק. ולמ"ב מחשבים עם הקליפה, וזה יוצא כ-29 סמ"ק. וכיוון שלרבים אין מחשבים את הקליפה, ולמ"א הכוונה למעט פחות מחצי ביצה, נהגו לחשב כ-27 סמ"ק (עיין וזה"ב בירור א' ושם בקונטרס שיעורי אכילה ע' 344 הערה 4). אמנם לפי חישובים מדויקים על פי מידת הדרהם, יוצא שביצה היא כ-50 סמ"ק, וחציה עם קליפתה כ- 25 סמ"ק, ובלי קליפתה 22.5 סמ"ק (עיין בס' מדות ושיעורי תורה לרב בניש טו, טז, ומאמר 'שיעור כזית' עמודים תקכא-תקלב. ועיין להלן בהערה 11). ויש מאחרוני אשכנז שסברו, שהביצים של ימינו התקטנו לכחצי, ולדעתם שיעור חצי ביצה הוא כשיעור ביצה שלימה - כ-50 סמ"ק, ושליש ביצה הוא שני שליש ביצה, כ-33 סמ"ק. (להרחבה יעויין להלן הערה 11). ומנהג הספרדים שלא לחוש כלל לשיטה זו בשום עניין. ואף החזו"א, שחיזק שיטה זו עד שנקראת על שמו, הסכים שלעניין כ'זית' זו חומרה, והעיקר ששיעור ברכה אחרונה הוא על כזית המצוי באותו דור, להבדיל מביצה שהיא שיעור מדויק, שעל פיו מחשבים מקוואות וכל שיעורי הנפח (וזה"ב ע' 345-6).

ו – נפח ולא משקל

השיעורים שדיברו בהם חכמים, הם שיעורי נפח ולא משקל. שכן ברור שיהודים לא הסתובבו עם משקל בכיסם, ולכן חכמים נתנו את שיעוריהם לפי דברים המצויים, כזית וכביצה. וכפי שלמדנו, ההוראה למעשה היא ששיעור זית כחצי ביצה. ואם יש במאכל חללים גדולים, אין מחשיבים אותם לשיעור הנפח, אבל חללים קטנים שאינם ניכרים כל כך אינם משנים את החשבון, וכל שנראה שנפחו של המאכל הוא כחצי ביצה כולל החרירים הקטנים, מברכים עליו ברכה אחרונה.

אמנם היו מפוסקי הספרדים שנהגו למדוד את השיעורים במשקל, וזאת מפני שקשה להעריך את הנפח, שלפעמים המאכל ארוך ולפעמים מרובע, ולפעמים יש בו חללים גדולים שאינם מצטרפים לנפח. בנוסף לכך, יש סוברים שיש להפחית משיעור הנפח גם את החרירים הקטנים, וקשה מאוד לשער את נפחם, ועל כן נעזרו במשקל. אבל גם הם מסכימים שכעיקרון השיעור תלוי בנפח ולא במשקל. וכך היה מנהג ישראל מימים ימימה לשער לפי נפח, ולצרף גם את החרירים הקטנים לשיעור, ורק חללים גדולים, שאינם חלק מהמרקם של המאכל, אין מצרפים לשיעור. וכך ההלכה.

למשל בלחם, את החללים הגדולים שנוצרים בו לפעמים, אין מצרפים לשיעור, אבל את החרירים הקטנים שמלווים את כולו - מצרפים לשיעור חצי ביצה. וכן הדין בפריכיות אורז, פופקורן, במבה, קצפת (כדוגמת הקצפת שבקרמבו) וכיוצא בהם, שהואיל ואין בתוכם חללים גדולים, הולכים לפי הנפח שלפנינו.

וכל אדם צריך ללמוד להעריך את המאכלים ביחס לחצי ביצה. וכדי להתרגל בכך, טוב להעמיד ביצה או חצי ביצה כנגד מאכלים שונים. וכבר למדנו שאין צריך לחשוש בזה יותר מדי, שכן חכמים נתנו לכל אדם את הסמכות להעריך את השיעור בעצמו, למרות שיתכן מאוד שיטעה מעט כלפי מעלה או מטה.[7][7]. משנה עוקצין ב, ח: "פת ספוגנית משתערת כמות שהיא". הרי שהולכים אחר הנפח. והובאו לכך מקורות ב'מדות-ושיעורי-תורה' יא, א, וברכ"ה ח"ב א, ל, ופניני הלכה פסח טז, כג-כד. וגם כאשר יש במאכל חרירים קטנים, הם מצטרפים לשיעור הנפח, שכן בפת הספוגנית יש חרירים קטנים, ואע"פ כן אמרו במשנה: "משתערת כמות שהיא". ורק חללים גדולים אינם מצטרפים, וכפי שאמרו בהמשך המשנה: "ואם יש בה חלל - ממעך את חללה". וכ"כ גינת ורדים, עה"ש, מ"א תפו, א. אלא שכתב בשו"ת זרע אמת א, כט, שאין מצרפים חרירים קטנים. והסכימו עמו במחז"ב, שדי חמד וערוה"ש. ועפ"י זה יחד עם שאר הבעיות הקשורות למדידת נפח, כתבו חלק מפוסקי הספרדים, למדוד במשקל, כי כך ניתן לחשב בצורה הקרובה יותר לאמת. וכ"כ בא"ח מסעי ב. וכך מורים הגרע"י והגר"מ אליהו שהשיעור הוא כ-29 גרם. אולם מוסכם על כולם שהעיקר הוא הנפח, שאם לא כן נתבטלה המשנה בעוקצין "פת ספוגנית משתערת כמות שהיא". ורק מפני הקושי לחשב נפח בלי חללים נעזרו במשקל. וכ"כ הגרע"י, לעניין חלה (יחו"ד ד, נה), וילקוט יוסף קפד, יז. ודעת הרב אבא שאול (אול"צ ח"ב יד, יז) והרב שלום משאש (ילקוט שמ"ש קלז), שמחשבים בפועל לפי נפח ולא משקל, וכדעת רוב פוסקי הספרדים מהדורות הקודמים (כמובא במחזיק ברכה תפו, ב, וכ"כ בזבחי צדק ופרי תואר). ונראה למעשה, שיש לילך תמיד לפי הנפח שלפנינו, ושלא כדברי הזרע אמת, שאם לא כן נתנו את דברינו לשיעורים וחכמים רצו לקבוע את דבריהם ולא להעמידם בספק תמידי. וכך המנהג, שאם לא כן אי אפשר היה לתת לאנשים לשער בכ'זית'. וכך נראה מדברי רב שרירא גאון (הובא באשכול הל' חלה): "המדה נתונה ביד כל אחד לשער לפי דעתו - באומד העין". וכן מובא בתשובות הגאונים (זכרון לראשונים הרכבי רסח): "כל אחד בעשותו לפי דעתו הרי יצא ידי חובתו". ורק החללים הגדולים שאינם חלק ממרקם המאכל אינם מצטרפים לשיעור. וכך דעת רוב פוסקי זמננו, וכן

מובא בוזה"ב בירור א, שהגרע"י הסכים שהחרירים הקטנים מצטרפים לשיעור. ויש לצרף לכך את הדעה ש'זית' הוא כזית שלנו, שכך נהגו כמה מגדולי האחרונים. וכן יש לצרף את הדעה ש'זית' הוא פחות משליש ביצה. ואף שאנו מחמירים לשער בחצי ביצה, אין להחמיר עוד ולחשב את מחצית הביצה במשקלה או בלא החרירים הקטנים. והרוצים להחמיר בכל דבר ולחשב לפי משקל, צריכים להקפיד שלא לאכול שיעור נפח חצי ביצה, שאין בו משקל חצי ביצה, שאם יאכלו, יצא שחומרתם מביאתם לקולא, שאכלו דבר שלכל הדעות חייב בברכה אחרונה ולא בירכו.

ז – שיעור אכילת פרס

אכל את שיעור ה'זית' בהפסקות גדולות, אם עברו מתחילת אכילתו ועד סופה פחות מכשיעור של 'אכילת פרס', שהוא שיעור הלחם שהיו רגילים לאכול בארוחה אחת, עדיין נחשבת אכילתו כאכילה אחת, ויברך אחריה ברכה אחרונה. אבל אם אכל את שיעור ה'זית' במשך זמן ארוך יותר - אין אכילתו נחשבת כאכילה אחת, ואינו מברך עליה ברכה אחרונה.

אלא שנתעורר ספק, כמה דקות בפועל לוקח לאדם ממוצע לאכול 'שיעור פרס'. לדעת המאריכים - תשע דקות, ולדעת המקצרים - שלוש דקות. למעשה, טוב לגמור את שיעור הכ'זית' בתוך ארבע דקות. ומכל מקום, מי שאכל כשיעור 'זית' (חצי ביצה) בתוך שש דקות, חייב לברך. שכן שיעור 'אכילת פרס' נקבע לפי רוב האנשים, וכיוון שבמדידות שונות יצאו שיעורים שונים, יש לילך אחר השיעור הממוצע שהוא כשש דקות.[8][8] .'פרס' הוא מחצית בלשון ארמית, ובזמן חז"ל היו רגילים לאכול שתי ארוחות ביום, והיו אופים לשם כך כיכר לחם שהספיק לשתי הסעודות. נמצא ששיעור 'פרס' הוא משך הזמן שלקח לאדם ממוצע לאכול מחצית מאותו הכיכר. במילים אחרות, הוא משך הזמן שאוכלים בו את הלחם שרגילים לאכול בסעודה אחת. אלא שנחלקו התנאים (עירובין פב, ב) והראשונים בשיעורו המדויק. לרש"י 'פרס' הוא כנפח ארבע ביצים, ולרמב"ם שלוש ביצים. להלכה נפסק שבדינים דאורייתא מחמירים ובדינים דרבנן מקילים (עיין שו"ע תט, ז, תריח, ז, מ"ב תריב, ח). ולעניין ברכה, כיוון שספק ברכות להקל, משערים בשלוש ביצים (מ"ב רי, א). בחשבון דקות: י"א 9 דקות (חת"ס ו, טז), י"א 8 (גר"ז, שדי חמד), י"א 7.5 (בכורי יעקב), י"א 7 (הרב פרנק בשם הגרי"א מקובנא), י"א 7-6 (צמח צדק), י"א 5 (אחרים בשם הגר"י מקובנא), י"א שצריך להחמיר עד 4 (הגר"ח נאה), י"א עד 4-3 (ערוה"ש רב, ח), י"א עד 3 (חזו"א ואג"מ או"ח ד, מא), וי"א אפילו עד 2 (שבט סופר). ואף שלכתחילה יש להחמיר לסיים הכ'זית' בארבע דקות, למעשה נראה שכל שאכל בתוך כשש דקות צריך לברך (וכ"כ אול"צ יב, יז, ויעויין בפניני הלכה פסח טז, 22). ואין לומר כאן ספק ברכות להקל, מפני ששיעור 'אכילת פרס' נקבע לפי הממוצע שהוא כשש דקות. ואין לומר שהמנהג הוא 4 דקות, כי רק בספרי דורנו נהגו לכתוב כך (ע' וזה"ב ע' 42, ופס"ת רי, 12-10), אבל לא שבפועל כך נהגו לאכול. ויש לצרף את הדעות המרובות ששיעור 'זית' קטן בהרבה ממחצית הביצה, ולכן אם אכל נפח מחצית ביצה בשש דקות - יברך. וביחו"ד א, יז, שנוטה לחשוש לספק ברכות, כתב שאפשר לברך עד 7.5 דקות, והרב ישראלי הורה בדיעבד עד 7. ויש לציין שלרוה"פ נוהגים למדוד 'אכילת פרס' לפי אכילת לחם רגיל, אמנם למנחת חינוך ותורת חסד או"ח לב, בכל מאכל ומאכל הולכים לפי קלות או קושי אכילתו, וממילא יוצא לדעתם, שברוב המאכלים השיעור ארוך יותר.

ח – הידורים בדין השיעורים (בריה וכזית)

יש אומרים, שהאוכל בריה שלימה, כגון ענב אחד, או גרעין רימון, חומוס ואפונה, צריך לברך ברכה אחרונה. ואף שאין בו שיעור 'זית', כיוון שיש לו חשיבות מיוחדת, שהוא בריה שלימה, יש לברך עליו ברכה אחרונה (עפ"י ירושלמי). ואמנם נפסק להלכה, שכל שלא אכל כשיעור 'זית' אינו מברך (רי"ף ורמב"ם), מכל מקום לכתחילה, כדי שלא להיכנס לספק, ראוי שלא לאכול בריה בלי לאכול שיעור המחייב ברכה אחרונה (רא"ש, שו"ע רי, א). ואם ינגוס חתיכה מהבריה, ואח"כ יאכל את השאר, כיוון שלא הכניס לפיו את כל הבריה בפעם אחת, אינו נחשב כאוכל בריה (בא"ח מטות ה). וכן אם אינו בולע את הגרעין, כדוגמת הגרעין של תמר, זית ודובדבן, אינו נחשב כאוכל בריה (מ"ב רי, ז וט).[9][9]. בירושלמי (ברכות פ"ו ה"א) מבואר שהאוכל בריה חייב לברך ברכה אחרונה. לדעת הרי"ף והרמב"ם ועוד רבים, הבבלי (ברכות לט, א) חולק על הירושלמי, ואם כן רק האוכל כשיעור 'זית' מברך ברכה אחרונה. ומאידך, לדעת הרא"ש, הרשב"א ותר"י, יתכן שאין הבבלי חולק על הירושלמי, ואם כן גם על בריה שאינה כשיעור 'זית' מברכים ברכה אחרונה. וכתב בשו"ע רי, א, שנכון להיזהר שלא לאכול בריה פחות מכ'זית'.

וכן ראוי למהדרים לאכול - או פחות משיעור זית שלנו, ואז לכל הדעות לא יברכו ברכה אחרונה; או כשיעור נפח חצי ביצה ומעלה, ואז לכל הדעות יברכו ברכה אחרונה. אבל אם יאכלו נפח של זית עד פחות מנפח חצי ביצה, לדעת חלק מהפוסקים יצטרכו לברך, אולם בפועל לא יברכו, שספק ברכות להקל (לעיל הלכה ה).

וכל זה הוא לרוצים להחמיר על עצמם, אבל על פי הדין אין בזה חובה, והרוצה לאכול כשיעור מסופק - רשאי, ואח"כ לא יברך ברכה אחרונה, כדין ספק ברכות להקל.

ט – שיעור ברכה אחרונה בעוגה

האוכל כשיעור 'זית' עוגה, היינו נפח של חצי ביצה, מברך 'על המחיה'. ואף שבין מרכיבי העוגה יש ביצים, סוכר ושמן, כך שבקמח עצמו שאכל אין שיעור 'זית', מכל מקום הואיל ושאר המרכיבים טפלים לקמח ונועדו להטעימו, הרי הם מצטרפים אליו לשיעור 'זית'. ובתנאי שהקמח יהיה לפחות שמינית משאר המרכיבים (שו"ע רח, ט, מ"ב: מג, מח). בפועל, כמעט בכל העוגות שלנו, כולל העוגות הבחושות, יש לפחות שמינית קמח.

ואם שיעור הקמח שבבצק פחות משמינית מכלל המרכיבים, אין מברכים אחר אכילת כ'זית' מהעוגה 'על המחיה' אלא 'בורא נפשות'. שהואיל והקמח שבעוגה זו מועט כל כך, אין הוא גורר אחריו את שאר המרכיבים אלא נגרר אחריהם. אבל לפני אכילתה צריך לברך 'מזונות', מפני שלעניין ברכה ראשונה אין צורך בשיעור מסוים, אלא כל זמן שגם הקמח נועד לתת טעם, הוא העיקר ועל פיו קובעים את הברכה (שו"ע רח, ב-ג, להלן יא, ד).[10][10]. בדין זה יש שלוש דעות: א) דין ברכה אחרונה כדין ברכה ראשונה, וכל שיש בו מחמשת מיני דגן, ברכתו 'מזונות' ו'על המחיה', ואפילו אם אין שם כ'זית' דגן בכדי 'אכילת פרס' (כך משמע מרי"ף, רמב"ם, תוס' ורא"ש, עיין באו"ה רח, ט, 'ואחריו', ברכ"ה ח"ב ב, כ). ב) אם יש בתערובת כ'זית' דגן בכדי 'אכילת פרס', גם אם יאכל כ'זית' בלבד, אף שלא אכל כ'זית' מהדגן, מברך 'על המחיה' (רא"ה וריטב"א). ג) רק אם יאכל בפועל כ'זית' דגן יברך 'על המחיה', ולכן אם הכ'זית' דגן מעורב ביותר מכדי 'אכילת פרס', גם אם יאכל אותו ברציפות, נמצא שלא אכל כ'זית' דגן בכדי 'אכילת פרס', ולא יברך אחריו 'על המחיה' (הגר"א כפי שהסביר את תר"י ושו"ע, וכך כתבו הרבה אחרונים). למעשה, המנהג לעניין עוגה כדעה

השנייה (עפ"י מ"א, פמ"ג, ח"א, מ"ב רח, מח. וכ"כ אול"צ ח"ב יד, כג, גרע"י בקובץ בית הלל חכ"ז, פס"ת רח, יד, שעה"ב יד, יד, ברכ"ה ח"ב ב, כ). כ'זית' בכדי 'אכילת פרס' הוא לפי רמב"ם פחות מתשיעית. ולפי תוס' ורש"י שמינית, וכ"כ במ"ב רח, מג, שעה"צ רח, מה, וזבחי צדק. וזהו דווקא לעניין עוגה ועוגיות ששאר המרכיבים באים להטעים את הקמח ונגררים אחריו. אבל לעניין שאר תבשילים ופשטידות, רק אם אכל בפועל כ'זית' דגן בכדי א"פ יברך 'על המחיה'. ועיין להלן יא, ד.

ועוגה שיש בה מילוי פירות (שטרודל) או גבינה, כיוון שהמילוי עומד בפני עצמו ואינו מעורב בתוך הקמח, אין הוא מצטרף לקמח, ורק אם אכל מהבצק על כל המרכיבים שבו כשיעור 'זית' מברך 'על המחיה'. ואם אין בבצק שיעור 'זית' אבל יחד עם המילוי יש שיעור 'זית', יברך 'בורא נפשות' (עיין להלן 14, ויא, ז).

י – שיעור ברכה אחרונה בשתייה

יש אומרים שדין שתייה כדין אכילה, והשותה כנפח חצי ביצה, חייב בברכה אחרונה (תוספות). ולדעת רוב הפוסקים, רק השותה 'רביעית הלוג', שהיא כנפח ביצה ומחצה - חייב בברכה אחרונה (רמב"ם). וכיוון שהדין שנוי במחלוקת, נוהגים המחמירים על עצמם, שלא לשתות כשיעור של יותר מחצי ביצה ופחות מ'רביעית', כדי שלא להיכנס לספק. אולם למעשה, אם שתה פחות מ'רביעית', שהיא נפח ביצה ומחצה - לא יברך (שו"ע רי, א. בדורות האחרונים היה מקובל להורות שרביעית היא 86 מיליליטר, אולם לפי חשבון מדויק רביעית היא 75 מיליליטר, פחות מחצי כוס רגילה).[11][11]. כתב הרמב"ם (הל' ברכות א, ב) שהשותה 'רביעית' חייב בברכה אחרונה. וכך הסכימו רוב ככל הראשונים. אבל התוספות כתבו בברכות לט, א, ויומא עט, א, שאפשר שהשיעור הוא בכ'זית' או רוב 'רביעית' או כ'ביצה'. ונפסק בשו"ע רי, א, שלכתחילה טוב לחוש לתוספות (וזית לתוס' חצי ביצה). וכתב במ"ב רי, יב, עפ"י מ"א וט"ז, שגם אם שתה כ'זית', עדיין טוב להיזהר שלא ישתה רוב 'רביעית' וכל שכן שלא ישתה כ'ביצה', מפני שככל שהוא עולה בשיעורים כך יש יותר חשש שהוא מתחייב בברכה אחרונה, אלא שלא יברך כדעת רוה"פ שסוברים שרק השותה 'רביעית' מברך ברכה אחרונה.←לרוב ככל הראשונים והאחרונים, שיעור ביצה הוא כשיעור ביצה של ימינו. אמנם אחד מגדולי האחרונים באשכנז, רבי יחזקאל לנדא, בעל ה'נודע ביהודה', מתוך חשבונות שחישב (ע' צל"ח פסחים קטז, ב, וע' בבאו"ה רעא, יג), הסיק שהביצים שלנו התקטנו מאוד וכיום נפחן כמחצית מנפח הביצים שהיו בזמן חז"ל. וכ"כ חת"ס או"ח קכז. והחזו"א ביסס שיעור זה וחישב שנפח ביצה כ-100 סמ"ק, ו'רביעית הלוג' כ-150 סמ"ק. למעשה, הלכה כשיעור המקובל, שכך הורו רוב ככל הפוסקים. אמנם במצוות שיסודם מדאורייתא, רבים מהאשכנזים נוהגים לחוש לכתחילה לשיטת הנודע ביהודה, אבל במצוות דרבנן ואפילו לגבי שיעור ברכה אחרונה, אין חוששים לשיטתו (מ"ב רעא, סח; תפו, א, וע' פניני הלכה פסח טז, ח; טז, כג, 20). ורק הנוהגים כחזו"א אינם מברכים ברכה אחרונה על פחות מ-150 מ"ל (וע' פס"ת רי, 15-16).ונחזור לבירור השיעור המקובל מתקופת הגאונים, ושיערוהו לפי משקל מים בנפח מטבע שהיה נפוץ בארצות המזרח מתקופת הגאונים ועד סוף ימי השלטון הטורקי. בתחילה נקרא המטבע זוזי ואח"כ נקרא בערבית 'דרהם'. וזהו שכתב הרמב"ם ששיעור רביעית קרוב ל-27 דרהם. ור' חיים נאה, חישב את משקל הדרהם ויצא שהוא 3.205 גרם, ולפי"ז רביעית כ-86 סמ"ק (מניין 'כוס'), וביצה- כ-57 סמ"ק. וכך כתבו והורו כחמישים שנה. אלא שכתב הרב בניש (מדות ושיעורי תורה ל, ה; טז, ו) שהתברר בוודאות ששיעורו אינו מדויק, כי הוא מדד לפי ה'דרהם' שהיה מקובל בזמנו תחת שלטון הטורקים. אבל במשך מאות שנים ובזמן הרמב"ם, ה'דרהם' שקל 2.83 גרם בלבד, נמצא ששיעור רביעית לפי מה שקבעו הגאונים והרמב"ם הוא 75 סמ"ק, וביצה 50 סמ"ק (שם יג, א). ובאשכנז שיערו ביצה בכ- 46 סמ"ק (שם יג,

ה, עפ"י אבי השל"ה, ט"ז, ש"ך ומ"א). למעשה, יש לילך לפי השיעור המדויק לפי חשבון הרב בניש, למרות שעדיין רבים רגילים לכתוב כר' חיים נאה (ע' הליכות עולם ח"א ע' רצא, ברכ"ה ח"ב א, 40). ויש לצרף את מנהג אשכנז לשער ביצה ב- 46 סמ"ק, ואת הסוברים שכבר בכ'זית' חייב בברכה אחרונה. וכפי שכתבתי לעיל הערה 7, עיקר השיעור שהתכוונו חכמים הוא שהשותה יעריך לפי ראות עיניו נפח של ביצה ומחצה.

משך הזמן: יש אומרים, שדין שתייה כדין אכילה, ואם שתה 'רביעית' במשך זמן של 'אכילת-פרס' (6 דקות), חייב לברך ברכה אחרונה (ראב"ד). ויש אומרים, שדין שתייה שונה מדין אכילה, שהואיל ורגילים לשתות ברציפות, אם שתה את שיעור ה'רביעית' לאט מכפי שמקובל לשתות 'רביעית', אינו מברך ברכה אחרונה (מ"א עפ"י הרמב"ם). וכיוון שכלל נקוט בידינו, ספק ברכות להקל, כל השותה 'רביעית' מעבר לזמן שמקובל לשתות 'רביעית', אינו מברך. אבל אם שתה ברציפות תוך הפסקות קלות לגמיעה ונשימה - חייב לברך ברכה אחרונה.

לדעת כמה פוסקים, השותה משקה שרגילים לשתותו לאט, כדוגמת קפה חם או מרק, למרות שלא שתה אותו ברציפות, מברך אחריו ברכה אחרונה, מפני שכך היא דרך שתייתו (גינת ורדים). ויש שנהגו כך למעשה. אולם לדעת הרבה פוסקים, אין לחלק בין שתייה חמה לקרה, וכל ששתה את ה'רביעית' ביותר זמן ממה שרגילים לשתות 'רביעית' ברציפות - אינו מברך ברכה אחרונה. ולכתחילה, כדי לצאת ידי כולם, טוב שיאכל או ישתה מאכל או משקה נוסף, כדי שיוכל לברך עליו 'בורא נפשות' בלא ספק.[12][12]. לדעת הרמב"ם, השותה משקים אסורים, נענש אם "שתה מעט מעט" במשך זמן של שתיית 'רביעית'. ולדעת הראב"ד גם אם שתה בכדי שיעור 'אכילת פרס' נענש (שביתת העשור ב, ד, מאכלות אסורות יד, ט, תרומות י, ג). בשו"ע תריב, י, נוטה לדעת הרמב"ם, והגר"א סבר כראב"ד. וכתב מ"א רי, א, שכך הדין לגבי ברכה אחרונה, שלרמב"ם אם שתה ביותר משיעור שתיית 'רביעית' - אינו מברך, וכן דעת רוה"פ. אולם לדעת כנה"ג ובית יהודה, מחלוקת הרמב"ם והראב"ד היא רק לגבי שתיית איסור, אימתי לוקה, אבל לגבי ברכה אחרונה, שניהם יסכימו שגם אם יאכל או ישתה ביותר משיעור 'אכילת פרס', צריך לברך, הואיל ובפועל נהנה, שהמשקה או המאכל בתוך מעיו. ולדעת גר"ז וחת"ס, דברי הרמב"ם לעניין איסור בלבד, אבל לגבי ברכה אחרונה יסכים לראב"ד, שאם שתה בכדי 'אכילת פרס', צריך לברך. ולדעת גינת ורדים ומהר"ם שיק, אכן דעת הרמב"ם שאם שתה משקה רגיל ביותר מכדי שתיית 'רביעית' אינו מברך, אבל כאשר מדובר במשקה חם או חריף או מרק, שדרך לשתותו לאט, מברך ברכה אחרונה אם שתה 'רביעית' בכדי 'אכילת פרס'. וכך נהגו בעל שואל ומשיב, מנחת חינוך וערוך לנר. והנוהגים כמותם, יש להם על מה לסמוך (שכן יש כאן צירוף של ארבעה ספקות לחייב בברכה אחרונה - א' דעת הראב"ד, ב' כנה"ג, ג' גר"ז, ד' גינת ורדים. וע' יבי"א ח"ה יח, ב, ופס"ת רי, 25-23). אולם מנגד, רוה"פ חששו אף בזה לספק ברכות, והורו שלא לברך. וכ"כ פר"ח, חיד"א, ח"א, בא"ח, ומ"ב רי, א. (ועיין להלן יב, ג, 4, שנחלקו אם מצרפים ספק ספיקא לברך, והמנהג שלא לברך). ואם ישאיר מהקפה או התה כדי שיעור 'רביעית' שיתקרר וישתה אותו ברציפות, יוכל לברך לכל הדעות (וכ"כ מ"ב רי, א. וע' יבי"א ח"ה יח, ה).

יא - גבינה, לבן וגלידה דינם כאוכל

למדנו שיש הבדל משמעותי בין מאכל למשקה, שעל מאכל מברך ברכה אחרונה אם אכל כשיעור 'זית' (חצי ביצה) במשך זמן 'אכילת פרס' (6 דקות); ואילו על משקה מברך ברכה אחרונה רק אם שתה 'רביעית' (נפח ביצה ומחצה) ברציפות כמקובל. שני סימנים עיקריים מבדילים בין מאכל למשקה. האחד, שהמשקה

הוא נוזל, ואם יניחוהו בצלחת, יתפשט לכל הצדדים. וכאשר אינו מתפשט לצדדים, הרי הוא אוכל. והשני, שאת המאכל לועסים בשיניים או לכל הפחות לועטים מעט בלשון, ואילו את המשקה שותים.

לפיכך, לבן, גבינה, ג'לי, פודינג וגלידה, הואיל ואינם ראויים לשתייה ולועטים אותם מעט בלשון, דינם כאוכל, שאם אכל מהם כשיעור 'זית' (חצי ביצה) במשך זמן 'אכילת פרס' (6 דקות), מברך ברכה אחרונה. ואם ינערו את הלבן עד שיעשה נוזלי, יהיה דינו כמשקה. ומרק, אפילו אם הוא סמיך, כל זמן שהוא מתפשט כנוזל, דינו כמשקה.

קרטיב העשוי ממים עם סוכר שהוקפאו, המוצץ או מלקק אותו כשהוא מחוץ לפיו, דינו כשותה, וכיוון שלא יתכן שיספיק למצוץ 'רביעית' בזמן שרגילים לשתות 'רביעית', לא יברך אחריו ברכה אחרונה. אבל אם ינגוס את הקרטיב, אפילו אם ימצוץ אותו אח"כ בתוך פיו, דינו כאוכל, ואם אכל כשיעור מחצית ביצה במשך 6 דקות - יברך ברכה אחרונה.[13][13]. בשו"ע רח, ו, לגבי דייסה שיש בה קמח, אם היא נוזלית וראויה לשתייה, ברכתה 'שהכל', ואם היא עבה וראויה לאכילה ולעיסה, ברכתה 'מזונות'. ומקורו ברמב"ם (ברכות ג, ג). וביארו התוס' (ברכות לח, א) ותר"י, שעבה אין עליו שם משקה אלא שם אוכל, והקמח עיקר, ורך שראוי לשתייה שם משקה עליו והמים שבו עיקר. ומה שכתבו לגבי אוכל "לעיסה", אין הכוונה דווקא בשיניו אלא רק להוציא ממשקה ששותים (גר"א, מ"ב כב, ערוה"ש יא). ובשועה"ר קנח, ח, כתב: "ראוי לאכילה דהיינו... עבה קצת שאין דרך בני אדם לגמעה ולבלוע בבת אחת בלי היפוך בלשון כלל, שזו דרך שתיה היא, אלא דרכה להפכה מעט בלשון עד שתגיע לבית הבליעה שזו היא דרך אכילה". ובספרים מדויקים ברמב"ם גורסים "ללועטו", שגם זה נחשב אכילה. וכן הדין לגבי גלידה, גבינה, לבן ופודינג שלועטים אותם. ואמנם יש מפקפקים בזה לגבי מוצרי חלב וקרטיב, או מצד שמקורם בנוזלים או מפני שאם יניחום בחוץ יפשירו, אבל דעת רוה"פ שדינם כאוכל (חת"ס, ערוה"ש רב, ט, אור שמח ועוד רבים), וכך לשון בני אדם. בנוסף לכך, למדנו שי"א שחיוב ברכה אחרונה גם לנוזלים בכ'זית' ובכדי 'אכילת פרס', ובמיוחד שכך דרך שתייתם (וכ"כ למעשה שדינם כאוכל בשעה"ב יד, ו, ברכ"ה ח"ב א, טז, פס"ת רי, ב). גם ביצה חיה לדעת רבים נחשבת כאוכל (שעה"ב יד, הערה יא).

שתה שיעור 'רביעית' משני מיני משקים שונים שברכתם שווה, או אכל שיעור כ'זית' משני מאכלים שונים שברכתם שווה - מצטרפים יחד לחייב אותו בברכה אחרונה. אבל אם שתה חצי שיעור משקה ואכל חצי שיעור מאכל, אינו מברך ברכה אחרונה, ששיעורי מאכל ומשקה אינם מצטרפים (מ"ב רי, א).[14][14]. אכל חצי זית שברכתו 'מעין שלוש' וחצי זית שברכתו 'בורא נפשות', לדעת רוה"פ מברך את הברכה הבסיסית יותר, שהיא 'בורא נפשות' (כנה"ג, מ"א, מ"ב רי, א, בא"ח מסעי ה). ויש אומרים שאין מצרפים את השיעורים, ואינו מברך (כהונת עולם, בית מאיר). וספק ברכות להקל (וכ"כ ביבי"א ח, כג, כה). אבל כאשר מדובר במאכל אחד השיעורים מצטרפים. אלא שאם הם תערובת גמורה כמו פשטידה, הולכים אחר הרוב. ואם הם דבוקים כמאכל אחד ואינם מעורבים, מברך 'בורא נפשות' (כדוגמת עוגה עם מילוי לעיל ט, ובוטן אמריקאי להלן יא, ה). (ועיין בהרחבות, ולהלן יא, ד, 5).

יב - עד אימתי יכול לברך

צריך לברך ברכה אחרונה מיד לאחר סיום האכילה או השתייה, ואין להתעסק בשום דבר לפני הברכה. שאין ראוי לאדם לעסוק בעסקיו קודם שיודה לה' על המזון שאכל, ועוד, שיש חשש שמא ישקע בענייניו וישכח לברך. ובדיעבד, כל זמן שהוא עוד נהנה ומרגיש שובע ממה שאכל, כלומר, כל זמן שהוא יותר שבע ממה שהיה לפני שאכל, עדיין הוא יכול לברך ברכה אחרונה. ולפעמים קשה לשער דבר זה, כי

דווקא האכילה מעוררת את התיאבון, ומכל מקום בתוך חצי שעה מסיום האכילה אפשר תמיד לברך בלא חשש. ואם עברה חצי שעה והוא מסופק אם עתה הוא שבע יותר ממה שהיה לפני שאכל, מוטב שיאכל עוד מאותו דבר, ויברך אח"כ ברכה אחרונה (ולגבי ברכה ראשונה, עיין לעיל ט, ה-ז). ואם אין לו אפשרות לאכול עוד, כל שלא עברו 72 דקות מסיום אכילתו או שתייתו, עדיין הוא יכול לברך. ולאחר מכן - לא יברך.

ואם ברור לו שהוא עדיין יותר שבע ממה שהיה לפני שאכל - גם אחר 72 דקות יוכל לברך. למשל, האוכל סעודה משביעה בלא לחם, כגון שאכל בשר עם פתיתים ואורז ומיני ירקות, בדיעבד, גם אם עברו כמה שעות, כל עוד הוא מרגיש תחושת שובע חייב לברך. ומשעה שירגיש מעט רעב ויתחיל לרצות לאכול סעודה נוספת - הפסיד את הברכה (עיין לעיל ד, טו, בביאור שיעור זה).[15][15]. אם הוא יותר שבע ממה שהיה לפני שהתחיל, בכל אופן יכול לברך ברכה אחרונה, ואפילו אם עבר יותר מכשיעור מהלך ד' מיל, כ-72 דקות (כדעת ר' יוחנן בברכות נג, ב). ואם אינו שבע יותר ממה שהיה, לדעת רוב הפוסקים, עד שיעור מהלך ד' מיל תמיד אפשר לברך, גם אם באותה שעה הוא פחות שבע ממה שהיה לפני שהתחיל לאכול (שכן אפילו ריש לקיש שמחמיר כנגד ר' יוחנן, מודה בזה. אבודרהם, ד"מ קפד, א, באו"ה קפד, ה, 'אם אינו', וע' לעיל הל' ברהמ"ז ד, טו). ויש חוששים, שאם אינו שבע יותר ממה שהיה לפני שהתחיל לאכול, לא יברך (שועה"ר קפד, ג, וע' מ"א ט). וקשה לשער זאת, שכן פעמים שדווקא אכילה מועטת מעוררת יותר את התיאבון. מ"מ לכתחילה יש לחוש לדעתם, שאם אינו יודע שהוא שבע יותר, עדיף שיאכל עוד; ואם לא עברה חצי שעה, בכל אופן יוכל לברך, כי עדיין הוא סמוך לאכילה (וע' כה"ח כט).

יג - הטועם ושותה בהפסקות אימתי יברך

לעיתים אדם מתכוון לאכול במשך השעות הקרובות כמה פירות או כמה מיני מזונות, או לשתות כמה כוסות, ועולה השאלה: האם נכון שיברך בתחילה ברכה אחת על כל מה שהוא מתכוון לאכול ולשתות, ובסוף ברכה אחרונה על כל מה שאכל ושתה; או שנכון יותר שיברך על כל אכילה ואכילה ועל כל כוס וכוס ברכה לפניה וברכה לאחריה. הכלל הוא, שאם האכילות והשתיות נחשבות כהמשך אחד, מברך על הכל ברכה אחת. ואם הן נחשבות כמחולקות, כגון שהוא מפסיק ביניהן לזמן רב, או שהוא אוכלן במקומות שונים, עליו לברך על כל אכילה ושתייה בנפרד. ופעמים שגורמים נוספים משפיעים על כך, כגון, הנחת המאכלים והקנקן לפניו או ישיבה עם חברים. ונבאר את ההלכה:

היושב במקום אחד ומתכוון להפסיק בין אכילה לאכילה ובין שתייה לשתייה פחות מחצי שעה, נכון שיצרף את כל האכילות או השתיות, ויברך בתחילה ברכה ראשונה על הכל, ובסוף ברכה אחרונה על הכל. ואם מסתבר שיפסיק יותר מחצי שעה, כיוון שההפסק ארוך יחסית, עדיף שיברך על כל אכילה ואכילה ועל כל שתייה ושתייה ברכה ראשונה ואחרונה. ומכל מקום, כל שהוא מפסיק פחות מ-72 דקות בין אכילה לאכילה ושתייה לשתייה, עדיין יוכל בדיעבד לברך על כל האכילות והשתיות ברכה אחת לפניהן וברכה אחת אחריהן.

ואם הניח לפניו צלחת פירות או צלחת עוגות או קנקן לשתייה, כיוון שהם לפניו והוא מתכוון להמשיך לאכול או לשתות מהם, הרי שכל מה שהוא אוכל ושותה מהם נחשב כהמשך אחד, ולכן גם אם הוא מפסיק יותר מחצי שעה, מוטב שיברך ברכה אחת בתחילה על הכל, וברכה אחת לאחר שיסיים את אכילתו או שתייתו. אבל אם הוא יודע שיפסיק יותר מ-72 דקות, מוטב שיברך ברכה ראשונה ואחרונה על כל אכילה וכל שתייה.

כאשר חבורה התאספה במסיבה ויש לפניהם מיני כיבוד ושתייה, ישיבתם המשותפת בנוסף לכיבוד שלפניהם מאגדת את כל מה שיאכלו וישתו לאכילה ושתייה אחת, ויברכו בתחילה על כל מה שיאכלו וישתו, ולאחר שיסיימו לאכול ולשתות יברכו ברכה אחרונה. למשל, אם היו לפניהם מזונות, פירות ומיץ, יברכו בתחילה 'מזונות', 'העץ' ו'שהכל', ובסוף 'על המחיה' ו'בורא נפשות'. וגם אם יעברו כמה שעות בין האכילה הראשונה לסיום המסיבה, כל זמן שהם קבועים שם, ומעת לעת הם טועמים מהמאכלים ושותים מן המשקים שלפניהם, לא הפסידו את הברכה על מה שאכלו ושתו בתחילה. ויש מהדרים להקפיד שלא יעברו 72 דקות בלא שיאכלו וישתו דבר מה. ומכל מקום, גם מי שהפסיק 72 דקות בלא שאכל ושתה, לא הפסיד את הברכה האחרונה, הואיל ולא נעשה רעב או צמא בינתיים, שאם היה רעב או צמא, מן הסתם היה אוכל ושותה עוד ממה שלפניו.[16][16]. בדין זה יש הבדל בין ברכה ראשונה לאחרונה. לגבי ברכה ראשונה, כתב הרמב"ם (הל' ברכות ד, ז), שכל זמן שדעתו להמשיך לאכול, אפילו פסק כל היום כולו, אינו צריך לברך שנית. ואמנם למ"א קפד, ט, אם עבר שיעור עיכול בינתיים, הפסיד את הברכה הראשונה. אולם רוב ככל הפוסקים לא קיבלו את דעתו, כמובא במ"ב קפד, יז, ציץ אליעזר יב, א, יחו"ד ו, יא. אבל לגבי ברכה אחרונה, חששו הרבה אחרונים לדברי המ"א, שאם עבר שיעור עיכול, הפסיד את המצווה לברך ברכה אחרונה על מה שאכל ושתה. וגם אם אח"כ יאכל עוד מאכל או ישתה עוד משקה ויברך עליו ברכה אחרונה, ברכה זו כבר לא תחול על מה שאכל ושתה לפני ההפסק (באו"ה קצ, ב 'אחר'). וכיוון שלרוה"פ ומ"ב, שיעור עיכול באכילה מועטת הוא כ-72 דקות, המתכוון להפסיק בין אכילה לאכילה ובין שתייה לשתייה 72 דקות, צריך לברך על כל אכילה וכל שתייה ברכה אחרונה בנפרד. וממילא גם יברך ברכה ראשונה על כל אכילה ועל כל שתייה. אבל אם קנקן השתייה לפניו, וכן צלחת הפירות או העוגות לפניו, וכל אימת שהוא רעב מעט או צמא מעט הוא שותה וטועם ממה שלפניו, אין לחוש שעבר שיעור עיכול, שאם היה קצת רעב או צמא, היה טועם ושותה ממה שלפניו, ואע"פ כן, לכתחילה טוב שלא יעברו 72 דקות בין אכילה לאכילה ובין שתייה לשתייה. ולעצם העניין מה עדיף, האם לברך על כל אכילה וכל שתייה בנפרד או על הכל יחד, ישנם דיונים רבים (עיין מנח"י ה, קב, ציץ אליעזר יב, א, יבי"א ו, כז, פס"ת קפד, יא). ונלענ"ד שפעמים נראה שיש מחלוקת בין האחרונים, אבל באמת דיברו במצבים שונים. והכלל שכולם מסכימים לו הוא, שאם כל האכילות והשתיות נחשבות בעיניהם כהמשך אחד, יצאו בברכה אחת על הכל, ואם למרות זאת יפצלו את האכילות ייחשבו כמי שגורמים לברכה שאינה צריכה. אבל אם הם מחשיבים כל אכילה ושתייה כעומדת לעצמה, יברכו על כל אכילה ושתייה (וע' שו"ע קסט, ג, בדין השמש). עפ"י זה, אם ההפסק פחות מחצי שעה, הרי שאין כמעט הפסק, שזמן של חצי שעה נחשב סמוך וצמוד, וממילא הכל נחשב להמשך אחד. יותר מחצי שעה - יש הפסק וכל אכילה ושתייה עומדת לעצמה. ואם האוכל והקנקן לפניו, הוא מחבר את האכילות והשתיות. ומ"מ המתכוון לשהות יותר מ-72 דקות, הרי שיש בזה הפסק ונכון לברך על כל אכילה ושתייה בנפרד, למרות שלא נעשה רעב או צמא אחר האכילה או השתייה הקודמת. ועוד, שיש לחוש שאולי נעשה רעב או צמא מעט ושכח לאכול או לשתות, וכיוון שעבר זמן עיכול הפסיד את הברכה האחרונה על מה שאכל או שתה בתחילה. ואם הם חבורה, חבורתם מחברתם (וכן למדנו מליל הסדר, עיין בא"א בוטשאטש תעד, שמבאר שאפילו אם עובר זמן עיכול, יש כוח בחבורה לחבר הכל).ולעניין מסיבה שנמשכת שעות, כל אכילה יוצרת רצף לחברתה, גם אם בתחילה אכל מזונות ואח"כ פירות, ועברו יותר מ-72 דקות מסיום אכילת המזונות, כל שלא נעשה רעב, האכילות יוצרות רצף עד לברכה האחרונה (עפ"י מ"א קפד, ט, ופמ"ג א"א ט. וכך דעת שועה"ר תעג, י, ועוד אחרונים). ואמנם יש שרצו לדייק ממ"ב קפד, יח, שיש חילוק בין סעודת פת לאכילת שאר מאכלים, שבהם אין אכילת המאכלים השונים יוצרת רצף (שבה"ל ח"ז כז, ע' פס"ת קפד, יב, ושעה"ב יד, נו ונח). אבל נראה שכוונת המ"ב

שרק אם לא קבע עצמו למסיבה, אלא אכל פירות והסיח דעתו מלהמשיך לאכול פירות, ואכל בתוך כך מזונות, שלדעת המ"א ודעימיה הפסיד את הברכה האחרונה על הפירות. אבל כשקבעו עצמם למסיבה, התוועדותם מצרפת את כל אכילתם לאכילה אחת, שכל זמן שלא הסירו את ידם מהמאכלים והמשקים שלפניהם, יכולים לברך על כל מה שאכלו מתחילה ועד הסוף. והרוצה להדר, יאכל כל פחות מ-72 דקות מכל סוג מאכל שקובע לעצמו ברכה אחרונה. (יש ארבעה סוגי ברכה אחרונה: מעין שלוש על מזונות, על יין, על פירות, ו'בורא נפשות')

יא – עיקר וטפל

א – עיקר וטפל

אמרו חכמים: "זה הכלל, כל שהוא עיקר ועמו טפלה, מברך על העיקר ופוטר את הטפלה" (ברכות מד, א). משל למה הדבר דומה, לאדם שקיבל מחבירו מתנה ארוזה בנייר יפה, שראוי לו שיודה על המתנה, ובכלל ההודאה על המתנה כלולה הודאה על עטיפתה הנאה. ואם יודה על נייר העטיפה בפני עצמו, יבטא בכך שלא הבין בעצם מהי המתנה או שאינה חשובה בעיניו, עד שהוא משווה אותה לעטיפתה. כמו כן האוכל מאכל עיקרי שיש עמו מאכל שטפל לו, תקנו חכמים שיברך על המאכל העיקרי ויפטור בכך את המאכל הטפל לו. אלא שצריך להגדיר היטב מתי מאכל טפל לחבירו ומתי אינו טפל, וכדי להבין את ההלכה נזכיר בפרק זה דוגמאות רבות:

היו לו בצלחת: דג, פתיתים ותפוחי אדמה, כיוון שלכל אחד מהמאכלים חשיבות בפני עצמו, מברך על כל אחד את ברכתו, על הפתיתים 'מזונות', על תפוחי האדמה 'האדמה' ועל הדג 'שהכל'. ולמרות שהדג חשוב לו יותר, ולמרות שהוא מתכוון לאוכלם ממש יחד, אין הם נחשבים טפלים לדג, ולכן עליו לברך על כל מאכל את ברכתו. וכן בסוף יברך 'על המחיה' על הפתיתים, ו'בורא נפשות' על הדג ותפוחי האדמה.

אבל אם היו לו בצלחת פתיתים ובצידם תוספת שנועדה להטעימם, כגון: קטשופ, טחינה, חריף (סחוג), סלט חצילים או מטבוחה, מברך על הפתיתים 'מזונות' ופוטר את התוספות שבצידם. מפני שכל מטרתן של התוספות להטעים את הפתיתים, ולולי היה אוכל את הפתיתים - לא היה אוכל את התוספות. ואמנם, אם היה רוצה לטעום מהקטשופ או הטחינה לבדם, כדי ליהנות מטעמם, היה צריך לברך עליהם 'שהכל'. אבל כאשר הפתיתים עיקר והקטשופ והטחינה טפלים להם, מברך על הפתיתים ופוטר את התוספות.

ואם לאחר שבירך על הפתיתים חזר ובירך על אחת התוספות, ברכתו לבטלה, מפני שהתוספות כבר נפטרו בברכה שבירך על הפתיתים. ואם לפני שבירך על הפתיתים בירך על התוספות, כגון שבירך תחילה 'שהכל' על הקטשופ, אף שאין בזה איסור חמור של 'ברכה לבטלה', שכן עדיין לא בירך על העיקר וממילא עוד לא פטר את הטפל, מכל מקום יש בזה איסור של 'ברכה שאינה צריכה'. כלומר זו ברכה מיותרת, שהרי בברכה שהוא עומד לברך על הפתיתים שהם העיקר, הוא עתיד לפטור את התוספות שנועדו להטעימם (שו"ע ריב, א, מ"ב קסח, מח; רטו, יח).

ואף אם ישארו לו בצלחתו, אחר שסיים את הפתיתים, מעט מהתוספות, וירצה לאוכלן, לא יברך עליהן, שהואיל והיו טפלות לפתיתים, בברכה שבירך על הפתיתים נפטרו. אבל אם נשאר לו מהתוספות הרבה, והוא רוצה לאוכלן מפני טעמן, יש לאכילתן חשיבות עצמאית, ועליו לברך עליהן (מ"ב קסח, מו).[1][1].

בירך על הפתיתים ורק אח"כ הביא את התוספות - אם בעת שבירך על הפתיתים חשב להביא את התוספות או שהוא רגיל בכך, בברכה על הפתיתים פטר אותן. אבל אם לא חשב להביאן וגם אינו רגיל בכך, כשיביא אותן יצטרך לברך עליהן, שכל זמן שלא היו לפניו בעת הברכה על העיקר, לא נפטרו (מ"ב ריב, ד). ולא יברך אחריהן ברכה אחרונה, הואיל ובפועל אכלן כטפלות (ע' שעה"ב טו, הערה י). ואם אכל מאכל והופתע מחריפותו, ונזקק למאכל מתוק, חייב לברך על המאכל המתוק. אבל אם מתחילה חשב להפיג את החריפות במאכל המתוק, המתוק טפל לחריף ונפטר בברכתו (מ"ב ריב, ה). ואם מתוך מה שאכל נעשה צמא, למרות שצמאונו התעורר מתוך המאכל, כיוון שבפועל הוא רוצה עכשיו את השתייה מצד עצמה, עליו לברך עליה (ע' שעה"צ ריב, יט, פס"ת יא).

ואפילו לחם יכול לעיתים רחוקות להיחשב כטפל. למשל, הרוצה לשתות משקה חריף, וכדי להפיג את חריפותו אוכל עמו פת - כיוון שהמשקה עיקר, מברך עליו ופוטר את הפת. אבל אם רצה גם לשבוע מהלחם או ליהנות מטעמו, למרות שעיקר מגמתו לשתות את המשקה, כיוון שגם בלחם הוא מעוניין, מפני חשיבותו הוא נעשה לעיקר, ובברכת 'המוציא' שיברך על הלחם הוא פוטר גם את המשקה (שו"ע ריב, א, מ"ב ה, ועיין לעיל ג, ו).

ב – כשיש ספק אם מאכל טפל לחבירו

לפעמים יש לאדם ספק האם מאכל אחד טפל לחבירו, כגון שהוא אוכל קוגל עם מלפפון חמוץ: אם ברור לו שהמלפפון טפל לקוגל, מפני שכל מגמת אכילתו היא להטעים את הקוגל, בברכת 'מזונות' שיברך על הקוגל יפטור את המלפפון. אבל אם יש לו ספק, שאולי יש למלפפון חשיבות עצמאית, ואף שבלא הקוגל לא היה אוכלו, ובזכות הקוגל הוא נהנה ממנו יותר, מכל מקום בפועל הוא נהנה ממנו כשלעצמו, ולכן גם ירצה לטעום ממנו לבד - במקרה כזה, יאכל בתחילה מעט מהקוגל לבדו ויברך עליו 'מזונות', ומעט מהמלפפון לבדו ויברך עליו 'האדמה', ואח"כ ימשיך לאוכלם יחד.

וכך נכון לנהוג בכל מקרה שמתעורר ספק אם מאכל מסוים טפל לחבירו, שיברך תחילה על כל מאכל בנפרד ויאכל ממנו מעט, ובזה יצא מהספק, ואח"כ יוכל להמשיך לאכול את שניהם יחד. ואין בזה חשש 'ברכה שאינה צריכה', הואיל והיא נצרכת כדי לצאת מהספק (פמ"ג, שדי חמד).[2][2]. האיסור לגרום ברכה שאינה צריכה הוא רק כאשר אין בה שום צורך, אבל כאשר מטרתו לצאת מהספק, זהו צורך חשוב שלמענו אפשר לגרום לברכה (פמ"ג פתיחה י, שדי חמד אס"ד ברכות א, ד. ועיין להלן יב, ב). ויש לציין כי לאבה"ע וגר"ז בסדבה"נ ג, יד, אם ברכת הטפל שונה מברכת העיקר, מידת חסידות לברך על הטפל תחילה כדי לברך עליו את ברכתו המבוררת. ולשאר הפוסקים, כשאין בכך שום צורך זו 'ברכה שאינה צריכה'. ולעניין סדר הברכות, יש חוששים שאם יברך תחילה על העיקר (הקוגל) יפטור את הטפל (מלפפון), ולכן לדעתם או שיקדים לברך על הטפל, או שיכוון במפורש בברכה על העיקר שלא לפטור את הטפל. ונראה כדעת הפמ"ג ורב פעלים (ב, כז), שכאשר הוא מתכוון לברך על שני המינים, נחשב כמכוון במפורש בברכת הראשון שאינו מוציא את השני, וממילא אין בשעת ברכתו עיקר וטפל. והמהדרין יחשבו על כך במפורש (עיין ברכ"ה ח"ג י, ב-ג; ט, 40; פס"ת ריב, ב (ח-ט), שעה"ב י, יג).

ולעניין ברכה אחרונה, אם אכלם יחד, אף שאכל מכל אחד מהם כ'זית', יברך 'על המחיה' בלבד, שהואיל ויש לו ספק אם המלפפון חשוב לעצמו, אינו יכול לברך עליו. וכדי לצאת מהספק, טוב שיאכל או ישתה

דבר אחר שיחייב אותו בברכת 'בורא נפשות'. וכן אם יאכל מהמלפפון כ'זית' בנפרד, יתחייב לברך עליו 'בורא נפשות'.

ג – תערובת של שני מינים

מאכלים רבים מורכבים ממיני מאכלים שונים, שאילו היו נאכלים בנפרד היו מברכים על כל אחד מהם ברכה מיוחדת, אבל כיוון שעירבו אותם יחד נעשו למאכל אחד. ולעניין הברכה, המאכל המרכזי שבתערובת הוא העיקר, ושאר המאכלים נעשים טפלים לו ונפטרים בברכתו. למשל, אורז שעירבו בו צימוקים או טונה, כיוון שהאורז עיקר - מברך עליו 'מזונות' ופוטר את הצימוקים והטונה. וכן האוכל סלט ירקות שעירבו בו מעט חתיכות זית כדי להוסיף בו טעם, כיוון שהירקות עיקר, מברך על הסלט 'האדמה' ופוטר את הזיתים. וכן אורז שהניחו עליו שקדים כדי לייפותו, השקדים טפלים לאורז, וברכת 'מזונות' שמברך על האורז פוטרת את השקדים.

וכאשר שני המינים שבתערובת חשובים ומעורבבים לגמרי, הולכים אחר הרוב. למשל, אם הכינו פשטידה מגבינה וירקות - אם הרוב ירקות, ברכתה 'האדמה', ואם הרוב גבינה ברכתה 'שהכל'. וכן אם עירבו אורז ועדשים - אם הרוב אורז מברכים 'מזונות', ואם הרוב עדשים מברכים 'האדמה'. וכן אם עירבו יוגורט וחתיכות פרי - אם הרוב יוגורט ברכתו 'שהכל', ואם הרוב פרי עץ ברכתו 'העץ'.[3][3]. אמנם לפעמים הרוב אינו קובע, למשל, קציצת בשר שעירבו בה ירקות או אורז, אף שהבשר מיעוט, כיוון שהוא חשוב יותר (עובדה שהיא נקראת 'קציצת בשר'), הוא העיקר וברכת הקציצה 'שהכל'. וכך משמע במ"ב ריב, א, וכ"כ באול"צ ח"ב יד, כט-ל, ושעה"ב טו, הערה כב. אמנם י"א שכאשר שני המינים חשובים, הולכים תמיד אחר הרוב (עיין ברכ"ה ח"ג י, 130, וזה"ב ע 93). אולם נראה שהרוב קובע רק כאשר לא ברור מהו העיקר, אבל בבשר ואורז ברור שלדעת בני אדם הבשר חשוב יותר. ←כאשר יש ספק מה הרוב או העיקר, אם יש לו שני מאכלים שבברכות עליהם יפטור את שתי האפשרויות, מוטב שיברך עליהם תחילה. ואם לא, אם אפשר, יפריד בין המינים שבתערובת, ובתחילה יברך ויאכל מכל מין בנפרד. וכשאין פתרון, יברך את הברכה שגם אם טעה בה, תפטור בדיעבד את המין השני. שאם הספק בין 'העץ' ל'האדמה' - יברך 'האדמה'. ואם הספק בין 'האדמה' ל'שהכל' - יברך 'שהכל'.

אמנם כאשר החתיכות שבתערובת ניכרות, כמו בסלט פירות שיש בו חתיכות של פירות עץ, וחתיכות של פירות אדמה, כיוון שהחתיכות גדולות יחסית וניכר על כל אחת מהן מאיזה פרי היא, יש ספק אם הברכה על הרוב תפטור את המיעוט. לפיכך, יש ליקח תחילה חתיכה של פרי עץ ולברך עליה 'העץ', וחתיכה של פרי אדמה ולברך עליה 'האדמה'. ואח"כ ימשיך לאוכלם יחד.[4][4]. אם החתיכות שבתערובת גדולות, עד שפעמים רבות עולה בכף שהוא אוכל רק סוג אחד של מאכל, אין זו תערובת, וחובה לברך על כל מין את ברכתו (ערוה"ש ריב, ב). אבל אם בדרך כלל עולים בכף משני המאכלים, אבל כל מאכל ניכר לעצמו, לפמ"ג זו תערובת ומברך ברכה אחת על הרוב, ולח"א (נא, יג), ובא"ח (פנחס יז) אינה תערובת וצריך לברך על כל מין את ברכתו. וכדי לצאת מהספק נכון לבודד בתחילה כל מין לבדו ולברך עליו, כפי שהתבאר בהלכה ב.ולגבי ברכה אחרונה, בדרך כלל ברכת שני המינים 'בורא נפשות'. אבל אם יש שם מפירות שבעת המינים, ואכל מכל אחד מהסוגים כ'זית', אלא שאכלם בתערובת, מחמת הספק יוכל לברך רק על המאכל שממנו הרוב. ואם ירצה לצאת מהספק, יאכל מהמיעוט כ'זית' בנפרד, וכך יוכל לברך בסוף 'מעין שלוש' ו'בורא נפשות'. ועיין בהערה הבאה ולעיל י, ג, 4.

ד – תערובת שיש בה מין דגן

כל מה שלמדנו שהולכים בתערובת מאכלים אחר הרוב הוא בתערובת רגילה, אבל אם אחד המינים שמרכיבים את התערובת הוא מחמשת מיני דגן, ברכתה 'מזונות'. למשל, עוגה, אף שרוב מרכיביה מסוכר, ביצים, אגוזים ושוקולד, אם יש בה קמח מחמשת מיני דגן, ברכתה 'מזונות'. וכן פשטידת ירקות שעירבו בה מעט קמח כדי להשביח את טעמה, הקמח עיקר, ומברכים על הפשטידה 'מזונות'. וזאת משום שחמשת מיני דגן הם החשובים שבמאכלים, שמהם עושים לחם ומזונות, לפיכך, כל אימת שהם נמצאים בתערובת הם קובעים את הברכה. וכן דין סלט איטריות (נודלס) וכרוב, שהואיל ומעורב בסלט מין דגן, גם כשהדגן מיעוט, ברכתו 'מזונות'.

ודין הברכה האחרונה מורכב יותר כי הוא תלוי באכילת כ'זית'. ולמעשה, אם הדגן היה רוב התערובת, ואכל מהכל יחד כ'זית', מברך 'על המחיה'. וגם אם הדגן היה מיעוט, אלא שבפועל אכל מהדגן כשיעור 'זית' (חצי ביצה) בזמן של 'אכילת פרס' (שש דקות), מברך 'על המחיה'. למשל, אם הקמח היה שליש מכלל המרכיבים, אם אכל מהפשטידה כשיעור שלושה זיתים במשך שש דקות, כיוון שאכל מהדגן כשיעור 'זית' - מברך 'על המחיה'. אבל אם מה שאכל היה כ'זית' שרק מיעוטו דגן - יברך 'בורא נפשות'. ובעוגה הדין שונה, שהואיל וכל שאר המרכיבים נועדו להטעים את הקמח, הם בטלים לגמרי לקמח, ואפילו אם הקמח מיעוט, כל שאכל מהעוגה כשיעור 'זית', מברך 'על המחיה' (ובתנאי שהקמח יהיה לפחות שמינית מהתערובת כמבואר לעיל י, ט).[5][5]. עיין לעיל י, 14, שכאשר אכל כחצי 'זית' שברכתו 'מעין שלוש' וכחצי 'זית' שברכתו 'בורא נפשות', חוששים לדעת המחמירים ואינם מצטרפים לחייב ברכת 'בורא נפשות'. אבל אם הם מאכל אחד, שאינו מעורבב לגמרי כאחד, כדוגמת עוגה עם מילוי, או סלט איטריות (נודלס) וכרוב, אם ביחד יש שיעור כ'זית' - מברכים 'בורא נפשות'. ואם הוא מאכל אחד שמורכב משני מינים, כמו פשטידה, ואכל כ'זית', הולכים אחר הרוב. ועיין שם בהרחבות בביאור הדין. ועיין לעיל י, ט, בדין בעוגה.

וכל מה שלמדנו שמאכל שיש בו מין דגן מברכים עליו בתחילה 'מזונות', הוא בתנאי שהדגן נועד לתת טעם במאכל או כדי להשביע, אבל אם תפקידו של הדגן להדביק את מרכיבי התבשיל או המאפה, הרי שהדגן טפל למרכיבים האחרים, ואין בידו כוח לקבוע את הברכה. לפיכך, פשטידת ירקות שעירבו בה קמח כדי להדביק את הפשטידה, מברכים עליה 'האדמה' (שו"ע רח, ב-ג). וקציצת דג או בשר שעירבו בה פירורי לחם כדי להגדיל את נפחה ולעשות אותה רכה, פירורי הלחם טפלים לבשר או לדג, ומברכים על הקציצה 'שהכל' (אבנ"ז או"ח לח).

ופעמים שיש ספק אם המאכל שלפנינו הוא מאכל אחד שיש בו כמה מרכיבים וממילא צריכים לברך על העיקר ולפטור את הטפל, או שהוא צירוף של כמה מאכלים שצריך לברך על כל אחד מהם בנפרד. למשל, חמין (טשולנט) שיש בו גריסים, פשטידת קמח, תפוחי אדמה, שעועית ובשר. וגם כאשר פשטידת הקמח נתפוררה ונתפזרה בכולו, עדיין יש ספק האם החמין נחשב לתערובת אחת שברכתו 'מזונות', או שהבשר ותפוחי האדמה, מפני שהם גדולים, נחשבים כמינים נפרדים, וצריך לברך עליהם את ברכותיהם. וכפי שלמדנו (בהלכה ג), במצב כזה יש לברך בתחילה על כל מאכל בנפרד, על הגריסים 'מזונות', על תפוח אדמה 'האדמה', ועל חתיכת בשר 'שהכל', ואח"כ יאכל את החמין כתערובת.

ולגבי ברכה אחרונה, אם אכל כ'זית' ממיני הדגן, מברך 'על המחיה'. ולגבי שאר המינים, אם היו מעורבבים לגמרי, עד שלא אכל מהם כ'זית' בנפרד, מפני שכמעט תמיד העלה במזלגו גם מין דגן, יש ספק אם יברך

עליהם 'בורא נפשות', שאולי נפטרו בברכת הדגן. אבל אם אכל מהם כ'זית' בנפרד, היינו שבפעמים שהעלה במזלגו מהם בלא דגן היה כ'זית', יברך עליהם 'בורא נפשות'. וכן אם לא היה בדגן שאכל כ'זית', ובשאר המאכלים היה כ'זית', אף שהיו מעורבים - יברך 'בורא נפשות' (ערוה"ש ריב, ב).

ה – מאכלים נוספים (שניצל, קובה, שטרודל, פלפל ממולא, מוסקה)

על שניצל עוף או דג מברכים 'שהכל'. ואף שבציפוי שלו יש דגן שמוסיף טעם, כיוון שאינו מעורב בתוך המאכל, ומגמתו היא רק להטעים את הבשר מבחוץ, הבשר נשאר עיקר. וכן חצילים מטוגנים שמצופים בקמח או פירורי לחם, ברכתם 'האדמה' (כך המנהג. וגם לסוברים שברכתם 'מזונות', הואיל ויש בזה ספק צריכים לברך 'שהכל').

אבל על קובה, שהיא קציצה שיש לה מעטה עבה מאוד של בצק ובתוכה בשר, כיוון שיש לבצק חשיבות עצמית, הוא העיקר ומברך על הכל 'מזונות'.

וכן על שטרודל שמילאוהו בבשר, כיוון שיש למעטה הבצק שנאפה עם המילוי חשיבות עצמית, אף שהוא דק ומועט יחסית לבשר, הבצק עיקר וברכת השטרודל כולו 'מזונות'. ובסוף, אם היה בבצק כשיעור 'זית' (חצי ביצה), יברך 'על המחיה'. ואם לא היה בבצק כשיעור 'זית' אבל ביחד אכל כ'זית', יברך 'בורא נפשות'. ואם רצה מתחילה להפריד את מעטה המזונות שבשטרודל מהבשר, הרי שהפכו לשני מאכלים, ויברך על המזונות לחוד ועל הבשר לחוד, הן ברכה ראשונה והן ברכה אחרונה.

בלינצ'ס (חביתיות), שעשוי מבצק דק שהוכן על מחבת וממלאים אותו בגבינה או ירקות מרוסקים - גם כשהבצק לא טוגן עם המילוי, כל זמן שאינו מעוניין להפריד את המעטה מהמילוי, הרי זה מאכל אחד, וממילא הבצק עיקר וברכתו 'מזונות' (לגבי ברכה אחרונה דינו כשטרודל).

בוטנים אמריקאים, הם בוטנים שמצופים בשכבה עבה של קמח עם מתיקות, וכיוון שהקמח הוא אחד ממרכיבי המאכל, ברכתו 'מזונות'. ואם אכל מהקמח לבדו כשיעור 'זית', מברך בסוף 'על המחיה'. ואם לא אכל מהקמח שיעור כ'זית', אבל משני המרכיבים יחד אכל כשיעור 'זית', יברך 'בורא נפשות'.

יש מאכלים שקשה לקבוע אם יש ביניהם עיקר וטפל, כדוגמת מוסקה, שהוא מאכל העשוי מפרוסות חצילים ממולאות בקציצת בשר, שהואיל ושני המרכיבים שלו חשובים וניכרים, קשה לקבוע איזה מהם חשוב יותר. לפיכך, יאכל תחילה מהחצילים לבד ויברך 'האדמה', ויאכל מהבשר לבד ויברך 'שהכל', ואח"כ יאכלם יחד.

על פלפל ממולא באורז ומעט בשר מברך 'מזונות', מפני שהאורז עיקר, ותפקיד הפלפל לעוטפו ותפקיד הבשר להטעימו. ואם הפריד את המילוי מהפלפל, כדי לאכול כל אחד משניהם בנפרד, יברך על המילוי 'מזונות' ועל הפלפל 'האדמה'.

ו – מצייה ומה שעליה

המורח גבינה או שוקולד על מצייה או קרקר, גם אם מרח שכבה עבה יחסית, כל זמן שהממרח נועד להטעים את המצייה, למרות שהוא חביב עליו מאוד הוא טפל למצייה, ויברך על המצייה בתחילה 'מזונות', ובסוף, אם אכל מהמזונות כ'זית', יברך 'על המחיה' ויפטור את הממרח. וכן הדין אם הניח על המצייה נקניק כדי להטעים את המצייה.

אבל אם הוא רוצה לאכול את הנקניק מצד עצמו, והוא מניח אותו על המצייה, כי כך טעים לו יותר לאכול את שניהם יחד - אין אחד מהם טפל לחבירו, ויברך תחילה 'מזונות' ויאכל מהמצייה, ואח"כ יברך 'שהכל' ויאכל מהנקניק, ואח"כ ימשיך לאכול את שניהם יחד. וכן הדין אם רצה לאכול את המצייה עם חתיכת דג או עם הרבה גבינה או עם הרבה ירקות, שאם הוא רוצה לאוכלם מצד עצמם, יברך על המצייה בנפרד ועל מה שהוא רוצה להניח עליה בנפרד, ואח"כ יאכל אותם יחד (מ"ב ריב, ו; קסח, מה). ולגבי ברכה אחרונה, אם אכל מהמצייה כ'זית' וממה שעליה כ'זית', למרות שאכלם יחד, כיוון שאין אחד מהם טפל לחבירו, ולא אפאם יחד, הרי הם כשני מאכלים, ויברך בסוף 'על המחיה' ו'בורא נפשות'.

וגם כאשר יש לו ספק אם המאכל המצורף למצייה טפל למצייה, יברך תחילה על המצייה בנפרד ועל המאכל הנוסף בנפרד, ואח"כ יאכלם יחד. ואין בזה חשש ברכה לבטלה, הואיל ומתחילה התכוון שלא לפטור בברכה שבירך על המצייה את המאכל הנוסף (עיין הערה 2). ולגבי ברכה אחרונה, אם אכל מהמציות כשיעור 'זית', יברך 'על המחיה', ועל המאכל הנוסף לא יברך 'בורא נפשות', כי אולי נפטר בברכת 'על המחיה'. ורק אם יאכל מהתוספת כ'זית' בנפרד, יברך גם 'בורא נפשות'. וכן אם לא היה במציות כ'זית', ובתוספות היה כ'זית', יברך 'בורא נפשות'.

ז – עוגות שונות, גלידה בגביע וקרמבו

עוגה שיש בה מילוי פרי או ירק (שטרודל, כרוכית - פאי), כיוון שהבצק והמילוי נאפו יחד, הרי שמדובר במאכל אחד, וכיוון שיש בו מיני דגן, גם אם הדגן מיעוט הוא העיקר, ולכן מברכים על העוגה 'מזונות'. וכן עוגה שתחתיתה בצק ועליה פרוסות פרי, כיוון שהכל נאפה יחד, הרי שזה מאכל אחד וברכתו 'מזונות'. ולברכה אחרונה, אם אכל מהבצק שיעור כ'זית', יברך על העוגה 'על המחיה'. ואם לא אכל מן הבצק שיעור כ'זית', אבל ביחד עם המילוי אכל שיעור כ'זית', יברך 'בורא נפשות' (עיין לעיל י, 14).

אבל אם אפו תחילה בסיס מבצק, ועליו הניחו קצפת או גלידה או גבינה או ג'לי, אם מה שהניחו על הבצק מרובה, כיוון שלא אפו אותם יחד, גם למה שהניחו על הבצק ישנה חשיבות עצמאית, ולכן צריך לברך על העוגה הזו שתי ברכות (מ"ב קסח, מה). וכן בברכה אחרונה, יברך על כל אחד מהם בנפרד, על כ'זית' מהבצק - 'על המחיה', ועל כ'זית' ממה שמעליו - 'בורא נפשות'.

גלידה בתוך גביע העשוי ממיני דגן. אם טעמו של הגביע תפל, וכל מגמתו להחזיק את הגלידה, מברך 'שהכל' על הגלידה ופוטר את הגביע. אבל אם הוא מעוניין בטעמו של הגביע התפל, וקל וחומר כאשר הגביע מוטעם, הרי שגם לגביע יש חשיבות, ולכן יש לברך גם על הגלידה וגם על הגביע. ומצד סדר הקדימה עדיף לברך תחילה 'מזונות' על הגביע, וכאשר לא נוח להתחיל לאכול מהגביע, יברך תחילה 'שהכל' ויאכל מהגלידה, וכשיגיע לגביע, יברך 'מזונות' וינגוס מהגביע. ובסוף, יברך 'בורא נפשות' (ואם ידוע לו שאכל מהגביע כ'זית', יברך גם 'על המחיה'. ועיין לעיל י, יא).

קרמבו: כיוון שיש חשיבות גם לקצפת וגם לביסקוויט שתחתיו, יש לברך על הקרם 'שהכל' ועל הביסקוויט 'מזונות'. ובסוף, יברך על הקרם 'בורא נפשות', ועל הביסקוויט לא יברך, כי אין בו שיעור כ'זית' (חצי ביצה).

אבל על גליליות גדולות העשויות ממזונות ובתוכם גלידה, כיוון שהמזונות עוטפים את הגלידה, הרי הם מאכל אחד, ומברך עליהם 'מזונות'. ובסוף, אם אכל מהמזונות כשיעור חצי ביצה, מברך 'על המחיה' ופוטר את הגלידה. ואם אכל מהמזונות פחות אבל ביחד אכל שיעור חצי ביצה - מברך 'בורא

נפשות'.[6][6]. קסטה - גלידה שבתוך שני ביסקוויטים, אף שהמזונות חשובים, כיוון שהגלידה בכמות גדולה, יש לה חשיבות עצמית, ולמדנו במ"ב קסח, מה, שאם לא נאפו יחד אינם מאכל אחד, וכן למדנו בח"א נא, יג, שכל ששני המינים ניכרים, אין אחד טפל לחבירו. לפיכך יברך תחילה 'מזונות' ויטעם מהביסקוויט, ואח"כ יברך 'שהכל' ויטעם מהגלידה. ולבסוף, אם אכל כ'זית' מהמזונות יברך 'על המחיה', ויפטור את הגלידה, הואיל ואפשר לומר שהם מאכל אחד. ואם לא היה במזונות כ'זית', אבל יחד עם הגלידה היה כ'זית', כיוון שהם מאכל אחד, יברך 'בורא נפשות' (כמבואר לעיל י, 14). אבל לגבי גלידה בגביע שהוזכרה לעיל, אין היא והגביע מאכל אחד (שקוטר הגביע גדול ובדרך כלל הגלידה גבוהה מהגביע), ולכן אם היה בכל אחד מהם כ'זית', יברך על כל אחד את ברכתו.

ח – ממתקים

בוטנים מסוכרים, וכן שקדים מצופים בשוקולד, העיקר הוא הבוטן או השקד, והציפוי נועד להטעימו, ומברכים על הבוטן 'האדמה' ועל השקד 'העץ'. ועל סוכריה שיש בתוכה שקד מברכים 'שהכל'. וכן על שוקולד אגוזים מברכים 'שהכל', שהאגוזים טפלים לשוקולד (לעיל ח, ט). בדרך כלל, שם המאכל מצביע על מהותו, שאם הוא נקרא סוכריה או שוקולד, הרי שהפרי שבתוכו טפל, וברכתו 'שהכל'. ואם הוא נקרא בוטן מצופה או שקדים בשוקולד, אזי הפרי עיקר. ומכל מקום גם כאשר הממתק נקרא על שם הפרי, אם מתעורר ספק, שאולי הציפוי עבה והוא העיקר, יברך מספק 'שהכל', שברכת 'שהכל' פוטרת הכל.

גלידה שיש בה חתיכות פרי ואגוזים שנועדו להוסיף בה טעם, הגלידה עיקר, ובברכת 'שהכל' פוטרים את חתיכות הפרי. וכן אם הניחו על הגלידה אגוז, האגוז טפל לגלידה, ובברכת 'שהכל' שעל הגלידה פוטרים את האגוז. ואם לפני שהתחיל לאכול את הגלידה רצה לאכול את האגוז לבדו, יברך עליו 'העץ'.

חטיפים רבים כיום מורכבים מוופל שסביבו שכבה עבה מאוד של שוקולד. מצד אחד ברור שעיקר המאכל הוא השוקולד, ומנגד, כיוון שהוופל ממין דגן יש לו חשיבות. להלכה, הדין תלוי במגמת הוופל, בדרך כלל הוא נועד לתת טעם, וממילא ברכתו 'מזונות'. אבל אם הוא נועד רק כדי להעמיד את השוקולד וליצור לו מרקם מיוחד, נכסס, אזי הוופל טפל, וברכת החטיף 'שהכל'. למעשה, זה שאוכל צריך להחליט האם יש בוופל חשיבות עצמאית ויברך 'מזונות', או שהוא רק מסייע וטפל לשוקולד ויברך 'שהכל'. ואין לחשוש כל כך לטעות, כי בשני האופנים יוצאים ידי חובה (שעה"צ רח, לא. ולגבי ברכה אחרונה עיין הערה 5).

ט – מרק שיש בו כמה מינים

מרק ירקות המקובל כיום, הוא מרק שעיקר טעמו נוצר מאבקת מרק, לפיכך ברכת המים שבו 'שהכל', וברכת הירקות שבו 'האדמה' (לעיל ח, יד). ואם אחד מהם עיקר והשני טפל, מברך על העיקר ופוטר את הטפל. ודין זה נחלק לשלושה מצבים:

א) אם רובו הגדול של המרק נוזלים, ויש בו מעט מאוד ירקות, הם טפלים למרק, ומברך על המרק 'שהכל' ופוטר בברכתו את מעט הירקות שבו (שעה"צ רח, כז). ב) אם רובו נוזל ומיעוט חשוב ירקות, למרות שהירקות הם מיעוט, כיוון שיש להם חשיבות, אין כאן עיקר וטפל, וצריך לברך על המרק שתי ברכות, על הירקות 'האדמה', ועל הנוזלים 'שהכל'. ג) אם קרוב לחצי מהמרק הוא ירקות, עד שברור לו שהם העיקר והנוזלים טפל, מברך על הירקות 'האדמה' ופוטר את הנוזלים (מ"ב רב, נד; רה, יג). ואף אם אחר שיסיים את הירקות עוד ישארו כמה כפות נוזלים, הם טפלים לירקות ואין צריך לברך עליהם בנפרד.

ולגבי ברכה אחרונה, על המים לא יברך, הואיל ולא שתה מהם 'רביעית' ברציפות (כמבואר לעיל י, י), ואם אכל מהירקות כ'זית' בכדי 'אכילת פרס', היינו כשיעור נפח חצי ביצה בתוך שש דקות (כמבואר לעיל י, ז), חייב לברך עליהם 'בורא נפשות'.

מרק כופתאות (קניידלאך), אם היו בו הרבה כופתאות, ובדרך כלל הוא אוכל את המרק עם הכופתאות, הכופתאות עיקר ומברך 'מזונות' ופוטר את המרק. ואם היו בו מעט כופתאות, יברך על הכופתאות 'מזונות', ועל המרק 'שהכל'.

על מרק שיש בו איטריות וירקות שקשה לבודדם, מברך בתחילה 'מזונות' ובסוף 'על המחיה'. וגם כשהאיטריות מיעוט, הואיל והן מיני דגן - הן העיקר (שו"ע רח, ב). אבל אם היו במרק חתיכות ירק ניכרות שאפשר לבודדן, יש ספק שאולי הן אינן נחשבות כחלק מהתערובת וממילא אינן טפלות לאיטריות. כדי לצאת מהספק, יברך בתחילה על האיטריות 'מזונות', ועל הירקות 'האדמה', ורק אח"כ יאכל משניהם יחד (כמבואר לעיל הערה 4). ולגבי ברכה אחרונה, אם אכל מהאיטריות כשיעור חצי ביצה (במשך 6 דקות), יברך 'על המחיה'. ואם אכל מהירקות בנפרד כשיעור חצי ביצה, יברך גם 'בורא נפשות'. ואם אכל מהאיטריות פחות אבל מהירקות אכל שיעור חצי ביצה, אפילו אם לא אכלם לחוד, מברך 'בורא נפשות'.[7][7]. וכדין איטריות כך דין שקדי מרק, שאם קשה לבודד את שאר מרכיבי המרק, וכבר הניח את שקדי המרק בתוך המרק, ובדרך כלל הוא מעלה בכף מרק ושקדי מרק יחד - יברך על הכל 'מזונות'. אבל לכתחילה, לפני שיערבב את שקדי המרק במרק, נכון שיברך עליהם 'מזונות' ויאכל מהם, ועל המרק את ברכתו ויאכל ממנו, ואח"כ יאכלם ביחד. וזאת משום שפעמים רבות יש ספק אם שקדי המרק בכמות מספקת ומעורבבים לגמרי במרק עד שהופכים את כולו לטפל להם. וכדין ירקות כך דין בשר.לגבי ברכה אחרונה, אם לא היה בשקדי המרק שיעור כ'זית', אין הירקות מצטרפים להשלים לשיעורם, מפני שספק אם הם מאכל אחד. עיין לעיל י, 14

חלב או לבן שהניחו בו מיני דגן שברכתם 'מזונות', והם מעורבבים עד שברוב הפעמים עולה בכף גם ממיני הדגן, יברך על הכל 'מזונות' (לעיל ד). אבל אם אינם מעורבים כל כך, עד שפעמים רבות יאכל לבן או חלב בלא דגן, יברך על הדגן 'מזונות' ועל החלב 'שהכל'. ולגבי ברכה אחרונה, אם אכל מהדגן כ'זית', יברך 'על המחיה' ויפטור את הלבן או החלב. ואם לא היה במה שאכל כ'זית' דגן, אבל יחד עם הלבן היה שם כ'זית', יברך 'בורא נפשות'. ואם אכל את הדגן עם חלב, לא יברך בסוף כלום, שהואיל ואכלם בכף, לא יתכן שהספיק לשתות מהחלב 'רביעית' בזמן שמחייב ברכה אחרונה (עיין לעיל י, י. ולגבי דין שלווה בחלב, עיין לעיל ו, יד).

יב – כללי ברכות

א – איסור ברכה לבטלה

מותר לאדם להתפלל ולשבח את ה' בכל לשון שירצה ובכל זמן שירצה, ובתוך התפילות והשבחים מותר להזכיר את שמותיו הקדושים, אבל אסור לומר ברכה לבטלה. ואיזוהי ברכה לבטלה? כאשר אומרים ברכה שלא במקומה. כגון המברך 'המוציא' בלא לאכול לחם, או המברך ברכת המזון בלא שאכל לפני כן לחם. וכן אם בירך 'המוציא' והתחיל לאכול לחם, ושוב בירך 'המוציא', כיוון שכבר יצא ידי חובתו בברכה

הראשונה, הברכה השנייה לבטלה. וכן מי שאכל לחם ובירך ברכת המזון, אם יחזור ויברך ברכת המזון, ברכתו תהיה לבטלה.

ואף שבפועל כשאמר ברכה לבטלה אמר דברי שבח והודאה לה', שהרי כל מה שאמר בברכה הוא אמת ולכבודו יתברך, מכל מקום הואיל וחכמים תקנו לומר את הברכה בתנאים מסוימים והוא אמרה שלא במקומה, עבר על איסור מדברי חכמים. ודומה הדבר למי שנשבע 'שבועת שוא', כגון שנשבע שהשמיים הם שמיים, אע"פ שלא הוציא דבר שקר מפיו, כיוון שהשתמש בלשון שבועה לדבר מפורסם שאין צורך להישבע עליו, עבר על איסור תורה, שנאמר (שמות כ, ו): "לֹא תִשָּׂא אֶת שֵׁם ה' אֱלוֹהֶיךָ לַשָּׁוְא". וכן מי שבירך בשעה שאינו צריך לברך, ביטל את כוונת הברכה, שחכמים תקנו לומר את הנוסח המקודש של הברכה במקום שבו צריך אדם להודות לבוראו ולברכו, והוא זלזל בתקנתם ואמר את הברכה לשוא. אלא שהואיל ותקנת הברכות מדברי חכמים, המברך אותן שלא במקומן עבר על איסור מדברי חכמים. ויש מי שאומר, שהמברך ברכה לבטלה עובר באיסור תורה.[1][1]. המוציא שם ה' בלא משמעות, עובר על מצוות 'עשה', שנאמר (דברים ו, יג): "אֶת ה' אֱלוֹהֶיךָ תִּירָא", והמוציא שמו לבטלה אינו ירא (תמורה ד, א). אבל מותר לומר לפניו שבחים והודאה ולהזכיר בתוך כך את שמותיו הקדושים (וע' פניני הלכה ליקוטים ח"א ה, טז). עוד איסור 'לא תעשה' ישנו לומר שבועת שוא, שנאמר (שמות כ, ו): "לֹא תִשָּׂא אֶת שֵׁם ה' אֱלוֹהֶיךָ לַשָּׁוְא, כִּי לֹא יְנַקֶּה ה' אֵת אֲשֶׁר יִשָּׂא אֶת שְׁמוֹ לַשָּׁוְא". אחד מארבעת הסוגים של שבועת שוא היא שבועה על דבר ידוע, כגון שנשבע על השמיים שהם שמיים. אמרו חכמים (ברכות לג, א): "כל המברך ברכה שאינה צריכה, עובר משום לֹא תִשָּׂא" (שמות כ, ו). לדעת רוב הפוסקים, ומהם: ר"ת, תר"י, רא"ש, רי"ד, ריטב"א, האיסור מדברי חכמים, וסמכוהו על איסור שבועת שוא מהתורה. ולדעת הרמב"ם (הל' ברכות א, טו), האיסור מהתורה, שהמברך במקום שאינו צריך, נחשב כנשבע לשוא. ואמנם יש מבארים שגם לרמב"ם האיסור מדרבנן (א"ר, חזו"א), אולם דעת רוב האחרונים שלרמב"ם האיסור מדאורייתא (מ"ב רטו, כ, ברכ"ה ח"א א, ב, 8).

טעה ובירך ברכה לבטלה, יאמר מיד: "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד". ויש בזה תיקון מסוים, שבזה שהוא מברך את שם כבוד מלכותו, הוא מפיג מעט את חילול השם שעשה בעת שאמר ברכה לבטלה. ואם אמר "ברוך אתה ה'" ונזכר שאינו צריך לברך, יסיים "למדני חוקיך", וכך יצא שאמר פסוק שלם מתהלים (קיט, יב), ואין בידו ברכה לבטלה (שו"ע רו, ו).

ב – ברכה שאינה צריכה

בנוסף לאיסור לברך ברכה לבטלה, יש גם איסור לגרום לברכה שאינה צריכה. למשל, מי שרוצה לאכול תפוח ואגס, הואיל וברכת שניהם שווה, עליו לברך ברכה אחת לפני אכילתם ואחת אחר אכילתם. ואם אחר שיסיים את אכילת התפוח יברך 'בורא נפשות', כדי שיצטרך על ידי כך לברך שוב 'העץ' ו'בורא נפשות' על האגס, נמצא שגרם לעצמו להוסיף שתי ברכות. ואסור לעשות זאת, מפני שהברכה היא דבר יקר ומקודש, וכשהיא נאמרת לצורך היא מוסיפה ברכה, וכשהיא נאמרת שלא לצורך, היא נעשית דבר קל שאין מכירים בערכו.

אלא שאיסור זה קל יותר, ולכן כאשר יש לאדם ספק בענייני ברכות, ועל ידי גרימת ברכה נוספת יצא מהספק, מותר לו לגרום לברכה נוספת. למשל, כאשר ברור שמאכל מסוים טפל לחבירו, מברך על העיקר ופוטר את הטפל, ואם יברך על הטפל לחוד ועל העיקר לחוד, יעבור באיסור, כי הוא גורם לעצמו לברך

ברכה שאינה צריכה. אבל כאשר יש ספק אם המאכל אכן טפל לחבירו, מוטב שיאכל תחילה משני המאכלים בנפרד, כדי שיברך על כל אחד את ברכתו. ואף שבזה שהוא אוכל כל מאכל בנפרד הוא גורם לעצמו לברך ברכה נוספת, אין בכך איסור ברכה שאינה צריכה, הואיל והוא עושה כן כדי לצאת מהספק (לעיל יא, ב).

וכן מותר לגרום להוספת ברכות כדי להשלים למאה ברכות בשבת, ובתנאי שיעשה זאת באופן שנראה כטבעי לסדר אכילתו. למשל, מותר לבקש שיביאו את הפירות אחר הסעודה, שעל ידי כך ירוויח עוד ברכה. שאם יאכלם בתוך הסעודה, יברך עליהם בתחילה 'העץ' אבל לא יברך עליהם ברכה אחרונה, כי ברכת המזון תפטור גם אותם. ואם יביאו לו את הפירות אחר הסעודה, יברך עליהם בתחילה ובסוף. ואין בזה איסור, הואיל וגם ביום חול לפעמים דוחים את אכילת הפירות לאחר הסעודה. אלא שביום חול מותר לעשות זאת רק כאשר באמת רוצים להפסיק בין הסעודה לאכילת הפירות, ואילו בשבת, מותר לעשות זאת גם כאשר המגמה העיקרית היא להשלים למאה ברכות. וכן מותר לאכול מגדנות ופירות לפני סעודת שבת כדי להשלים למאה ברכות, ובתנאי שיפסיק למשך חצי שעה או לכל הפחות רבע שעה בין אכילתם לתחילת הסעודה, שאז אינו נראה כמי שמעוניין רק בהוספת הברכות, אלא כמי שרוצה לענג את השבת בטעימות רבות (עיין לעיל ג, יב).[2][2]. כאשר גרימת הברכה נעשית בידיים כדי להוסיף ברכה, לכל הדעות הדבר אסור, ולכן גם לצורך השלמת מאה ברכות אסור להפסיק באמצע אכילת דבר, לברך עליו ברכה אחרונה ושוב לברך ברכה ראשונה כדי להמשיך לאכול ממנו. אמנם לצורך סעודה שלישית הדבר מותר, שאם הוא במצב שאם לא יחלק את סעודתו לשניים, לא יספיק אח"כ לאכול סעודה שלישית, מותר לו להפסיק באמצע סעודתו ולברך ברכת המזון. ואמנם התוס' מחמיר בזה, אבל הרא"ש מיקל לצורך סעודה שלישית, וכן נפסק בשו"ע רצא, ג, עי"ש. ואין בזה איסור גרימת ברכה שאינה צריכה, הואיל והוא אינו עושה זאת כדי להוסיף ברכות אלא שהוא רוצה לקיים עוד סעודה, וממילא הוא צריך לברך עליה. וכאשר גרימת הברכה הנוספת אינה נעשית בידיים אלא בעקיפין, כמו הקדמת אכילת הפירות והמגדנות לפני הסעודה או דחייתם לאחר הסעודה, או חלוקת אכילתם לזמנים שונים, כיוון שממילא פעמים שאדם עושה כך מצד רצונו, ואז הדבר מותר לכל הדעות, מותר לעשות זאת בשבת כדי להשלים למאה ברכות. ואמנם למ"א רטו, ו, הדבר אסור, הואיל וכוונתו העיקרית להוסיף ברכות. אולם לדעת השל"ה, מהר"ם גלאנטי ועוד, כיוון שאפשר שיעשה זאת גם מפני שכך נעים לו יותר, מותר לעשות זאת בשבת כדי להשלים למאה ברכות. ואם ידאג לעשות הפסק בין הסעודה לאכילת הפירות והמגדנות שאחריה, לכל הדעות הדבר מותר. ולפני הסעודה בכל מקרה צריכים לעשות הפסק בין הטעימות לסעודה, שאם לא כן יש ספק לגבי ברכה אחרונה, כמבואר לעיל ג, יב.וכאשר המטרה לצאת מספק, כמו למשל בספק עיקר וטפל, אזי מותר לגרום בידיים לברכה שאינה צריכה, מפני שיותר חמור להיכנס לספק אכילה בלי ברכה מאשר להיכנס לספק גרימת ברכה שאינה צריכה (וכן מוכח בשו"ע קעד, ז, ועיין לעיל ג, 7; יא, ב, ובהערה 1 בדעת הגר"ז). וכן אסור לאדם שרוצה לאכול תפוח ואגס, לכוון בברכתו על התפוח בלבד, כדי שאח"כ יצטרך לברך שוב על האגס. ואפילו בשבת, כשהוא צריך להוסיף ברכות כדי להשלים למאה ברכות, אסור לעשות זאת, כי ניכר בעליל שמגמתו היא רק לברך עוד ברכה.

ג – ספק ברכות להקל

כאשר ישנו ספק אם צריך לברך ברכה מסוימת, אין חובה לברך אותה, שכלל נקוט בידינו, שכל אימת שיש לנו ספק בדברי חכמים ההלכה להקל ('ספיקא דרבנן לקולא'). וכיוון שתקנת הברכות מדברי חכמים,

אין חובה לברך במקום שיש ספק. ואם ירצה להתנדב ולברך, הרי הוא נכנס לספק איסור, שכן למדנו שאסור לברך ברכה לבטלה. וזו משמעות הכלל: "ספק ברכות להקל", היינו שכאשר יש ספק אם צריך לברך ברכה מסוימת, יש להקל ואסור להחמיר ולברך. למשל, אדם שמסופק אם אכל שיעור כ'זית' המחייב ברכה אחרונה - לא יברך.[3][3]. אכל פת ושבע, חובת ברכת המזון מהתורה, וממילא אם התעורר ספק, חייב לברך, ש"ספיקא דאורייתא לחומרא", כמבואר לעיל ד, ו. עוד יש שתי ברכות שנחלקו לגביהן: א) 'מעין שלוש' (עיין לעיל י, ב, 1). וכאשר אין דרך לפטור את הספק, אין מברכים אותה. ב) מצוות ברכת התורה לדעת רוה"פ מהתורה, וי"א מדרבנן. ובמקרה של ספק למנהג ספרדים אין מברכים, ולמנהג אשכנזים מברכים, עיין בפניני הלכה תפילה י, ג, 3.

יש אומרים שרק כאשר הספק שקול פחות או יותר, כגון שקרוב למחצית הפוסקים סוברים שאין לברך, אז אסור לברך. אבל אם לדעת רוב ברור של הפוסקים צריך לברך, מברכים ואין חוששים לדעת המיעוט. ולעומתם, יש אומרים, שגם כאשר רק מיעוט מהפוסקים סוברים שאין לברך, עדיין יש כאן ספק, ואסור לברך. וכך מקובל להורות. כלומר, עניין הברכה צריך להיות מוחלט, שיעמוד האדם בוודאות לפני בוראו ויברך, אבל כשהוא מסופק, אינו יכול לומר ברכה לפני בוראו.

וכל מה שחוששים לדעת פוסקים שסוברים שאין לברך הוא רק כאשר אין מנהג ברור, אבל אם יש מנהג לברך, מברכים כפי המנהג, כי עצם זה שנהגו לברך מראה שכך הוכרעה ההלכה, ואין בזה יותר ספק.[4][4]. יסוד הדין שביארנו לגבי 'ספק ברכות להקל' מבואר בקצרה בב"י או"ח סז. וכ"כ רבים, וכן נפסק בשו"ע רט, ג. אמנם י"א שמשמעות הכלל היא, שאין חובה לברך, אבל הרוצה לברך במקום ספק - רשאי. וכך למד פני יהושע ברכות יב, א, בדעת התוס', וכך למד בנשמ"א ה, א, מדעת השאילתות, תוס' וחינוך. אבל לדעת רוב ככל הפוסקים, במקום ספק אסור לברך. ולרמב"ם שסובר שאיסור ברכה לבטלה מהתורה, ברור מדוע אסור לברך בספק. אולם גם לדעת רוה"פ הסוברים שהאיסור מדרבנן, יש בו חומרה מיוחדת, שסמכוהו על איסור 'לא תשא', שהוא חמור כחייבי כריתות ומיתות ב"ד, ונאמרו עליו אזהרות ועונשים גדולים (שבועות לט, א). ועיין בברכ"ה ח"א ב, א, ובירור הלכה לברכות לג, א. וכשיש מחלוקת פוסקים, כיוון שמדובר במצווה מדברי חכמים, הלכה כמיקל, כפי שנתבאר בע"ז ז, א. וכ"כ רדב"ז (א, רכט). אמנם לכפתור ופרח (פ"ה), הואיל ויש סוברים שצריך לברך, הרוצה לסמוך עליהם רשאי. אולם רוב ככל הפוסקים סוברים שאסור לברך.ואם לדעת רוב ברור של הפוסקים צריך לברך ורק מיעוט סוברים שאין לברך, י"א שצריך לברך, שהלכה כדעת הרוב. וכך עולה מדעת רדב"ז (ד, קטז), ש"ך (יו"ד רמב) וחקרי לב, הסוברים שמוציאים ממון עפ"י דעת רוה"פ. וכ"כ בית דוד (שלז) לעניין ברכות. אולם מקובל להורות בעניין ממון, שיכול אדם לומר קים לי כדעת המיעוט, וכן מקובל בעניין ברכות שאין לברך כאשר מיעוט סובר שלא לברך. והטעם, שכל עוד לא דנו החכמים זה עם זה, אין הרוב מכריע את המיעוט. וכ"כ מהר"ם חביב (גט פשוט כלל א), דבר משה (ח"א לח), ועוד רבים. וכתב מהר"ם חביב, שאף לדעת שני פוסקים חוששים, אבל לאחד אין חוששים. וכ"כ ביבי"א ח"ג או"ח טז, ז. וכ"כ בברכ"ה ח"א ב, ד, שסיכם את הסוגיה בהרחבה, אלא שכתב בהערה 8, שאין למחות ביד הסומך על רוה"פ הסוברים לברך. ופוסקי אשכנז לא קבעו בזה כללים, וכמדומה שאינם חוששים למיעוט קטן.וכאשר יש ספק ספיקא לברך, לדעת הלבוש (או"ח סי' יז), לחם משנה (הל' ברכות ד, ו) ופר"ח (תפט, ח), מברכים. והטעם, שהואיל וסומכים על ספק ספיקא להתיר איסור תורה, אין לחוש לברכה לבטלה, ורק בספק שקול אסור לברך (ברכ"ה ח"א ב, 25). לעומת זאת, ללחם חמודות, מכתם לדוד, חיד"א (מחזיק ברכה ז), אין לברך. וכ"כ מ"ב רטו, כ, עפ"י ח"א ופמ"ג. והטעם, שגם

ספק ספיקא נחשב כרוב ולא כוודאות, שעדיין יש ספק שאולי לא יברך, ומדוע שיכנס לחשש ברכה לבטלה. וכתב במכתם לדוד, שאפילו בשלושה ספקות ויותר לא יברך. וכ"כ ביחו"ד ה, כא, בהערה. ועיין בברכ"ה ח"א ב, ט. (ועיין לעיל י, 6, 12, לעניין ברכה אחרונה שמחמירים אף בארבע ספקות). ← אמנם כאשר המנהג לברך, מברכים ואין חוששים לדעת הפוסקים שלא לברך. וכ"כ תה"ד לד, רשב"א ג, רפג, ועוד הרבה ראשונים ואחרונים. והמקור בברכות מה, א: "פוק חזי מאי עמא דבר". וכתב הרדב"ז (א, רכט), שהמנהג מבטא שכך הוכרעה הלכה, ואין בזה יותר ספק. ופעמים שהמנהג קדם למחלוקת, ואין הדעה שסוברת שלא לברך מבטלת אותו. ולפעמים המנהג התפשט על פי הוראה של מרא דאתרא, שאם כוחו רב לו, פעמים שהוא מתעצם להכריע במחלוקת. ולתלמידיו כבר אין בזה ספק, שהם הולכים אחר פסיקותיו אפילו בספקות דאורייתא (וע' ברכ"ה ח"א ב, 12). בפועל, הראשונים נהגו להכריע בספקות פעמים רבות יותר, ועם ירידת הדורות, נטו האחרונים לחשוש מהכרעה, ורבו המקרים שמחמת הספק אין מברכים. ולעניין ברכות המצוות הדין שונה, שאם הוכרעה הלכה שצריך לקיים את המצווה, הברכה נגררת אחר ההכרעה, וכמבואר לעיל ב, ג, שגם כאשר נוטלים ידיים עד סוף האצבעות, מברכים. וכ"כ הרדב"ז א, רכט. ועיין בברכ"ה ח"א ב, ז-ח, והערה 4.למנהג ספרדים: כאשר השו"ע הכריע לברך, ויש סוברים שלא לברך. לבית דוד, בכל סוגי הברכות מברכים. ולחיד"א ובא"ח, אין מברכים. וכ"כ ביבי"א ח"ה או"ח מב, ג. וכשיש מחלוקת והאר"י הקדוש הכריע לברך, לחיד"א מברכים, וכך דעת רבים (ע' ברכ"ה ח"א ב, יד), וביבי"א (ח"ב כה, יב) סובר שלא לברך.

ד – האם מותר ליהנות כאשר ספק אם בירך

רצה לאכול דבר מה והסתפק אם כבר בירך עליו. הואיל וספק ברכות להקל - יאכל בלא ברכה. ואם אפשר למצוא פתרון, נכון לעשות זאת כדי לצאת מהספק. למשל, אם יש שם אדם שצריך לברך את אותה הברכה, יבקש ממנו לכוון להוציאו בברכתו, ויענה אחריו אמן ומיד יאכל. ולגבי מאכלים שברכתם האחרונה 'בורא נפשות', אם יצא מביתו לטיול קצר, ייווצר הפסק, וכך כשיחזור יוכל לברך שוב ברכה ראשונה על המאכל שהוא רוצה לאכול (לעיל ט, ז). ואינו נחשב כמי שגרם לברכה שאינה צריכה, הואיל ועשה זאת כדי לצאת מהספק (לעיל ב). ומכל מקום כשאין פתרון, מצד הדין, מותר לאכול, שכן רק כאשר יש ודאות שצריך לברך חובה לברך, וכשאין ודאות, אין אפשרות לברך. והרוצה להחמיר על עצמו יימנע מלאכול.

ויש אומרים, שכאשר אדם מסופק אם עליו לברך, יוכל לומר את הברכה, ובמקום לומר את השם המקודש יאמר את תרגומו, כגון שיאמר "ברוך רחמנא מלך העולם" וימשיך לומר את הברכה בעברית, וכך מצד אחד לא יחטא בהוצאת שם שמיים לבטלה, ומאידך יצא ידי חובת הברכה, שכן גם המברך בשפה אחרת יצא ידי חובה (ערוה"ש רב, ג). ורבים חלקו על זה, וסוברים שאיסור ברכה לבטלה אינו תלוי בשם ה', אלא בעצם זה שאדם מתכוון להוציא ברכה מפיו כאשר אינו חייב בה. וכמו שהנשבע שבועת שוא בהזכרת שם ה' בלועזית עובר באיסור תורה, כך המברך בהזכרת שם ה' בלועזית עובר על איסור ברכה לבטלה (שו"ת רע"א קמא כה). וכיוון שהדבר שנוי במחלוקת, עדיף להימנע מכך (יחו"ד ו, טו).

ורבים מהאחרונים יעצו, שבכל עת שמחמת הספק אי אפשר לברך, טוב להרהר את הברכה בלב, או לומר את הברכה בפה ורק את השם להרהר בלב. וה' יראה ללבב שהוא רוצה להודות לפניו. ועם זאת אין בזה חשש ברכה לבטלה (פמ"ג, רע"א, בא"ח מטות יד. ולרמב"ם יוצאים בהרהור כמו בדיבור, וגם לדעתו אין בזה חשש ברכה לבטלה).[5][5]. עיקר הדין שיכול לאכול, מבואר ברמב"ם, והעתיקו השו"ע (קסז, ט; רט, ג), וכך דעת

עוד ראשונים ואחרונים, וכ"כ הרמ"א רי, ב. ויש סוברים שעדיף שלא יאכל כלל, כדי שלא יהנה במצב שאולי היה צריך לברך (דבר משה ח"ג או"ח די"ד ע"ד). והבא"ח כתב, שכשאפשר עדיף שלא יאכל (נשא יא), ובדיעבד יהרהר הברכה בליבו (בלק ז). אבל למעשה יכול ליהנות (כמבואר בשו"ת חזון עובדיה ח"ב ע' שצט; ברכ"ה ח"א ב, ב, 5). אלא שאם אפשר למצוא דרך לפתור את הספק, הרי זו מידת חסידות, וכפי שכתב בערוה"ש רב, ב. ועיין בפס"ת רט, ז. למשל, אם יש לו אפשרות להביא מאכל שלא חשב כלל לאוכלו, שברכתו זהה, יוכל לברך עליו, ויפטור עצמו מהספק. וכאשר הספק אם אכל כשיעור 'זית', אם ירצה להדר, יאכל עוד כשיעור 'זית' ויוכל לברך בוודאות ברכה אחרונה. וכשאין פתרון, אפשר להרהר את הברכה בלב.

ה – מאה ברכות

חייב אדם לברך בכל יום מאה ברכות (מנחות מג, ב, שו"ע מו, ג). ודוד המלך תיקן זאת בעת שהיתה מגפה, ומתו בכל יום מאה נפשות מישראל. והבין דוד ברוח הקודש שזה מפני שאין מברכים לה' בשלמות, במאה ברכות בכל יום, ועמד ותיקן לישראל שיהיו מברכים בכל יום מאה ברכות (במד"ר יח, כא, טור או"ח מו).

במצווה זו חייבים הגברים, שהם מחויבים להתפלל שלוש תפילות ביום, ועל ידי כך, יחד עם הסעודות, מגיעים ליותר ממאה בברכות בכל יום. אבל נשים פטורות משלוש תפילות בכל יום, וממילא אין בידן אפשרות להגיע למאה ברכות.

בשבתות וימים טובים, שיש פחות ברכות בתפילת העמידה, צריכים להוסיף ולברך עוד כמה ברכות על מיני בשמים ומאכלים שונים (מנחות מג, ב). כאשר אין אפשרות לכך, כגון ביום הכיפורים ושאר תעניות, שכל ברכות הנהנין שעל האוכל נחסרות, אפשר לכוון לצרף את הברכות ששומעים מפי העולים לתורה ולהפטרה. ובשעת הצורך אפשר לצרף גם את הברכות ששומעים משליח הציבור בחזרת הש"ץ (מ"ב מו, יד).[6][6]. חשבון הברכות כך הוא: שלוש תפילות עמידה - 57. ברכות ק"ש ערב ובוקר, וברכות פסוד"ז - 9. המפיל, ברכות השחר, ברכת ענט"י, אשר יצר, אלוהי נשמה, וברכות התורה (כסוברים שהן שתיים), ציצית ותפילין (לסוברים שמברכים אחת) - 23. סה"כ בינתיים: 89. (ולאשכנזים המברכים שתי ברכות בתפילין, ולסוברים שברכות התורה הן שלוש, הגענו ל-91). ואם אוכלים ביממה שלוש סעודות על לחם, שבכל סעודה שש ברכות, הגענו ל-107, וזה בלא להחשיב את הפעמים שמתפנים ומברכים 'אשר יצר', ואת הברכות שמברכים בתחילה ובסוף על מה שטועמים ושותים במשך היום. ובשבת שיש בתפילת עמידה 7 ברכות במקום 19, ומוסיפים תפילת מוסף שיש בה 7 ברכות, ועוד שלוש ברכות בקידושים, נחסרות בסה"כ 26 ברכות. הרי שיש בשבת לכל הפחות 81. וכדי להשלים למאה ברכות יש להוסיף עוד ברכות על ריח ועל מה שיטעם וישתה שלא במסגרת הסעודה (עיין לעיל ג, ו), ו'אשר יצר' אחר שירותים. ואם אינו מצליח להגיע למאה ברכות, יכוון כשיענה אמן על ברכות העולים לתורה שיצטרפו לו. (חשבון היום הוא כפי היממה, היינו הלילה ואח"כ היום, וכך חישבו ב"י, מ"א ומ"ב. וכן מוכח, כי אם לא היה הדבר כך, לא היה קושי להגיע בשבת ויו"כ למאה ברכות).

ו – כללים בנוסח הברכות

יש ברכות שתקנו חכמים בנוסח קצר, שיש בהן הודאה אחת בלא אריכות לשון, כדוגמת ברכות השחר וברכות הנהנין. ויש ברכות שתוקנו בנוסח ארוך, שהן כוללות פרטים רבים. בברכה קצרה אומרים פעם אחת "ברוך אתה" וכו', ואילו בברכה ארוכה פותחים ב"ברוך אתה", וגם בסיום הברכה חוזרים ואומרים 'ברוך אתה", כמו למשל בברכות 'אשר יצר' ו'מעין שלוש'. וכאשר מדובר בברכה ארוכה שתמיד סמוכה לחברתה, אין פותחים בה בברוך, כי הברכה הקודמת הפותחת בברוך נחשבת כפתיחה שלה (פסחים קד, ב). ולכן בברכות שבתפילת עמידה וברכת המזון, רק הברכה הראשונה פותחת ב'ברוך', ובכל השאר, אף שהן ארוכות, רק בחתימתן אומרים "ברוך אתה" (עיין לעיל ד, ב). וישנן ברכות הודאה מעטות, שאף שלפעמים הן נאמרות שלא בסמיכות לחברתן, אין פותחים בהן ב'ברוך', כדוגמת ברכת 'אלוהי נשמה' שאומרים בבוקר (שו"ע ו, ג, ועי"ש מ"ב יב).

אין לשנות מהנוסח שתקנו חכמים בברכות, ואם שינה, כל שאמר את ארבעת היסודות שבכל ברכה, יצא ידי חובתו. ואלו הם ארבעת היסודות: א) ברוך, ב) שם ה', ג) שהוא מלך העולם.

ד) תוכנה המיוחד של הברכה, ויש ברכות שתוכנן כולל כמה פרטים מעכבים, כמו בברכות המזון (לעיל ד, ה). ואם השמיט אחד מן היסודות הללו, לא יצא ידי חובתו (ברכות מ, ב; שו"ע ריד, א, שועה"ר קפה, ב; מ"ב סח, א).

כאשר ישנה סדרה של ברכות שנאמרות ברצף, כמו למשל ברכת המזון או ברכות קריאת שמע או תפילת שמונה עשרה, אין צורך להזכיר את מלכותו בכל הברכות, שהואיל וכבר אמר זאת בברכה הראשונה, כל הברכות שנאמרות אח"כ ברצף נסמכות על כך. אבל את שם ה' חייבים להזכיר בכל הברכות, מפני שיסוד הברכה הוא הפנייה אל ה', ולכן מוכרחים להזכיר את שמו.

ז – שניים שאוכלים יחד – האם טוב שאחד יברך?

שניים שבאו לאכול יחד לחם, כיוון שקבעו עצמם לאכול יחד, טוב שאחד יברך 'המוציא' ויפטור את חבירו. משום שברכה הנאמרת עבור שני אנשים חשובה יותר, ויש בה ביטוי גדול יותר של הודאה לה' (ברכות מב, ב; עיין לעיל ה, א). וכן נוהגים בסעודות שבת, שהואיל והתאספו לאכול יחד, גדול הבית מברך 'המוציא' עבור כולם, שברוב עם הדרת מלך (ברכות נג, א; שו"ע קסז, יא; לעיל ג, ד. ועיין לעיל א, י, בדיני המוציא את חבירו).

אבל אם כל אחד אוכל לעצמו, ואינם מחכים זה לזה, יותר טוב שכל אחד יברך לעצמו. ואם אחד אינו יודע לברך, למרות שכל אחד מהם אוכל לעצמו, זה שיודע לברך יברך בקול כדי לפטור את חבירו שאינו יודע לברך (עיין שו"ע קסז, יג).

לגבי אכילת פירות ושאר דברי מאכל, אם לא קבעו עצמם לאכול ביחד, לכל הדעות נכון שכל אחד יברך לעצמו. ואם קבעו עצמם לאכול יחד, יש אומרים, שמוטב שאחד יברך בקול ויפטור את חבירו (שו"ע ריג, א). ויש אומרים, שרק אכילת לחם או שתיית יין נחשבים לדבר המאגד את החבורה, ובהם טוב שאחד יברך עבור כולם. אך שאר המאכלים והמשקים, אינם חשובים כל כך שיתאגדו אנשים לאוכלם או לשתותם, ולכן אף כשיושבים לאוכלם יחד, מוטב שכל אחד יברך לעצמו (רמ"א שם). אמנם אם אוכלים פירות בתוך סעודה, כיוון שהם כבר מאוגדים בסעודה, מוטב שאחד יברך גם על הפרי לכולם (מ"ב ריג, יא).

ולגבי ברכה אחרונה, כולם מודים שמוטב שכל אחד יברך לעצמו, ורק כאשר יש שם מישהו שאינו יודע לברך, או שיש לו ספק אם אכל כשיעור שמחייב ברכה, נכון שאחד יברך בקול כדי לפטור אותו (שו"ע ריג, א. ועיין לעיל ה, ו, לעניין זימון).

ח – חובת עניית אמן

השומע אדם מישראל מברך - חייב לענות אחריו אמן (שו"ע רטו, ב). ואפילו אם לא שמע את כל הברכה אלא רק את סופה, חייב לענות אמן (ח"א, מ"ב רטו, ו). ואם לא שמע את הברכה אבל הוא יודע על איזו ברכה מדובר, והבין מתנועות השפתיים של המברך שהוא סיים את הברכה, רשאי לענות אחריו אמן אבל אינו חייב (באו"ה שם, רמ"א קכד, ח, ובא"ח).

אסור לענות אמן אחר מי שמברך ברכה לבטלה (שו"ע רטו, ד). אבל מי ששמע ברכה ממי שמברך על פי מנהגו, למרות שהשומע אינו נוהג לומר ברכה זו, חייב לענות עליה אמן, הואיל וזה שבירך עשה כדין על פי מנהגו. למשל, מי שאינו נוהג לברך על ההלל בראש חודש, צריך לענות אמן אחר מי שנוהג לברך.[7][7]. עיין בפניני הלכה זמנים א, יב, שמנהג הספרדים שחיו בארץ ישראל וסביבותיה שלא לברך על ההלל בר"ח, וכדעת רש"י ורמב"ם. ומנהג אשכנזים ורוב יוצאי צפון אפריקה, לברך כדעת רוב הראשונים. וכתב ביבי"א ח"א כט, ט, שאין לספרדי לענות אמן על ברכה זו. אבל שמעתי מהרב אליהו שאין להחשיב ברכה זו לבטלה, הואיל וכך המברך צריך לעשות לפי מנהגו, וממילא השומע צריך לענות אמן. וכ"כ בהליכות שלמה ד, יט, ברכ"ה ח"א ו, יב. וכן מבואר בברכ"י קצו, ד, והר צבי א, לח.

השומע ברכה מקטן שהגיע לגיל חינוך לברכות, היינו שהוא מבין את משמעות הברכה ויודע לומר אותה כראוי - חייב לענות אחריו אמן (שו"ע רטו, ג). בדרך כלל הקטנים מגיעים לכך בגיל חמש או שש. ואם קטן שעוד לא הגיע לכך מברך - אין עונים אחריו אמן, אבל משבחים אותו שבירך יפה, כדי להרגילו לברך.

כאשר מלמדים קטן לברך, מרגילים אותו לומר את נוסח הברכה עם שם השם, ואין בזה איסור ברכה לבטלה, הואיל והוא עושה זאת לצורך לימוד. אבל אין עונים אמן על ברכה שנועדה לצורך תרגול (שו"ע רטו, ג).

השומע גוי שמברך ברכה במקום שראוי לאומרה, כגון לפני אכילה או אחריה, ראוי לשומע לענות אחריו אמן, שכן כוונתו לשמיים. ואם יש חשש שהוא מכוון לעבודה זרה, למרות שהוא אומר את הברכה בנוסח שלנו, אין לענות אחריו אמן (שו"ע ורמ"א רטו, ב, מ"ב יב). ועיין לעיל פרק א, הלכה ט, במצוות עניית אמן וגודל מעלתה.

ט – האם יוצאים בשמיעה ברמקול

נחלקו הפוסקים, אם השומע ברכה דרך טלפון, רמקול ומכשיר שמיעה - יוצא ידי חובה. יש אומרים, שהואיל והקול יצא מכוחו של המברך, ומיד השומע שמע אותו, למרות שהקול עבר דרך מכשיר חשמלי, דינו כדין קולו של המברך, שאפשר לצאת בשמיעתו ידי חובה. ויש אומרים, שהואיל והקול הנשמע אינו קולו המקורי של המברך, אלא המכשיר החשמלי קלט אותו כאותות חשמליים, ואח"כ תרגם אותו שוב לקול חדש, הרי זה כשומע קול מכונה, שאין יוצאים בו ידי חובה.

למעשה, יש לחשוש לדעת המחמירים, ולא לקיים את המצוות התלויות בשמיעה בעזרת מכשירים חשמליים. אולם כשאין ברירה, עדיף לקיים את המצווה על ידי מכשירים חשמליים, מאשר להפסידה לגמרי. למשל, מי שנמצא במקום שאינו יכול לשמוע קריאת מגילה או הבדלה, עדיף שישמע אותם דרך הטלפון או בשידור חי ברדיו. ובזימון, כאשר האנשים מרובים וקשה לשמוע את המזמן בלא רמקול, טוב להיעזר בו (בזימון יש יותר מקום להקל, כמבואר לעיל ה, ו, 10).

כבד שמיעה, נראה שיכול לכתחילה להיעזר במכשיר שמיעה, שהואיל והמכשיר מחובר לאוזנו, הרי הוא טפל לה, שתפקידו לחזק את יכולת שמיעתה. בנוסף לכך, רוב הנעזרים במכשיר שמיעה שומעים מעט מן הקול גם בלא המכשיר, והמכשיר רק משפר את יכולתם לקלוט את מה ששמעו.

השומע ברכות וקדיש דרך רמקול - צריך לענות אמן. והשומע דרך רדיו או טלפון - טוב שיענה אמן אבל אינו חייב.[8][8]. למרן הרב באורח משפט מח, רק שמיעת שופר צריכה להיות במישרים ולא קול הברה, אבל השומע קדיש וקדושה ברמקול או רדיו יענה, ומשמע שגם יוצאים ידי חובה בשמיעה זו. ולכך נטה הרב פראנק במקראי קודש פורים יא, לעניין מקרא מגילה, ואג"מ או"ח ח"ב קח, ח"ד צא, ד, וציץ אליעזר ח, יא. וכן החזו"א פקפק על המחמירים בזה. לעומתם, יש אומרים שהואיל וזה לא הקול המקורי, כמבואר למעלה, אין יוצאים בו ידי חובה. כ"כ משפטי עוזיאל או"ח כא ומהדו"ת לד, הרב גורן בתרומת הגורן כב, הרב אויערבאך במנחת שלמה א, ט. וכ"כ ביחו"ד ג, נד, והוסיף שאם גם בלא הרמקול היה יכול לשמוע את הקול הטבעי, יצא ידי חובה. ועיין בתחומין כו (ע' 457), במאמרו של הרב גדליה אורנשטיין, שטען כי גם השמיעה על ידי האוזן אינה נעשית במישרים, שהקול עובר דרך גלי הקול שבאוויר, ואח"כ נקלט ברעידות קלות שבתוך האוזן, ואותן רעידות נקלטות כאותות חשמליים בקליפת המוח, שמפוענחים אח"כ במוח לשמיעה שאנו מכירים. ולכאורה אין ההבדל אם הקול יעבור באמצע גם דרך מכשיר חשמלי. ונראה לענ"ד, שבשעת הצורך, אם במצב של שקט היה אפשר לשמוע את הקול הטבעי, ורק מפני הרעש אין שומעים אותו, ועל ידי הרמקול שומעים, אפשר לצאת בו ידי חובה. אלא שמלכתחילה יש לחוש לדעת המחמירים, שלא לצאת בעזרת מכשירים חשמליים. ורק לגבי מכשיר שמיעה יש מקום להקל לכתחילה, כפי שכתבתי למעלה. ולעניין עניית אמן על קדיש וברכות, אם הוא דרך רדיו וטלפון, נראה שאף כי אין חובה לענות, מ"מ מצווה לענות, שכן אף הרב גורן ויחו"ד ב, סח, שמחמירים שלא לצאת, מסכימים שיכול ואף מצווה לענות. ואם הקול נשמע בעזרת רמקול נראה שחובה לענות, מפני שלכל הסוברים שאפשר לצאת ידי חובה, הרי זו חובה גמורה, וגם לרוב החולקים עליהם, יש לכל הפחות מצווה לענות.

י – האוכל איסור

אין מברכים על אכילת מאכל שאסור לאוכלו, לא ברכה ראשונה ולא ברכה אחרונה, שהיאך יודה לה' על הנאה שבאה לידו באיסור. ואם יברך, לא יהיה בברכתו שבח אלא ניאוץ ופגיעה בכבוד שמיים. ואין הפרש בין אם המאכל אסור מהתורה, כגון בשר שלא נשחט כהלכה, או אסור מדברי חכמים, כגון פירות שלא הופרשו מהם תרומות ומעשרות, בכל אופן אין מברכים עליהם (ברכות מה, א, במשנה, שו"ע קצו, א).

וכן הגונב מאכל, בנוסף לכך שעליו להשיב את הגניבה, אסור לו לברך עליו, ואם יברך אין זו ברכה אלא ניאוץ, שנאמר (תהלים י, ג): "וּבֹצֵעַ בֵּרַךְ נִאֵץ ה'" (עפ"י סנהדרין ו, ב).

והאוכל מאכל כשר בשעה שאסור לו לאכול, כגון שאוכל בתענית, או במוצאי שבת לפני הבדלה, או לפני תפילת שחרית, או בסוכות מחוץ לסוכה, כיוון שהמאכל עצמו כשר ורק זמן האכילה או מקומה אינם ראויים, צריך לברך על הנאתו מהמאכל הכשר.

ומי שנמצא בסכנה וכדי להציל את עצמו הוא צריך לאכול מאכלים אסורים, כנבלות וטרפות, עליו לברך עליהם. ואע"פ שהיה מעדיף שלא להצטרך כלל לאוכלם, מכל מקום כיוון שבפועל הוא אוכלם בהיתר, שפיקוח נפש דוחה את כל המצוות, עליו לברך על הנאתו. אמנם אם הוא סולד מהמאכל האסור, כגון שהוא נאלץ לאכול חזיר וחש מזה גועל, לא יברך, שכן בפועל הוא לא נהנה (שו"ע קצו, ב; רד, ט; מ"ב רד, מח).[9][9]. האוכל דבר איסור, לדעת הראב"ד והרא"ש, הואיל ונהנה צריך לברך. ולדעת רמב"ם, רמב"ן ורוב הראשונים, אסור לו לברך, שאם יברך ינאץ. ופסק כדבריהם בב"י קצו, א, מפני שכך נראה מהסוגיה. אבל חולה שנאלץ לאכול דבר איסור, כתבו הרשב"ץ והב"י, שהואיל ואוכלו בהיתר, גם הרמב"ם יודה בזה לראב"ד שצריך לברך. וכן דעת רוה"פ, כמובא בשעה"צ רד, מא. ואמנם לדעת הרמ"ה בכל אופן לא יברך על איסור, וכ"כ הב"ח ודרישה. וכ"כ בילקוט יוסף קצו, ב. אמנם כיוון שדעת רוה"פ, ספרדים ואשכנזים, לברך, והוא גם ספק ספיקא, וכך גם דעת השו"ע, כך כתבתי למעשה למעלה. ואם המאכל כשר ורק השעה או המקום אינם ראויים, מוסכם להלכה שיברך, כמובא בילקוט יוסף קצו, ב, ופס"ת קצו, ג. עוד נחלקו באכל איסור בשוגג, לט"ז ושועה"ר, צריך לברך ברכה אחרונה, ולכך נוטה דעת המ"ב קצו, ד. ורבים חולקים (רמב"ם א, יט, וכך משמע משו"ע, וכ"כ מאמ"ר וערוה"ש וכה"ח ג). וספק ברכות להקל.

יא - המברך באיסור האם יאכל

טעה ובירך על מאכל שאסור באכילה, כגון על בשר טריפה, או חמץ בפסח, לא יאכל ממנו כלום, וברכתו לבטלה. ואפילו אם איסור האכילה הוא מדברי חכמים בלבד, לא יטעם ממנו כלל.

וכן הדין לגבי מי שבתוך סעודה בשרית טעה ובירך 'שהכל' על גלידה חלבית, הואיל ואסור מדברי חכמים לאכול חלב בסעודה בשרית, לא יטעם כלל מהגלידה החלבית.

אבל אם בתוך שש שעות מאכילת הבשר שכח ובירך 'שהכל' על חלב, למרות שהוא נוהג כמנהג רוב ישראל להמתין שש שעות אחר אכילת בשר, יטעם מעט מהחלב. שהואיל ויש סוברים שאין בזה איסור כלל, ומיד לאחר שסיים את סעודת הבשר מותר לדעתם לאכול חלב (תוס', מרדכי וראבי"ה), עדיף יותר לנהוג כמותם מאשר להיכשל באיסור ברכה לבטלה (ע' יחו"ד ד, מא).

ואם טעה ובירך במוצאי שבת לפני הבדלה על דבר מאכל, ולפני שהתחיל לאכול נזכר שאסור לאכול לפני ההבדלה, יטעם מעט מהמאכל. מפני שאין איסור בעצם המאכל, אלא האיסור הוא צדדי, שהואיל ועוד לא הבדיל, אינו רשאי לאכול, וכדי שלא תימצא ברכתו לבטלה, עדיף שיטעם מעט אחר ברכתו. וכן הדין למי שטעה ובירך על דבר מאכל לפני קידוש (רמ"א רעא, ה, מ"ב כו).

וכן אם טעה ובירך על דבר שאין אוכלים מחמת מנהג, יטעם ממנו, כדי שלא תהיה ברכתו לבטלה. ולכן המברך בטעות בתשעת הימים על בשר, יטעם מעט מהבשר. מפני שהאיסור לאכול בשר בתשעת הימים הוא מחמת מנהג. ועוד, שבטעימה כל שהיא אין כמעט שמחה ולכן כמעט שאין בה פגיעה באבלות.

וכן מי שטעה ובירך על דבר מאכל לפני תפילת שחרית, יטעם מעט, מפני שאין בטעימתו זו ביטוי של גאווה, שהוא טועם רק כדי להינצל מברכה לבטלה.

ומי ששכח שהוא נמצא בצום, ובירך 'שהכל' על מים, לדעת רוב הפוסקים לא ישתה. מפני שהאיסור לאכול ולשתות בצום הוא ברור, ואין לעשות מעשה ולעבור על איסור זה.[10][10]. אמנם לדעת ברכת הבית יט, טו, והגרע"י (בקול סיני), ישתה מעט, כדי שלא תהיה ברכתו לבטלה. וטעמם, מפני שלהלכה פסק השו"ע רטו, ד, שאיסור ברכה לבטלה מהתורה, ואיסור אכילה בתענית מדרבנן. אולם רוב ככל הראשונים סוברים שברכה לבטלה אסורה מדרבנן. ועוד, שהצומות מדברי קבלה, וי"א שדברי קבלה כדאורייתא. ועוד, שאולי יש בתעניות צד דאורייתא מצד שהם כנדר. ועוד, שמוטב לעבור בשב ואל תעשה מאשר בקום עשה. וכן פסקו דעת תורה תקסח, א, שע"ת א, וברכ"ה ח"ב א, 95.בירך על פירות ונזכר שלא הפריש מהם תרומות ומעשרות, יפריש ויאמר את כל נוסח ההפרשה ואח"כ יאכל, שהואיל וכל הפרשתו היא לצורך האכילה, אין היא הפסק (חזו"א, מנחת שלמה, וע' פס"ת קסז, י, 80-79, וע' בשערי הברכה יג, יט-כ)

יב - נתינת מאכל לפני מי שלא יברך

כאשר אדם מכבד את חבירו במאכל, מוטלת עליו אחריות לדאוג שיברך, שאם לא כן נמצא שהוא מסייע בידו להיכשל באיסור אכילת דבר בלא ברכה (שו"ע קסט, ב).

ואם חבירו חילוני, ויש חשש סביר שכאשר יבקש ממנו לברך - ייעלב, אפשר לכבד אותו במאכל ומשקה בלא לבקש ממנו לברך. מפני שאם יגרום לו לעלבון, נמצא שמכשיל אותו באיסור חמור יותר, שיגרום למתח ושנאה ביניהם, ואף יתכן שיגרום לו להתרחק מתורה ומצוות. אלא שאין לחשוש יותר מדי שמא האורח יעלב, משום שבפועל רוב היהודים שאינם מוגדרים כדתיים, כאשר הם מתארחים אצל חברם או קרובם הדתי, הם שמחים לברך או לכל הפחות לענות אמן על הברכה שבעל הבית מברך. ולכן בדרך כלל ניתן להציע לאורח בעדינות לברך, או לכל הפחות המארח יברך בקול רם, ועל ידי שהאורח יענה אמן, ייחשב כשותף במידת מה בברכה (עיין אג"מ או"ח ה, יג; מנחת שלמה א, לה; שבט הלוי ד, יז, פס"ת קסט, ג-ד).

יג - דין הטועה בברכתו

נטל כוס מים בידו, ובעת שאמר "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם" טעה וחשב שיין בידו, והתכוון לברך 'הגפן', ונזכר שהוא מים וסיים "שהכל נהיה בדברו", יצא ידי חובה (רש"י ותוס').

ואפילו אם נזכר בטעותו רק לאחר שסיים את הברכה ואמר: "בורא פרי הגפן", ומיד נזכר ואמר תוך כדי דיבור: "שהכל נהיה בדברו", הואיל ובפועל תיקן את עצמו, יצא ידי חובתו. ואמנם יש מהראשונים שסוברים שהואיל ובברכה עצמה טעה, הן בכוונתו והן בדיבורו, לא יצא ידי חובתו (משמע מרש"י ותוס'). מכל מקום מחמת הספק הכריעו רוב הראשונים שיצא ידי חובתו (ראב"ד ורא"ש עפ"י גאונים ורי"ף, וכ"כ שו"ע רט, ב, מ"ב ה-ו).

ואם אמר את כל הברכה על המים כראוי, ולאחר שסיים התבלבל וחשב שהוא צריך לתקן את הברכה וחזר וסיים "בורא פרי הגפן". יש אומרים שלא יצא, הואיל והחליט לחתום את הברכה על הגפן, וברכת הגפן אינה פוטרת את המים (ראב"ד ורז"ה). ויש אומרים שהואיל ובתחילה אמר את הברכה כראוי, כבר יצא ידי חובה, וזה שאח"כ תיקן עצמו, אינו יכול לפסול את הברכה שכבר נחתמה כהלכה (רמב"ן עפ"י הגאונים). והואיל וספק ברכות להקל, יצא ידי חובה (ע' ברכ"ה ח"א ה, ט).

ואם נטל את כוס המים בידו, ופתח ואמר "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם" מתוך מחשבה לסיים ב'שהכל', וטעה וסיים "בורא פרי הגפן". לדעת רוב הפוסקים לא יצא, הואיל ובפועל אמר ברכה מוטעית

(ראב"ד, רא"ש ורשב"א). ולדעת הרמב"ם, כוונתו שכיוון בתחילת הברכה לומר כראוי, מועילה לו לצאת ידי חובה, למרות שבפועל לא אמר את הנוסח הראוי. ולמעשה, רבים פסקו שלא יצא, ועליו לחזור ולברך (ט"ז, מ"א, מ"ב רט, א). ויש שמחמת הספק הורו שלא לחזור ולברך (שו"ע רט, א).

יג – דרך ארץ

א – שולחן של חסד

כשישב אדם לאכול את סעודתו, ראוי לו לחשוב על העניים הרעבים, ולפרוס להם מלחמו. וכן מצינו שאברהם אבינו עליו השלום היה מחזר אחר עוברי אורח כדי להכניסם לביתו ולהאכילם ממיטב מאכליו (בראשית יח), שלא רצה לאכול לבד בלא אורחים נזקקים. אמרו חכמים: "גדולה הכנסת אורחים מקבלת פני שכינה" (שבת קכז, א; עיין ב"מ פו, ב).

וכן מצינו בתורה, שבכל עת שמדובר על שמחת החג וסעודותיו, או על אכילת בשר הקרבנות ואכילת הפירות הקדושים של מעשר שני ונטע רבעי, נצטווינו לשתף בשמחתנו גם את הגר היתום והאלמנה (דברים יב, יב; יד, כט; טז, יד).

אמרו חכמים (ברכות נד, ב; נה, א), המאריך על שולחנו, כדי שעניים רעבים יוכלו להצטרף לסעודתו, מאריכים לו ימיו ושנותיו. ועוד אמרו: "כל זמן שבית המקדש קיים - מזבח מכפר על ישראל, ועכשיו - שלחנו של אדם מכפר עליו". שכשם שהוא מחיה את העני החשוב כמת, כך הקב"ה יחיה אותו, וכדרך שנאמר (משלי י, ב): "וּצְדָקָה תַּצִּיל מִמָּוֶת" (זוהר ח"ג רעג, ב). וכאשר ישנם עניים רעבים שעלולים להזדמן לשולחנו, והוא אינו משייר להם כלום, אמרו עליו חכמים (סנהדרין צב, א): "כל שאינו משייר פת על שלחנו, אינו רואה סימן ברכה לעולם".

כיום אמנם אין מצויים כל כך עניים שרעבים ללחם, אבל ישנם אנשים שזקוקים ליחס של כבוד וחיבה, ומצווה גדולה להזמינם לסעודה, שגדול כוחה של הסעודה לקרב לבבות ולשמח נדכאים וגלמודים. ואמרו חכמים: גדולה לגימה, היינו סעודה ששותים בה יין המשמח, שמקרבת רחוקים (עיין סנהדרין קג, ב).

ומי שיש לו משרתים, צריך לשים לב, שאף הם יאכלו לאחר שיגישו את המאכלים. ואם הם מגישים מאכל שיש לו ריח שמעורר תאווה לאוכלו, צריכים לתת להם מיד לטעום ממנו, כדי שלא יצטערו (עיין כתובות סא, א, שו"ע קסט, א; קע, ג).

ואף לבהמות שברשותו צריך אדם לדאוג לפני שיאכל, וכפי שאמרו חכמים (גיטין סב, א): "אסור לאדם שיטעום כלום עד שיתן מאכל לבהמתו", שנאמר (דברים יא, טו): "וְנָתַתִּי עֵשֶׂב בְּשָׂדְךָ לִבְהֶמְתֶּךָ", ורק אחר כך נאמר "וְאָכַלְתָּ וְשָׂבָעְתָּ". ואפילו לטעום מעט אסור אם הן רעבות, אבל לשתות מותר (שבות יעקב ג, יג; מ"ב קסז, מ). וכל זה בחיות מבוייתות שיש לאדם תועלת מהן, ואין להן דרך להשיג את מזונן, מלבד מה שהן מקבלות מהאדם שהן ברשותו (שאלת יעב"ץ א, יז).

ב – אורח

נהגו ישראל, שכאשר אדם מזדמן לביתם בעת שהם סועדים, מזמינים אותו להצטרף לסעודתם, גם אם אינו עני. ומנגד, מנהג טוב לאורח, לסרב בתחילה מעט, ורק אם יראה שבאמת רוצים להזמינו, כגון שמבקשים ממנו שוב או שמגישים לפניו את האוכל, יצטרף לסעודתם (ועיין פניני הלכה ליקוטים ב' ג, ד-ה; ז, ט-י).

אסור לאדם ליהנות מ"סעודה שאינה מספקת לבעליה", היינו מסעודה שבעליה אינו רוצה שהוא ישתתף בה, משום אבק גזל. ואפילו אם בפועל הזמינו אותו להשתתף בסעודה, אם ידוע לו שבאמת בעל הסעודה אינו רוצה שישתתף בה מפני שהוא חס על ממונו, הרי היא נחשבת כ"סעודה שאינו מספקת לבעליה" (רמב"ם הל' תשובה ד, ד). עוד אמרו חכמים, שאסור לאדם ליהנות מסעודתו של קמצן, ואפילו אם יש לקמצן מניע אישי להזמין אותו אליו, אסור להשתתף בסעודתו, ש"כל הנהנה מצרי עין עובר בלאו" (סוטה לח, ב).

המארח את חבירו על שולחנו, צריך להראות לו פנים שׂוחקות, כדי שיאכל לתיאבון ולא יחשוש שמא המארח מצטער שגומרים לו את מאכליו. ובמיוחד עליו להראות פנים שׂוחקות לעניים שעל שולחנו.

המתארח אצל חבירו ראוי שישמע בקולו, וכפי שאמרו חכמים: "כל מה שיאמר לך בעל הבית - עשה" (פסחים פו, ב). למשל, אם ביקש ממנו לזמן - יזמן. ואם ביקש ממנו לומר דברי תורה - אם ביכולתו לומר - יאמר. וכשיבקש ממנו לאכול - יאכל. ומי שכבר שבע מסעודתו של המארח, ועדיין בעל הבית מפציר בו שיאכל עוד, אינו חייב להמשיך לאכול, שהואיל וכבר אכל ושבע מסעודתו של בעל הבית, אין בעל הבית צריך להתבייש מכך שאינו אוכל עוד (שו"ע קע, ה, מ"ב שם).

מי שנוהג בעצמו חומרה יתירה בענייני כשרות, כאשר הוא מתארח, יאכל ממה שבעל הבית מציע לפניו. אבל אם הוא נוהג להחמיר בדבר שגם לפי כללי ההלכה יש מקום להחמיר בו, אינו צריך להקל לפי בקשת בעל הבית. אמנם היו רבנים מגדולי ישראל, שכשהיו מתארחים, נהגו לילך על פי הדעות המקילות, ואף היו אוכלים בשר כשר שאינו חלק (גלאט). (ע' מ"ב קע, טז, פס"ת ח).

ג – שלא להשחית מאכלים

צריך להיזהר מאוד שלא להשחית מאכלים, שכל המשחית כזית מאכל, עובר באיסור 'בל תשחית' (ספרי דברים כ, יט). ויש להיזהר שלא לפסול מאכלים מאכילה, לפיכך הזהירו חכמים שלא להעביר כוס מלאה במשקה מעל לחם, שמא ישפך מן הנוזל שבכוס על הלחם, וימאיסנו מלהיות ראוי לאכילה. וכן אסור לסמוך כלי שעלול להיות מלוכלך ללחם, כדי שלא ימאיס את הלחם (ברכות מ, ב; שו"ע או"ח קעא, א).

וכן אדם שלוקח מאכלים לצלחתו, צריך להיזהר שלא לקחת יותר מדי, שמא לא יוכל לסיים את אכילתם, ונמצא שגרם להשחתת המאכלים שנותרו בצלחתו.

וכן אסור לזרוק אל חבירו מאכלים שעלולים להימאס אם יפלו לארץ, כדוגמת תמרים ותאנים. ומאכלים שלא יימאסו אם יפלו, כדוגמת אגוזים - מותר לזרוק (שו"ע או"ח קעא, א). ואין לשבת על מאכלים שיימעכו מישיבתו, שמא יימאסו. אבל אם המאכלים מונחים בקופסה קשיחה, מותר לשבת על הקופסה (שם ב).

מותר להשתמש בלחם ככף כדי לאכול דבר אחר. למשל, היו שנהגו לאכול דייסה כאשר חתיכת לחם שימשה להם ככף. וכל זה כמובן בתנאי שלבסוף יאכלו את הלחם ולא יזרקוהו. ואע"פ כן היו שהחמירו בכבודו של הלחם שלא להשתמש בו ככף, ובכל פעם שלקחו מן הדייסה, אכלו מעט מן הלחם. וכך נמצא שאכלו מן הלחם והדייסה יחד, ולא היה נראה שהשתמשו בפת ככף לאכילת הדייסה (שו"ע קעא, ג).

הרואה על הארץ מאכל שראוי לאכילה, ירים אותו ויניחו על גבי מקום גבוה מעט, סלע או עץ וכדומה, כדי שלא יושחת ויתבזה כשהעוברים ושבים ידרכו עליו (ערובין סד, ב; מ"ב קעא, יא).

ד – שיירי המאכלים

צריך להשתדל שלא להשחית את שיירי המאכלים, וכל זמן שעוד אפשר, יש להגישם בארוחות הבאות או להכין מהם מאכל אחר כפשטידה. וכן מי שעורך סעודה גדולה, טוב שיתכנן מתחילה מה לעשות בשיירי המאכלים, אם להקפיאם כדי לאוכלם אח"כ או לחלקם לחברים או נזקקים. וכשאין אפשרות כזו, כי אינם ראויים כל כך לאכילה, והטורח שבשמירתם מרובה על הערך שלהם, מנהג חסידות להאכיל בהם בעלי חיים. ומי שיש לו גינה גדולה, יכול להניחם בגינה כדי שיחזרו לעפרם וידשנו את האדמה.

וכשקשה להשתמש בשיירי המאכלים, אפשר להניחם בפח, ואת הלחם ראוי לעטוף, כדי שלא יתבזה. ויש שרוצים להחמיר על עצמם שלא להניח את שיירי הלחם בפח, ומניחים את שיירי הלחם ליד פחי הזבל ועל גדרות הבתים. אבל באמת הם חוטאים, כי הם מבזים את הלחם ברבים, ומצערים את השכנים ומכערים את רשות הרבים. לפיכך, כאשר מדובר בכמות גדולה, שאין אפשרות שהציפורים והחיות יאכלוה בזמן קצר, יש לעטוף את שיירי הלחם ולהניחם בתוך הפח.

ואם נותרו לאחר האכילה פירורים קטנים מכזית, מצד הדין אין איסור לאבדם ולנהוג בהם בזיון, אבל אמרו חז"ל שאין כדאי לעשות כן, משום שהמשחית ומבזה פירורי לחם גורם לעצמו עניות (שו"ע קפ, ד). ושתי סיבות לזה, האחת, שהמשליך פירורים על הארץ, הרי הוא כבועט בטובה שהשפיע הקב"ה בעולם, ומן השמיים יפסיקו להשפיע לו טובה. ועוד, שיש בדבר סגולה, שהמלאך הממונה על המזונות והפרנסה 'נקיד' שמו, כלומר 'נקיות' שמו, ואילו המלאך הממונה על העוני 'נבל' שמו, כלומר 'לכלוך' שמו. ועל כן במקום שישנם פירורי אוכל על הרצפה שוכן מלאך העניות, ואילו במקום נקי שוכן מלאך העושר (פסחים קיא, ב; חולין קה, ב).

ולכן נכון להיזהר שלא להשאיר פירורים, שניכרת עליהם צורת לחם, מפוזרים על הארץ, וכמובן שלא להשליך פירורים כאלה מן השולחן על הרצפה, שאז הם מתבזים כשדורסים עליהם. אלא יש לאוספם מן הרצפה ולזורקם לחצר או למים, או להניחם בפח בדרך כבוד (מ"ב קפ, י).

ה – בל תשקצו באכילה

צריך אדם לשמור על כבודו, שבצלם אלוקים הוא נברא, ועל כן יזהר שלא לעשות מעשים מאוסים, שמבזים אותו. וכן נצטווינו לגבי איסור אכילת שרצים, שבנוסף לכך שאסור לאוכלם, כי הם בכלל החיות הטמאות האסורות באכילה, יש באכילתם גם צד של מיאוס, שנאמר (ויקרא יא, מג-מד): "אַל תְּשַׁקְּצוּ אֶת נַפְשֹׁתֵיכֶם בְּכָל הַשֶּׁרֶץ הַשֹּׁרֵץ וְלֹא תִטַּמְּאוּ בָּהֶם וְנִטְמֵתֶם בָּם. כִּי אֲנִי ה' אֱלוֹהֵיכֶם וְהִתְקַדִּשְׁתֶּם וְהְיִיתֶם קְדֹשִׁים כִּי קָדוֹשׁ אָנִי וְלֹא תְטַמְּאוּ אֶת נַפְשֹׁתֵיכֶם בְּכָל הַשֶּׁרֶץ הָרֹמֵשׂ עַל הָאָרֶץ".

וכן אסור לאדם לשקץ עצמו באכילת מאכלים או משקים מטונפים, כגון שנתערב בהם קיא או צואה וליחה סרוחה וכיוצא בהם. וכן אסור לאדם לאכול בכלים מטונפים, כמו כלים שנועדו לצואה ומי רגליים. וכן אסור לאדם לאכול בידיים מטונפות. וכל העושה אחד מן הדברים הללו, עובר באיסור 'בל תשקצו'. ואם היו עדים שהתרו בו שלא לעשות כן ועשה, מכים אותו מכת מרדות (רמב"ם מאכלות אסורות יז, כט-ל).

כשם שאסור לאדם לאכול מאכלים מגעילים, כך אסור לו לעשות מעשים מגעילים. ובכלל איסור 'בל תשקצו', שלא להשהות את נקביו, כפי שיבואר בהמשך (הלכה יג).[1][1]. לירא‍ים, סמ"ק ורמ"ה, כל הדברים המאוסים אסורים מהתורה משום 'בל תשקצו', אלא שאין לוקים עליהם (כי הוא לאו שבכללות) וחכמים תקנו להלקותו. ולרמב"ם, ריטב"א, משנה למלך שם, לבוש ופר"ח, מהתורה עוברים על 'בל תשקצו' רק כשאוכלים שרצים, ובשאר דברים מאוסים האיסור מדרבנן (ע' אנצי' תלמודית כרך ג).

מאכל שמאוס לרוב בני אדם, וישנם שאוהבים לאוכלו - למי שהוא מאוס אסור לאוכלו, ולמי שאינו מאוס מותר לאוכלו. ודבר שכל בני האדם סולדים ממנו, גם למי שאינו סולד ממנו אסור לאוכלו, שבטלה דעתו אצל דעת כל אדם (פר"ח יו"ד פד, ג).

ו – שלא להגעיל אנשים אחרים

כאשר המעשה המאוס נעשה בפני אנשים, יש בכך חומרה יתירה, שבנוסף לכך שהעושה אותו מתבזה ומשקץ את נפשו, הוא גם מצער את חבריו, בכך שהוא גורם להם תחושת גועל. והרי הוא עובר על האיסור "לֹא תוֹנוּ אִישׁ אֶת עֲמִיתוֹ" (ויקרא כה, יז), ומבטל מצוות עשה של "וְאָהַבְתָּ לְרֵעֲךָ כָּמוֹךָ" (ויקרא, יט, יח).

ויש מעשים שכשאדם עושה אותם בסתר, אין בכך פגם, אבל בפני אנשים אחרים הם נחשבים למגעילים ואסורים משום 'בל תשקצו' ומשום המצוות שבין אדם לחבירו. למשל, המחטט באף או מגרד פצעונים שבפניו, עובר באיסורים אלו. וכן אמרו חכמים (חגיגה ה, א): "כִּי אֶת כָּל מַעֲשֶׂה הָאֱלוֹהִים יָבָא בְמִשְׁפָּט עַל כָּל נֶעְלָם. אמר רב: זה ההורג כינה בפני חבירו ונמאס בה. ושמואל אמר: זה הרק (היורק) בפני חבירו ונמאס בה". ובמיוחד בעת שאוכלים, צריך להיזהר בכך יותר, כי מעשים מאוסים, וכן דיבורים מגעילים, מבטלים את התיאבון ומעוררים בחילה בקרב הסועדים.

לא ינגוס אדם מאכל, וכשיראה שאינו טעים לו, יוציאו מפיו ויניחו על השולחן, שזה מגעיל את הסועדים (שו"ע קע, י). וכן לא יאסוף אדם פירורים שנפלו על הרצפה ונמאסו, ויניחם על השולחן, שדעתם של הרואים ניטרדת מכך, שחוששים שמא יאכלם. וכן מי שהתחיל לנגוס בפרוסה, לא יחזירה לסלסלה המרכזית או יתנה לחבירו, שרבים נמאסים מכך (שו"ע קע, טו, מ"ב לו). ולכן מי שאינו מתכוון לאכול פרוסה שלימה, יחתוך את מה שהוא רוצה לאכול, ואת השאר ישאיר בסלסלת הלחם.

וכן מי שהתחיל לשתות מכוסו, לא יתן אותה אח"כ לחבירו כדי שימשיך לשתות בה, שמא חבירו נגעל מכך, ועוד שהאכילה והשתייה מפה לפה עלולות להעביר מחלות (ע' שו"ע קע, טז, מ"ב לז). אמנם, אם חבירו אינו נגעל מכך, מותר לו לשתות מכוסו של חבירו, וכן מותר לו לאכול את שיירי מאכלו של חבירו. וכך מקובל בקרב בני משפחה.

ויש מעשים שהיו מקובלים בעבר, וכיום הם לא מנומסים, וצריך לנהוג לפי המקובל בימינו. למשל, בעבר היו רגילים לאכול בידיים, וכיום נוהגים לאכול בעזרת סכו"ם, ומי שיאכל בידיים עובר באיסור, שהוא גורם

לתחושת גועל אצל חבריו ומבזה את עצמו. וכן בעבר היה מקובל לירוק על רצפת הבית ובפני אנשים (ע' ברכות סג, א). ואף אמרו שהמריח ריח של מאכל שגורם לו תאווה גדולה ואינו יכול לאכול ממנו, ירוק מיד את הרוק שהצטבר בפיו, שאם לא כן יסתכן בנפשו (כתובות סא, ב). וכיום אין לעשות כך, שאין זה נחשב מסוכן, וגם אין מנומס לירוק בפני אחרים.

ויש דברים שנחשבים מנומסים בקרב עדה אחת, ואילו בעיני אחרים נחשבים למגעילים, ועל האדם להכיר את המנהגים השונים, כדי שיוכל לנהוג ברגישות ולא יגרום תחושת גועל למי שמנהגיו שונים. למשל, יש שנוהגים לטבול את הלחם שלהם בצלחת החומוס המרכזית, ויש שנגעלים מכך. וכאשר כל היושבים שם רגילים לטבול לחמם בסלט המרכזי, אין בזה איסור. אבל אם יש שם מי שנגעל מכך, צריכים להימנע מזה.

ז – נימוסים בסעודה

כאשר יושבים בסעודה כמה אנשים, ויש ביניהם אדם גדול, ימתינו עד שיטול תחילה את חלקו מן הקערה המרכזית, ורק אח"כ יטלו האחרים את חלקם (שו"ע קע, יב).

וכל אחד מן הסועדים יטול מן הקערה המרכזית את חלקו בשווה, וגם אם חבירו נטל בתחילה מעט, יטול הוא את חלקו השווה, שאולי אח"כ חבירו ירצה לאכול עוד. ורק אם יראה שחבירו אינו מעוניין לאכול יותר, יבקש ליקח את הנותר (ע' שו"ע קע, ב).

אין ראוי להסתכל בהתבוננות יתירה בפניו של מי שאוכל, כדי שלא יתבייש. ובמיוחד המארח צריך שלא להסתכל בפניו של האורח כשהוא אוכל או כשהוא לוקח מאכלים לצלחתו (שו"ע קע, ד). כמו כן אין לצלם אדם בעת אכילתו בלא שהסכים לכך.

לא יכניס לפיו אוכל רב בבת אחת כדרך הגרגרנים. וכן לא ישתה בבת אחת כוס שלימה של יין או משקה אלכוהולי אחר (שו"ע קע, ז-ח, מ"ב כב). לא יאכל במהירות, ולא ינגוס באוכל נגיסות קולניות, אלא יאכל במתינות כשפיו סגור. ויזהר שלא יתלכלכו בגדיו, ידיו וזקנו (בא"ח בהר ח-ט).

נקיי הדעת שבירושלים, לא היו נכנסים לסעודה, אלא אם כן היו יודעים תחילה מי מסב עמהם (סנהדרין כג, א, שו"ע קע, כ). מפני שגנאי הוא לתלמיד חכם לישב עם קלי דעת בסעודה, ובמיוחד בסעודה שיש בה יין ומשקאות חריפים שפותחים את הלבבות ומקרבים את הסועדים זה לזה. ויש מקילים בסעודה של מצווה, שזכות המצווה תועיל שלא תהיה בישיבתם קלות דעת. וכאשר מדובר בתלמיד חכם שמכבדים אותו, מותר לו לשבת בסעודה עם קלי דעת שיתנהגו לפניו כראוי, שעל ידי ישיבתם עמו יתקרבו לתורה ומצוות (ע' באו"ה שם).

מי שיש לו ילדים קטנים שמשתתפים בסעודה, צריך להשגיח עליהם שלא יכניסו את ידיהם לקערה הראשית, כי פעמים שידיהם מלוכלכות והמאכלים נמאסים על ידי כך בעיני הגדולים. וגם יזהר שלא יתלכלכו מדי, ושחוטמיהם יהיו נקיים. ואם יש שם אורח, לא יושיבו לידו קטנים שרגילים להתלכלך בלא שירצה בכך (ספר חסידים תתכ"ט, כה"ח קע, עח).

ח – דברי תורה ודיבורים בסעודה

"רבי שמעון אומר: שלשה שאכלו על שלחן אחד ולא אמרו עליו דברי תורה, כאילו אכלו מזבחי מתים, שנאמר (ישעיה כח, ח): כִּי כָּל שֻׁלְחָנוֹת מָלְאוּ קִיא צֹאָה בְּלִי מָקוֹם. אבל שלשה שאכלו על שלחן אחד ואמרו עליו דברי תורה, כאילו אכלו משלחנו של מקום ברוך הוא, שנאמר (יחזקאל מא, כב): וַיְדַבֵּר אֵלַי זֶה הַשֻּׁלְחָן אֲשֶׁר לִפְנֵי ה'" (אבות ג, ג). ועיקר החיוב לומר דברי תורה הוא כאשר אוכלים שלושה יחד, שאז סעודתם חשובה, וכנגד חשיבותה הגשמית, צריך לתת חשיבות לצד הרוחני על ידי דברי תורה. שאם לא כן, הרי הסעודה כגוף מת שנשמתו ניטלה ממנו, וממילא המאכלים שהוגשו בה כזבחי מתים. אבל כשאומרים בסעודה דברי תורה, הנשמה נעשית קשורה בגוף ומשפיעה עליו חיים וברכה.

וכשאין שם שלושה שאוכלים יחד, אינם חייבים לומר דברי תורה, שברכת המזון מספיקה להם (מגן אבות לרשב"ץ). ויש אומרים שמוטב שגם יחיד שאוכל יעסוק מעט בתורה (מ"ב קע, א).

גם אמירת 'שיר המעלות' או פסוקים אחרים, יכולה להיחשב כדברי תורה (מ"ב קע, א). ויותר טוב לומר דברי תורה שיש בהם ערך ותוספת הבנה, כדי שעל ידם הסעודה כולה תתרומם.

אמרו חכמים (תענית ה, ב): אין משיחים בשעת הסעודה, שמא יקדים קנה לוושט ויחנק (שו"ע קע, א). שהואיל והוא מדבר, הקנה (צינור הנשימה) פתוח והאוכל עלול להיכנס לתוכו. וכיום רבים מקילים בזה. ויש שביארו, שהאיסור היה כאשר אכלו בהסבה, היינו בחצי שכיבה, אבל כאשר אוכלים בישיבה אין בזה סכנה (פרישה, ברכ"י). ויש סוברים שגם כיום צריך להחמיר בזה (פמ"ג א"א א, וע' ערוה"ש ב). ומכל מקום, גם מי שמיקל, יקפיד על הנימוס, שדיבורו יהיה בצורה נאה, שלא יראו הסועדים את האוכל שבתוך פיו, וקל וחומר שלא ינתזו מפיו שיירי מאכלים תוך כדי דיבורו.

ט – שלא לאכול יותר מדי

אסור לאדם להרבות באכילה יתירה, ושני צדדים לאיסור: הראשון, שיש בכך סכנה בריאותית. השני, שיש בכך פגם מוסרי, שאדם נגרר יתר על המידה אחר התאווה הגשמית.

הסכנה הבריאותית באכילה מרובה ידועה, וכפי שכתב הרמב"ם (הל' דעות ד, ב): "לא יאכל אדם עד שתתמלא כריסו, אלא יפחות כמו רביע משביעתו". ואחר שפירט הרמב"ם איזה מאכלים מזיקים לבריאות, הוסיף וכתב (שם ד, יד-טו): "כל זמן שאדם מתעמל ויגע הרבה, ואינו שבע, ומעיו רפים, אין חולי בא עליו וכוחו מתחזק, ואפילו אוכל מאכלות הרעים... ואכילה גסה לגוף כל אדם כמו סם המוות. והוא עיקר לכל החולאים. ורוב החולאים שבאים על האדם אינם אלא או מפני מאכלים רעים, או מפני שהוא ממלא בטנו ואוכל אכילה גסה אפילו ממאכלים טובים". וכך גם מוסכם על חכמי הרפואה בימינו, שאכילה יתירה מזיקה מאוד לבריאות.

בנוסף לכך, אסור לאדם להיגרר יתר על המידה אחר התאווה הגשמית. וביאר הרמב"ן, שלכך התכוונה התורה בציווי: "קְדֹשִׁים תִּהְיוּ" (ויקרא יט, ב). שאם לא היתה התורה מצווה אותנו להיות קדושים, יכול היה אדם להיות "נבל ברשות התורה", לזלול בשר בלא גבול ולהרבות בשתיית יין ומשקאות חריפים, ולטעון שאין בידו שום עוון, שכן הבשר והיין כשרים למהדרין. לפיכך נצטווינו "קְדֹשִׁים תִּהְיוּ", שלא יאכל אכילה גסה.

ולא קבעה התורה שיעור לאכילה גסה, מפני שצרכי האנשים שונים זה מזה, יש שגופם גדול ויש שגופם קטן, יש אנשים שחילוף החומרים בגופם מהיר והם נצרכים ליותר מזון, ויש שחילוף החומרים איטי, והם נצרכים לפחות מזון. ויש שתכונות גופם שוות, אבל אחד עובד בעבודה גופנית קשה ונדרש למזון רב, ואילו חבירו עובד בעבודה קלה ונצרך לפחות מזון (של"ה מאמר שביעי יב). לפיכך ההוראה היא "קדושים תהיו", היינו שתכוונו אכילתכם כדי שיהיה לכם כוח ושמחה לעשות מעשים טובים.

מנגד צריך אדם להיזהר שלא לצער עצמו ולהתנזר ממאכלים טובים, וכפי שמובא בתלמוד במקומות רבים, שמצד מסוים, הנזיר שמזיר את עצמו מן היין נקרא חוטא, שנאמר (במדבר ו, יא): "וְכִפֶּר עָלָיו מֵאֲשֶׁר חָטָא עַל הַנָּפֶשׁ". ואמר רבי אלעזר הקפר: "והלא דברים קל וחומר, ומה זה שלא ציער עצמו אלא מן היין נקרא חוטא, המצער עצמו מכל דבר ודבר - על אחת כמה וכמה". ומכאן למד שמואל: "כל היושב בתענית נקרא חוטא" (תענית יא, א, נדרים י, א; נזיר יט, א; כב, א; ב"ק צא, ב). ואף שיש דעות נוספות, מכל מקום זוהי העמדה העיקרית, שרק לצורך תשובה או במקרים מיוחדים, יש מקום לתענית והתנזרות, אבל בדרך כלל ראוי לאדם שיהנה מכל המאכלים הטובים והמגוונים שברא הקב"ה בעולם, ויודה לה' עליהם. ועל ידי כך יתרבה קידוש השם בעולם, הן בברכות שהוא מברך לה', והן בהרגשה הטובה שנובעת מהמאכלים הטעימים שיאכל, שמתוך כך יוכל להתבונן בתורה ובעולם בשלמות, ויהיה שמח וטוב לבריות. וכן אמר רבא, שבזכות הבשר שאכל והיין ששתה - נפקחו עיניו להבין יותר בתורה (ע' יומא עו, ב). וכן אמרו חכמים (ירושלמי קידושין ד, יב), שעתיד אדם ליתן דין וחשבון על כל מה שראתה עינו ולא אכל. אבל אם יגזים באכילה יתירה, יטבע בביצת הגשמיות, ולא יוכל לתת ליבו לרוח ולנשמה, ולבסוף גם יהיה חולה, עצוב ומדוכא.

עצה טובה למניעת אכילה מופרזת: לקראת סוף הארוחה לקיים הפסקה של כעשרים דקות. ורק לאחר מכן, אם יהיה לו צורך, ימשיך לאכול. שכן פעמים רבות בעוד האדם אוכל, תאבונו נמשך והוא סבור שעדיין לא אכל כפי צורכו. אבל אם יפסיק למשך זמן מה, גופו יתחיל לעכל את מה שאכל וממילא ירגיש תחושת שובע. אפשר לנצל הפסקה זו ללימוד תורה על השולחן, ואפשר לברך ברכת המזון וללכת לעיסוקיו השונים, ואם אח"כ ירצה להמשיך לאכול יברך שוב.

י – המאכלים הבריאים והמאכלים המזיקים

בשמירת אורח חיים בריא יש מצווה, והרי זה בכלל מה שהורתה התורה (דברים כח, ט): "וְהָלַכְתָּ בִּדְרָכָיו". שה' ברא את גופנו שיהיה בריא, ועלינו לשמור אותו ולא לאכול מאכלים שיפגמו בבריאותו. ויש בכך גם הכנה לקיומן של כל המצוות, שאם יהיה בריא ומאוזן בגופו ונפשו, יוכל ללמוד תורה בצלילות הדעת, ויוכל להיות חרוץ ונמרץ בקיום המצוות, ויוכל להיות שמח באמונתו ונינוח וטוב לבריות. אבל אם יהיה חולה, מלבד מה שיתקצרו ימיו וימעט בעבודת ה', גם בעודו חי יהיה טרוד במיחושים וכאבים, ולא יוכל להפנות את לבבו לכל האתגרים החשובים שהועיד הבורא לאדם. וזהו שנאמר (משלי ג, ו): "בְּכָל דְּרָכֶיךָ דָּעֵהוּ וְהוּא יְיַשֵּׁר אֹרְחֹתֶיךָ". וכן אמרו חכמים (אבות ב, יב): "וכל מעשיך יהיו לשם שמיים". וכן מסופר על הלל הזקן, שכשהיה יוצא לטפל בצרכי גופו, היה אומר שלצרכי מצווה הוא יוצא, שכן בגופו הוא עומד לפני ה' ומקיים את מצוותיו (עיין אבות דר' נתן נו"ב ל).

וכן כתב הרמב"ם (דעות ד, א): "הואיל והיות הגוף בריא ושלם מדרכי ה' הוא, שהרי אי אפשר שיבין או ידע והוא חולה, צריך אדם להרחיק עצמו מדברים המאבדים את הגוף ולהנהיג עצמו בדברים המברים המחלימים" (וכן שם ג, ג).

ובכל דור ודור המליצו חכמים לאכול את המאכלים הבריאים כפי הידוע על פי חכמת הרפואה שבאותם הימים. ומסתבר שיש מאכלים שהיו בריאים בעבר וכיום הם לא בריאים, ויש מאכלים שלא היו בריאים בעבר וכיום הם בריאים. כי תנאי החיים השתנו באופן ניכר, מאכלים שהיו נוטים להתקלקל בלא מקרר, ואכילתם היתה מסוכנת, נחשבים היום בריאים, הואיל וניתן לשומרם כראוי. ויש מאכלים שבזמנים של חוסר מזון נחשבו בריאים מאוד, מפני השומן והסוכר שבהם, ובזמנים שיש עודף מזון הם מזיקים מאוד.[2][2]. הרמב"ם בהל' דעות פרק ד' מזכיר רשימת מאכלים טובים והרגלים טובים, ומאכלים רעים והרגלים רעים, ולא תמיד הם חופפים את הדרכות חז"ל. למשל הדרכותיו לגבי הקזת דם שונות, עי"ש הלכה יח, וביאר הכסף משנה, שזה מפני שהרפואות של המקומות והזמנים השונים אינן שוות. וכיוצא בזה כתבו תוס' מו"ק יא, א, ויש"ש חולין ח, יב. וביד פשוטה בפתיחה לפרק ד' הביא מדברי רב שרירא גאון, ור' אברהם בן הרמב"ם, שביארו שחז"ל לא התכוונו בהדרכותיהם הרפואיות לקבוע הלכה, אלא להדריך לשמוע בעצת מומחי הרפואה שבאותם הימים. ואם מומחי הרפואה יאמרו אחרת, כמותם צריך לנהוג. ע"כ. ולכן גם כיום, אף שהרמב"ם היה פוסק גדול ורופא חשוב, אין הולכים אחר כל הדרכותיו, מפני שהולכים אחר מה שמקובל על הרופאים בימינו.

כיום ההדרכה המקובלת היא לצמצם עד כמה שאפשר באכילת מאכלים מעובדים, כמו סוכר, מרגרינה, מלח, קמח לבן ושומן רווי. בין המאכלים המאופיינים במרכיבים אלו: משקאות קלים, נקניקים, בורקסים ועוגות. מנגד מומלץ להרבות באכילת ירקות ופירות, שתיית מים ופעילות גופנית. ומעל הכל, החשוב ביותר הוא, שלא לאכול יותר מדי.

יא - האם יש איסור לאכול מאכלים מזיקים

אף שיש להשתדל לאכול מאכלים בריאים בלבד, מכל מקום אין באכילת מאכלים שאינם בריאים איסור גמור, ולכן האוכל אותם צריך לברך עליהם. ואם היה איסור לאוכלם, על פי מה שלמדנו (לעיל יב, י), אסור היה לברך עליהם, ולא שמענו מי שטען כך. ואף הרמב"ם (הל' דעות פרק ד) שפירט את המאכלים הרעים שאין ראוי לאוכלם, לא כתב זאת כאיסור גמור (עיין לעיל ט, ב, 3. וכן באג"מ חו"מ ח"ב עו, ונשמת אברהם חו"מ קנה, ב, בדברי הרש"ז אויערבאך).

וזאת משום שכפי הנראה הדברים הללו אינם מוחלטים, ומסתבר שגם מאכלים שנחשבים רעים, בכמות קטנה, למי שממעט באכילה, אינם מזיקים. ועוד, שישנם עניים שאין באפשרותם לקנות מאכלים בריאים, שהם בדרך כלל יקרים יותר. ואם נאסור עליהם את המאכלים הרעים, יינזקו יותר, שיחלשו ויחלו מחוסר מזון. הרי שכל מזון, גם זה שאינו בריא, במצב מסוים מועיל ומוסיף בריאות.

בנוסף לכך, האנשים שונים זה מזה בתכונותיהם הנפשיות והגופניות, ויתכן שרק לחלק מהאנשים מאכלים אלו מזיקים, אבל לאחרים אינם מזיקים. וכן ישנם עוד גורמים שמשפיעים על הבריאות, ויתכן שרק בצירוף גורמים נוספים יש באותו מאכל נזק רב, ובלא צירופם אינו מזיק כל כך. בנוסף לכך, גם מצב הרוח משפיע על הבריאות, ויתכן שמי שהתרגל לאכול מאכלים מסוימים, אם יתנזר מהם לחלוטין, ידוכא כל כך עד שהדיכאון עצמו יחולל בגופו מחלות קשות יותר.

ואמנם מאכלים שגורמים לסכנה תוך זמן קצר, בוודאי אסור לאכול, והחוטא ואוכלם אינו מברך עליהם. למשל, חולה מסוכן שהרופאים הורו לו להקפיד על דיאטה חמורה, שאם לא כן יש חשש שימות תוך זמן קצר, אסור לו לאכול את המאכלים המזיקים לו.

אבל לגבי שאר האנשים, אף שצריך להתאמץ מאוד לאכול מאכלים בריאים ולהימנע מאכילת מאכלים מזיקים, וכן ראוי לחנך את הציבור לתזונה בריאה ואורח חיים בריא, מכל מקום אין לעשות זאת ביד חזקה, כי אין בזה איסור גמור.

וכן מי שהשמין יתר על המידה, אף שהוא צריך להשתדל מאוד לרדת במשקל, כדאי שיעשה זאת בעדינות ובהדרגה. כי אם ינהל מלחמת חורמה נגד גופו ותאבונו, יש לחשוש שדיאטה קיצונית תגרום נזק חמור יותר לבריאותו הגופנית או הנפשית.

עוד יש להעיר, כי מעת לעת מתפרסמות שיטות בריאות חדשות, ולכל שיטה מאמינים וחסידים משלה, שבטוחים שרק היא הצודקת, וכל מי שינהג על פי הדרכותיה יחיה בבריאות ובאושר ויאריך ימים. אולם כעבור מספר שנים מתברר שאף כי היו באותה שיטה צדדים נכונים, היו לה גם טעויות חמורות. על כן, ההדרכה הנכונה לפי ההלכה, לילך על פי הדרכת רוב הרופאים (ע' שו"ע או"ח סי' תריח). ומי שמרגיש ששיטה מסוימת טובה עבורו, יכול ללכת על פי הדרכותיה, ובתנאי שלא תהיה מנוגדת לעמדה המקובלת על רוב הרופאים המומחים. ובתנאי נוסף, שלא ינהג על פיה בקיצוניות, שכן גם הקיצוניות עלולה להיות מסוכנת.

יב - הפרשת הפסולת מהגוף וברכת 'אשר יצר'

לאחר שאדם אכל ושתה, הוא מעכל אל גופו את החלק המובחר שבמזון, ממנו הוא מקבל כוח וחיוניות, ואילו את החלק המיותר, את הפסולת, הוא מפריש החוצה. וכאשר האדם מתקשה בכך, סבלו גדול וכל גופו נעשה חולה. ואם לא תימצא רפואה למחלתו - ימות בייסורים. לפיכך תקנו חכמים ברכה מיוחדת של שבח והודאה לה' על הוצאת הפסולת מהגוף. ובתוך כך אנו מודים על בריאת הגוף כולו שנעשתה בחכמה, שברא ה' איברים שיש בהם חלל, כמו לב, ריאות, קיבה ומעיים, ופתחים לגוף, את האף לנשימה ואת הפה לאכילה ושתייה, וכן ברא מערכת מיוחדת להוצאת הפסולת הנוזלית והקשה מהגוף. ואם פרט אחד מתוך המערכת המופלאה הזו יפסיק לתפקד, לא יוכל האדם להתקיים. והמפליא ביותר הוא, איך הבורא קשר את הנשמה הרוחנית בגוף הגשמי, שכאשר הגוף חולה, הנשמה אינה יכולה לבוא לידי ביטוי, וכאשר הגוף מת, הנשמה מסתלקת.

בדרך כלל האדם עסוק במה שהוא רוצה להשיג, מאכלים, משקים, רכוש, ואילו פעולה זו של הוצאת הפסולת מן הגוף אינה ראויה לדעתו לתשומת לב מיוחדת. רק לאחר שהוא נעשה חולה, הוא מבין עד כמה ראוי לו להודות לה' על כך. לפיכך, נכון לאדם בעודו בריא לכוון כראוי בברכת 'אשר יצר', ואולי מתוך כך יזכה לבריאות טובה ואריכות ימים.

ואף חכמים הפליגו בערכו של בית הכסא. רבי יוסי אמר: "איזה עשיר? כל שיש לו בית הכסא סמוך לשולחנו" (שבת כה, ב). ולדעת מר זוטרא, צריך כל חסיד להתפלל על עניין בית הכסא (ברכות ח, א).

ויש בדבר סוד גדול. רבים סוברים שהצרות של האדם נובעות רק ממה שחסר לו, אולם האמת היא שחלק גדול מהפגעים המגיעים לאדם נובעים מהדברים המיותרים שמצטברים בדעתו, בנפשו ובגופו, שאם לא יוכל להיפטר מהם, הרי הוא הולך ומתנוון. כאשר אדם לומד, בתוך כל החומר הלימודי שהוא קולט, יש

גם דעות כוזבות; ויש דעות שמצד עצמן יש בהן אמת, אבל הן אינן מתאימות לאישיותו, ועליו למצוא את הדרך להפרישם מדעתו. וכן ביחס לחוויות הנפשיות, ישנן חוויות שאם יצטברו בנפשו, יעיקו עליו עד שיטרדוהו מן העולם, ועליו להפרישם מנפשו. גם הרכוש המיותר עלול להכביד על האדם, עד שבמקום לסייע לו להגשים את ייעודו, האדם נעשה עבד לרכושו ותאוותיו, ומאבד את עולמו. נמצא אפוא, שאחת הפעולות החשובות ביותר לאדם, היא הפרשת הפסולת שמצטברת בגופו, בנפשו, ברכושו ובשכלו, כדי לאפשר לו להמשיך בחיים תקינים ובריאים.

בברכת 'אשר יצר', אנו מודים ומשבחים לה', על שברא אותנו בחכמה נפלאה, ונתן לנו כלים, פתחים, שדרכם אנו יכולים לקלוט מן החוץ דברים המועילים לנו, ולפלוט את המיותר והמזיק.

מתוך כך אפשר להבין את ההרחקה שאנו מתרחקים מן הצואה ומי רגליים, עד שאסור לומר בקרבתם דבר שבקדושה (פניני הלכה תפילה ג, ט). כי יש בהם צד מסוים של טומאת מת, שהם פסולת מתה, שיירי מאכלים שאינם יכולים להוסיף חיים, והגוף צריך להפרישם ממנו כדי שלא יזיקו לו.

יג - בל תשקצו בהשהיית צרכיו

אדם שנצרך לנקביו, ראוי לו להתפנות במהרה, כדי לנקות את עצמו מהפסולת שבגופו. ואם הוא נצרך כל כך עד שעליו לעצור בעצמו כדי למנוע מהפסולת לצאת מגופו, והצורך להתפנות לוחץ כל כך עד שאינו יכול להסיח דעתו מזה, ואינו הולך להתפנות, הרי הוא עובר באיסור "בל תשקצו" (מכות טז, ב, שועה"ר מהדו"ת ג, יא; א"א בוטשאטש). בנוסף לכך, המתאפק מלהתפנות מזיק לבריאותו (רמב"ם מאכלות אסורות יז, לא). וגבר שמתאפק מלהטיל מימיו גורם לעצמו סכנה עד כדי עקרות (ע' יבמות סד, ב, מ"ב ג, לא).

ואם הוא יכול לשהות יותר מכדי הילוך פרסה (72 דקות), אף שרצוי שילך להתפנות, אין בזה חובה, ולדעת רוב הפוסקים, אף מותר לו לכתחילה ללמוד באותו זמן תורה ולברך ברכות (מ"ב צב, ז). ואם התחיל ללמוד או לעסוק בעסקיו כשלא היה צריך לנקביו, ולאחר זמן הוצרך לנקביו עד שאינו יכול להתאפק 72 דקות, אבל עדיין אינו צריך לעצור עצמו כדי שהפסולת לא תצא מגופו - לדעת רוב הפוסקים, לכתחילה יפסיק וילך להתפנות. אבל אם הוא באמצע עניין - מותר לו לדחות מעט את התפנותו, עד שיסיים את העניין (באו"ה צב, ב ד"ה 'קורא'; ילקוט יוסף ח"ב, ע' שלח), ויש אומרים שגם באמצע עניין יפסיק מיד כדי להתפנות (בא"ח ויצא א).

ואפילו אם הוא נצרך מאוד, אם היציאה להתפנות תגרום לו בושה גדולה, מותר לו לשהות עוד, שגדול כבוד הבריות שדוחה איסור "בל תשקצו" (מ"ב ג, לא; צב, ז).

וינהג בבית הכסא בכבוד, לא יגלה את עצמו מעבר למה שנצרך כדי שלא יתלכלך. ואחר שיתפנה - ינקה עצמו היטב, וטוב שינקה עצמו במים או נייר לח (שו"ע ג, ד, מ"ב לא). וכן יזהר מאוד שלא ללכלך את בית הכסא, ואם בטעות לכלך מעט, ינקה אחריו, כדי שלא לצער את הבאים להתפנות אחריו.

יד - הלכות ברכת 'אשר יצר'

לאחר שיתפנה, ירחץ ידיו ויברך 'אשר יצר'. ואין הבדל בין אם התפנה לגדולים או קטנים, ואפילו אם יצאו ממנו טיפות ספורות, עליו לברך 'אשר יצר', שאם אותן הטיפות היו מצטברות בגופו בלא יכולת לצאת, היה ניזוק (שו"ע ז, ד). ואפילו אם יציאת השתן או הצואה מלווה בכאבים גדולים, יברך 'אשר יצר' על שהצליח להתפנות (שולחן גבוה ז, ג).[3][3]. גם מי שנצרך לצינורית (קטטר) שמוחדרת אל שלפוחית השתן

כדי להוציא את מימיו, יברך על יציאת השתן 'אשר יצר' (הר צבי או"ח א, ו). ויברך בכל עת שיסיים את הטלת מימיו (ציץ אליעזר ח"ח א, ג). ואם הקטטר מחובר כל היום ואינו מרגיש ביציאת השתן, יברך פעם ביום (נשמת אברהם או"ח ז' בשם הגרש"ז אויערבאך).

מי שסובל משלשול ונצרך להתפנות פעמים רבות, צריך אחר כל פעם ופעם לברך 'אשר יצר'. אבל אם מיד לאחר שסיים להתפנות הוא מרגיש שעוד מעט יצטרך להתפנות שוב, יברך לאחר שיתפנה בשנית (מ"ב ז, ב).

הואיל ונפסק להלכה שאדם שהתפנה אינו מברך על רחיצת ידיו 'על נטילת ידיים', היוצא מבית הכסא אינו צריך ליטול את ידיו בנטלה, אלא די לשוטפם פעם אחת במים מן הברז. והמהדרים נוטלים ידיהם בכלי. ויש מהדרים לשטוף כל יד שלוש פעמים לסירוגין.[4][4]. נחלקו הראשונים אם תקנו ברכת ענט"י לאחר בית הכסא. לראב"ד צריך לברך אפילו אחר קטנים. ולאביו של האגור, צריך לברך אחר גדולים. ולמרדכי אם הוא עומד ללמוד או להתפלל צריך לברך ענט"י. ולרא"ש רק אם הוא עומד להתפלל וידיו נגעו במקום מטונף, צריך לברך ענט"י. ולרשב"א רק בשחרית ולפני הסעודה תקנו לברך ענט"י, וכ"כ מהר"י אבוהב בשם רבנו תם, וכך המנהג, וכך נפסק להלכה (ב"י ושו"ע ז, א). וכיוון שאין מברכים, אין צריך נטלה. אבל יש הידור בנטלה, מפני שלדעת הראשונים שצריך לברך ענט"י ממילא תקנתם דרשה ליטול בנטלה (שלשון הברכה נתקנה על כלי הנטילה, עיין רא"ש לברכות ט, כג). ובספר היכל הקודש החמיר ליטול ג' פעמים, והמ"א ז, א, דחה את דבריו. וכ"כ מ"ב ד, לט, וכך דעת רוה"פ. והבא"ח תולדות טז, כתב ליטול ג' פעמים אבל לא הצריך נטלה (ועיין בבירור הלכה ז, ג). עד אימתי יכול לברך? לדעת שו"ע ז, ג, משמע שיכול לברך כל היום, ויותר מזה, שאם שכח וכבר התפנה פעם שנייה, יברך פעמיים 'אשר יצר'. ובזה רוה"פ חולקים עליו, שאין מברכים פעמיים 'אשר יצר'. אבל כל עוד לא נצרך להתפנות שוב, ישלים את ברכתו. ואם כבר התעורר להתפנות שוב, יברך 'אשר יצר' לאחר שיתפנה בשנית (מ"א, מ"ב ז, ו, וכך דעת כל הפוסקים האשכנזים ומקצת הפוסקים הספרדים). ולדעת החיד"א ובא"ח ויצא יב, רק עד חצי שעה יכול לברך. וליחו"ד ד, ה, עד 72 דקות יכול לברך. האם אפשר ליטול ידיים בכיור שבשירותים? נחלקו בזה האחרונים, יש מקילים (ארץ צבי קיא, אפרקסתא דעניא קלג). ויש מחמירים (הר צבי א, נ; חלקת יעקב א, רה; ב, קסב)). ולמעשה, בשעת הדחק אפשר להקל (מנח"י א, ס). ואם הוא שירותים ומקלחת, בשעת הצורך אפשר להקל. ולכתחילה, גם בשירותים ומקלחת עדיף שלא ליטול ידיים. (ועיין ביבי"א ג, ב, שצורת הפתח יכולה להועיל בשירותים)

יד – ברכת הריח

א – ברכות הריח

כשם שישנה מצווה לברך על כל דבר מאכל שאדם אוכל, כך גם ישנה מצווה לברך על הנאת ריח טוב. ואף שההנאה מהריח היא רוחנית, תקנו חכמים לברך עליה, שאסור לאדם ליהנות מהעולם הזה בלא ברכה (ברכות לה, א, ולעיל א, ב). וכן למדו מן הפסוק (תהלים קנ, ו): "כֹּל הַנְּשָׁמָה תְּהַלֵּל יָהּ הַלְלוּ יָהּ" - "איזהו דבר שהנשמה נהנית ממנו ואין הגוף נהנה ממנו, הוי אומר זה הריח" (ברכות מג, ב). הרי שצריך להלל לה' על הנאת הריח. אבל לא תקנו חכמים לברך על הנאה משמיעת קול נעים או מראה נאה, מפני שמהנאות

אלו אין ממשות שנכנסת לתוך גופו של האדם, ואילו בהנאת הריח, חלקיקי הריח נכנסים לגוף (מ"ב רטז, ד).

אמנם ברכה אחרונה לא תקנו על הריח, הואיל ולאחר שמפסיקים להריח, התענוג מסתלק ולא נשאר ממנו כלום (שו"ע או"ח רטז, א).

בברכה זו אנו לומדים לשים לב לדברים הדקים והעדינים שברא ה' בעולם, שאף הם מהנים את האדם ומעשירים את הרגשותיו. וכיוון שאמרו חכמים שהנשמה נהנית מהריח, הרי שהריח הטוב יכול לעורר את האמונה שבנשמה, ולחזק את הכוחות הרוחניים שבאדם, ולעורר בו חשק וכיסופים להתרומם למדרגה גבוהה, מעל ומעבר לדברים המוחשיים.

כדי שההודאה תהיה שלימה ומבוררת, תקנו חכמים לברך ברכה מיוחדת לכל סוג של ריח, לפי החומר שממנו הריח יוצא. וחמש ברכות הן:

א) על ריח היוצא ממין עץ, מברכים: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם בורא עצי בשמים".

ב) על ריח היוצא מעשבים, מברכים: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם בורא עשבי בשמים".

ג) על ריח טוב היוצא מפרי, יברך: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם הנותן ריח טוב בפירות".

ד) על ריח היוצא משאר דברים או מחומרים סינטטיים, מברכים: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם בורא מיני בשמים".

ה) על ריח היוצא משמן אפרסמון, מברכים: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם בורא שמן ערב". ושמן זה אינו מצוי כיום.[1][1]. שמן אפרסמון הוא הנקרא בלשון המקרא צרי, והוא שרף הנוטף מעצי הקטף (באלסאם בלעז, ואינו הפרי הנקרא כיום אפרסמון). ושמן זה נחשב למשובח ביותר, והיו מייצרים אותו בארץ ישראל, וממנה ייצאו אותו לכל העולם. ולכבודה של ארץ ישראל תקנו לו חכמים ברכה מיוחדת (ברכות מג, א).

מיוחדת היא ברכת 'מיני בשמים' שבדיעבד פוטרת את כל סוגי הבשמים, שכולם 'מיני' בשמים הם. ולכן כל אימת שיש ספק לגבי סוג הריח, מברכים 'מיני בשמים' (שו"ע רטז, ב. ועיין להלן הלכה ה' בהגדרת עשבים ועצים).

זו הסיבה שלמנהג אשכנז נוהגים לברך בעת ההבדלה על כל סוגי הבשמים 'מיני בשמים', שהואיל ורבים אינם יודעים מהו מין עשב ומהו מין עץ, יש חשש שיטעו בברכתם, אבל אם יברכו תמיד 'מיני בשמים', בכל אופן יוצאים ידי חובה. ולמנהג ספרד, כאשר ידוע מהו סוג הריח, מברכים עליו את ברכתו (מ"ב רצז, א; כה"ח לא).

ב – ברכת בשמים נוזליים וסינטטיים וטבק

על בשמים נוזליים שספגו את ריחם מעצים, מברכים 'עצי בשמים'. ואם ספגו את ריחם מעשבים - 'עשבי בשמים'. ואם ספגו את ריחם משניהם, מברכים 'מיני בשמים' (ע' שו"ע רטז, ו, מ"ב יט).

על טבק נהגו רבים שלא לברך, מפני שהוא נועד לתת הרגשה טובה ואילו הריח שהספיגו בו היה טפל לעיקר ייעודו. וגם ריחו היה בדרך כלל חלש, כמיני הריח שאין להם עיקר (כמבואר בהלכה הבאה). אבל

כאשר נותנים בטבק הרבה ריח כפי שמקובל כיום, הדין תלוי במגמת הנוטלו. שאם נטלו לשם הרגשה טובה ולא לשם הנאת הריח - לא יברך. ואם נטלו לשם הרגשה טובה וגם לשם הנאת הריח - חובה עליו לברך 'מיני בשמים'.[2][2]. כתב בשו"ע רטז, ו, שיש אומרים שאם הוציאו מהשמן את הבשמים שנתנו בו את ריחם, אין מברכים על הריח שנותר בשמן כי הוא ריח שאין לו עיקר. וסיים בשו"ע "וכיוון שספק הוא נכון להיזהר מלהריח בו". וביאר במ"ב לא, שהכוונה לשמן שיש בו ריח קלוש, ולכן י"א שאין לברך עליו, שכן חומרי הבשמים עצמם אינם בו. אמנם לדעת רבים גם אם הוציאו את כל הבשמים מן הנוזל, ורק ריח קלוש נותר בו, מברכים עליו. וכ"כ הב"ח, מ"א, א"ר, נחלת צבי, ח"א, סדבה"נ יא, ו. וכתב במ"ב לב, שמי שאינו רוצה להחמיר על עצמו רשאי לכתחילה להריח בהם ולברך. ולגבי טבק, רבים מספרי זמננו כתבו שהמנהג שלא לברך עליו, מפני שאין לו עיקר (אול"צ ח"ב יד, לח; חזו"ע ע' שלא; פס"ת רטז, יא, שעה"ב יט, כא), ותמכו דבריהם במחז"ב רי, טו, שהביא את דברי הלק"ט א, קא, שאין מברכים על טבק. אולם נראה שהמנהג שלא לברך הוא דווקא על טבק שריחו הטוב קלוש, ועיקר מטרתו לעיטוש, רפואה והרגשה טובה (כך מבואר בהלק"ט א, קא, וערוה"ש רטז, ד). ואף שהיה בו מעט ריח טוב, הסבירו שאין לברך עליו מפני שלחומר הטבק עצמו אין ריח, ורק הספיגו בו נוזלים ריחניים, ואחר שהם התייבשו דינו כריח שאין לו עיקר שאין מברכים עליו. ואף על הטבק הזה כתבו במור וקציעה (סי' רי), ועיקרי הד"ט (י, סט), ושמח נפש, שצריך לברך. וכן למדנו כיוצא בזה לעניין השמן, שלדעת רבים, גם כאשר נותר בו ריח קלוש צריך לברך (הב"ח ודעימיה). ויש שכתבו שמחמת הספק, טוב לברך תחילה על ריח אחר (הגהות הלק"ט, כה"ח רטז, נד). אבל כל זה לגבי טבק שריחו הטוב קלוש, אבל על טבק שנועד גם להנאת ריח, ולשם כך הספיגו בו הרבה נוזלים ריחניים, לא דיברו כלל. ונראה שלכל הדעות, הנוטלו כדי ליהנות מריחו - חייב לברך. אמנם אם יטלנו לשם הרגשה טובה, לא יברך על ריחו, כדין הנוטל פרי לאוכלו, שאינו מברך על ריחו (כמבואר להלן הלכה ד).

יש אומרים שאין מברכים על בושם העשוי ממינים סינטטיים, הואיל ומצד טבעו אין בו ריח טוב, ורק על ידי פעולה מלאכותית נוצר בו הריח. ונראה למעשה שצריך לברך עליו, שהרי התכונות הכימיות שאפשרו ליצור את הריח הטוב נבראו על ידי ה', וממילא צריך לברך על הנאתו 'בורא מיני בשמים'.[3][3]. בשש"כ סא, הערה לב, מובא שהגרש"ז אויערבאך פקפק אם אפשר לברך על בושם סינטטי. ובאבני ישפה ח"ב טז, א, כתב שלא לברך, וכתב שלא לברך על שום בושם עד שיתברר שהוא מחומרים טבעיים. וכ"כ בוזאת הברכה בירור מג, ג. אולם הזכיר בעמוד 175 בשם הרב שיינברג והרב שווארץ שיש לברך. וכ"כ באול"צ יד, לח, וחזו"ע ע' שיג, וברכ"ה ח"ג יב, כב, שיש לברך על מיני ריח סינטטיים. וכן נראה לענ"ד שחובה לברך עליהם 'מיני בשמים'. ואין לומר ח"ו שלא ה' ברא את הבשמים, כי הכל ממנו יתברך - גם התכונות הכימיות שאפשרו ליצור את הריח הטוב וגם השכלולים המדעיים שעל פיהם מייצרים את הבשמים. וגם אם אפשר היה לטעון בעבר, כאשר רק בשמים מועטים הופקו בדרך סינטטית, שאין לברך עליהם, כי הם יוצאי דופן ולא עליהם תקנו לברך. כיום שרוב הבשמים מופקים בדרך סינטטית, הם הפכו להיות עיקר מיני הבשמים, וממילא עיקר התקנה לברך על ריח טוב חלה עליהם. ואם לא כן, נמצאנו מבטלים תקנת חכמים לברך לה' על הריח הטוב שברא. ונראה שרק על מקרים יוצאי דופן אפשר לומר שמספק יהנה ולא יברך, ולא על הנאות תדירות שאם יהנה מהן נמצא עובר תמיד באיסור של הנאה מן העולם הזה בלא ברכה (ברכות לה, א). וגם אי אפשר להורות שלא ליהנות מבשמים אלו, כפי שכתב בשו"ע (רטז, ו), לגבי מיני ריח שיש ספק אם מברכים עליהם. מפני שכיום רוב מיני הבשמים מחומרים סינטטיים, וזו גזירה שאין הציבור יכול לעמוד בה. וגם אין כאן חשש איסור תורה, מפני שההודאה שבברכה אמת, כי הוא יתברך אכן ברא את כל מיני הריח (עיין לעיל יב, א, 1, 4).

ג – ארבעה מיני ריח טוב שאין מברכים עליהם

על ארבעה מיני ריח טוב אין מברכים: א) על ריח שאסור בהנאה. ב) על ריח שנועד להפגת ריחות רעים. ג) על ריח טוב שנועד לבשם דברים אחרים. ד) על ריח טוב שאין לו עיקר.

א) על בשמים המשמשים לעבודה זרה - אסור לברך. שהואיל ואסור לאדם ליהנות מדבר של עבודה-זרה, שנאמר (דברים יג, יח): "וְלֹא יִדְבַּק בְּיָדְךָ מְאוּמָה מִן הַחֵרֶם", ממילא גם אם הריח בו - אסור לברך עליו (שו"ע ריז, ו). וכן אין מברכים על ריח פרי שהוא ערלה, הואיל ואסור ליהנות ממנו (רדב"ז, שכנה"ג).

וכן אסור לגבר להריח מבקבוק הבושם של אשה שהוא מכיר והיא אינה אשתו, ואם הריח - לא יברך. וזה אחד הסייגים שקבעו חכמים כדי לבצר את קדושת הנישואין ולמנוע התקשרות אישית בין גבר לאשה שאינה אשתו (שו"ע ריז, ד, מ"ב טז-יז).

ב) אין מברכים על הריח הטוב אלא אם כן נועד להנאה, אבל אם ייעודו להפיג ריחות רעים, כמו בשמים ותרסיסים שנועדו לחדרי השירותים, אפילו אם יש להם ריח נפלא - אין מברכים עליהם (ברכות נג, א; שו"ע ריז, ב). וגם מי שיריח אותם שלא בחדרי השירותים ויהנה מריחם הטוב - לא יברך, שהואיל ויוחדו להסרת ריחות רעים ולא לשם הנאה, לא תקנו לברך עליהם (שעה"צ ריז, טז, ובאו"ה 'של'). וכן אין מברכים על דאודורנט שנועד להפיג את ריח הזיעה. וכן אין מברכים על סבוני רחצה מבושמים, שעיקרם נועד להסרת לכלוך וריח רע מן הגוף (ערוה"ש ריז, ה). אמנם אם יחליט לשנות את ייעודו של החומר הריחני, ולהשתמש בו מכאן ואילך לשם הנאה ולא להפגת ריחות רעים, יברך על הנאת ריחו.

ג) כאשר ייעודו של הריח הטוב לבשם דברים אחרים, אין מברכים עליו, מפני שהוא לא נועד כדי שיהנו ממנו בפני עצמו. לפיכך, אין מברכים על אבקת כביסה שיש בה חומר ריחני, או מיני ריח שמניחים בארון בגדים, מפני שהם נועדו לתת ריח טוב בבגדים, ולא כדי שיהנו מן הריח שלהם בנפרד (שו"ע ריז, ג). וכן אין מברכים על ריח טוב הנודף מקרם ידיים ומי גילוח (אפטרשייב), הואיל ונועדו להספיג ריח טוב בגוף ולא להנאה מריחם העצמי. אבל על בושם מברכים, הואיל ונועד להנאה מריחו עצמו.

ד) אין מברכים על ריח שאין לו עיקר, היינו שמקור החומר הריחני אינו שם, שהואיל והריח שאנו מריחים עומד להתנדף בזמן קצר, אין לו חשיבות מספקת, ולא תקנו לברך עליו. לפיכך, אין מברכים על ריח טוב הנודף מבגדים שספגו את ריחם מאבקת כביסה ריחנית או מחומרים ריחניים שמניחים בארון. וכן אין מברכים על ריח בושם הנודף מאדם שבישם עצמו (שו"ע ריז, ג). וכן מי שנכנס לחנות תמרוקים, ומריח את הריח שעוד נותר באוויר מהבקבוקים שנפתחו לפני כן כדי להריח מהם, אינו מברך, שהואיל ועתה כל הבקבוקים סגורים, אין לריח עיקר. ורק מי שיפתח בקבוק כדי להריח בו - כשיהנה מן הריח יברך על הנאתו (באו"ה ריז, ג, 'אלא'). וכן אשה שמבשמת עצמה, תברך על הריח היוצא מן בקבוק הבושם.

ד – התנאים הנדרשים לברכת הריח

שלושה סוגי ריח ישנם: א) נועד להנאת ריח טוב. ב) הנאת הריח נלווית לעיקר ייעודו. ג) נועד להסרת ריחות רעים.

א) העובר ליד גינה ששתלו בה צמחים שמפיצים ריח טוב, כיוון שהם נועדו לתת ריח טוב שיהנו ממנו, ברגע שיהנה מריחם, חובה עליו לברך. וכן העובר ליד חנות או דוכן שמוכרים בו מיני ריח שנועדו להפיץ ריח טוב, כדוגמת סבונים המיועדים לכך, אם הם פתוחים וריחם הטוב נודף ומזמין את העוברים ושבים

לקנות מהם, הרי שהם נועדו להנאת הריח, וכל העובר שם ומריח בהם ונהנה, חייב לברך, אפילו אם אינו קונה מהם (ברכות נג, א, שו"ע ריז, א). וכן הנכנס למשתלה שיש בה שתילים ריחניים, יברך עליהם. שמן הסתם רצונו של בעל המשתלה שהנכנסים יהנו מריחם ויקנו את השתילים, נמצא שגם עתה נועדו להנאת הריח, וממילא כל הנהנה מהם חייב לברך. וכן הנכנס לבית ומריח קטורת ביתית או בושם שנועד להפיץ ריח טוב, כיוון שנהנה חייב לברך. וכן הנכנס למכונית שיש בה דבר המפיץ ריח טוב, כיוון שנהנה חייב לברך (שו"ע רטז, יב; שעה"צ ריז, א).

ב) יש דברים שיש להם ריח טוב, אבל לא זה ייעודם, ולכן גם מי שמריח את ריחם הטוב, כל זמן שלא עשה מעשה כדי להריחם, למרות שהוא נהנה מריחם - אינו רשאי לברך. למשל, העובר ליד פרדס שריחו טוב, כיוון שתכלית הפרדס לגדל פירות, הריח הטוב הנודף ממנו טפל, ואין מברכים עליו. אבל אם יתקרב אל הפרחים כדי להריחם, כיוון שעשה מעשה שהעניק לריח חשיבות, כבר אינו טפל וחובה לברך על הנאתו. וכן העובר ליד שדה שמגדלים בו עצים ועשבים ריחניים כדי לשווקם, וכן הנכנס למפעל שמייצר בשמים, הואיל ובינתיים הם נועדו למטרה מסחרית ולא להנאת ריח, גם הנהנה מריחם לא יברך. אבל אם יתקרב אל הענף הריחני או יקח מן הבשמים כדי להריחם - חייב לברך.

וכן ישנם פירות שלעיתים נודף מהם ריח טוב, כגון אתרוג ולימון, וכיוון שעיקר ייעודם לאכילה, הנהנה מריחם הטוב אינו מברך. אבל אם יטול את הפרי כדי להריחו, נעשה הריח שלו חשוב עבורו, ויברך עליו 'הנותן ריח טוב בפירות' (שו"ע רטז, ב).[4][4]. בעבר שהפירות גדלו באופן טבעי, ריחם היה יותר חזק, ולכן היו שנטלום לאכילה ולהרחה. וגם היום, אם ישמרו אותם במקום סגור, יש סיכוי שיתנו ריח טוב שנהנים להריחו. ואם בזמן נטילת הפרי יתכוון לשתי המטרות, כיוון שעשה מעשה גם עבור הריח, צריך לברך עליו (שו"ע רטז, ב, באו"ה שם). וטוב שיברך תחילה על ריחו ואח"כ יברך על אכילתו, שהריח מגיע אליו עוד לפני שיטעם ממנו (עיין מ"ב רטז, י).

ג) וכפי שלמדנו (באות ב-ג בהלכה הקודמת), אם מין הריח נועד להפגת ריחות רעים, או כדי לתת ריח בדבר אחר, גם אם יטול אותו כדי ליהנות מריחו, לא יברך עליו. ורק אם ישנה את ייעודו, שיהיה נועד מכאן ואילך להנאת הריח - יברך עליו.

ה – הברכות השונות

הטועה ומברך על עצי בשמים 'עשבי בשמים' או על עשבי בשמים 'עצי בשמים' - לא יצא, שכן העצים אינם עשבים והעשבים אינם עצים. לפיכך, יש לדעת היטב מהו עשב ומהו עץ. ותחילה נקדים שגם שיח נקרא בלשון חכמים עץ, ולכן בפועל רוב צמחי הבשמים הם עצים. שלושה תנאים לעץ: א) מתקיים בגזעו משנה לשנה. ב) ענפיו או עליו יוצאים מן הגזע או הגבעול ולא מן השורש. ג) הגזע או הגבעול קשה. כאשר מתקיימים שלושת התנאים הללו, מברכים 'עצי בשמים'. לעומת זאת, שני תנאים למין עשב: א) גבעולו רך. ב) צריך לזורעו כל שנה מחדש או שעליו יוצאים משורשו. ובכל מצבי הביניים, יש ספק אם הוא עשב או עץ, ויש לברך 'מיני בשמים'.[5][5]. לרוה"פ החלוקה בין עשב לעץ היא כפי החלוקה בין פרי אדמה לפרי עץ (עיין לעיל ח, ב). ולדעת הרא"ה והריא"ז, החילוק תלוי במראה, שאם הגבעול רך הוא עשב, ואם קשה הוא עץ. וכתב בבאו"ה רטז, ג, 'עצי', שיש לחוש לכל הדעות. אבל שלא כמו בפירות, שבהם במקרה של ספק מברכים 'האדמה', שכן גם פירות העץ צמחו מן האדמה, בברכת הריח אין

אפשרות לברך 'עשבי בשמים' על עצים, שכן העץ אינו עשב. ולכן בכל מקרה של ספק בין עשב לעץ, מברכים 'מיני בשמים' (עיין ברור הלכה לברכות מג, ב, וברכ"ה ח"ג יב, יב-יד).

ונזכיר כמה מינים לדוגמא: על הדס, ברוש לימוני, יסמין, רוזמרין, ציפורן, שיבא, יערה ופרחים ועלים של אילנות, מברכים 'עצי בשמים'. ועל פיגם, יקינתון ונרקיס שגבעולו רך - מברך 'עשבי בשמים'. ולגבי נענע היו שהסתפקו, ועל כן עדיף לברך 'מיני בשמים'. וכן מי שהביאו לו מין צמח ריחני, ואין לו דרך קלה לברר אם הוא עשב או עץ, יברך 'מיני בשמים'.

תבלינים אינם נחשבים כפירות, הואיל ואינם נאכלים כשלעצמם אלא רק כתוספת, לפיכך, הנהנה מריחם מברך 'מיני בשמים' (רשב"ץ, ח"א, שעה"צ רטז, יב, ברכ"ה יב, יז).

אנשים רבים נהנים מריח הקפה, ובמיוחד בזמן שקולים וטוחנים אותו. והעובר ליד חנות שקולים בה קפה או טוחנים אותו כדי למוכרו, כיוון שבעל החנות מעוניין שיריחו את ריחו הטוב ויבואו לקנותו, העובר שם ונהנה מן הריח, חייב לברך 'מיני בשמים'. אבל העובר ליד מפעל להכנת קפה, גם אם נהנה מהריח לא יברך, הואיל וייעודו של הקפה שם למסחר ולא להנאת ריח. ורק אם יטול מן הקפה בידו או יתקרב אליו כדי להריחו, חייב לברך. וכן דין הפותח שקית קפה חדשה, אם נטלה כדי ליהנות מריחה - חייב לברך. ואפילו מי שמכין כוס קפה לשתייה, שאז ריח הקפה חלש יותר, מכל מקום אם מתחילה הוא מתכוון גם ליהנות מריח הקפה - יברך 'מיני בשמים'. ואם לא חשב על כך והתחיל לשתות, הריח טפל לטעם, ולא יברך עליו.[6][6]. בפרח שושן א, יג, הזכיר שצריך לברך על קפה כתוש חם, וכתב לברך 'הנותן ריח טוב בפירות'. וכ"כ מ"ב רטז, טז, וחזו"ע ע' שכט. אבל לפי מה שלמדנו לעניין תבלינים, כיוון שכיום אין אוכלים את הקפה בנפרד, ברכתו 'מיני בשמים' (ברכ"ה ח"ג יב, יט. וזאת הברכה ע' 381-קמד. ובעבר אכלוהו גם בנפרד עם סוכר, ולכן ברכתו היתה 'הנותן').

על לחם חם, למרות שריחו טוב, אין מברכים (רמ"א רטז, יד, מ"ב נה). משום שריחו טפל לחשיבותו. ועוד, שאין הוא ריח שנהנים ממנו כשלעצמו אלא הוא ריח שמעורר תיאבון, נמצא שהוא טפל לאכילה. ולכן גם אין מברכים על ריח בשר צלי.

ו – דינים בברכת הריח

הסובל מנזלת או חולה שניטל ממנו חוש הריח (תתרן), כיוון שאינו נהנה מהריח הטוב - אינו מברך. והמסופק אם הוא חש את הריח או האם עוד נותר ריח בבושם, ינסה להריחו, ואם יחוש בריח טוב, יכוון ליהנות ויברך. וכן הבודק בשמים שונים כדי להחליט מה לקנות, כל עוד הוא עסוק בבדיקתם, כיוון שאין כוונתו ליהנות - לא יברך (בא"ח ואתחנן ב, ברכ"ה ח"ג יב, ט, ועיין לעיל ט, א, 1).

נטל מין ריח ובירך עליו והניחו מידו, ואח"כ רצה שוב להריח בו, כיוון שבעת הברכה הראשונה לא חשב שאח"כ יריח ממנו עוד - יחזור ויברך. ואם כאשר בירך בראשונה התכוון להמשיך ולהריח ממנו, כל עוד הוא בביתו, ברכתו הראשונה מועילה לו לכל היום. וכן אם היה הריח נודף בבית, גם אם לא כיוון להמשיך להריח, כיוון שבפועל הריח ממשיך להגיע אליו, אינו צריך לחזור ולברך. ואם יצא מביתו למשך חצי שעה, הרי זה הפסק, וכשיחזור ויהנה מן הריח - יברך (שו"ע ריז, א, מ"א ג).

נכנס למקום שיש בו כמה מיני בשמים והוא נהנה מכולם יחד, יברך 'מיני בשמים'. ואם ירצה להריח מכל מין בנפרד, יכוון שלא ליהנות מכולם יחד, ויגש אל מיני הריחות השונים, ויברך על כל אחד מהם את ברכתו.

אם הפסיק בדיבור בין הברכה להרחה, הפסיד את הברכה, ועליו לברך שוב לפני שיהנה מן הריח.

הנהנה מריח דלק או דבק - אינו מברך, שאין מברכים אלא על דבר שנחשב בעיני רוב בני אדם כריח טוב. וכמו כן אדם שאינו נהנה מריח שנחשב טוב בעיני רוב בני אדם - אינו מברך עליו הואיל ולא נהנה. וכן אין מברכים על ריח היוצא ממקטרת, שהואיל ואסור לעשן משום שהעישון מזיק לבריאות, אין לברך על הנאת העישון.

אסור להריח בסוכות מההדסים שבארבעת המינים, שהואיל והוקצו למצווה, אסורים בהנאה (סוכה לז, ב). וגם את האתרוג ראוי שלא ליטול כדי להריח, הואיל ויש ספק אם יברך עליו.[7][7]. מותר להריח את האתרוג תוך כדי נטילת ארבע מינים, כדין המריח פרי תוך אכילתו, שאז לכל הדעות אין מברכים עליו. אבל אם נטלו להריחו בזמן אחר, לרוב הראשונים ורש"ל, מ"א, חזו"ע ע' שכז, יברך, ולכך נוטה באו"ה רטז, יד. ולרבנו שמחה, ט"ז, א"ר, ח"א, סדבה"נ, לא יברך, מפני שייעודו למצווה ואיסור אכילתו ביטל את מעלת הריח שבו. והמברך יש לו על מי לסמוך, שכך דעת רוה"פ. אסור להריח בשבת מפרי מחובר לעץ, שמא יקטפנו. אבל מותר להריח ענפים ריחניים שמחוברים לשורשם ולברך עליהם, מפני שאין צורך לקוטפם כדי להריחם (ועיין בפניני הלכה שבת יד, ט, 11)

טו – ברכות הראייה

א – פתיחה לברכות הראייה

בכל יום הננו משבחים ומודים לה' על העולם הנפלא שברא למעננו בברכות השחר, בברכות קריאת שמע ובתפילות, אולם בנוסף לסדר התפילות והברכות הקבועות, לפעמים הננו נפגשים עם מראות מיוחדים, מרגשים ומפעימים, וכדי לבטא את התוכן הערכי שלהם, תקנו חכמים לומר ברכה על ראייתם, ולקשור אותם בכך לשורשם האמוני. וכך תקנו ברכות על ראיית נופים מיוחדים, תופעות טבע, מקומות שהתרחשו בהם ניסים, ישובים חדשים בארץ ישראל, חכמים ומלכים, בריות נאות ומשונות, וכן מראות שמזעזעים את הנפש כמו עבודה זרה או קברים.

ויש לדעת שחכמים תקנו ברכות אלה כחובה. אמנם כאשר יש ספק לגבי מראה מסוים, אם הוא בכלל הדברים שתקנו לברך עליהם, מחמת הספק אין מברכים, שספק ברכות להקל. והרוצה להדר, יאמר את הברכה בלא שם ומלכות.

כדי לברך את ברכות הראייה, צריכים להתקיים שני תנאים: הראשון, שהמראה יהיה מיוחד ומעורר התפעלות אצל רוב האנשים. השני, שלא ראה אותו במשך שלושים יום, שאז יש בראייתו חידוש (שו"ע ריח, ג; רכד, יג). ואף שיש אנשים רגישים שגם לאחר שבוע יתרגשו מהמראה, ויש אדישים שגם לאחר שנה לא יתרגשו, תקנו חכמים לברך על פי המקובל אצל רוב בני אדם, שאחר שלושים יום מתעורר בנפשם חידוש.

כדי להקל על חישוב הימים, נבאר שיום השלושים ואחד שבו מברכים בשנית, יהיה תמיד לאחר ארבעה שבועות ויומיים. שאם ראה ביום ראשון, יגיע היום השלושים ואחד לאחר ארבעה שבועות ביום שלישי. ואם ראה ביום שני, יגיע היום השלושים ואחד לאחר ארבעה שבועות ביום רביעי (ברכ"ה ח"ד א, י).

את הברכה יש לברך בתוך משך זמן הראייה או לכל המאוחר תוך כדי דיבור מסיום הראייה (ע' שו"ע רכז, ג, באו"ה ריח, א, 'במקום').

כאשר כמה אנשים נמצאים יחד ומתחייבים באותה ברכה, נכון שכל אחד יברך לעצמו. ורק כאשר ישנם כאלה שאינם יודעים לברך, מוטב שאחד יברך עבורם (לעיל יב, ז).

הרואה את המראות הללו על ידי משקפיים, ראייתו נחשבת כראייה רגילה. אבל הרואה את המראות הללו בתמונה או סרט או בעזרת טלסקופ, אינו מברך, שאין ראייה זו מעוררת התפעלות כמו ראייה מוחשית. עובדה היא שאנשים אינם מסתפקים בראיית תמונות וסרטים, אלא יוצאים לטייל כדי לראות את הדברים בעיניהם.

ומאיזה מרחק אפשר לברך? ממרחק שאפשר להתפעל מהמראה המיוחד. על הר וים אפשר לברך ממרחק רב. וכדי לברך על גבעה צריכים להתקרב יותר, על מנת להבחין בצורתה היחודית. וכדי לברך על חכם ומלך, צריכים להתקרב יותר, על מנת להבחין בדמותו. וכדי לברך על בריה נאה, צריכים להתקרב יותר, על מנת להבחין ביופייה.

ב – ברכת ימים, נהרות, מדבריות, הרים וגבעות

מתוך ראיית נופים מרשימים, ניתן להתבונן בגדולתו של הבורא ולומר לפניו ברכה של שבח. לפיכך תקנו חכמים שהרואה ימים, נהרות, הרים, גבעות ומדבריות, יברך: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם עושה מעשה בראשית" (ברכות נד, א). וגם מי שאינו מתרגש בראייתם, כל זמן שראייתם נחשבת מרגשת בעיני רוב הבריות ועברו עליו שלושים יום שלא ראם - חייב לברך.

ים תמיד מרשים, ולכן על כל ים ואגם מברכים, ובלבד שיהיו בו מים רבים בכל ימות השנה, ואינו מעשה אדם. לפיכך מברכים על ראיית ים התיכון וים סוף, וכן מברכים על ים הכינרת וים המלח, שיש בהם מים כל השנה. אבל אם האגם נוצר על ידי סכר שעשו אנשים, גם אם יהיה גדול מאוד, אין מברכים עליו, הואיל והברכה נתקנה כשבח למעשה הבורא ולא למעשי בני אדם.

ועל הים הגדול, הוא האוקיינוס שמקיף את היבשות, מברכים: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם שעשה את הים הגדול". ואמנם יש סוברים שהים הגדול הוא הים התיכון, שנקרא גדול מפני מעלתו שהוא סמוך לארץ ישראל, או מפני שאף ימים בגודל שלו נחשבים גדולים (תר"י, שו"ע או"ח רכח, א). אולם לדעת הרבה פוסקים, רק על האוקיינוס מברכים "שעשה את הים הגדול", ואילו על הים התיכון מברכים "עושה מעשה בראשית". וכך נוהגים (רא"ש, רע"ב, מ"א, מ"ב רכח, ב, ע' באו"ה שם).

לגבי נהרות נאמרו שני תנאים: א) שהם זורמים כטבעם בלא שבני אדם שינו את אפיק זרימתם. ב) שיהיו גדולים לפחות כמו הפרת שנקרא 'גדול' בתורה. וקל וחומר שמברכים על נהרות גדולים יותר כדוגמת הנילוס, הוולגה, הריין, האמזונס והמיסיסיפי. אבל על נהרות רגילים כדוגמת הירקון, הירדן ודומיהם, אין מברכים, כי אינם מרשימים כל כך (מ"ב רכח, ב).[1][1]. יש סוברים, שרק על נוף שנשאר כפי שהיה משׁשׁת ימי בראשית מברכים, אבל אם הנהר שינה את אפיקו, או שהים נוצר בעקבות רעידת אדמה, או שההר

נוצר בעקבות התפרצות געשית, אין מברכים (ע' אהלך באמיתך טז, טז). אולם למעשה, כל שהשינוי נעשה על ידי הבורא, מברכים עליו, שכך הוא נוסח הברכה: "עושה מעשה בראשית". וכך מדויק בברכות נט, ב: "והאידנא דשניוה פרסאי", וכן משמע מרש"י שם, ומשו"ע רכח, ב, שרק כאשר השינוי נעשה בידי אדם אין מברכים.

הרים וגבעות: לגבי הרים התנאי שיהיו גבוהים במיוחד ביחס לסביבתם, ולגבי גבעות התנאי שצורתן תהיה מרשימה במיוחד, כגון שיש להן צוקים תלולים ומחודדים, כדוגמת הצוקים המרשימים שבמדבר יהודה. אבל על ההרים הרגילים שבהרי יהודה, שומרון והגליל - אין לברך. ועל ראיית גמלא, ארבל, מצדה וסרטבה, מברכים, מפני שמראם מיוחד. וכן מברכים על התבור, שגובהו מרשים, ויש לו מראה מיוחד.[2][2]. דוגמאות להרים מרשימים שמטיילים נוהגים לנסוע כדי לראותם: בגולן - הר החרמון וגמלא. בגליל - ארבל, הר חזון, הר עצמון, הר מירון, רכס ראש הניקרה (בצידו המערבי). בשומרון ויהודה - הר גריזים ועיבל, הר כביר, הר טמון, סרטבה, הר בעל חצור, מצדה, מצוק העתקים לכל אורכו בתצפית לבקעת ים המלח. בעמק יזרעאל - התבור, הגלבוע (בעיקר הר שאול). בכרמל - הר הכרמל מהמקומות שבהם הוא יורד בתלילות על העמק או אל הים. בנגב ואילת - מכתשים (מבט לתוך המכתש), הר ארדון (במכתש רמון), הר שלמה, הר צפחות. ואלו דוגמאות להרים מפורסמים, אבל כל המתפעל מכיוצא בהם, צריך לברך.

מדבר הוא מקום צחיח ושומם, שיורדים בו מעט גשמים. גם על מדבר יהודה מברכים, ובתנאי שהמראה מעורר רושם, כגון שהולכים לטייל בתוכו, וכל השטחים שמסביב שוממים, או שהולכים לנקודת תצפית כדי להביט במרחביו הצחיחים. אבל הרואה את המדבר תוך נסיעה שגרתית בכביש - אינו מברך.

ג – מספר ברכות על נופים שונים

אין ראייה של הר גדול אחד פוגעת בראיית הר אחר, שאם יראה את החרמון ומיד אח"כ יטוס לאירופה ויראה את הרי האלפים, יברך שוב "עושה מעשה בראשית". ורק על ראייה של אותו ההר בתוך שלושים יום אין מברכים.

נמצא שיכול אדם להתחייב בברכת "עושה מעשה בראשית" מספר פעמים ביום אחד, שאם יראה ביום אחד את הים התיכון, ואח"כ את הר-חרמון, ואח"כ את אגם-כינרת, ואח"כ את ים המלח, ואח"כ את ים-סוף, יברך על כל אחד מהם בנפרד. וכן הטס מארץ ישראל לאמריקה, כשיראה את הים התיכון יברך "עושה מעשה בראשית", ואחר שיעבור את אירופה ויראה את האוקיינוס האטלנטי, יברך "שעשה את הים הגדול". ואם יראה מהמטוס הרים גדולים במיוחד - יברך גם עליהם "עושה מעשה בראשית".

הרואה יחד כמה נופים שצריך לברך עליהם, יברך על כולם ברכה אחת. למשל, הנמצא במקום שממנו הוא רואה את ים-כינרת ואת הר-ארבל, יברך על שניהם ברכה אחת.

ומי שהולך לטייל באזור שיש בו כמה גבעות מיוחדות שצורתן דומה, כיוון שכולן שייכות לאותו אזור ויש דמיון בצורתן, גם אם יראה אותן בזו אחר זו, בברכה אחת יוציא את כולן. וכן לגבי הרים גדולים, כל שהם באזור אחד, על כולם יברך ברכה אחת. למשל, הכרמל כולו נחשב לאזור אחד. ויהודה, שומרון והגליל, שהם שטחים גדולים יותר, נחלקים למספר אזורים לפי תוואי השטח. ויברך על ההרים לחוד ועל הגבעות לחוד, אלא אם כן יראם יחד.

והמטייל במדבר יהודה, כשיכנס למדבר יברך על המדבר, ואם אח"כ יראה הר גדול במיוחד - יברך גם עליו. וכשיגיע למקום הצוקים והגבעות המיוחדים, אף אם יראם בזה אחר זה, יברך ברכה אחת על כולם, הואיל והם באותו איזור וצורתם דומה.

ד – ראייה שיש בה חידוש והתפעלות

המתגורר סמוך לים או רגיל לנסוע בקרבתו, כיוון שאין לו בראייתו חידוש - אינו מברך, אבל על ראיית ים אחר - יברך. לפיכך כל המתגוררים קרוב לחוף הים התיכון, או רגילים לנסוע בכביש החוף, אינם מברכים על ראיית הים התיכון, ואפילו אם יראוהו מחוף אחר. ואף אם במקרה יעברו על מי שגר סמוך לים שלושים יום שלא הביט בו - לא יברך, שהואיל ובקלות יכל להתבונן בו, אין לו בראייתו חידוש. אבל אם יעזוב את מקומו לשלושים יום, וכשיחזור ירצה להביט בים, יחשב כ'רואה' ויברך. וכן הדין לגבי המתגוררים סמוך להר גבוה או גבעה מיוחדת.[3][3]. יסוד לזה מדין המתגורר ליד מקומות של ע"ז, שאינו מברך על ראייתה, שאינה חדשה לו (תוס' בתוס' נז, ב, נמוקי יוסף שם, הגה"מ לרמב"ם ברכות י, ט). ולדעת עולת תמיד, כוונתם לומר, שכיוון שלא עוברים שלושים יום בלא שיראה את הע"ז - לא יברך. אולם לדעת א"ר, אפילו אם במקרה לא ראה את הע"ז שלושים יום, לא יברך, כי למתגוררים שם, אין בראייתה חידוש. וכ"כ נהר שלום, פמ"ג, ומ"ב רכד, ג. ומזה נלמד לכל ברכות הראייה. אמנם יש ספק לגבי מי שמתגורר מעט רחוק מהים, כך שבאופן טבעי אינו רואה את הים אלא אחת לכמה חודשים, האם הוא בכלל היכולים לראות את הים בקלות. ולמעשה, אם אכן לא יראה את הים שלושים יום, ויתרגש ממראהו - יברך, כי אולי אינו נחשב מהגרים בסמוך לו, ואף אם יחשב מהגרים בסמוך לו, הלא דעת העולת תמיד ודעימיה, שכל שלא ראה אותו שלושים יום - יברך. אבל אם לא יתרגש - לא יברך.

הנמצא רחוק מהנוף המיוחד או שעננים מטשטשים את מראהו, כיוון שראייה זו אינה מעוררת התפעלות, לא יברך עליה. ואם למחרת יתקרב אליו ויראה אותו היטב, תיחשב לו ראייתו כראייה חדשה ויתחייב לברך עליה.

ואי אפשר לקבוע בזה מרחקים, כי הכל תלוי בגודל הנוף ובזווית הראייה. והכלל שכאשר המראה מרשים - מברכים.

ה – ברכת ראיית הנופים לימינו

בימינו, כשאנשים רגילים לגמוע מרחקים ברכב כדי להגיע לעבודתם או למפגשים חברתיים ומשפחתיים, פעמים רבות אדם רואה תוך כדי נסיעתו הרים, גבעות וימים, ומתעוררת שאלה, האם מברכים גם על ראייה כזו שנעשית כדרך אגב ובאופן שגרתי. ויסוד הספק, שבעבר, כשהיו מהלכים ברגל או על חמור, רק לעיתים נדירות ראו נופים מיוחדים, וכשהיו רואים את הים, התרגשו מראייתו, וכשהיו מהלכים ליד החוף ופתאום ראו את הרי הכרמל הנישאים הנושקים לחוף, התרגשו מראייתם. אבל כיום, רגילים לנסוע שם הלוך ושוב, והמראה נעשה שגרתי. יתר על כן, בעבר, כאשר אנשים הלכו רגלי ועל חמורים, היו רגילים לראות פחות הרים, ולכן הר-תבור והכרמל נחשבו בעיניהם כהרים מרגשים ביותר, אבל כיום, שאנשים רגילים לטייל בארצות רבות, וכבר ראו הרים גבוהים ונישאים מאלה, הכרמל והר-תבור עלולים להיראות בעיניהם כהרים בינוניים שאינם מעוררים רושם מיוחד.

אכן למעשה, רק מי ששם ליבו לנופים המיוחדים, נחשב 'הרואה' שצריך לברך. אבל מי שהנופים עברו לפני עיניו בלא שהתבונן בהם - לא יברך. ועל כן יש לחלק בין שני סוגי ראייה: בעת טיול ובעת נסיעה שגרתית. בעת טיול, כאשר המגמה להתבונן ביופי הבריאה, ברור שיש לברך על כל הנופים המיוחדים, ובכללם הים, הר-תבור והכרמל, ובלבד שלא ראה אותם שלושים יום ואינו גר או רגיל לנסוע בקרבתם (כמבואר בהלכה הקודמת). וגם מי שבאופן אישי אינו מתפעל, כיוון שהוא בא לראות את הנופים, הרי שהוא מחשיב אותם וחובה עליו לברך. ואם יש לו ספק אם מראה ההר או הגבעה או המדבר מרשימים מספיק, נכון שיאמר את הברכה בלא שם ומלכות. ואם מטיילים נוהגים לבוא לראותם, סימן שהם מרשימים, ויש לברך עליהם בלא ספק.

ובעת נסיעה שגרתית, הדין תלוי בהתפעלות ובהתרגשות. אם המראה מעורר את תשומת ליבו - יברך. ואם אינו תופס את תשומת ליבו, למרות שהוא רואה אותו - לא יברך. למשל, הנוסע מירושלים לחיפה דרך כביש החוף, אם ישים את ליבו לים - יברך. ואם לא - לא יברך. אם ישים לב להרי הכרמל ויתבונן במראם המיוחד - יברך, ואם לא יתבונן בהם - לא יברך. וכך לגבי התבור, הכנרת והרים נישאים שביהודה ושומרון.[4][4]. מצד אחד אין לומר שהואיל ותקנו חכמים לברך על הרים וגבעות מיוחדים, לפי המקובל בארץ ישראל, חובה לכל רואה לברך עליהם, שכבר למדנו בהערה הקודמת, שכאשר מדובר על ראייה שאינה מעוררת התפעלות אצל רבים מבני המקום, אין מברכים עליה. ולכן כל שאינו מתפעל, כדרך שרבים מהנוסעים אינם מתפעלים, לא יברך. ומנגד, אין לומר שהואיל ורבים אינם מתפעלים, גם המתפעל לא יברך, מפני שעיקר תקנת חכמים לברך עליהם נותרה על כנה, ורק מי שבפועל אינו שם לב אליהם, אינו מברך.

ויש להוסיף, כי מי שנסע ליד ים או ליד הר גדול, ולא שם ליבו למראהו, ולכן גם לא בירך, ובתוך שלושים יום הלך להתבונן בו - לא יברך. ואף שגם על הראייה הקודמת לא בירך, מכל מקום היא נחשבת כראייה שגורמת שכל מה שיראה בתוך שלושים יום לא ייחשב כראייה חדשה. כי זה שלא בירך בפעם הקודמת לא היה מפני שלא ראה, אלא מפני שלא התפעל מראייתו.

ו – רעידת אדמה, כוכבי שביט, רוחות זועפות

בדרך כלל אנו נפגשים עם הטבע המסודר - השמש זורחת ושוקעת כסדרה, הכוכבים נעים במסילותיהם, והכל ניצב על מכונו. אולם לפעמים אנו נפגשים עם תופעות יוצאות דופן שמזעזעות את הנפש, עד שנראה כאילו הסדרים שטבע הבורא בעולמו אינם מחזיקים עוד מעמד. אבל עלינו לזכור כי הכל מאת ה' הוא, וגם התופעות החריגות והמזעזעות הם מעשיו וגבורותיו, שנועדו ליישר את העולם ולתקנו, וכפי שאמרו חכמים (ברכות נט, א): "לא נבראו רעמים אלא לפשוט עקמומית שבלב".

חמש תופעות מופלאות ומרעישות הזכירו חכמים: א) החש ברעידת אדמה. ב) הרואה כוכב שביט שטס בשמיים, וכן הרואה כוכב נופל, שהוא מטאור שנפגש באטמוספירה ונשרף עד שאורו מבהיק. ג) על רוחות סערה זועפות. ד) הרואה ברקים. ה) השומע רעמים (שו"ע רכז, א).

ומה יברך? אחת משתי ברכות: או "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם שכוחו וגבורתו מלא עולם", או "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם עושה מעשה בראשית". לכתחילה עדיף לברך על האירועים המפחידים, כדוגמת סערה נוראה, רעידת אדמה חזקה ורעמים, 'שכוחו וגבורתו'; ועל הפחות מפחידים, כדוגמת כוכבים וברקים - 'מעשה בראשית' (ע' מ"ב רכז, ד-ה).

החש ברעידת אדמה, אפילו קלה - מברך. ואם בסמוך לזה חש ברעידה נוספת, פטר בברכה שבירך תחילה גם את הרעידה שהיתה לאחר מכן. אבל אם כבר הסיח דעתו והרגיש שוב ברעידת אדמה, יברך בשנית (ברכ"י רכז, ג). ואף שלמדנו שברכות הראייה מברכים רק אם לא ראה את אותו ההר שלושים יום, כאן מדובר ברעידת אדמה אחרת, והרי היא כהר אחר, ולכן יברך עליה שוב.

הרואה כוכב שביט ובירך על ראייתו, ובלילה שאחריו שוב ראה אותו, לא יברך עליו, הואיל ולא עברו שלושים יום מראייתו. ואם יראה בלילה שלאחריו כוכב שביט אחר - יברך עליו. ואם בלילה אחד יראה שני כוכבי שביט, או כוכב שביט וכוכב שנופל, לא יברך על השני ברכה נוספת, מפני שיש מי שסובר שברכה אחת עולה על כל הכוכבים שאדם רואה בלילה אחד (מ"ב רכז, א-ב).

רוחות סערה, על רוחות חזקות וזועפות במיוחד, כטורנדו והוריקן, שבכוחן לעקור עצים ולהחריב בתים רעועים, יברך 'שכוחו וגבורתו', ואם בירך 'מעשה בראשית' - יצא. ועל רוח פחות זועפת, אבל עדיין חזקה דיה להעיף דברים כבדים ממקומם, יברך אך ורק 'מעשה בראשית' (מ"א רכז, א, עפ"י ירושלמי ותוס'). וכל זמן שמדובר באותה סופה לא יברך עליה פעמיים. אבל אם הסופה הסתיימה ואחר זמן התחילה סופה אחרת, יברך שוב.

יש אומרים שעל כל תופעת טבע מיוחדת, כדוגמת הר געש בהתפרצותו, גייזר, מפלי מים מרשימים וליקוי חמה או לבנה, צריכים לברך, ומה שחכמים מנו אינו אלא דוגמא. ויש שמסתפקים בזה. ולמעשה, המברך לא הפסיד.[5][5]. כתב בשער העין ז, הערה טו, שדעת הרב נסים קרליץ, שכל מה שמנו חכמים אינו אלא דוגמא, ובשם הרב ואזנר שיש לברך על הר געש, וכך נהג לברך על מפל מים קטן. ובאול"צ ח"ב מו, סג, כתב לברך על מערת נטיפים. אמנם הרב חיים קנייבסקי חשש להוסיף על מה שתקנו חכמים. ודברי המברכים נראים, שאין מקום לחלק בין תופעות הטבע המרשימות, אלא שמנו חכמים את התופעות השכיחות בארץ ישראל.

ז – ברקים ורעמים

כיוון שגם על הברק וגם על הרעם צריך לברך, ועל שניהם אפשר לברך אחת משתי הברכות, נוהגים לברך תחילה על ראיית הברק "עושה מעשה בראשית", ואח"כ בעת שמיעת הרעם, שקולו מפחיד יותר, מברכים: "שכוחו וגבורתו מלא עולם". ואם הברק והרעם באו כאחד, יברך ברכה אחת לשניהם (מ"ב רכז, ה).

מי שכבר בירך פעם אחת במשך היום על ראיית ברקים ושמיעת רעמים, לא יברך עליהם שוב באותו היום. ואף שכל ברק ורעם נוצר בפני עצמו, מכל מקום מאחר שהם נוצרו מתוך אותה מערכת עננים, ברכה אחת עולה לכל הברקים וברכה אחת לכל הרעמים. אבל למחרת, גם אם מדובר עדיין באותה סופה, יברך עליהם שוב. ואף באותו יום, אם נסתלקו העננים לגמרי, ושוב נתכסו השמיים בעננים והחלו ברקים ורעמים, מאחר שמדובר במערכת עננים אחרת, יברך עליהם מחדש (שו"ע רכז, ב, מ"ב ח).

את הברכות על ברקים ורעמים יש לברך סמוך לראייתם או שמיעתם. אבל אם עבר זמן - לא יוכל לברך. וזמן ההפסק הוא 'תוך כדי דיבור', כלומר תוך זמן שניתן לומר בו שלוש מילים. ואם שהה יותר, לא יתחיל את הברכה, אלא ימתין לראיית הברק הבא - ואז יזדרז לברך 'תוך כדי דיבור'. וכן לגבי שמיעת רעם (שו"ע או"ח רכז, ג, מ"ב יב).

וכן את הברכה על כוכב שביט, רעידת אדמה או רוח סופה, צריך לברך בתוך האירוע או מיד לאחריו, ואם עבר זמן של 'תוך כדי דיבור' מסיום האירוע, הפסיד את הברכה.

הנמצא באמצע אמירת ברכות קריאת שמע, וראה ברק או שמע רעם, אם הוא נמצא באמצע הברכה או באמצע פרק מפרקי קריאת שמע, לא יפסיק כדי לברך עליהם. אבל אם הוא נמצא בין ברכה אחת לחברתה או בין פרק לפרק, מאחר שזו מצווה עוברת, כי אולי לא יופיעו שוב, יכול להפסיק ולברך עליהם. ואם ראה ברק או שמע רעם באמצע פסוקי דזמרה, גם באמצע המזמור יכול להפסיק ולברך. וכן הדין לגבי רעידת אדמה או כוכב שביט וכיוצא בזה (ע' ח"א כ, ג; מ"ב סו, יט).

ח – ברכת האילנות בימי ניסן

היוצא לגינה או לשדה בחודש ניסן ורואה אילנות פורחים, מברך את ברכת האילנות, כדי להודות לה' על חסדיו שהחיה והפריח את האילנות שעמדו יבשים בחורף. ומברכים על עץ פרי בלבד, שצומחת ברכה מפרחיו שיגדלו לפירות. ותקנו לברך על אילנות ולא על ירקות, משום שהם יותר נאים. ועוד שבאילנות ניכר יותר חסדו של הקב"ה, שהם מצמיחים פירות בלא טרחה. ועוד, שהמזון הבסיסי לקיומו של האדם מגיע ממיני דגן, קטניות ושאר ירקות, ועשה ה' עמנו חסד והוסיף לנו פירות אילן, לגוון את מאכלנו בטעמים עשירים ומשובחים. ולכן אנו אומרים בברכה "שלא חיסר בעולמו כלום", אפילו דברים שאין בהם צורך קיומי.

וכך הוא נוסח הברכה: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם, שלא חיסר בעולמו כלום, וברא בו בריות טובות ואילנות טובים להנות בהם בני אדם" (ברכות מג, ב).[6][6]. בנוסח הספרדי (סידור הרב אליהו) הנוסח: "אילנות טובות". וגם נשים מברכות ברכה זו. למנהג אשכנז אין בכך חידוש, שהרי נשים שרוצות, יכולות לברך על מצוות שהזמן גרמן. אולם גם למנהג ספרד נשים יכולות לברך, משום שהזמן הקבוע לברכת האילנות אינו תלוי במצווה אלא בהופעת הפרחים באילנות. וזה לא נחשב כמצווה שהזמן גרמה אלא המציאות הטבעית גרמה. עיין בפניני הלכה תפילת נשים ב, ח.

לכתחילה יש לומר את הברכה על ראיית שני אילנות לפחות, אבל בשעת הצורך אפשר לברך גם על אילן פורח אחד.

מי שלא הספיק לראות את האילנות בפריחתם, וראה אותם לאחר שפירותיהם התחילו לגדול, לא יברך עליהם. אמנם אם פירותיהם קטנטנים ובקושי ניכרים, עוד אפשר לברך עליהם בדיעבד (ע' מ"ב רכו, ד; ברכ"ה ח"ד ד, 121).

אף שאמרו חכמים שזמן הברכה בימי ניסן, זה מפני שאז האילנות רגילים לפרוח, אבל מצד הדין, אפשר לומר את הברכה גם לפני כן או אחרי כן. והמקובלים הפליגו מאוד במעלת ברכה זו, שעל ידה נעשים תיקונים גדולים עבור נשמות שהתגלגלו באילנות, ותיקונים אלה נעשים דווקא בחודש ניסן. ועל כן כתבו כמה אחרונים, שצריך להקפיד לומר את הברכה דווקא בחודש ניסן. וזריזים מקדימים לברך בראש חודש ניסן. אולם למעשה, מי שלא הספיק לומר את הברכה בחודש ניסן, לדעת רוב הפוסקים יכול להשלימה בחודש אייר (ע' יחו"ד א, א).

בארצות הצפון, בהן הפריחה מתאחרת לחודש אייר, מברכים לכתחילה בחודש אייר. ומי שנמצא בצד הדרומי של כדור הארץ, ששם פריחת האילנות מתרחשת בחודש תשרי, יברך על האילנות בחודש תשרי (הר צבי א, קיח).

יש נוהגים שלא לברך ברכה זו בשבת (כה"ח רכו, ד), אולם לדעת רוב הפוסקים, אין שום סיבה להימנע מברכת האילנות בשבת (יחו"ד א, ב). וכן נהגו בהרבה מקומות.

אין אומרים את הברכה על אילנות שידוע שהורכבו באיסור, כי לדעת רבים מהפוסקים, אין לשבח את ה' על עץ שנעשתה בו עבירה (הלק"ט ח"א ס, רסה). וכן אין לומר את הברכה על עצי ערלה, שהואיל ואסור ליהנות מפירותיהם, אין ראוי לברך עליהם (רע"א). אבל כל שאין ידוע שהעץ מורכב או ערלה, אפשר לברך עליו.

ט – ברכת הודאת גשמים

הורדת הגשמים מן השמיים היא אחד הביטויים המוחשיים לשפע החיים שהקב"ה מעניק לעולם, שכן בגשמים תלויים חיי האדם, החי והצומח. ולכן בכל ימות החורף בברכה השנייה שבתפילת עמידה אנו משבחים את ה' על הגשמים שהוא מוריד לעולם, ובברכה התשיעית מבקשים שיוריד לנו גשמי ברכה.

ובשנה שנעצרו בה הגשמים, תקנו חכמים שאם אחר כך החלו לרדת, יברכו הכל ברכת הודיה. מי שיש לו שדה שהוא הבעלים היחיד שלה, יברך 'שהחיינו'. ומי שיש לו שדה בשותפות עם חבירו או שהוא נשוי ואשתו שותפה עמו בנכסיו כפי שמקובל, יברך 'הטוב והמטיב'.

ואלה שאין להם שדות יאמרו ברכה ארוכה של הודיה: "מודים אנחנו לך, ה' אלוהינו ואלוהי אבותינו, על כל טיפה וטיפה שהורדת לנו. ואילו פינו מלא שירה כים, ולשוננו רנה כהמון גליו ושפתותינו שבח כמרחבי רקיע, ועינינו מאירות כשמש וכירח, וידינו פרושות כנשרי שמיים, ורגלינו קלות כאיילות, אין אנחנו מספיקים להודות לך, ה' אלוהינו ואלוהי אבותינו, ולברך את שמך מלכנו, על אחת מאלף אלפי אלפים, ורבי רבבות פעמים הטובות ניסים ונפלאות שעשית עם אבותינו ועמנו. מלפנים ממצרים גאלתנו ה' אלוהינו, ומבית עבדים פדיתנו, ברעב זנתנו ובשבע כלכלתנו, מחרב הצלתנו ומדבר מלטתנו, ומחליים רעים ורבים ונאמנים דיליתנו. עד הנה עזרונו רחמיך ולא עזבונו חסדיך. ואל תטשנו ה' אלוהינו לנצח. על כן אברים שפלגת בנו, ורוח ונשמה שנפחת באפנו, ולשון אשר שמת בפינו, הן הם יודו ויברכו את שמך מלכנו. ברוך אתה ה', א-ל רוב ההודאות".

יש סוברים, שגם אלה שיש להם שדה צריכים בנוסף לברכת 'שהחיינו' או 'הטוב והמטיב' לומר את ברכת 'מודים' (רא"ה וריטב"א). אולם רבים סוברים, שהואיל והם צריכים לברך את ברכת ההודאה האישית שלהם, שוב אינם רשאים לברך 'מודים' (ריי"ף, רמב"ם, שו"ע רכא, ב). ובעלי שדות שרוצים להדר, יאמרו את ברכת 'מודים' בלא שם ומלכות (כה"ח רכא, יב, חזון עובדיה ע' שפו).

ואימתי מברכים ברכה זו, כשהטיפות יצאו כחתן לקראת כלה (ברכות נט, ב). כלומר, כאשר יתקבצו הגשמים על הארץ, ובעקבות המטר היורד ומכה במים, עולות כמין בועות וטיפות כלפי מעלה, עד אשר הן נראות כמחול של חתן לקראת כלה (שו"ע או"ח רכא). וזאת למרות שעדיין לא ירדו מספיק גשמים כדי להרוות את האדמה ולמלא את מאגרי המים.

ונראה שאם אחר שבירכו על הגשמים שוב היתה עצירת גשמים, ונצטערו והתפללו לגשם, וירדו להם שוב גשמי ברכה, שיחזרו לברך כבראשונה.[7][7]. יש אומרים שבארץ ישראל הזקוקה לגשמים, גם אם לא נעצרו, מברכים על ירידתם (הלק"ט א, קצ, מאמ"ד). אולם משו"ע רכא, א, משמע שרק אם הצטערו על עצירתם מברכים. וכ"כ לבוש ופמ"ג (וע' באו"ה 'אם'). ויש שהסתפקו אם בזמננו שהמים זורמים בברזים צריך לברך על ירידתם (ע' ברכ"ה ח"ד ב, עט). ולמעשה, גם היום, כשהמדע התפתח מאוד, עדיין תלותנו בגשמים גדולה, וכל אדם הגון הדואג על ענייני הכלל מצטער מעצירת הגשמים, ולכן אין לבטל תקנת חכמים, אלא כל אימת שנעצרו הגשמים והצטערו, כשירדו יברכו על ירידתם.

י – קשת בענן

הרואה את הקשת בענן, מברך: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם זוכר הברית ונאמן בבריתו וקיים במאמרו". ובכל פעם שרואים קשת יש לברך מחדש על ראייתה, למרות שלא עברו שלושים יום מראייתה הקודמת. משום שכל הופעה של קשת היא חדשה, שכן הקשת הקודמת חלפה לה (ברכ"י; מ"ב רכט, ב).

הנוסח המיוחד של הברכה מכוון כנגד הברית שכרת ה' עם נח וזרעו אחריו שלא יהיה עוד מבול על הארץ, שנאמר (בראשית ט, יב-טז): "וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים זֹאת אוֹת הַבְּרִית אֲשֶׁר אֲנִי נֹתֵן בֵּינִי וּבֵינֵיכֶם וּבֵין כָּל נֶפֶשׁ חַיָּה אֲשֶׁר אִתְּכֶם לְדֹרֹת עוֹלָם. אֶת קַשְׁתִּי נָתַתִּי בֶּעָנָן וְהָיְתָה לְאוֹת בְּרִית בֵּינִי וּבֵין הָאָרֶץ. וְהָיָה בְּעַנְנִי עָנָן עַל הָאָרֶץ וְנִרְאֲתָה הַקֶּשֶׁת בֶּעָנָן. וְזָכַרְתִּי אֶת בְּרִיתִי אֲשֶׁר בֵּינִי וּבֵינֵיכֶם וּבֵין כָּל נֶפֶשׁ חַיָּה בְּכָל בָּשָׂר וְלֹא יִהְיֶה עוֹד הַמַּיִם לְמַבּוּל לְשַׁחֵת כָּל בָּשָׂר. וְהָיְתָה הַקֶּשֶׁת בֶּעָנָן וּרְאִיתִיהָ לִזְכֹּר בְּרִית עוֹלָם בֵּין אֱלֹהִים וּבֵין כָּל נֶפֶשׁ חַיָּה בְּכָל בָּשָׂר אֲשֶׁר עַל הָאָרֶץ".

אמרו חכמים (חגיגה טז, א), שאין ראוי להסתכל בקשת, מפני שהקשת מגלה את כבודו ואת בריתו של ה', וכל המסתכל הרבה בקשת אינו חס על כבוד קונו. אבל הסתכלות קצרה כדי לברך את הברכה ודאי מותר. ויש אומרים, שמאחר שאין ראוי להסתכל בקשת, הרואה אותה יברך, אבל אין ראוי לומר לחבירו שיש קשת (מ"ב רכט, א). ויש אומרים להיפך, שאדרבה נכון לומר לחבירו שיראה את הקשת, כי לכך נועדה, להזכיר לבני האדם שבזכות הברית - ה' מקיים את העולם ויתעוררו לתשובה (ברית כהונה מערכת ק, ג). וכמדומה שכך נוהגים.

יא - ברכת החמה

הרואה חמה בתקופתה, כשכל הכוכבים חוזרים למקומם כפי שהיו בעת שנתלו בשמיים בבריאת העולם, מברך "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם עושה מעשה בראשית". מאורע זה קורה כל מחזור גדול של חמה, היינו אחת לעשרים ושמונה שנה.

לעולם זמנה של ברכת החמה ביום רביעי בבוקר, כיום בריאתה. בפעם הקודמת היה זמנה בד' בניסן תשמ"א. וזמנה של ברכת החמה הבאה יהיה בי"ד ניסן תשס"ט, ולאחר מכן בכ"ג בניסן תשצ"ז.

זמן הברכה הוא בבוקר, מוקדם ככל האפשר, שזריזים מקדימים למצוות. והואיל וזו ברכה נדירה, רבים רוצים לקיימה בהידור, וקמים לתפילת ותיקין, ומיד לאחר סיום התפילה יוצאים החוצה ברוב עם ומברכים את ברכת החמה. ויש נוהגים להוסיף עוד מזמורים של שבח על בריאת המאורות, כגון "הַשָּׁמַיִם מְסַפְּרִים כְּבוֹד אֵל" (תהלים יט), ו"הַלְלוּ-הּ הַלְלוּ אֶת ה' מִן הַשָּׁמַיִם" (תהלים קמח), והלל הגדול (תהלים קלו).

מי שלא בירך מיד בבוקר, לדעת רבים, יכול בשעת הדחק לברך עד חצות היום (א"ר, דגמ"ר, ערוה"ש, מ"ב רכט, ח). ויש אומרים שרק עד שלוש שעות יכול לברך (מ"א), ויש שמחמת הספק חששו לדעתם שלא לברך בשם ומלכות אחר שלוש שעות (חת"ס או"ח נו, בא"ח עקב יט, יחו"ד ד, יח).

כאשר השמיים מכוסים בעננים והשמש לא נראית כלל, אין לברך את ברכת החמה, למרות שיש ממנה אור (חת"ס או"ח נו).

להרבה פוסקים, דין נשים כגברים, שכן אין הזמן גורם את חיוב הברכה אלא מקומה הייחודי של החמה (מהרי"ל דיסקין, חזו"א, ברכ"ה ח"ד ג, יג), וכך נהגו נשים רבות. ויש סוברים שנשים אינן נוהגות לברך, והרוצה לזכות בברכה, תשמע את הברכה מפי שליח הציבור (יחו"ד ד, יח).

ברכת הלבנה שהגברים מברכים בכל חודש מבוארת בפניני הלכה זמנים (פרק א' הלכות טז-יח).

יב - בריות יפות, אילנות

הרואה בעלי חיים נאים או מוצלחים במיוחד, וכן הרואה אילנות נאים או טובים במיוחד, וכן הרואה אדם נאה במיוחד, יהודי או גוי, יברך: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם שככה לו בעולמו" (ברכות נח, ב). פעמים רבות אנשים רגילים להתפעל מבריות יפות או חזקות או גדולות במיוחד, ויש שאף עורכים תחרויות יופי או כוח בין בריות מסוימות (אנשים ובעלי חיים). ואף שאיננו מעריצים את היופי או הכוח או הגודל כפי שהעריצו היוונים למשל, מכל מקום איננו מתעלמים מערכם. ועל כן תקנו שהרואה בריה שאנשים רגילים להתפעל מיופיה, גודלה או כוחה, יאמר ברכת שבח לה', ויבליט בכך שהכל ממנו יתברך. ומזה שאת אותה הברכה מברכים גם על בעלי חיים וגם על אדם, ניתן ללמוד שאיננו רואים ביופי מעלה אנושית ייחודית.[8][8]. ביחס למידות הטובות - היופי נחשב לשקר והבל, שנאמר (משלי לא, ל): "שֶׁקֶר הַחֵן וְהֶבֶל הַיֹּפִי אִשָּׁה יִרְאַת ה' הִיא תִתְהַלָּל". אמנם פעמים שהיופי מבטא את הפנימיות הרוחנית שבאדם, ויופי זה משובח ביותר, והוא היופי שמציינת התורה אצל האמהות. אך בדרך כלל אין קשר בין היופי לבין האופי הפנימי, ויש יפים מאוד בעלי מידות מקולקלות, וישנם מכוערים בעלי מידות טובות. וכשהעולם יתוקן, תיווצר אחדות בין עולם הרוח ועולם החומר, ואזי היופי הפנימי יתבטא כלפי חוץ במראה היפה.

ואף שחכמים תקנו ברכה זו כחובה, רבים נוהגים שלא לברך אותה, משום שפעמים רבות קשה לרואה להחליט האם הבריה שלפניו יפה מספיק כדי לברך עליה. אבל מצד הדין ראוי לאדם שלא לחשוש יותר מדי, שכן חכמים נתנו בידו את ההחלטה, וכל שהוא רואה בריה שהיא נאה במיוחד - יברך.

שני סוגים של בריות נאות ישנם: הסוג הרווח הוא בריות שנחשבות יפות או מוצלחות במיוחד לעומת בני מינם. כמו למשל סוס שהוא נאה וחזק במיוחד, יותר משאר בני מינו, ומי שמבחין בזה - יברך. ומי שאינו רגיל להתבונן בסוסים - לא יברך, הואיל ואינו יכול להבחין בייחודו של סוס זה. ואם אחר שיאמרו לו שזה הסוס - נאה וחזק במיוחד, יבחין בכך ויתפעל - יברך. וכן הרואה פרה שמניבה חלב יותר מכל שאר הפרות - יברך. וכן לגבי שאר החיות, וכן לגבי שאר האילנות.

הסוג השני הוא מינים שנחשבים יפים במיוחד לעומת שאר המינים, עד שאנשים הולכים לראותם. כגון דגים יפים שבמפרץ אילת, שנחשבים יפים במיוחד לעומת הדגים המוכרים. וכן תוכי גדול ומרהיב בצבעיו, שנחשב יפה לעומת שאר העופות. וכן מינים של עצי ענק שנחשבים מרשימים לעומת שאר העצים. וכל הרואה אחד מן המינים הללו צריך לברך.

וכן הרואה אדם נאה במיוחד, או גדול וחזק במיוחד - יברך. ונראה שאם היופי המיוחד נוצר על ידי ניתוחים פלסטיים או הכוח המיוחד על ידי שימוש בסטרואידים, כיוון שאינו טבעי, אין לברך עליו. ומפני הצניעות, אין לגבר לברך על אשה (וע' ירושלמי ברכות פ"א סוף ה"א, ובהרחבות לכאן).

יג - המשך ההלכה למעשה

על כל בריה ובריה שהיא יפה במיוחד מברכים ברכה בפני עצמה, שאם ראה אדם נאה במיוחד - יברך, ואם ראה אח"כ חתול נאה במיוחד - יברך שוב, ואם יראה אח"כ כלב או סוס נאה במיוחד, יברך שוב, וכך על כל חיה ודג. וכן אם יראה אילן נאה במיוחד - יברך, ואם יראה אח"כ אילן מסוג אחר נאה במיוחד - יברך שוב. ואפילו אם יראה את כולם ביום אחד, יברך על כל אחד ואחד מהם ברכה בפני עצמה. אבל אם יראה שני מינים יחד, ברכה אחת עולה לשניהם.

ונחלקו הפוסקים האם כשיראה את אותה הבריה לאחר שלושים יום יברך עליה שוב. ולמעשה, על אותה בריה לא יברך שוב לעולם, אבל אם יראה לאחר שלושים יום בריה אחרת מאותו סוג, ומבחינה מסוימת הבריה שיראה אף תהיה נאה מהבריה שראה בפעם הקודמת, יברך שוב. וכיוון שהיופי מורכב, אפשר לומר שכל אימת שיראה בריה אחרת נאה במיוחד, שאינה נחשבת באופן מובהק לפחות יפה ממה שראה בעבר, ניתן לקבוע בוודאות שמצד מסוים היא נאה הימנה, ולכן אם עברו שלושים יום מהראייה הקודמת, יברך שוב. כלומר על אותו סוס שכבר בירך עליו לא יברך עוד לעולם, אבל אם אחר שלושים יום יראה סוס נאה במיוחד, שהוא שונה קצת במראהו ואינו נחשב לפחות נאה מן הקודם - יברך. וכן הדין לגבי אדם, שעל אותו אדם נאה במיוחד לא יברך שוב, אבל אם אחר שלושים יום יראה עוד אדם נאה שאינו פחות נאה מהקודם, כיוון שיופיו שונה במקצת - יברך. וכן הדין לגבי כל בריה ובריה.[9][9]. מחמת הספק אימתי בריה נחשבת לנאה במיוחד, רבים נהגו שלא לברך ברכה זו (ע' ח"א סג, א; שעה"צ רכה, לג). אבל אף פוסק לא קם לבטל ברכה זו מן העולם. לפיכך, כל שהוא יודע שהבריה שלפניו נאה במיוחד - צריך לברך. אבל אדם שגם אחר שאומרים לו שזה הסוס נאה במיוחד ואף זכה בתחרות סוסים, אינו מבחין ביופיו, לא יברך. מפני שאף שהוא רואה אותו מ"מ הוא אינו רואה את יופיו המיוחד. לדעת הרבה פוסקים, אם לא ראה את הבריה הנאה שלושים יום יברך עליה שוב, כמו בשאר ברכות הראייה (מאירי, רא"ש, רדב"ז, רמ"א ועוד). ולדעת הראב"ד, כיוון שאין כל כך התחדשות והתפעלות ממראה של בריה נאה, מברכים עליה פעם אחת בלבד, וגם על אחרת מאותו הסוג אין מברכים אלא אם כן תהיה נאה מקודמתה. וכ"כ רא"ה, ריטב"א, רבנו מנוח, ושו"ע רכה, ט-י. י"א שכל זה הוא דווקא בתוך שלושים יום, אבל אם יראה אחר שלושים יום בריה נאה אחרת מאותו הסוג - יברך (ספר הבתים, נהר שלום). ורוה"פ מבארים בשיטת הראב"ד, שגם על בריה אחרת ואחר שלושים יום, רק אם היא תהיה נאה מהראשונה - יברך (שו"ע רכה, ט-י, מ"ב כט-ל). אלא שכמדומה שאפשר לפרש בדבריהם, שכל שמבחינה מסוימת הבריה השנייה נאה יותר - יברך. וק"ו שכך הדין לדעת כל הראשונים והאחרונים שלא קיבלו את דברי הראב"ד. ועוד, שדברי הראב"ד מבוססים על כך שאין חידוש בראייה השנייה של בריה אחרת מאותו הסוג, אבל אם היא נאה מאוד, ובפועל הוא מתפעל מראייתה, מסתבר שגם לראב"ד יברך. ומ"מ כשאין מברכים מחמת הספק, כתב במ"ב לב, שטוב לאומרה בלא שם ומלכות. לדעת הלכות קטנות (ח"א ס, רסה), אין לשבח לה' על בריות שנולדו באיסור כלאיים. ולדעת שאלת יעב"ץ (א, סג), הואיל ואח"כ מותר להשתמש בעץ או בבעל החיים שנוצרו באיסור, מברכים עליהם. ולמעשה, כאשר ידוע בוודאות שהבריה נוצרה באיסור, מספק יש להחמיר שלא לברך עליה. אבל כשאין ידיעה ודאית שכזו, יש לברך.

יד - משנה הבריות

העולם הזה אינו מושלם, יש בו פגעי טבע שונים, רעידות אדמה, בצורות, קור וחום. וגם האדם אינו מושלם, ולעיתים נולד אדם בעל מום, משונה ביותר, והצער על כך גדול. ולמרות זאת צריכים להתחזק באמונה ולדעת כי ה' ברא את העולם חסר, כדי שנצטרך להתמודד עם קשיים ונזכה מתוך כך לגלות את הכוחות הגנוזים בנו ולהיות שותפים בתיקונו של העולם. ולכן גם בעת אסון שאיננו מבינים את פשרו נצטווינו לברך 'דיין האמת'. כמו כן, למרות שאיננו מבינים מדוע ישנם מומים ופגמים בעולם, צריכים אנו להאמין שהבורא, יודע תעלומות, מנהיג את עולמו כראוי, ועל כן תקנו חכמים לברך על ראיית אדם משונה: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם משנה הבריות".

ורק על שינוי גדול מברכים, כגון: על הנולד ללא כף יד או רגל; או שמרוב גובהו אינו יכול לעמוד זקוף וקומתו נכפפת; או שהוא ננס מאוד; או שכל שערותיו דבוקות זו לזו; או תאומי-סיאם, שמחוברים מלידתם זה בזה; או שידיו קצרות מאוד ביחס לגופו, וכל כיוצא בזה. וכן מברכים על בעל חיים שנולד עם מום משונה ביותר. ועל כל סוג וסוג של שוני מברכים בנפרד. אמנם אם ראה שני אנשים משונים יחד, ברכה אחת עולה לשניהם.

וגם בזה נחלקו הפוסקים, אם מברכים שוב אחר שלושים יום על אותו שוני, והואיל וספק ברכות להקל, מברכים על כל סוג של שוני פעם אחת בלבד.[10][10]. ונראה שבזה גם אם יראה אדם אחר קצת יותר משונה אבל באותו סוג של שוני, לא יברך. ואף שכיוצא בזה בבריות נאות מברך, כאן שאין נוח להתבונן ולעיין אם השוני גדול יותר מקודמו, אין לברך. וכך משמע קצת משו"ע רכה, ט-י. אמנם אם יהיה ברור לו שהשוני גדול יותר והדבר יעורר אצלו רגשות צער - יברך. ובמ"ב רכה, ל, כתב שבמקום שאין מברכים מחמת 'ספק ברכות', נכון לומר את הברכה ללא שם ומלכות.

וכמובן שיש להיזהר מאוד שלא להעליב את בעל המום תוך כדי אמירת הברכה. ובכל מצב שיש חשש שהוא יעלב, יש לברך בחשאי. ואם גם זה עלול להעליב אותו, עדיף שלא לברך כלל. מפני שהאיסור להעליב ולצער אדם, וקל וחומר אדם סובל, גדול יותר מהמצווה לברך ברכות אלו.

ומי שבעקבות תאונה או מחלה נעשה בעל מום ומשונה, אין מברכים עליו 'משנה הבריות', אלא בפעם הראשונה שיראהו יברך: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם דיין האמת". וזה בתנאי שהרואה אותו אכן משתתף בצערו.

טו - ברכות למבקרים בגן חיות - ראיית קוף ופיל

המבקרים בגן חיות זוכים לברך פעמיים 'משנה הבריות'. שכל הרואה את הקוף או את הפיל, מברך: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם משנה הבריות" (ברכות נח, ב; שו"ע רכה, ח). ואמנם אם יראה אותם יחד, ברכה אחת תעלה על שניהם. אבל אם הם נמצאים במקומות שונים, יש לברך ברכה מיוחדת על ראיית כל אחד מהם.

ודווקא עליהם תקנו לברך, מפני שמראם מעורר השתאות מיוחדת, יותר משאר בעלי חיים, שאע"פ שהן חיות הן דומות במידת מה לאדם. הקוף דומה לאדם בצורת גופו ובדרך שימושו בידיו. והפיל חריג בין החיות בכך שעורו חלק ללא שערות, והוא משתמש בחדקו כמו ביד (מאירי ברכות נח, ב).

והמנהג שכל שלא ראה אותם שלושים יום, כשיראם שוב יחזור ויברך. ואף שלגבי שאר בריות נאות ומשונות נהגו לברך רק על ראייתם הראשונה, זהו מפני שאין ברור כל כך האם הם מספיק משונים או יפים. אבל כאן ברור לחלוטין שעל הפיל והקוף תקנו לברך, ולכן אם עברו שלושים יום שלא ראם, חוזר ומברך.[11][11]. בילקוט יוסף רכה, הערה כא, כתב בשם אביו, שנוהגים לברך עליהם כל שלושים יום. ועיין אהלך באמיתך יז, י. במלאכת שלמה (כלאים ח, ו) ביאר שמברכים דווקא על קוף ופיל, משום שישנה אגדה שבתקופת המבול העניש הקב"ה כמה מן האנשים הרשעים והפכם לפילים וקופים, ולכן עליהם בלבד מברכים 'משנה הבריות' (ע' סנהדרין קט, א).

עוד ברכה שייכת למבקר בגן חיות, כשיראה תוכי מרהיב בצבעיו, או חיה אחרת יפה במיוחד - יברך 'שככה לו בעולמו'. וכיוון שמדד היופי אינו ברור דיו, מוטב שיכוון בברכתו לפטור את שאר החיות היפות שבגן. ואם יעברו עליו שלושים יום עד שיראם שוב - יחזור לברך.

טז - עבודה זרה ובתי גויים רשעים

כשיהודי נפגש בדרכו בעבודה זרה, כולו מתמלא זעזוע מגודל חטאם וטעותם של עובדיה, ושאלה עולה בליבו: איך ה' נותן להם לחטוא כל כך. אבל עליו להתיישב בדעתו ולהבין שהקב"ה מנהיג את העולם בסבלנות, ונותן לבני האדם להגיע בעצמם אל האמת ללא התערבות ניסית. וכך באופן טבעי, דרך נסיונם והכרתם של בני האדם, הקב"ה מגלגל את הנסיבות עד שטעות אחר טעות מתבטלת מן העולם. ובדרך זו, בתהליך הדרגתי שבני האדם שותפים בו, יגיע העולם אל האמונה השלימה. אם יבחרו בטוב, התהליך יהיה קצר, ואם ירבו לטעות, התהליך יהיה ארוך ומיוסר. כדי לקבוע בליבנו את הידיעה הזו, תקנו חכמים ברכה על ראיית עבודה זרה, וברכה על ראיית המקום שנעקרה ממנו.

הרואה עבודה-זרה, יברך: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם שנתן ארך אפיים לעוברי רצונו" (ברכות נז, ב, שו"ע רכד, א). ודווקא כשיראה את העבודה הזרה עצמה, היינו את הפסל או המזבח - יברך, אבל על הבניין שבו היא נמצאת לא יברך (ב"ח).

ואם יראה בתוך שלושים יום שוב את אותו הפסל - לא יברך. ואם יעברו שלושים יום - יברך. וגם אם לא עברו שלושים יום, אם יראה במקום אחר פסל נוסף, אפילו מאותו הסוג - יברך.

אבל המתגוררים בין עובדי עבודה זרה, הואיל והם רגילים לראות את הפסלים שלהם, אינם מברכים על ראייתם. ואפילו אם בפועל לא ראו אותם שלושים יום, כיוון שראייתם נחשבת אצלם לשגרתית שאין בה חידוש - לא יברכו (רמ"א רכד, א, א"ר, מ"ב ג). אבל אם יראו פסלים של דת אחרת שאינם רגילים בה - יברכו.

הרואה מקום שנעקרה ממנו עבודה-זרה, יברך: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם שעקר עבודה-זרה מארצנו". ובחוץ לארץ יחתום: "מהמקום הזה". ואחר הברכה יאמר: "כשם שעקרת אותה מהמקום הזה, כן תעקור אותה מכל המקומות, והשב לב עובדיהם לעובדך". ואף אם נעקרה ממקום אחד והועתקה למקום אחר, על המקום שנתבטלה יברך על ביטולה, ועל המקום שהיא קיימת בו, יברך "שנתן ארך אפיים לעוברי רצונו" (שו"ע ורמ"א רכד, ב).[12][12]. עוד תקנו חכמים שלוש ברכות מיוחדות על חורבן מלכות בבל הרשעה שהחריבה את בית מקדשנו. הרואה את עיר מלכותם שנחרבה, מברך: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם שהחריב בבל הרשעה". הרואה את ביתו של נבוכדנצר, מברך: "ברוך... שהחריב ביתו של נבוכדנצר הרשע". הרואה מקום שכל בהמה שתעבור עליו אינה יכולה לזוז אם לא יתנו עליה

מעפר המקום ההוא, והוא סימן להתקיימות העונש "וְטַאטֵאתִיהָ בְּמַטְאֲטֵא הַשְׁמֵד" (ישעיה יד, כג), שתתמעט אדמתה, מברך: "ברוך... אומר ועושה גוזר ומקיים" (ברכות נז, ב, שו"ע רכד, ג-ד). וכיום רק מקום עיר מלכותם ידוע (כה"ח רכד, י). המבטל ע"ז בעצמו, כתב רע"א עפ"י מהרש"א, שיברך: "אשר קדשנו במצוותיו וצוונו לעקור עבודה זרה מארצנו". בכלל האיסור להתרחק מע"ז נכלל גם האיסור לבקר בכנסיות וקתדרלות כדי לחזות שם ביצירות האומנות, שנאמר (ויקרא יט, ד): "אַל תִּפְנוּ אֶל הָאֱלִילִים", ולמדו חז"ל שאסור להסתכל בציורים הקשורים לעבודה-זרה (שבת קמט, א; שו"ע יו"ד קמב, טו). ונכון שמדריכי הטיולים יכללו אתרים שהיו בהם פולחנים של עבודה זרה, ויתארו בפני המטיילים איך בעבר היו עובדיהם בטוחים כי לעולם ימשיכו לעובדם, ולבסוף על ידי השפעת אמונת ישראל, נתבטלה העבודה זרה הזו מן העולם, ואז יברכו כולם את הברכה.

הרואה בתים מכובדים של גויים רשעים, או בתי משפט ושלטון שלהם, יאמר: "בֵּית גֵּאִים יְסַּח ה'" (משלי טו, כה). וכן יאמר כאשר יראה בניין שעובדים בו עבודה זרה בלא שיראה את הפסל עצמו, וכן יאמר כשיראה מסגד של גויים שאינם אוהבי ישראל. וכאשר יראה אותם בחורבנם, יאמר: "אֵ-ל נְקָמוֹת ה', אֵ-ל נְקָמוֹת הוֹפִיעַ" (תהלים צד, א). (שו"ע רכד, יא, מ"ב טו).

יז - חכם הרזים

הרואה שישים ריבוא (600,000) מישראל מכונסים במקום אחד בארץ ישראל, מברך: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם חכם הרזים". לעומת זאת, הרואה שישים ריבוא גויים רשעים, אומר: "בּוֹשָׁה אִמְּכֶם מְאֹד חָפְרָה יוֹלַדְתְּכֶם, הִנֵּה אַחֲרִית גּוֹיִם מִדְבָּר צִיָּה וַעֲרָבָה" (ירמיה, נ, יב; ברכות נח, א; רמב"ם הל' ברכות י, יא; שו"ע רכד, ה).

אחד הפלאים הגדולים בישראל הוא היותם עם אחד למרות השוני העצום בין האנשים. ישנו שוני בגובה, במראה, בכוח ובבריאות, ועוד יותר מזה ישנם הבדלים עמוקים בתחומי הרוח. ישנם מוכשרים יותר ויש פחות, יש בעלי תפישה כללית מרחבית, ויש בעלי תפישה פרטית דייקנית, יש שכלתנים ויש רגשנים, יש סבלנים ויש קנאים, יש חברותיים ויש מתבודדים. ואף שפעמים רבות ההבדלים הללו יוצרים חילוקי דעות ומתחים גדולים, למרות כל זאת, דווקא בזכות השוני, יוצרים כולם יחד מערכת הרמונית מופלאה של עם תוסס ויוצר. ועל כך אנו מברכים 'חכם הרזים', שהוא היודע איך מכל הכשרונות השונים שברא מתלכד לבסוף עם ישראל, לקבל את התורה ולתקן עולם במלכות שד-י.

ואמנם גם בעמים אחרים אנשים שונים מתלכדים ויוצרים תרבות. מכל מקום זו תרבות זמנית ומוגבלת. שום עם לא הצליח לשרוד מעבר לתקופה מסוימת, משום שלבסוף הכוחות הפרטיים שבו גברו, העם התפורר, והיחידים שנפוצו התלכדו שוב סביב תרבות זמנית אחרת. לכן אין מברכים עליהם 'חכם הרזים'. ואם הם מאוגדים סביב מטרות רעות, לא רק שאין מברכים עליהם, אלא אף צריך לבטא מחאה כלפי רשעותם ולציין שאחריתם אבדון. לעומת זאת, עם ישראל, למרות השוני הגדול שבין מרכיביו השונים והמחלוקות החריפות שביניהם, אינו מתפורר. משום שכך נבראנו על ידי חכם הרזים, שהכוחות השונים מתלכדים לבסוף למערכת אחת בעלת עוצמה חיונית ויצירתית שאין כמוה.

אולם רק בארץ ישראל מתגלה הכוח המאחד, כמו שנאמר (שמואל ב' ז, כג): "וּמִי כְעַמְּךָ כְּיִשְׂרָאֵל גּוֹי אֶחָד בָּאָרֶץ", ולכן רק בארץ-ישראל כאשר רואים שישים ריבוא יהודים, מברכים 'חכם הרזים' (עולת ראיה ח"א עמוד שפז, עפ"י רמב"ם, ר' מנוח וא"ר).

יח - על ראיית חכמי ישראל וחכמי אומות העולם

הרואה חכמי ישראל אומר: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם שֶׁחָלַק מחכמתו ליראיו". והרואה חכמי אומות העולם אומר: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם שנתן מחכמתו לבשר ודם" (ברכות נח, א; שו"ע או"ח רכד, ו-ז).

בברכות אלו אנו משבחים לה' על החכמה שהעניק לבני אדם. שהחכמה היא יסוד העולם, שבה ברא ה' את העולם, שנאמר (משלי ג, יט): "ה' בְּחָכְמָה יָסַד אָרֶץ". והוא ברוב חסדו נתן ממנה לבני אדם, כדי לזכותם להיות שותפים עמו בתיקון עולם. ולחכמים הגדולים חלק חשוב בגילוי החכמה והנחלתה, ובזכותם העולם מתפתח ומתעלה, ועל כן תקנו לברך על ראיית חכם גדול במיוחד.

הבדל עמוק ישנו בין חכמת התורה לחכמות החיצוניות. שחכמת התורה היא החכמה האלוקית שמגמתה תיקון מהותי של האדם והעולם, באור האמונה והמוסר, ולא ניתן להבינה כראוי בלי יראת שמיים ודבקות בה'. ואילו שאר החכמות עוסקות בשכלולו החיצוני של העולם - בניתוח הנפש של האדם והחברה, בתכנון של סדרי חברה נאותים, בפיתוח הכלכלה, בחקר המדע ורתימתו לצרכי האדם. כמובן שגם לחכמה זו ערך רב, ועל כן גם היא נחשבת ענף של החכמה האלוקית, אלא שהיא חכמה חיצונית, וכדי להבין אותה אין הכרח להיות ירא שמיים.

ההבדל בין החכמות בא לידי ביטוי בנוסח הברכה. על חכם בחכמות חיצוניות מברכים: "שנתן מחכמתו לבשר ודם", לבטא את גודל המתנה, שאף שהאדם הוא בשר ודם, נתן לו ה' מחכמתו. ועל חכמי ישראל מברכים: "שחלק מחכמתו ליראיו". הנוסח 'חלק' מבטא שותפות, שכן לחכמי התורה יש חלק עם ה' בתורה. והם נקראים 'יראיו', מפני שיראת שמיים היא תנאי להבנת התורה.

ועל חכם יהודי החכם בחכמות חיצוניות התעורר ספק כיצד לברך. ולמעשה נראה, שאם הוא ידוע כירא שמיים שעוסק בתורה, יש לברך עליו את הברכה שנתקנה על חכמי ישראל, כיוון שחכמתו נמשכת מהתורה ומחוברת אליה, והרי הוא בכלל יראיו. ואם הוא לא נודע ככזה, יש לברך עליו את הברכה שנתקנה על חכמי אומות העולם.

גם כיום צריכים לברך ברכות אלו. ואמנם יש סוברים שנתמעטו הדורות, וכבר אין לנו חכמים מופלגים שראוי לברך עליהם (חסד לאלפים רכד, יב). ויש אומרים שבימינו קשה למדוד ולהכריע מי חכם גדול שראוי לברך עליו, ומחמת הספק אין לברך (ערוה"ש רכד, ו). ויש אומרים שמחמת הספקות הללו, יש לומר את הברכות הללו בלא שם ומלכות (ציץ אליעזר יד, לז).

אולם לדעת רוב הפוסקים, גם היום יש לברך על חכמים, וכן נוהגים רבים למעשה (יחו"ד ד, טז, פס"ת רכד, 17). והחכמה נקבעת לפי ערך הדור, שאם החכם נחשב כאחד מגדולי חכמי הדור, בין בתורה ובין במדע, מברכים עליו. וכאשר יש לאדם ספק אם החכם שלפניו אכן מופלג בחכמתו, יברך בלא שם ומלכות.

הרואה אותו חכם פעם נוספת, אם לא ראה אותו יותר משלושים יום - יברך שוב, כדין שאר ברכות הראייה. ועל חכם אחר, אפילו בתוך שלושים יום - יברך.

יט - ברכה על מלך ישראל ועל מלך גוי

ראיית מלך יוצרת התרגשות. הנה ישנו אדם שיסודו מעפר וסופו לעפר, ואף הוא ילוד אשה כשאר בני אדם, אולם הכל מכבדים אותו ויש בידו כוח ועצמה לשלוט בחבריו בני האדם. כדי לכוון את דעתנו כראוי,

תקנו חכמים לומר ברכה שתבטא את אמונתנו כי לה' המלוכה, והוא שנתן מכבודו לבשר ודם. ואין בברכה זו קביעת עמדה, אם מלך זה צדיק או רשע, אלא אמונה שה' מנהיג את העולם. ופעמים שבגלל עוונות הדור, ה' מעמיד להם מלך רע כדי להענישם ולעוררם לתשובה. לפיכך, על כל מלך מברכים, בין צדיק ובין רשע (שו"ת לב חיים ג, נה). וראוי להוסיף, שעל ידי אמירת הברכה מתחזקת העמדה הרוחנית העצמאית כלפי המלך, שהרי בברכה אנו אומרים שה' הוא מקור הסמכות והכבוד, וממילא תורת ה' וערכי הנצח קודמים לצווי המלך.

הרואה מלך ישראל מברך: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם שחלק מכבודו ליראיו". והרואה מלך גויים מברך: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם שנתן מכבודו לבשר ודם". בדרך כלל מלכי הגויים היו גאים ואכזרים, ולעומתם מלכי ישראל נודעו כמלכי חסד (עיין מלכים א' כ, לא), שראו במלכותם שליחות אלוקית, להנחיל את ערכי התורה והמוסר. ואמנם לפי השיפוט המחמיר של נביאי ישראל, רבים ממלכי ישראל נחשבו לחוטאים, אבל ביחס למלכי הגויים רובם נחשבו ליראי שמיים. ומכל מקום למעשה, על אותם מלכי ישראל הרשעים, נכון לברך "שנתן מכבודו לבשר ודם". ונראה שאם המלך רשע מאוד, הרבה מעבר למקובל, עד שמן הדין למרוד בו, בין אם הוא יהודי ובין אם הוא גוי - אין לברך עליו.[13][13]. לדעת רוה"פ גם על מלכים רשעים צריך לברך. כ"כ לב חיים ג, נה, למהר"ח פלאג'י; כה"ח רכד, כט; אהלך באמיתך יד, י. אמנם כתב ביפה ללב ד, והובא בכה"ח שם שאם הוא יהודי, יברך עליו את הברכה שעל מלך גוי, הואיל ואינו בכלל 'יראיו', וכ"כ ברכ"ה ח"ד ג, 86. ולכך נוטה במכתבי תורה (גור סי' סד). מנגד, יש סוברים, שאין לכבד מלך רשע. עיין בחזון עובדיה ברכות ע' תיא-תיב, ובשער העין ע' שנח. ומסיק בחזון עובדיה שעל מלך רשע יש לברך בלא שם ומלכות. אלא שאפשר אולי לקבל את דבריהם לגבי רשע במיוחד, מעל ומעבר לשאר המלכים הרעים, שעל פי ההלכה דינו אינו דין אלא גזלנות, ומן הדין ראוי למרוד בו, וממילא גם אין מקום להכיר במלכותו ולברך עליו. אבל לא יתכן לומר שעל כל מלך שלא שמר שבע מצוות בני נח לא בירכו, מפני שבנוסף לכך שכל מלכי העבר היו עובדי עבודה זרה, הם גם לא נמנעו משפיכות דמים, גזל וניאוף, ובכל זאת אמרו חכמים לברך עליהם. אמנם לגבי מלכי ישראל, יתכן שההקפדה חמורה יותר, שהם נתבעים להיות צדיקים ולשמור את המצוות המיוחדות למלך, שיהיה לו ס"ת שיקחנו עמו לכל מקום, ולא ירום לבבו מאחיו, ולא ירבה לו נשים, כסף, זהב וסוסים. לכן אולי אם נחשבים לאינם הגונים ושומרי מצוות - אין לברך עליהם. ולכן גם לסוברים שמברכים על ראשי מדינות דמוקרטיות, אין לברך על מנהיגים חילוניים בישראל.

אמרו חכמים: מצווה ללכת ולראות מלך, ואפילו הוא ממלכי אומות העולם. משום שחשוב שאדם יתבונן בסדרי העולם, ויכיר את הכוח והכבוד שבשררה, וידיעה זו תוכל לשמש לו בסיס להבנת ערך התורה והאמונה, שמעלתם נצחית וגבוהה לאין ערוך. ואם יזכה יבחין בין כבוד המלכים בעולם הזה לכבוד האמיתי של מלך המשיח (ברכות נח, א, שו"ע רכד, ט). ומי שכבר ראה את המלך, אין מצווה לראותו שוב, ורק אם יבוא בפמליא מכובדת יותר, מצווה לראותו שוב (ספר חסידים, מ"ב רכד, יג).

כ – ברכת המלכים בזמן הזה

כתבו הפוסקים, שכל שהוא חשוב בשלטון ובנשיאות כמלך, והורג במשפט ואין מי שיכול לשנות את דבריו, מהן ללאו או מלאו להן, מברכים עליו את ברכת המלכים (שו"ת ראב"י אב"ד לב, רדב"ז א, רצו, מ"א, מ"ב רכד, יב).

לפי זה, בעת הזאת, לא נותרו כמעט מלכים שיש לברך עליהם. שכן ראשי המדינות הדמוקרטיות תלויים בפרלמנט ובבתי המשפט, וכהונתם קצובה למספר שנים. ורק בארצות נחשלות נשארו אי אלו שליטים בעלי מעמד של מלכים שיש לברך על ראייתם. אמנם אם הם רשעים גדולים, שמן הדין למרוד בהם, כבר למדנו שאין לברך עליהם.

ואמנם יש חולקים וסוברים, שגם על ראשי מדינות בימינו צריך לברך, וכל שעברו שלושים יום, יברך שוב על ראייתו. כי עיקר המלכות והכבוד תלויים בסמכות להנהיג את העם. בעבר היה הביטוי לכך בסמכות להרוג, וכיום בסמכות להנהיג. וגם כיום סמכות זו משפיעה בעקיפין על חיי אדם. למשל, מנהיג מדינה קובע את המדיניות הכלכלית וחלוקת המשאבים, ובכך הוא קובע למי תהיה פרנסה ובאיזה חולים יטפלו. בסמכותו גם ליזום מלחמה ולהרחיבה, בדרך כלל תוך התייעצות עם הפרלמנט, ובעת חירום בהחלטה אישית. ואמנם נזכר עוד תנאי בפוסקים, שהמלך יהיה לבוש בבגדי מלכותו, אבל אם התחפש לאחד העם - אין לברך עליו (שו"ת נבחר מכסף ג). אלא שכיום הכבוד אינו מתבטא בבגדים מיוחדים, עובדה שמכבדים את נשיא ארה"ב שלובש חליפה יותר מאשר מלך אפריקאי שלבוש בגדי רקמה. אלא הכלל הוא, שכל שהנשיא מופיע בכבודו, עם שומריו ועוזריו לפי כללי הטכס, מברכים עליו. אבל כשהוא נמצא בנופש או בחיק משפחתו, אין מברכים על ראייתו. וכן נהגו כמה רבנים שבירכו על נשיאי ארה"ב וצרפת, או על ראש ממשלת אנגליה. ויש שבירכו גם על מלכת אנגליה, כי אף שאין בידה כמעט סמכויות, מכל מקום כבודה גדול מאוד, ומלכותה נמשכת בלא הפסק.

אולם למעשה נראה שאין לברך על מנהיגי מדינות דמוקרטיות, מפני שהם אינם נחשבים כמלכים. שכן זו היתה בדיוק מגמת אותן המדינות - לבטל את המלכות מכל וכל, כדי שלא יהיה עליהם שליט בעל סמכויות גדולות מדי. לשם כך ייסדו פרלמנט חזק ומערכת משפט עצמאית, שיגבילו ויאזנו את כוחם של המנהיגים. בנוסף לכך, קצבו את משך שלטונם, כדי שלא יוכלו עם הזמן לספח לעצמם סמכויות נוספות.[14][14]. כמה אחרונים כתבו, שהואיל ויש בידי ראשי מדינות סמכויות חנינה, הרי שנותרה בידם עוד סמכות מלך שיכול להמית או להחיות. וכ"כ בשו"ת אפרקסתא דעניא לב, ויחו"ד ב, כח. ובשבט הלוי א, לה, כתב, שאף על מלך או מלכה שאין בידם סמכות לחון בלי התייעצות, מ"מ הואיל ונותנים להם כבוד שאין כדוגמתו, מברכים עליהם. וכעין זה כתב הרב זולדן ב"מלכות יהודה וישראל" ע' 109 ואילך. אולם כפי שכתבתי, נראה כדעת הסוברים שאין לברך, שהיאך אחר כל המהפכות והמלחמות שנמשכו מאות שנים, והוכתרו לבסוף בהצלחה, בביטול המלכות ובכינון שלטון דמוקרטי, נאמר שלא נשתנה דבר, ועדיין מנהיגי המדינות הדמוקרטיות נחשבים מלכים וצריך לברך עליהם. וכ"כ בשו"ת קרית חנה דוד ב, לו, ורבבות אפרים ג, תקמ (לגבי נשיא ארה"ב שנבחר לארבע שנים בלבד), ושער העין סי כט בשם אבני ישפה מז, ועוד פוסקים.

כא - קברי ישראל

בין המראות שמזעזעים את הנפש הוא מראה קברים, שמעורר באדם מחשבות על חדלונו וקיצור ימיו. כדי לסדר את המחשבה ולכוונה כראוי, תקנו חכמים שהרואה קברי ישראל יברך: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם, אשר יצר אתכם בדין וזן אתכם בדין וכלכל אתכם בדין והחיה אתכם בדין ואסף אתכם בדין, ויודע מספר כולכם, ועתיד להחיותכם בדין לחיי העולם הבא, ברוך אתה ה' מחיה המתים".[15][15]. כך הוא נוסח ספרד. ונוסח אשכנז מעט שונה: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם, אשר יצר אתכם בדין, וזן וכלכל אתכם בדין, והמית אתכם בדין, ויודע מספר כולכם בדין, והוא עתיד להחיותכם ולקיים אתכם בדין.

ברוך אתה ה' מחיה המתים". לאחר הברכה יש נוהגים להמשיך ולומר מנוסח תפילת העמידה: "אתה גבור לעולם" וכו' עד "ונאמן אתה להחיות מתים", ללא סיום הברכה.

אומרים את הברכה רק כאשר ישנם לפחות שני קברים, שכן נוסח הברכה מכוון לראיית מספר קברים (מ"ב רכד, טז).

הרואה קברים של עובדי עבודה-זרה, אומר (ירמיהו נ, יב): "בּוֹשָׁה אִמְּכֶם מְאֹד חָפְרָה יוֹלַדְתְּכֶם, הִנֵּה אַחֲרִית גּוֹיִם מִדְבָּר צִיָּה וַעֲרָבָה" (שו"ע רכד, יב).

מי שכבר ראה את הקברים הללו בתוך שלושים יום - לא יברך שוב על ראייתם (עיין בהלכה א, בחישוב הימים). אבל אם ראה שנוסף בבית הקברות עוד קבר, או שראה בית קברות אחר, גם אם לא עברו שלושים יום - יברך. ומי שמתכוון לפקוד ביום אחד כמה בתי קברות, נכון שבעת שיברך בבית הקברות הראשון יכוון על שאר בתי הקברות שיראה באותו היום. ואם למחרת יגיע לעוד בית קברות, יברך שוב, שאין ברכה של יום אחד יכולה להועיל ליום אחר (בצל החכמה ה, פד, ברכ"ה ח"ד ד, מב-מג).

אדם שעומד להיכנס לבית הקברות, עדיף שיברך בפתח בית הקברות, כדי שהברכה תנחה את מחשבותיו ורגשותיו בבית הקברות, ומכל מקום גם מי שלא בירך בתחילה, כל זמן שהוא עוד רואה את הקברים - חייב לברך. ואף הרואה את הקברים מרחוק, אם הוא רואה אותם היטב ומתבונן בהם - עליו לברך (ערוה"ש רכד, ח). והנוסעים בכבישים לדרכם, ותוך כדי נסיעתם עוברים ליד קברים, רק מי שיתבונן בקברים ויחשוב על המתים, צריך לברך. וכל שאר הנוסעים שאינם מתבוננים בהם, אינם צריכים לברך. ואם אח"כ בתוך שלושים יום יכנסו לתוך אותו בית הקברות שראו בלא משים מהכביש - יברכו.[16][16]. מחמת צירוף כמה סברות: א' ראייתם הראשונה היתה בלא משים, ב' מן הסתם נוסף שם בינתיים עוד קבר, ג' מסתבר שבתחילה לא ראו מהכביש את כל הקברים.

גם מי שרואה בית-קברות בשבת או יום טוב, צריך לברך. ואף שאין אומרים בהם צידוק הדין, ברכה זו אינה נחשבת לצידוק הדין (שו"ת מהרי"א אסאד יו"ד שעא; אהלך באמיתך יח, ג).[17][17]. יש נוהגים לפקוד קברי צדיקים, כדי להידבק במורשתם. במיוחד נהגו ישראל לפקוד את קברי האבות בחברון, רחל אמנו בבית לחם ויוסף הצדיק בשכם. וכן מסופר על כלב בן יפונה שהלך להשתטח על קברי האבות, כדי שבזכותם יינצל מעצת המרגלים (סוטה לד, ב). ומבואר (תענית טז, א), שבימי התענית אחרי התפילה נוהגים לילך לבית הקברות. ושני טעמים לכך: א) לזכור את יום המיתה ולהתעורר לתשובה. ב) כדי שיבקשו עלינו רחמים (ע' שו"ע או"ח תקעט, ג; תקפא, ד). ויש נוהגים לפנות אל הצדיקים בתפילה, ורבים טוענים נגדם שיש בזה חשש ע"ז, שכן אין עוד מלבדו, ורק אליו יש לפנות בתפילה. וכך דעת מהרי"ל (באה"ט תקפא, יז), מהר"ל מפראג (נתיב העבודה יב), וח"א קלח, ה, שהתפילה ליד קברי הצדיקים צריכה להיות מכוונת לקב"ה בלבד, ואפשר לבקש שבזכות הצדיקים שהננו מתקשרים למורשתם, ישמע ה' תפילתנו. לעומתם דעת הרבה פוסקים (פמ"ג תקפ"א; מהר"ם שיק או"ח רצג), שמותר אף לפנות לנשמות הצדיקים שהננו מתקשרים למורשתם, שיבקשו עבורנו רחמים לפני הקב"ה. ולדעתם, הואיל ואנו מבקשים שהצדיקים יתפללו לקב"ה עבורנו, ברור שהננו מודים שרק ביד ה' הננו נתונים. למעשה, לכתחילה טוב להחמיר, והמיקל לפנות אל הצדיקים שיעתירו עבורו להש"י, יש לו על מה לסמוך.

כב - מציב גבול אלמנה

הרואה בתי ישראל שנחרבו בארץ ישראל, מברך: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם דיין האמת" (ברכות נח, ב, שו"ע רכד, י). בדרך כלל בירכו 'דיין האמת' על בתים שגויים החריבו, אך לדאבון ליבנו בשנים האחרונות נאלצנו לברך 'דיין האמת' גם על בתים שיהודים החריבו, על ישובי חבל ימית, גוש קטיף וצפון השומרון. ונראה שכל עוד שרידי הבתים החרבים ניכרים - מברכים עליהם.

לעומת זאת, תקנו חכמים שהרואה בתי ישראל בישובן, יברך: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם מציב גבול אלמנה" (ברכות נח, ב, שו"ע רכד, י). ועניינה של ברכה זו להודות לה' על חזרת ישראל לארצם. שלאחר שחטאנו לפניו, גלינו מעל אדמתנו והיינו ללעג וקלס בגויים, עד שנדמינו כאשה אלמנה הנודדת שבורה וגלמודה, שאין לה עוד סיכוי לשוב לגבולה ולבנות את ביתה. ובכל זאת ריחם ה' עלינו והשיבנו לארצנו, לבנות בה בתים ולישב בהם בשלווה ובביטחון. והחלו להתקיים בנו דברי הנביא ישעיה (נד, ג-ה): "כִּי יָמִין וּשְׂמֹאול תִּפְרֹצִי וְזַרְעֵךְ גּוֹיִם יִירָשׁ וְעָרִים נְשַׁמּוֹת יוֹשִׁיבוּ. אַל תִּירְאִי כִּי לֹא תֵבוֹשִׁי וְאַל תִּכָּלְמִי כִּי לֹא תַחְפִּירִי, כִּי בֹּשֶׁת עֲלוּמַיִךְ תִּשְׁכָּחִי וְחֶרְפַּת אַלְמְנוּתַיִךְ לֹא תִזְכְּרִי עוֹד. כִּי בֹעֲלַיִךְ עֹשַׂיִךְ ה' צְבָאוֹת שְׁמוֹ, וְגֹאֲלֵךְ קְדוֹשׁ יִשְׂרָאֵל אֱלוֹהֵי כָל הָאָרֶץ יִקָּרֵא".

במשך שנות הגלות הקשה, כאשר הישוב היהודי בארץ היה מצוי בצרה, מצוקה והשפלה, לא נהגו לברך ברכה זו, מפני שקשה היה להגדיר את ישובם כיציב ולא היתה בו כל כך נחמה. וכשהתחילה ההתיישבות היהודית בארץ להתרחב, ביציאתם של בני הישוב הישן מחומות ירושלים ובעליית חובבי ציון, התחילו לברך ברכה זו על הישובים החדשים. כך מסופר על רבי שמואל סלנט שבירך על 'פתח תקוה', ועל רבי מרדכי גימפל יפה שבירך על 'יהוד'.

והרי"ף כתב שדווקא הרואה בתי כנסת של ישראל מברך ברכה זו. ולכתחילה יש לחוש לשיטתו, ולהמתין מלברך עד שיראה את בית הכנסת שבישוב. אבל מי שראה ישוב בלא שראה את בית הכנסת שבו, רשאי לסמוך על דעת רוב הפוסקים ולברך (ר"ח, רש"י, רמב"ם ושו"ע רכד, י).

כג - על איזה ישובים לברך ואימתי

על פי תקנת חכמים יש לברך 'מציב גבול אלמנה' על כל ישוב יהודי בארץ ישראל שרואים בפעם הראשונה, ולאחר מכן, כל שלא ראהו שלושים יום, צריך לברך שוב (שו"ע רכד, י, ויג). ולכאורה לפי זה היה צריך לברך גם על תל אביב ונתניה וכל הישובים הסמוכים להם.

אלא שלאחר שזכינו בחסדי ה' שישנם חבלי ארץ שכבר דורות מיושבים בערים וכפרים, נשכח מהם צער הגלות, והרואה את בתי ישראל שבהם אינו שם ליבו לישוב הארץ שנעשה על ידם, וכבר לא ניכר שהוצב שם גבול אלמנה. וכלל יסודי בברכות הראייה, שרק על דבר שיש חידוש בראייתו מברכים. לפיכך, בכל האזורים המיושבים כראוי בהמוני בית ישראל, אין מברכים 'מציב גבול אלמנה'.

אבל בכל האזורים שעדיין לא מיושבים כראוי, שצריך עוד להתאמץ לקיים בהם את מצוות ישוב הארץ, כדי שתהיה בידינו ולא ביד אומה אחרת ולא שממה, הרואה שם ישוב, ואפילו הוא ותיק - יברך. ובכלל האזורים הללו: יהודה ושומרון, הגולן, הנגב, וחלק מן הגליל ועמק יזרעאל. ונראה שגם מי שאינו מתרגש מראיית הבתים - צריך לברך, שכל הרואה את הבתים שבמקומות הללו, רואה אותם בישובם, היינו בהיותם מיישבים את הארץ ומציבים את גבול האלמנה. ובפעם השנייה שיראה את אותו הישוב, אם יעברו שלושים יום ויתפעל מהיותם מיישבים את הארץ - יברך. ואם לא יתפעל - לא יברך, שכן למדנו

שעל ראייה שגרתית לא תקנו חכמים את ברכות הראייה. ואם כשיבוא בשנית יראה שבנו בישוב עוד שכונה - יברך.

ובישובים חדשים שבאותם האזורים, מן הסתם ההתרגשות גדולה יותר, וכל שעברו שלושים יום אפשר לברך. ובמיוחד כאשר בנו שם בינתיים בתים נוספים, הרואה אותם צריך לברך. וכן נראה שבעת שחונכים בית חדש בישובים החדשים, צריכים לברך 'מציב גבול אלמנה'.

ונראה שבירושלים, עיר קדשנו ותפארתנו, שעל חורבנה אנו מתאבלים ולבניינה אנו מתפללים, אף שהיא ותיקה ומיושבת במאות אלפי יהודים, נכון לברך על כל שכונה ושכונה שבונים בה. ואפילו על מספר בניינים חדשים אפשר לברך. שכן בניין ירושלים מבטא יותר מכל את הצבת גבול האלמנה. אמנם גם בירושלים, מי שאינו שם ליבו ואינו שמח בכך - לא יברך. וכן תושבי ירושלים וסביבתה שרגילים לראות בבניינה - לא יברכו.

ומי שמסתפק בדינים הללו, יאמר את לשון הגמרא: "תנו רבנן: הרואה בתי ישראל בישובן, אומר - ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם מציב גבול אלמנה". ועל ידי כך לא יהיה בחשש ברכה לבטלה, שכן יש סוברים (יעב"ץ) שתוך כדי לימוד הגמרא מותר לומר ברכה שלימה, ומנגד יוצאים באמירה זו ידי חובת הברכה, שכן הזכיר שם ומלכות.[18][18]. מו"ר הרצי"ה קוק זצ"ל ביאר שכל יסוד ברכה זו הוא שבח והודאה על ישוב הארץ, שבזה הוצב גבול האלמנה. ואף את דעת הרי"ף שסובר שמברכים על בתי כנסת, ביאר שהם התפשטות קדושת ארץ ישראל (עפ"י ברכות ח, א). והגדיר את הספקות שמעלים לגבי ברכה זו כספקות באמונה (שיחות הרצי"ה ויקרא ע' 291-288, ובעולת ראיה ח"ב ע' תכב). ומעיקר הדין היה צריך לברך על כל ישוב בארץ וכל שלושים יום. אלא מצינו שכאשר הראייה היא שגרתית, יש עיכוב בהתפעלות, ואין מברכים עליה. וכדוגמת הגרים במקום של ע"ז, שאפילו אם לא ראוה שלושים יום, אין מברכים, כמבואר ברמ"א רכד, א, א"ר, ומ"ב ג. וכאשר יש קצת התחדשות, מברכים רק בפעם הראשונה, כמו שמבואר בשו"ע רכה, ט, לגבי בריות יפות ומשונות. ←שני גורמים משפיעים על השאלה, האם הראייה שגרתית שאין מברכים עליה או ראייה בעל משמעות שמברכים עליה. א) ככל שהבתים יותר מיישבים את הארץ, היינו שהם במקומות שעוד צריך להתאמץ ליישבם כדי שהארץ תהיה בידינו ולא ביד אומה אחרת ולא שממה, כך יש יותר חיוב לברך. וכאשר הם במקומות מיושבים כדבעי - אין מברכים. ב) גם במקומות שהבתים חשובים בהם למצוות ישוב הארץ, אם הרואה מתבונן בישוב הארץ שבקיומם, הוא מתחייב יותר בברכה (כל שלושים יום), ואם אינו מתפעל מזה, יברך רק בפעם הראשונה. שכן ברכות הראייה תלויות בהתפעלות שהראייה מעוררת (וכשם שמי שאינו מבחין ביופיה של בריה נאה אינו מברך עליה). ונראה לענ"ד שגם באזורים המיושבים (בין חיפה אשדוד וירושלים), אם ילך לסיור מודרך כדי להתבונן בתהליך חזרתם של ישראל לארצם, ומתוך כך יראה את בתי ישראל בישובן ואת בית הכנסת שבמרכזם - יברך. ואף זאת בתנאי שאינו גר באותו אזור, וגם לא היה שם שלושים יום. ובסיור המודרך הבא, גם אם יעברו שלושים יום, לא יברך. וכן נראה שיהודי הבא מחוץ לארץ ורואה לראשונה את הערים הגדולות שבשפלה, אם יתבונן בישובן ויתפעל מחזרת ישראל לארצם - יברך. ומסתבר שגם הרואה לראשונה עיר חדשה שנבנתה לתלפיות, כדוגמת מודיעין ואלעד, אף שהן באזור מיושב, אם יתפעל מעוצמת ההתיישבות שבהן - יברך.שמעתי ממו"ר הרב שפירא, שגם כאשר הישובים נמצאים באיום בטחוני של הפצצות או פיגועים, ואף כאשר הממשלה מעוניינת להגיע להסכם עם הערבים ולמוסרם לידיהם, יש לברך על ראייתם. ואף שכתב הב"י, שיש לברך על הבתים כשהם יושבים בלא שטן ובלא פגע רע, מ"מ עדיין הבתים יושבים לבטח יחסית למצבנו בגלות תחת עול זרים.

ויהי רצון שמתוך הצבת גבול האלמנה וההודאה על כך, יתקיים בנו הפסוק: "וּמְשׂוֹשׂ חָתָן עַל כַּלָּה יָשִׂישׂ עָלַיִךְ אֱלוֹהָיִךְ" (ישעיהו סב, ה). "וְאֵרַשְׂתִּיךְ לִי לְעוֹלָם, וְאֵרַשְׂתִּיךְ לִי בְּצֶדֶק וּבְמִשְׁפָּט וּבְחֶסֶד וּבְרַחֲמִים. וְאֵרַשְׂתִּיךְ לִי בֶּאֱמוּנָה וְיָדַעַתְּ אֶת ה'" (הושע ב, כא).

כד - מקומות שנעשו ניסים לישראל

הרואה מקום שנעשו בו ניסים לישראל או לרובם של ישראל, אומר: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם שעשה ניסים לאבותינו במקום הזה". והזכירו חכמים מספר מקומות:

א) מקום שעברו ישראל בתוך הים ביבשה כשנבקע ים סוף לפניהם. ב) מקום שעברו ישראל את הירדן בחרבה. ג) מעברות נחלי ארנון - שבעת שישראל קרבו לארץ ישראל ועמדו לעבור בגיא, הכינו האמורים מארב, ונעשה נס ונדבקו ההרים זה לזה ומחצו את האויב. ד) מורד בית חורון שבו הפילו אבני אלגביש מן השמיים על חמשת המלכים שנלחמו ביהושע בן נון. ה) הרואה אבן שביקש עוג מלך הבשן להשליך על ישראל. ו) אבן שישב עליה משה רבנו כשידיו נשואות לשמיים בעת מלחמת עמלק. ז) חומות יריחו שנבלעו במקומן (ברכות נד; שו"ע ריח, א).

וכל שלא ראה אחד מן המקומות הללו שלושים יום צריך לחזור ולברך עליו (שו"ע ריח, ג). וכיום אין אנו יודעים בוודאות היכן המקומות הללו, ואף שאנו יודעים היכן ים סוף, הירדן ויריחו, כל זמן שאין אנו יודעים היכן בדיוק התרחש הנס, אי אפשר לברך (כפתור ופרח, באו"ה 'כגון'). אבל טוב לומר את הברכה ללא שם ומלכות (כה"ח ריח, ד).

הרואה מקום הכבשן שניצלו ממנו חנניה מישאל ועזריה, או מקום גוב האריות שניצל ממנו דניאל, או מקום שנעשה נס לצדיקים אחרים, ועל ידי אותו הנס נתקדש שם שמיים ברבים, מברך: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם שעשה נס לצדיקים במקום הזה". וגם מקומות אלה נשכחו מאיתנו.

עוד אמרו חכמים, שהרואה מקום שניצל בו מלך ישראל או שר צבא ישראל, מברך: ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם שעשה נס לפלוני במקום הזה" (ירושלמי ברכות פ"א ה"א, שו"ע ריח, ז, מ"ב ובאו"ה שם). וכיום אין לנו אדם גדול שכל ישראל נזקקים לו, שיברכו על הצלתו (מ"א באו"ה שם).

הרואה את נציב המלח של אשת לוט, מברך שתי ברכות:

א) "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם דיין האמת" על מיתתה.

ב) "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם זוכר הצדיקים" על הצלת לוט (ברכות נד, ב; שו"ע ריח, ח). וגם מקום נציב המלח אינו ידוע לנו בוודאות.

כה - מקומות שנעשו נסים לאדם

אדם שהיה בסכנה ונעשה לו נס וניצל, כשיחזור ויראה את המקום שנעשה לו נס, יברך: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם שעשה לי נס במקום הזה". וזאת בתנאי שלא היה באותו מקום שלושים יום.

אלא שישנה שאלה, מהי ההגדרה של נס. יש אומרים, שכל שהיה בסכנת מיתה מוחשית, כגון שעבר תאונת דרכים, או שנפל מגובה רב, או שודדים תקפוהו, כיוון שניצל חייב לברך (הרד"א בשם הרא"ש מלוניל). ויש אומרים שרק על נס ממש, היינו שההצלה היתה יוצאת מגדר הרגיל, כי רוב גדול של הנמצאים באותה סכנה מתים, והוא ניצל, חייב לברך (ב"י בשם ריב"ש).

למעשה נפסק, שהואיל וספק ברכות להקל, רק כאשר ההצלה היתה שלא כדרך העולם, יברך בשם ומלכות. ובשאר המקרים שניצל מסכנת מיתה מוחשית, יאמר: "ברוך שעשה לי נס במקום הזה" ללא שם ומלכות (שו"ע או"ח ריח, ט).

ומהי הצלה שלא כדרך העולם? סכנה שרוב גדול של הנמצאים בה מתים. לדוגמא, אדם שהתמוטט עליו בניין גדול וחפרו בין ההריסות ומצאוהו חי, או שנפל מגובה רב מאוד, או שירו עליו כמה כדורים שפגעו בפלג גופו העליון, או שעבר תאונת דרכים קשה מאוד, אם ניצל, יברך בשם ומלכות. אבל אם הסכנה היתה כזו שרק רוב מתים ממנה, אבל לא רוב גדול, יברך בלא שם ומלכות. וכיוון שאדם קרוב אצל עצמו, אל יחליט לבדו אם אכן היה בסכנה שרוב גדול מתים ממנה, אלא ישאל שאלת חכם, ועל פי השערת מומחים החכם יפסוק אם עליו לברך בשם ומלכות.[19][19]. לדעת המאירי והריב"ש של"ז, גם אם גנבים באו עליו וניצל, מברך, כי היה בסכנת נפשות. ומשמע אפילו סכנה שהרוב ניצלים ממנה. ועל כן תמה הגר"א, שלכאורה לפי זה גם יולדת היתה צריכה לברך (שלפני התפתחות הרפואה אחוז מסוים מן היולדות מתו בשעת לידתן), וזה לא יתכן. לפיכך נראה שדיברו בסכנה שאחוז המתים בה גבוה יותר, בסביבות חמישים אחוז. לעומתם דעת הרד"א בשם הרא"ש מלוניל, שרק על נס שיוצא מגדר הרגיל, מברכים. וכיוון שספק ברכות להקל, נוהגים על פיהם. אלא שדבריהם צריכים ביאור. יש שביארו בפשטות שהכוונה לנס שעל פי חוקי הטבע לא היה יכול להתרחש, וכ"כ בילקוט יוסף ריח, ד, וברכ"ה ח"ד ו, מה. אולם לא ניתן לקבל את הסברם, שכן בברכות נד, א, הובאו שלוש דוגמאות לנס: א) שהותקף על ידי אריה וניצל. ב) כמעט מת בצמא במדבר ופתאום נבע מעין וניצל. ג) הותקף על ידי גמל פראי וניצל. ואף שהדוגמא השנייה קרובה יותר לנס שמחוץ לגדר הטבע, מ"מ שתי הדוגמאות הנוספות הן מקרים שסכנתם גדולה אבל ההצלה לא היתה מחוץ לגדר הטבע. וכך משמע מלשון שו"ע ריח, ט: "שהוא יוצא ממנהג העולם", ולא ציין שהוא נס מחוץ לגדר הטבע, משמע שרוב גדול מתים מאותה הסכנה. וזוהי אם כן הדעה שמספק ברכות יש לנהוג כמותה. וכ"כ למעשה בח"א סא, ד, מור וקציעה ריח, בא"ח עקב יא, מ"ב לב, שעה"צ כח, שבט הלוי ז, כח.

ואחר שיוסכם שהוא נס ממש, כשיראה את המקום בפעם הראשונה, אפילו לא עברו שלושים יום מעת הנס, יברך. ולאחר מכן, אם יראה את המקום אחר שלושים יום שלא ראהו - יברך שוב. ואם נעשו לו כמה ניסים, טוב שיצמיד לסיום הברכה את שמות שאר המקומות שנעשו לו בהם ניסים (שו"ע ריח, ה, שעה"צ יב).

וכשם שבעל הנס חייב לברך, כך גם בניו ונכדיו צריכים לברך כמותו בעת שיראו את מקום הנס כל שלושים יום (שו"ע ריח, ד). ואם הוא רב, גם תלמידיו המובהקים צריכים לברך כמותו (שם ו). ולגבי הנינים וצאצאיהם נחלקו הראשונים. ולמעשה, הצאצאים שנולדו בזכות הנס, היינו שאביהם הראשון נולד אחר התרחשות הנס, צריכים לברך עד סוף כל הדורות. ואלה שנולדו לפני התרחשות הנס, מהנינים של בעל הנס ואילך - אינם מברכים (א"ר, מ"ב ריח, טז).[20][20]. מעיקר הדין גם הרואה את בעל הנס צריך לברך על ראייתו. שאם הוא אביו יברך: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם שעשה נס לאבי". ואם הוא רבו יסיים 'לרבי', ואם לסבו יסיים 'לאבי אבא' (רמ"א ריח, ו; מ"ב כא-כב, שעה"צ יז). אולם לא שמענו שנוהגים כך, וכפי הנראה אין ראיית בעל הנס מרגשת כל כך כמו ראיית המקום, ויסוד מרכזי בברכות הראייה, שיש בראייה חידוש, שעליו מברכים. ויש להוסיף שלדעת הראב"ד, הרשב"א, המכתם, המאורות בשם הראב"ד, ברכה זו היא רשות. ואם כן לעניין ברכה על בעל הנס, אפשר לומר שרק כאשר מתפעלים בעת ראיית האדם, מהנס שנעשה לו - מברכים

עוד כתבו האחרונים, שמי שנעשה לו נס וניצל מסכנה, ראוי שיתרום צדקה לתלמוד תורה וישיבות כפי השגת ידו, ויאמר: "הריני נותן זה לצדקה, ויהי רצון שיהא נחשב במקום תודה שהייתי חייב בזמן המקדש". וראוי לומר פרשת קרבן תודה. וכן טוב להתנדב באיזה דבר לטובת הציבור. ובכל שנה יזכור את יום הנס, וירבה בתורה ותפילה והודאה לה' (מ"ב ריח, לב).

טז – ברכת הגומל

א – הקדמה כללית

אמרו חכמים (ברכות נד, ב): ארבעה צריכים להודות: יורדי הים ששבו ליבשה, הולכי מדבריות ששבו לישוב, חולים שנתרפאו ואסירים שהשתחררו מבית הכלא. ותקנו להם ברכה: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם הגומל לחייבים טובות שגמלני כל טוב". כלומר, אע"פ שיש בנו חטאים ופגמים שבעטיים אנו עלולים להיחשב 'חייבים', בכל זאת הוא יתברך גומל לנו טובות ומציל אותנו מן הסכנות. לאחר הברכה עונים השומעים 'אמן', ומוסיפים: "מי שגמלך כל טוב הוא יגמלך כל טוב סלה" (שו"ע ריט, ב, וכך הוא נוסח אשכנז, ובנוסח ספרדי פותחים: "הא-ל שגמלך").

שגרת החיים מפריעה מאוד להכרה בכל הטוב שברא ה' בעולם. הננו רגילים לתבוע מהעולם ומהחיים עוד ועוד, שלא יהיה חם ויבש מדי בקיץ, ולא קר וגשום מדי בחורף וכו' וכו', וכך התביעות הקטנות מפריעות לנו לראות את התמונה בכללותה. אבל אדם שהפליג בספינה, סבל מהגלים והקיא את בני מעיו, כשהוא חוזר ליבשה הוא יודע עד כמה החיים הרגילים נעימים וטובים, וראוי לו שיודה לה'. ולעיתים אדם מרגיש מועקה מחיי החברה שלא מספקים אותו ואולי אף מעיקים עליו, אולם כשהוא נודד במדבר, רחוק מחבריו, הוא מבין עד כמה החברה יקרה לו, ועד כמה נוח וטוב לחיות בתוך חברה מסודרת עם שירותים קהילתיים בסיסיים, כארגון המים, חנויות למזון, מסחר ושירותי בריאות. ועל כן כשיחזור לישוב עליו להודות. וכן אדם בריא לא יודע להוקיר כראוי את מצבו הטוב, ורק לאחר שנחלה הוא נוכח לדעת עד כמה הבריאות יקרה, וכשיבריא עליו להודות.

וכך גם לגבי מי שנכלא בבית האסורים, שפעמים הוא אדם שלא הכיר בערכם של החיים המסודרים על הצדדים המגבילים שבהם, ושאף ליותר ממה שניתן להשיג בדרך השגרתית, ופשע כנגד חבריו ונתפס ונענש. וכשיצא עליו להודות ולהכיר עד כמה נפלאים הם החיים הרגילים בעולמו של הקב"ה, ועליו להתחרט על שלא הכיר בכך לפני שחטא. ועל כן בנוסח הברכה אומרים: "הגומל לחייבים טובות". ואף שלושת מברכי 'הגומל' האחרים נחשבים במידת מה 'חייבים', שלא הכירו לפני כן, עד כמה ראוי להודות לה' על הטוב שבחיים השגרתיים (עולת ראיה ח"א ע' שט-שיב).

ב – כללי ברכת 'הגומל'

ככלל, ראוי לציין שישנו הבדל יסודי בין מנהגי הספרדים למנהגי האשכנזים בברכת 'הגומל'. למנהג האשכנזים, רק כאשר היתה סכנת נפשות מסוימת צריכים לברך 'הגומל'. ואילו למנהג הספרדים, אלו הארבעה מברכים 'הגומל' גם כשלא נשקפה להם סכנת נפשות. בהמשך יתבארו פרטי המנהגים השונים.

מיוחדת היא ברכת 'הגומל', שצריכים לברך אותה במניין, ובנוסף לכך צריך ששניים מהם יהיו תלמידי חכמים, שנאמר במזמור המתאר את הארבעה שעליהם להודות (תהלים קז, לב): "וִירֹמְמוּהוּ בְּקְהַל עָם וּבְמוֹשַׁב זְקֵנִים יְהַלְלוּהוּ", 'בְּקְהַל עָם' אלו עשרה, 'וּבְמוֹשַׁב זְקֵנִים' היינו שני תלמידי חכמים.

והעניין הוא, שכפי שלמדנו בהלכה הקודמת, שגרת החיים מונעת מאיתנו את ההכרה בערך החיים שהעניק לנו הבורא. וכך פעמים רבות הננו מסתובבים קודרים ועצבניים, וכל מיני אירועים קטנים גורמים לנו אי נחת. אבל אותם אנשים שיוצאים משגרת החיים אל הים או למדבר, וקל וחומר למחלה או לבית האסורים, הם יכולים להכיר היטב עד כמה החיים השגרתיים שלנו טובים ומשמחים. וכדי להשריש בתוכנו את ההכרה בטוב החיים, תקנו חכמים שיבוא אותו אדם שאיבד לזמן מה את הנעימות שבחיים הרגילים ויודה לה' בפני מניין ובו שני תלמידי חכמים, ועל ידי כך, הן המברך והן השומעים, ידעו להתבונן יותר בערכם של החיים הרגילים, ויתקדש שם ה' בעולם.

ונחזור להלכה, לכתחילה אכן ראוי שיהיו שני תלמידי חכמים בעת ברכת 'הגומל', אבל אם אין שם שני תלמידי חכמים, אין זה מעכב. אבל המניין מעכב, וכשאין מניין - אין לברך. ובשעת הצורך, אף המברך מצטרף למניין.

ואם טעה ובירך שלא במניין, יש אומרים שיצא ידי חובתו (ריטב"א), ויש אומרים, שהואיל ולא הודה בפני ציבור - לא יצא (תר"י ומאירי). ולכן טוב שיחזור לברך בלי שם ומלכות בפני עשרה (שו"ע ריט, ג). והעצה היותר טובה, שישמע אדם אחר שמברך 'הגומל', ויבקש ממנו שיכוון להוציא גם אותו בברכתו. [1][1]. נחלקו הראשונים אם המניין מעכב. לרא"ה, ריטב"א וטור - אינו מעכב. ולתר"י, מאירי, מכתם ומאורות - מעכב. ובשו"ע ריט, ג, הזכיר את שתי הדעות, ובי"א השני שעל פי כללי השו"ע הלכה כמותו, כתב שהמניין מעכב. ויש מהאחרונים שנוטים לסמוך בדיעבד על הדעה שהמניין אינו מעכב (ב"ח, כנה"ג, עטרת צבי). וגם המ"ב ריט, ח, נוטה לדעתם, וכתב עפ"י הרא"ה, שאם לא יוכל לברך במניין תוך שלושים יום, יברך בלא מניין. וכיוצא בזה כתב כנה"ג שאשה יכולה לברך בפני נשים או גבר אחד. והביאוהו ברכ"י ב, ומ"ב ג. אבל דעת רוב האחרונים שהמניין מעכב (לבוש, א"ר, ח"א, מחה"ש, מג"ג, גר"ז, חסד לאלפים, בא"ח, ערוה"ש ועוד). לפיכך בכל מקרה אין לברך בלא מניין גברים. וכ"כ חזו"ע עמ' שמב, ובירור הלכה לרב זילבר קמא עמ' קפה, ופס"ת ריט, טו. ולכתחילה טוב שיהיו עשרה בלי המברך, שכך דעת כמה פוסקים (מהראנ"ח, ח"א). ובשעת הצורך אפשר לצרף גם את המברך, כדעת רוב הפוסקים (הלק"ט, חיד"א, גר"ז, מ"ב ו, חזו"ע).

ג – זמן ברכת 'הגומל'

נוהגים בדרך כלל לקרוא לתורה למי שצריך לברך 'הגומל', ולאחר שיברך על העלייה לתורה יברך 'הגומל'. ונוהגים שגם מי שלא קראו לו לתורה, מברך 'הגומל' אחר הקריאה בתורה (שו"ע ריט, ג). ומצד הדין אפשר לברך 'הגומל' גם שלא בשעת קריאת התורה, והעיקר שיהיו שם עשרה יהודים.

דין זה חשוב, מפני שלכתחילה צריך להשתדל לברך 'הגומל' תוך שלושה ימים מאותו המאורע שעליו הוא מודה. למשל חולה שהבריא וקם ממיטתו ביום ראשון, צריך להשתדל לברך עד יום רביעי. ואם לא קראו לו לעלות לתורה ביום שני, אל לו לחכות לקריאת התורה הבאה שתהיה ביום חמישי, מפני שהיא תהיה לאחר שלושה ימים. ולכן עדיף לו לברך לאחר קריאת התורה של יום שני למרות שלא קראו לו לעלות לתורה, או שיברך 'הגומל' לפני עשרה יהודים בלא קשר לקריאת התורה. וכל זה כדי שלא יעברו

עליו יותר משלושה ימים. ובדיעבד, אם עברו שלושה ימים, לא הפסיד את הברכה, כי אין זמן מוגבל לברכת 'הגומל'. אלא שמכל מקום, גם אם עברו שלושה ימים, עליו להשתדל לברך את הברכה כמה שיותר מוקדם (שו"ע או"ח ריט, ו; מ"ב כ).

יש אומרים, שכשם שהיו מקריבים קרבן תודה ביום, כך צריך להקפיד לברך 'הגומל' דווקא ביום (שדה יצחק, בא"ח). ויש אומרים, שאפשר לכתחילה לברך 'הגומל' בלילה (מלבי"ם). ולדעת רבים, גברים שנהגו לברך בקריאת התורה, צריכים להקפיד לברך ביום, אבל נשים רשאיות לכתחילה לברך בלילה (ציץ אליעזר יג, יז; חזו"ע).

חשוב להדגיש, שאת ברכת 'הגומל' צריך לברך רק לאחר שנסתיימה הצרה לגמרי. למשל, אדם שקם ממחלתו וחזר לעבודתו אבל עוד נמצא בתהליך החלמה מן המחלה, יברך לאחר שיגמור את תהליך ההחלמה (מ"ב ריט, ב).

ד – חולה שהתרפא

לדעת בעל ה'שולחן-ערוך' (ריט, ח), כל מי שהיה חולה והיה צריך לשכב על מיטתו, כשיבריא וירד ממיטתו יברך 'הגומל'. ואפילו על מחלה קלה כשפעת, מאחר שהחולה נאלץ לשכב במיטתו, כשיקום - יודה לה' ויברך 'הגומל', וכן הוא מנהג יוצאי ספרד. אלא שכתב בספר 'בן-איש-חי' (עקב ז), שרק אם החולה שכב על מיטתו שלושה ימים, כשיבריא יברך 'הגומל'. אבל אם המחלה היתה קלה עד שלא הוצרך לשכב על מיטתו שלושה ימים, גם לפי מנהג הספרדים, אין לברך 'הגומל'.[2][2]. אמנם רבים מהפוסקים הספרדים כתבו לברך גם אם שכב פחות משלושה ימים (כה"ח ריט, מו; חזו"ע ע' שעא; אול"צ ח"ב יד, מד). אלא שיש לחוש לדעת בא"ח בספק ברכות. בנוסף לכך, כיום האנשים יותר מפונקים, וגם כשאינם חולים ממש שוכבים על מיטתם, ולכן יש לפקפק אם זה ששכב פחות משלושה ימים נחשב באמת חולה.

ולדעת הרמ"א (ריט, ח), מברכים 'הגומל' רק לאחר מחלה שיש בה סכנת נפשות מסוימת. הכלל הוא: כל מחלה שמחללים עליה את השבת - המתרפאים ממנה צריכים לברך 'הגומל'. וכידוע, גם על חשש קטן של סכנת נפשות, מחללים את השבת. וכך הוא מנהג יוצאי אשכנז.

לסיכום, אדם שחלה בשפעת או אנגינה או במחלות אחרות שאין בהן סכנה, ושכב על מיטתו שלושה ימים, למנהג ספרדים יברך 'הגומל', ולמנהג אשכנזים לא יברך. אולם אדם שחלה בצהבת או בדלקת ריאות, לכל הדעות כשיבריא יברך 'הגומל'.

על ניתוח בהרדמה מקומית אין לברך 'הגומל', כי אין בו סכנה. ועל ניתוח בהרדמה כללית יש לברך. ואף שכיום הסכנה שבניתוחים פחתה מאוד, עדיין ישנם מקרים של סיבוכים וסכנות, ולכן יש לברך 'הגומל' אחר ניתוח בהרדמה כללית (עיין ציץ אליעזר יב, יח).[3][3]. מי שחטא וניסה להתאבד ונותר בחיים, נחלקו הפוסקים אם יברך 'הגומל'. יש אומרים שלא יברך, שכל עניין הברכה נועד להודות על הצלה מסכנות טבעיות, ולא על הצלה מדברים שהאדם גרם לעצמו, ועוד שאיך יעז להופיע בציבור ולהודות לה' לאחר שחטא, ואין זה מברך אלא מנאץ (מחזיק ברכה ריט, א, יחו"ד ד, יד; ציץ אליעזר י, כה, כג). ויש אומרים שיברך, שהרי בסופו של דבר, היה בסכנה וניצל (לב חיים ג, נג). ולמעשה, ראוי שישמע את הברכה מאחר ויבקש ממנו לכוון להוציאו. וכמובן שיעשה תשובה גדולה על חטאו.

ה – נשים יולדת וקטנים בברכת הגומל

יולדת נחשבת חולה, ועליה לברך 'הגומל' לאחר שתתחזק מלידתה. ואפילו למנהג יוצאי אשכנז, שמברכים 'הגומל' רק לאחר דבר שיש בו סכנה, צריכה היולדת לברך. שהרי בכל לידה ישנה סכנה מסוימת, והראיה, שמחללים שבת כדי לטפל ביולדת.

בדרך כלל לאחר שבעה ימים היולדת כבר התחזקה מלידתה ויכולה לברך 'הגומל'. ולפעמים חולשת הלידה נמשכת שלושים יום, וממילא אשה כזו תברך 'הגומל' לאחר שלושים יום.

בפועל, נשים רבות לא הקפידו לברך 'הגומל'. וזאת מפני שמצד הצניעות חשו שלא בנוח לאסוף עשרה גברים ולברך בפניהם 'הגומל' (מ"ב ריט, ג). אבל לפי הדין, נשים צריכות לברך 'הגומל'. וכדי לפטור את בעיית הצניעות, יש שהציעו שהאשה תעמוד בעזרת נשים, ובעלה יברך עבורה 'הגומל', והיא תענה אחריו 'אמן' ותכוון לצאת ידי חובה בברכתו (מ"ב ריט, יז). ויש אומרים שאין לבעל לברך במקום אשתו (ב"י), וכן המנהג הרווח שהאשה בעצמה מברכת. יש שממתינות להזדמנות הראשונה שיימצאו במקום שיש בו מניין אנשים. ויש שבאות לשם כך לבית הכנסת, ולאחר קריאת התורה מסמנים לקהל שימתין בשתיקה, והאשה מברכת מעזרת נשים 'הגומל', והקהל עונה אחריה.

אמנם במקרים שיש לגביהם ספק, או שהשמחה על ההצלה מהסכנה אינה גדולה, נשים שרוצות להקל ולא לברך רשאיות. וכך המנהג הרווח לגבי טיסה, שאף כי רוב הגברים הטסים ממדינה למדינה נוהגים לברך 'הגומל', נשים לא נהגו לברך אחר טיסה. אבל כאשר הסכנה היתה ברורה, יש להקפיד לברך. וכן יולדת, צריכה להקפיד להודות לה' ולברך 'הגומל'. אבל אחר הפלה וגרידה בהרדמה, נהגו שלא לברך 'הגומל'.[4][4]. ואמנם כיוון שגרידה נחשבת לניתוח, מן הראוי היה שתברך 'הגומל'. אלא שבדרך כלל הנשים מתביישות לברך על כך, כדי להסתיר את עובדת ההפלה, ומפני הבושה אפשר להקל שלא תברך. שכן מצינו יותר מזה, שהיה מנהג נשים רווח שלא לברך 'הגומל' מחמת הצניעות, ואף שאין ראוי לנהוג כן, כאן שיש בושה ורצון להסתיר את ההפלה, ניתן להתחשב במנהגן. וכן למדנו שגדול כבוד הבריות שדוחה לא תעשה שבתורה, והיינו לא תעשה של 'לא תסור' מתקנות שתקנו חכמים, וברכת הגומל מדברי חכמים, ועל דבר כזה שבדרך כלל מתביישות, אפשר להקל ולא לברך. ועוד, שאף שלמדנו שיש לברך אחר ניתוח, ניתוח זה קל במיוחד, ואולי אינו נחשב למסוכן כל כך.

לדעת רבים קטן שניצול מהסכנה אינו מברך, הואיל ונוסח הברכה אומר "הגומל לחייבים טובות", כלומר שאף כי זה שהיה בסכנה הוא חייב בעונש, ה' גמל עמו חסד. ואילו הקטן עדיין אינו נענש על חטאיו, ואם קרה לו אסון, הרי הוא בעוון אבותיו, ואין ראוי שיאמר על אביו שהוא 'חייב' (מהר"ם מינץ יד; מ"א, כנה"ג, מ"ב ריט, ג). ואף שיש סוברים שקטן שהגיע לגיל חינוך צריך לברך (לחמי תודה, ברכ"י, חזו"ע), הואיל ויש בדבר ספק, לא יברך (בא"ח, כה"ח ב). ונכון, שבעת שגדול יברך בבית הכנסת 'הגומל', יבקשו שיכוון גם עבור הקטן, וכך יצא ידי כולם.

ו – הולכי מדבריות והנוסעים בכבישים

אמרו חכמים, שהולכי מדבריות יברכו 'הגומל'. למנהג אשכנז, רק העובר בדרך שיש בה סכנה ממשית נחשב כהולך מדבריות ומברך 'הגומל'. וממילא לאחר נסיעה בכבישים סלולים במדינה מתוקנת, אין מברכים 'הגומל' (שו"ע ריט, ז).

אולם למנהג ספרד, גם ההולך מעיר לעיר בדרך שאין בה סכנה, צריך לברך. אלא שנחלקו לגבי הכבישים בימינו. יש אומרים, שכל שהלך דרך של 'פרסה', מברך 'הגומל'. ושיערו שאדם ממוצע הולך דרך זו במשך 72 דקות, ואם כן היום כשיש לנו מכוניות, על כל נסיעה בין-עירונית שאורכת 72 דקות ומעלה, יש לברך 'הגומל'. ואדם שנסע מירושלים לתל-אביב ושב לירושלים, אף שבכל פעם נסע פחות מ-72 דקות, הואיל וביחד נסיעתו ארכה יותר מ-72 דקות, עליו לברך 'הגומל' (נתיבי עם ריט; יבי"א ו, מח, ט).

ויש רבנים ספרדים שפוסקים, שרק לאחר דרך של 72 דקות שעוברת במקום שומם מאנשים כמו מדבר, נהגו לברך 'הגומל', אבל הנוסע בכבישי הארץ - אינו מברך 'הגומל'. והטעם לכך, שהואיל ומכוניות נוספות נוסעות בדרך, וכן תמיד ישנו מקום ישוב במרחק של פחות מ-72 דקות נסיעה - אין זה נחשב כהולך מדבריות (אול"צ ח"ב יד, מב; הרב מרדכי אליהו; מקור חיים לרח"ד צד, ג; עולת יצחק ח"ב פ). והואיל וכלל נקוט בידינו - ספק ברכות להקל, נכון שגם הנוהגים כמנהגי ספרד, לא יברכו 'הגומל' על נסיעה של 72 דקות בכבישי הארץ וכיוצא בהם. ורק מי שמנהג אבותיו לברך, יכול להמשיך במנהגו.

ז – טיסה במטוס

בדורות האחרונים התעוררה שאלה האם גם הטסים במטוס נחשבים כהולכי מדבריות שצריכים לברך 'הגומל'. יש אומרים, שאינם כהולכי מדבריות. בנוסף לכך, טיסה כיום אינה מסוכנת יותר מנסיעה במכונית, וכשם שאין מברכים אחר נסיעה כך אין לברך אחר טיסה (חלקת יעקב ב, ט; בצל החכמה א, כ, בשם הגאון מטשבין והרבי מבעלז. וכך דעת הרב גורן, ועשה לך רב ו, טז).

לעומתם, פוסקים רבים הורו לברך 'הגומל' לאחר טיסה. וביאר הרב פיינשטיין (אג"מ או"ח ב, נט), שברכת 'הגומל' נתקנה על יציאה של האדם מן הסדר הרגיל אל מצב מסוכן, כמו יורדי הים, למשל, שאין זה טבעי שאדם לא יטבע בים, וכיוון שעבר את הים וניצול בזכות היותו בספינה, כשיגיע למחוז חפצו עליו לברך 'הגומל'. ולמרות שבפועל כמעט שלא קורים כיום אסונות בספינות, מכל מקום מאחר שיצא מביתו אל סכנה של שהייה בים, וניצול בזכות היותו בספינה, מברך. וקל וחומר שטיסה במטוס, מצד הטבע, מסוכנת יותר מהפלגה בספינה, שאין זה דבר טבעי שאדם ישהה באוויר ולא יפול, ומאחר שיש כאן הצלה מן הסכנה, יש לברך אחריה 'הגומל' (וכ"כ קצוה"ש, הליכות שלמה כג, ה, וכך נמסר בשם ה'חזון-איש'). אלא שכמה מהפוסקים כתבו שרק לאחר טיסה של לפחות 72 דקות יש לברך (ציץ אליעזר יא, יג, ויחו"ד ח"ב כו). וכך נכון לנהוג.

ח – האם אדם שניצול מסכנה או מתאונה יברך הגומל?

חכמים הזכירו ארבעה שצריכים לברך 'הגומל': יורדי הים, הולכי מדבריות, חולה שנתרפא ואסיר שהשתחרר, וסמכו דבריהם על הפסוקים שבמזמור ההודאה בתהלים ק"ז (ברכות נד, ב). ונחלקו הפוסקים בשאלה, האם גם הניצול מסכנות אחרות, כגון שתקפוהו שודדים בעיר, או שנפל עליו כותל, מברך 'הגומל'.

יש אומרים, שרק לארבעת סוגי הסכנות שנזכרו תקנו חכמים לברך 'הגומל', אבל הניצול מסכנות אחרות אינו מברך (הרד"א בשם רבי גרשון). ודעת רוב הפוסקים, שכל הניצול מסכנה, צריך להודות לה' בברכת 'הגומל' (מאירי, ריא"ז, ריב"ש, תשב"ץ ועוד).

לפי מנהג ספרדים, הואיל והדבר שנוי במחלוקת, כל הניצול מסכנה שאינה כלולה בארבעה סוגי הסכנות שהזכירו חכמים, יאמר 'הגומל' ללא הזכרת שם ומלכות, כך שמצד אחד יודה לה', ומנגד לא יכנס לספק של ברכה לבטלה (שו"ע ריט, ט, כה"ח נב).

אבל מנהג אשכנז ותימן, שכל הניצולים מן הסכנות מברכים בשם ובמלכות 'הגומל'. ואף שיש לנו כלל "ספק ברכות להקל", אין בכוחו של כלל זה לבטל מנהג. ובנוסף לכך, כך ההלכה לדעת רוב הפוסקים (מ"ב ריט, לב; שתילי זיתים ריט, טז).

ולמנהג זה, כל מי שניצל מסכנה צריך לברך 'הגומל'. למשל, הניצל מתאונת דרכים שיש בה סכנת חיים, או שתקפוהו שודדים להכותו וניצל, או ניצל משריפה, או נפל ממקום גבוה ונותר חי, או שירו לעברו והחטיאו, או שהכישו נחש וניצל, כל אלה ודומיהם יברכו 'הגומל'. ולמעשה, אף הנוהגים כמנהגי ספרד רשאים לברך, כמבואר בהערה.[5][5]. נראה למעשה שבני כל העדות יברכו 'הגומל' אחר כל הצלה מסכנה. למנהג אשכנז ותימן מצד שהיו בסכנת נפשות. ולמנהג ספרד למדנו שי"א שכל הנוסע 72 דקות מברך 'הגומל', ואף שיש חולקים, וכך נראה למעשה, מ"מ כאן שגם ניצל מסכנה, ולדעת הרבה פוסקים ממילא צריך לברך אחר שניצל מסכנה, יש לצרף את כל הנסיעות שארכו 72 דקות ולא בירך עליהם, ולברך. ומי שנוהג לברך על נסיעה, ימתין עד שיסע נסיעה שאורכת 72 דקות, ואח"כ יכוון בברכתו עבור הנסיעה ועבור ההצלה מן הסכנה.

ט – האם מברכים 'הגומל' לאחר נסיעה בישע?

לאחר נסיעה ברחבי יש"ע אין צורך לברך 'הגומל', משום שנסיעה זו אינה נחשבת למסוכנת כל כך עד שנצטרך לברך עליה 'הגומל'. עובדה היא שעשרות אלפי כלי רכב נוסעים בכבישי יש"ע יום יום, ואחוז הנפגעים בנפש מזערי יחסית. אמנם כל פיגוע ופיגוע כואב מאוד, אבל ברכת 'הגומל' נקבעת על פי אחוזי הסכנה, והם מועטים.

ואף שסוג אחד מן הארבעה שאמרו חז"ל שצריכים לברך 'הגומל' הם הולכי מדבריות, כבר למדנו שלדעת הרבה פוסקים, רק מקומות השוממים מאדם נחשבים כמדבריות, אבל ברחבי יש"ע פזורים ישובים וחיילים, ולכן אין לכבישי יש"ע דין של מדבריות. ועוד, עובדה היא שמתאונות דרכים נהרגים יותר אנשים יחסית, והמנהג הרווח שלא לברך 'הגומל' לאחר נסיעה בכביש (עיין לעיל ו).[6][6]. אבל אם יידו לעברו בקבוקי תבערה או ירו עליו, או שהיה ברכב עם שמשות רגילות ונזרקו עליו אבנים גדולות, מאחר שניצל מן הסכנה, עליו לברך 'הגומל' (כמבואר בהלכה הקודמת ובהערה). וזאת בתנאי שהיה באירוע סכנה ממשית, אבל אם נסע במכונית עם שמשות ממוגנות ונזרקו לעברו אבנים, אין בזה סכנה, ולא יברך 'הגומל'. ואם נזרק לעברו מטר של אבנים על ידי מספר מחבלים ופגעו בחלון הקדמי, או שזרקו עליו לבנה כבדה, אפילו אם חלונו היה ממוגן, יש בכך סכנה ועליו לברך 'הגומל'.

ויהי רצון שיסיר ה' מאיתנו כל אויב ואורב, וישבית חיה רעה מארצנו, ונזכה לשבת בטח בארץ אשר הנחיל ה' לאבותינו ולנו מעתה ועד עולם.

י – חיילים בברכת 'הגומל'

חיילים בשרות סדיר או מילואים שעוסקים בפעילות בטחונית, מאחר שהם נחשבים כהולכי דרכים שיש בפעילותם סכנה מסוימת, עליהם לברך 'הגומל'. אלא שיברכו לאחר סיום הפעילות המסוכנת, מפני שרק

לאחר שניצולים לגמרי מן הסכנה מברכים. כמו שאר הולכי דרכים, שאם דרכם אורכת שבועות וחודשים, עליהם לברך לאחר סיום דרכם. לפיכך, חייל מילואים יברך בסוף שירות המילואים. וחייל סדיר שסיים פעילות קו מסוכנת, ועבר לאימונים או פעילות שגרתית שאין בה סכנה, יברך 'הגומל' על שחזר לשלום מאותה פעילות מסוכנת. וזאת למרות שעדיין לא סיים את שירותו הסדיר.

חיילים שבתוך שגרת פעילותם הבטחונית השתתפו בקרב או בפעולה מסוכנת, מיד לאחר שיחזרו מן הקרב או הפעולה לשלום, יברכו 'הגומל'. ואף שהם ממשיכים אח"כ בפעילות בטחונית שוטפת, מכל מקום מהסכנה הגדולה שבקרב ניצלו. ואח"כ בתום הפעילות השוטפת, יברכו שוב. חייל שנפצע בקרב, יברך לאחר שיחלים מפציעתו (משיב מלחמה ח"ב קלד).

חייל שעבר קורס צניחה, צריך לברך 'הגומל' בסוף הקורס, לאחר שיסיים את כל צניחותיו. משום שיש בצניחה סכנה, ובנוסף לכך הטיסה, הצניחה והנסיעה אליה הלוך ושוב, נחשבת וודאי כהולך דרכים שצריך לברך 'הגומל'. ואף אם לאחר סיום קורס הצניחה הוא ימשיך בפעילות מבצעית שיש בה סכנה, מכל מקום זוהי סכנה מסוג אחר, ולכן לאחר סיום קורס הצניחה יברך 'הגומל', ולאחר סיום הפעילות המבצעית יברך שוב 'הגומל'.

יא - היוצא מבית האסורים

אחד מארבעת האנשים הצריכים לברך 'הגומל', הוא מי שיצא מבית האסורים. השאלה האם גם היום, אסירים שמשתחררים מבית כלא של מדינת ישראל או מדינות מסודרות אחרות, צריכים לברך 'הגומל'.

יש אומרים שלפי מנהג אשכנז, כל זמן שלא היה במאסר סכנת נפשות, אין המשתחרר מברך 'הגומל'. ואפילו אם ישב במאסר שנים רבות, לא יברך 'הגומל'. אבל למנהג ספרד, כל שהיה בכלא והשתחרר צריך לברך.

אולם למעשה לפי כל המנהגים כל שהיה בכלא זמן ממושך, כשישתחרר צריך לברך 'הגומל'. שכך כתבו כל פוסקים הספרדים ורוב גדול של הפוסקים האשכנזים. ושני טעמים לכך: ראשית, מפני שלדעת רוב הפוסקים, על עצם זה שהיה חבוש בבית הסוהר ולא יכל ללכת לאן שירצה, כשישתחרר צריך להודות. שנית, בכל שהייה ממושכת בכלא יש שמץ סכנה, הן מצד פגיעתם של האסירים האחרים, שחלקם עבריינים אלימים, והן מצד מצבו הנפשי הירוד של היושב בכלא, שעלול לסכן את חייו.[7][7]. רוב גדול של הפוסקים, ספרדים ואשכנזים, כתבו שגם מי שנחבש על דבר ממון, צריך לברך כשישתחרר, ומהם: ר"י מיגאש, תר"י, מלבושי יו"ט א; א"ר ב; ברכ"י ד; מאמ"ר ב; חסד לאלפים ז; מג"ג אלף המגן ג; בא"ח עקב ט; ערוה"ש ה; מנחת פיתים; דעת תורה ועוד. ואף לקט יושר, מ"א א, וח"א סה, ו, שכתבו שמי שנאסר על עסקי ממון לא יברך, אפשר שהתכוונו למעצר של עשירים, שהכולאים אותם נתנו להם תנאים טובים עד שישלמו חובם. אבל כלא רגיל לזמן ממושך, יש בו גם צער גדול ביותר, וגם שמץ סכנה, מצד אסירים אחרים, ומצד מצבו הנפשי הירוד. מי שגרם לעצמו להיכנס למעצר, כגון שלא שילם את מיסיו, ונידון למאסר, או שהציעו לו לשלם קנס או לשבת חודשיים במאסר. לדעת ברכ"י ובן איש חי, אף שהוא אשם בכך, מ"מ לא חילקו בזה חכמים ויברך. ובשע"ת ריט, ב, כתב שלא יברך בשם ומלכות. וכן ראוי לנהוג מספק

מי שנחטף על ידי מחבלים או שודדים שאיימו על חייו, למרות שלא נחבש על ידי ממשלה או שלטון, מכל מקום הואיל ובפועל היה אסיר שנמצא בסכנת נפשות, עליו לברך 'הגומל' כשישתחרר.

יז – ברכות ההודאה והשמחה

א - ברכה על הטובה ועל הרעה

תכליתן של הברכות, להודות ולשבח לה' יתברך, המשגיח בכל עת על בריותיו. על ידי הברכות אנו חוזרים ונזכרים שה' אינו שוכן רק בגנזי מרומים, אלא כל דבר שישנו בעולם מתחייה ומתקיים על ידו. וכל אירוע שמתרחש בעולם, יש לו משמעות רוחנית ומגמה אלוקית. לפיכך, כשיזכה אדם לדבר חדש ומשמח, יברך 'שהחיינו'. ואם חלילה יקרה לו אסון, ידע שגם זה בהסכמה אלוקית, ויברך 'דיין האמת'. על ידי הברכות, האמונה מתגלה ומתפשטת בעולם, וממילא גם חייו של המברך מתברכים.

הידיעה שה' מנהיג את העולם, והכל בא ממנו ובהשגחתו, נותנת ערך לכל האירועים שבחיים. כשהאדם זוכה בדבר משמח, שמחתו עמוקה יותר, משום שלא באה במקרה אלא מידי ההשגחה האלוקית. ומתוך כך יוכל להשתמש כראוי בשפע שה' השפיע עליו. וגם כאשר חלילה פוגע בו אסון, יש לו יותר כח לקבל אותו כאשר הוא יודע שיש לאסון הזה משמעות. שאף אם כעת הוא לא מבין איזו טובה תצמח מהרעה, מתוך הידיעה שכל מה שה' עושה בעולם - הכל לטובה, יוכל בסופו של דבר להתרומם מתוך האסון ולבנות את חייו. אבל מי שאינו מאמין, אין לו אלא את צרתו, והעצב נוקב וחודר בליבו ללא תרופה ומשמעות.

ויש לדעת כי אין צורך בשמחה מיוחדת החורגת מהמקובל כדי לברך 'שהחיינו', אלא גם על שמחה קטנה שמתחדשת לאדם בעת קניית בגד רגיל, או בעת אכילת פרי חדש, צריך להודות לה' ולברך. יש בתפישה זו הדרכה יסודית. אנשים רבים מצפים לאיזה אירוע גדול שירומם בבת אחת את חייהם, ובינתיים חייהם אפורים וקודרים. אבל אדם שמתרגל לשים לב לשמחות הקטנות שבחיים ולהודות לה' עליהן, לומד להכיר את ערכם של החיים, שמורכבים מפרטים קטנים שהתוכן הגנוז בהם גדול, ועל ידי כך יזכה לחיים מלאים ועשירים בתוכן ומשמעות.

ב – החובה והרשות בברכת שהחיינו

שני סוגים עיקריים של ברכת 'שהחיינו' תקנו חכמים. האחד על ימים טובים, כדוגמת פסח, שבועות, ושאר ימים טובים, וכן על מצוות שקבוע להן זמן, כמו שופר בראש השנה, לולב בסוכות, והדלקת נרות בחנוכה. וברכה זו היא חובה גמורה, שכיוון שהגיע הזמן המקודש או זמן המצווה, חובה להודות לה' ולברך: "שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה". ודיני ברכה זו מבוארים בהלכות החגים, ואין ענייננו לעסוק בהם בפרק זה.

הסוג השני שבו נעסוק בפרקנו, הוא להודות לה' על דברים טובים שמתחדשים לאדם, כמו קניית בית, רהיטים, בגדים ותכשיטים. וכן על שמועה טובה, ועל ראיית חבר טוב אחר שלושים יום שלא התראו. וברכה זו היא רשות, שאף מי שנתחדשו לו דברים טובים והוא שמח בהם, לדעת רוב הפוסקים, אינו חייב לברך עליהם 'שהחיינו'. וכל מה שאמרו חכמים לברך 'שהחיינו' על בית חדש וכלים חדשים, הכוונה שמצווה על האדם לברך, אבל אם אינו מברך אין בידו עוון. ויש אומרים, שכל אימת שאדם שמח בדברים הטובים שתקנו חכמים לברך עליהם 'שהחיינו' - חובה עליו לברך. ומה שאמרו שברכה זו היא רשות, היינו שאין חובה לאדם לקנות דברים שישמח בהם כדי לברך 'שהחיינו', אבל אם קנה ושמח - חובה עליו לברך.

ולמעשה, אף שלדעת רוב הפוסקים ברכת 'שהחיינו' רשות, נכון לברך אותה בכל הזדמנות שאמרו חכמים שמצווה לאומרה. שכן ראוי לאדם שלא לאבד את ההזדמנות היקרה שניתנה לו - להודות ולברך לה'.[1][1]. במשנה ברכות נד, א: "בנה בית חדש וקנה כלים חדשים אומר ברוך שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה". ובגמרא עירובין מ, ב, מבואר לגבי פרי חדש, שברכת 'שהחיינו' היא רשות. יש שפירשו שיש לאדם רשות להחליט אם לאכול מהפרי או לא, אבל אם החליט לאכול חייב לברך (אשכול, כנה"ג). ולדעת רוב הפוסקים, רשאי אדם לאכול פרי חדש בלי לברך עליו 'שהחיינו' (רשב"א א, רמה, עיטור, או"ז, ב"י, מ"א). ונראה שסברתם היא, שהואיל ונתקנה על שמחת הלב, אין שיעור ומדד קבוע לשמחה לחייב בברכה. ומ"מ כתבו הרבה אחרונים שראוי להיזהר שלא לבטל ברכה זו (ד"מ, א"ר, מ"ב רכה, ט, אג"מ או"ח ח"ה מג, ה. וכך משמע משו"ע תקנא, יז). וכדין פרי כך דין בית וכלים חדשים.ויש לדעת כי את הברכה על דברים המתחדשים לאדם, אפשר לברך רק כאשר שמחים בהם. ולעומת זאת, את הברכה על פירות חדשים נוהגים לברך גם כשאין שמחים באופן אישי, כי היא הודאה על הטובה הכללית שמגיעה לעולם. דין ספק בברכת 'שהחיינו': לדעת הריב"ש תק"ה, ב"ח או"ח כט, הואיל וברכה זו היא רשות, אין חל עליה הכלל 'ספק ברכות להקל', ובמקום של ספק, אם הוא שמח רשאי לברך. וכ"כ עוד אחרונים ומהם: פר"ח, א"ר, צל"ח וחת"ס. לעומת זאת לדעת רוב הפוסקים, גם לגבי ברכת 'שהחיינו' חל הכלל 'ספק ברכות להקל'. וכך מבואר ברשב"א (א, רמה), ורדב"ז (א, שיט), וכ"כ פמ"ג, בא"ח, שדי חמד, מ"ב (רכג, יב, שעה"צ רכה, טו). ועיין יבי"א ד, נ, וברכ"ה ח"ד, א, ד. ולמעשה נראה, שאין לברך 'שהחיינו' במקום של ספק, אבל אם לדעת רוב ברור של הפוסקים צריך לברך, אפשר לצרף את דעת הריב"ש ודעימיה, וכל שהוא שמח רשאי לברך. (עיין לעיל יב, 4, שממילא יש סוברים שגם לעניין ברכות הולכים אחר רוב הפוסקים). ←ויש לדעת כי לראב"ד (מד, א, בדפי הרי"ף), המכתם והמאירי, אין חובה להזכיר שם ומלכות בברכות השבח וההודאה, כי רק על דברים קבועים או דברים שאדם חייב בהם, תקנו ברכה בשם ומלכות, אבל ברכות ההודאה על דברים שאינם קבועים, אינן צריכות שם ומלכות. ומזה יסוד, שכאשר יש ספק אם לברך, יאמר את הברכה ללא שם ומלכות, שכן לדעת כמה ראשונים הוא מקיים בזה את מצוותו.

ג - שהחיינו והטוב והמטיב

שתי ברכות תקנו חכמים על דברים חדשים ומשמחים. האחת: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה", והשניה: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם הטוב והמטיב". ההבדל ביניהן הוא, שכאשר השמחה שייכת לאדם אחד, ברכתו 'שהחיינו'. אולם כאשר השמחה משותפת לשני אנשים ויותר, הרי שהשמחה גדולה יותר, ועליהם לברך 'הטוב והמטיב', שכך הוא פירושה של הברכה: 'הטוב' לי, 'והמטיב' לאחרים. למשל, בני זוג שקונים לעצמם רהיטים כדוגמת שולחן, כסא, תנור חימום או תנור אפיה, הואיל והשמחה נוגעת לשניהם במשותף, יברכו 'הטוב והמטיב'. אבל אדם בודד שקנה לעצמו את אותם הרהיטים יברך 'שהחיינו'.

על קניית בגד חדש ששמחים בו מברכים 'שהחיינו'. ואף שהבעל שמח בזה שלאשתו יש שמלה חדשה, והאשה שמחה שלבעלה יש בגד חדש, מכל מקום הואיל והשמחה המוחשית נוגעת רק לזה שלובש את הבגד, רק הוא מברך 'שהחיינו'.

אמנם הורים שקנו לילדם בגד חדש או קיבלו עבורו בגד חדש במתנה, והם שמחים בו, יברכו 'הטוב והמטיב'. שהואיל והם אחראים על מלבושיו, הם מתכבדים בהופעתו הנאה, ויש להם מזה שמחה מוחשית. וכך יברכו עד הגעת הילדים לגיל מצוות, שעד אז הם אחראים עליהם לגמרי ומלבושיהם

בהתאם להנחייתם. ונראה שמשעה שהילדים יגיעו לגיל חינוך (סביב גיל שש), יברכו אף הם על הבגד החדש שלהם 'שהחיינו'.[2][2]. ואמנם ההורים ששמחים בבגד הזה, מברכים עליו 'הטוב והמטיב', כי הם שותפים עם הילד בשמחה. אבל שמחתו של הילד היא שמחה של יחיד, כי כבוד ההורים פחות חשוב לו, ולכן יברך 'שהחיינו' (ע' מ"ב רכג, יט, כה"ח לו).

מי שזכה ברווח כספי גדול, אם הוא נשוי והכסף נכנס לחשבון המשותף לו ולאשתו, הואיל והם שותפים בשמחה, יברכו 'הטוב והמטיב'. ואם הוא רווק, או אפילו אם הוא נשוי אלא שהכסף נכנס לחשבון הבנק הפרטי שלו, יברך 'שהחיינו'. שאף כי מן הסתם גם אשתו תהנה מזה שיהיה לו יותר כסף, מכל מקום הואיל ולמעשה הכסף שייך רק לו, ואולי באמת אשתו לא תהנה ממנו, יברך 'שהחיינו' (שו"ת הלק"ט ח"א קצו, ר).

וכן דין יורש יחידי, אם הוא רווק או נשוי שהכסף נכנס לחשבונו הפרטי - יברך 'שהחיינו'. ואם הוא נשוי והכסף נכנס לחשבון המשותף לו ולאשתו - יברכו 'הטוב והמטיב'.

ואם ישנם שני יורשים או יותר שמחלקים ביניהם את הירושה, אפילו אם הם רווקים, יברכו 'הטוב והמטיב', הואיל והם נהנים יחד מאותה הירושה (שו"ע רכג, ב, באו"ה 'ואם').

עוד הבדל עקרוני ישנו בין הברכות הללו, שברכת 'הטוב והמטיב' נתקנה על טובה מוחשית, כבית חדש וכלים חדשים או יין נוסף ששותים בצוותא (לעיל ז, ז). ואילו ברכת 'שהחיינו' היא הודאה כללית יותר, שנתקנה גם על התחדשות שמחה שאין בה הטבה מוחשית, כדוגמת שמועה טובה שאין לו ממנה הנאה מוחשית (להלן ח), וכן על מועדים ומצוות שקבוע להם זמן.

ובכל מקרה שיש ספק בין ברכת 'שהחיינו' ל'הטוב והמטיב' יש לברך 'שהחיינו'. שכן אם הוא חייב ב'הטוב והמטיב' ובירך 'שהחיינו' - יצא, שסוף כל סוף הודה לה' על הטובה שהגיעה אליו. אבל אם הוא חייב לברך 'שהחיינו' ובירך 'הטוב והמטיב' - לא יצא, מפני שהודה בברכתו על טובה שהגיעה לשניים, ובאמת הטובה הגיעה ליחיד. [3][3]. מי שקיבל מתנה מחבירו, לרא"ש עפ"י הירושלמי, אף שנותן המתנה אינו מברך, מ"מ המקבל יברך 'הטוב והמטיב', שכן גם נותן המתנה שותף ממשי בשמחתו. וכ"כ שו"ע רכג, ה, א"ר וח"א. לעומת זאת, דעת רוב הראשונים (תוס', רשב"א ועוד), שהבבלי חולק על זה, ועל מקבל המתנה לברך 'שהחיינו', הואיל והשמחה המוחשית היא שלו בלבד. וכ"כ פרח שושן והגר"א. וכתב בבאו"ה 'שהיא', שלמעשה יברך 'שהחיינו', מפני שברכת 'שהחיינו' פוטרת את החייב ב'הטוב והמטיב', ואילו 'הטוב והמטיב' אינה פוטרת את החייב ב'שהחיינו'. וכ"כ סדבה"נ יב, ג.

ד - שהחיינו על בגדים ומתנות קטנות

ברכת 'שהחיינו' נתקנה על דברים חדשים שמשמחים את נפשו של האדם, כגון מי שקנה בגדים או כלים או רהיטים או תכשיטים, או שקיבלם במתנה. אבל על חיי השגרה, כמו על משכורת חודשית שאדם מקבל, למרות ששווייה גבוה בהרבה משוויו של בגד חדש, אין מברכים 'שהחיינו'. וכן על המזון שאדם קונה מעת לעת, למרות שמחירו גבוה, אין מברכים 'שהחיינו'. אפשר לומר שעל חיי השגרה תקנו חכמים את הברכות הקבועות שאנו מברכים בתפילה ובברכות הנהנין, ואילו ברכת 'שהחיינו' נתקנה לדבר שיש בו חידוש ושמחה.

ואף על בגד רגיל, כדוגמת חולצה נאה, כל ששמח בה מברך. ואפילו מי שכבר יש לו חולצות רבות, אם קנה חדשה או קיבלה במתנה, והוא שמח בה, יברך 'שהחיינו'. ואפילו אם קנה או קיבל במתנה בגד

משומש, אם הוא בגד שאנשים מתכבדים בו, והוא שמח בו, יברך 'שהחיינו'. וכן הדין לגבי כלי אוכל, תכשיטים וכיוצא בהם (שו"ע רכג, ג).

אמנם אנשים עשירים או אדישים, שקניית בגד רגיל אינה משמחת אותם, אינם יכולים לברך עליו, שהיאך יברכו "שהחיינו וקיימנו והגיענו" והם אינם שמחים. אבל על בגד חשוב, כחליפה או שמלה יוקרתית, יברכו. ומי שגם בבגדים חשובים מאוד אינו שמח - הפסיד את הברכה (רדב"ז, מ"ב רכג, יג)

אבל הרבה אנשים שמחים בקניית בגדים רגילים, כדוגמת חולצה, מכנסיים, עניבה נאה, חצאית, טלית קטן מצמר, כובע נאה ופיג'מה, ועל כל קנייה של בגד כזה, יודו לה' בברכת 'שהחיינו'. ורק על קניית בגדים פשוטים שאין רגילים לשמוח בהם, כגרביים, לבנים, מטפחת ראש פשוטה, חולצת טריקו פשוטה, אין לברך 'שהחיינו'.

ואפילו אדם עני, ששמח מאוד בקנייתם, לדעת רוב הפוסקים, לא יברך, שאין ראוי לומר ברכה על דבר פעוט שאינו נחשב כמשמח בעיני הבריות. אבל ראוי שיודה לה' בלשונו, או יאמר את הברכה בלא שם ומלכות.[4][4]. לרא"ש, רדב"ז ושו"ע או"ח רכג, ו, עני השמח בקניית דברים פעוטים, יברך, כי הכל תלוי בשמחתו האישית. אולם מהתוס' (ברכות נט, ב, 'ור' יוחנן') משמע שהולכים אחר מנהג העולם, ומאחר שקנייה פעוטה אינה נחשבת כמשמחת, אין לברך עליה. וכן דעת רוה"פ (רא"ה, תה"ד, רמ"א, לבוש, סדבה"נ, פמ"ג, בא"ח ראה ג, מ"ב רכג, כד, חזו"ע). אבל ראוי שהשמח בדברים פשוטים, יאמר את הברכה תוך הרהור השם בליבו (מ"ב רכג, כד; כה"ח רכג, מה). אפשר לומר, שקניית בגד או כלי או תכשיט ששוויו בחנויות רגילות כחמישים שקלים, שזה מחיר חולצה נאה כיום (תשס"ח), הוא כבר דבר שיש בו חשיבות, ואם הקונה או המקבל אותו שמח - יברך 'שהחיינו'. על נעליים נהגו בעבר שלא לברך, וכפי הנראה לא היתה בהן חשיבות, כי נועדו רק למנוע פגיעה ברגליים. אבל נראה שכיום שמשקיעים בעיצוב הנעליים וצבען וכו', והן יקרות וחשובות, השמח בקנייתן רשאי לברך.

לסיכום, שני תנאים נצרכים לברכת 'שהחיינו', האחד, שהמברך יהיה שמח בבגד או בכלי החדש. השני, שהוא בגד או כלי שאנשים רבים רגילים לשמוח בו.

ה – זכייה בכסף ומענקים

המקבל מתנה כספית, או זכה בהגרלה, או קיבל ירושה כספית - מברך 'שהחיינו', ואם הם שותפים מברכים 'הטוב והמטיב' (ברכות נט, ב; שו"ע רכג, ב). אלא שצריך שסכום הכסף יהיה בעל חשיבות. שכן יש הבדל בין זכייה בכסף לקניית בגד או קבלתו. שבבגד יש לאדם שמחה מיידית, ולכן גם אם שוויו נמוך יחסית, הואיל ובפועל הוא שמח בו, עליו לברך. אבל זכייה כספית רק מאפשרת לו לקנות דברים, וכדי שהשמחה בכסף תהיה ממשית, צריך שסכום הזכייה יהיה גבוה בהרבה ממחיר בגד רגיל.

ונראה שלאנשים פשוטים, כמו צעירים שעדיין לא התחילו לעבוד, או מבוגרים שמצבם דחוק, חמש מאות שקלים (בשנת תשס"ח) יכולים להיחשב כסכום גדול, שאם ישמחו בו - יברכו. אבל אנשים שיש להם יותר כסף, יהיו שמחים שמחה ממשית רק אם זכייתם תהיה גדולה יותר, והכל לפי אופיים ועושרם. אמנם אין צורך שהזכייה הכספית תהיה גבוהה כמו המשכורת החודשית, אלא אפילו מי שמרוויח חמשת אלפים שקלים בחודש, אם זכייה בחמש מאות שקלים משמחת אותו - יברך.

על הטבות ומענקים שמקובל להעניק לעובדים במסגרת עבודתם - אין מברכים, כי אין בהם חידוש. וכן אין לברך על רווחים שוטפים שאדם רגיל להרוויח בעסקיו. אבל אם הרוויח פתאום רווח גדול, מעל ומעבר למקובל, אף שהוא במסגרת עסקיו - יברך (הלק"ט א, ר; סדבה"נ יב, י).

עני שנתנו לו צדקה גדולה, לא יברך, כי יש לו בושה בקבלתה. אבל אם נתנו לו בגד והוא שמח בו - יברך (א"ר, מ"ב רכג, כ).

המקבל מענק כספי או מלגה, עבור לימודים או עבור דבר נאה שעשה, אין לו בזה בושה, ואם המענק מספיק גדול כדי לשמח אותו - יברך. ובתנאי שהוא מענק מיוחד שאין הכל מקבלים אותו, אבל אם זה מענק או מלגה שמעניקים לרבים כדרך שגרה, הרי הם כמשכורת שאין בה שמחה חדשה.

ו - זמן הברכה

מועד ברכת 'שהחיינו' הוא בעת שהשמחה מתחדשת. אם נודע לו שהרוויח סכום גדול במיוחד, יברך בעת ששמע על כך. ואם אינו בטוח באמינותה של השמועה, יברך בעת שהכסף יעבור לרשותו (ועיין להלן ח).

וכן לגבי ירושה, זמן הברכה הוא בשעה שהכסף יכנס לחשבונו או הדירה תירשם על שמו. ואמנם בעבר, היו מברכים סמוך לפטירת המוריש שתי ברכות - 'דיין האמת' על פטירתו, ו'שהחיינו' על הירושה (ברכות נט, ב). ואף שהיורש היה מעדיף שאביו ישאר בחיים, מכל מקום אי אפשר להתעלם מהתועלת והשמחה שמגיעה אליו מהירושה, ועליו להודות לה' על כך. אולם כיום, הכספים מופקדים בבנק והבתים רשומים בערכאות, ולוקח זמן עד שהירושה עוברת לרשות היורש, וכך ניתן להפריד את זמן ברכת השמחה מימי האבל.

על בגד חדש אפשר לברך מיד בעת קנייתו, ואפשר לדחות את הברכה למועד לבישתו הראשונה. ואם בעת הקנייה הבגד אינו ראוי לשימוש, מפני שצריך לתקנו או להוסיף בו דבר, יש לדחות את הברכה למועד לבישתו הראשונה, שאז שמחים בו. ובפועל, גם כשהבגד מוכן ללבישה, נוהגים לברך עליו בעת הלבישה הראשונה (שו"ע רכג, ד; מ"ב יז; כה"ח ל).

וכן הדין לגבי קניית ארון, אם בעת הקנייה הוא לא ראוי לשימוש, יש לדחות את הברכה לעת שיתחילו להשתמש בו. ואם היה ראוי לשימוש בעת הקנייה, אפשר לברך עליו בעת הקנייה.

וכן הקונה כלי אוכל שצריכים טבילה, אינו יכול לברך עליהם בעת הקנייה, הואיל ועדיין אינם ראויים לשימוש. אלא יברך עליהם בעת שיתחיל להשתמש בהם (ע' רע"א רכג, ג, ומ"ב כב, א).

השוכח לברך על רהיטים בעת שהתחיל להשתמש בהם, כל עוד הוא שמח בחידושם, רשאי לברך. השוכח לברך 'שהחיינו' על בגד בעת לבישתו הראשונה, הפסיד את הברכה. ואם גם בפעמים הבאות הוא עוד ממש שמח בבגד, כגון שהוא בגד חשוב במיוחד, רשאי לברך. [5][5]. יש אומרים שרק במשך הלבישה הראשונה ניתן עדיין לברך 'שהחיינו', אבל לאחר שפשט את הבגד, לא יוכל לברך יותר (סדבה"נ יב, ד). ולמעשה נראה כא"א בוטשאטש רכה, ג, שאם הוא עדיין שמח מאוד בבגד החדש, למרות שכבר לבש אותו פעם אחת, יכול עדיין לברך עליו 'שהחיינו'. וכן משמע ממ"ב רכג, טו. ויש לצרף את דעת הסוברים שגם במקום של ספק, מי ששמח רשאי לברך (כמבואר בהערה 1). ולגבי רהיטים שהם יקרים וחשובים, בדרך כלל שמחים בהם יותר, וכל עוד הוא שמח בחידושם - רשאי לברך.

עוד חשוב לציין, כי מפני נחיצותו הרבה של הלבוש, תקנו חכמים שהלובש בגד חדש יודה לה' ויברך: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם מלביש ערומים". ואח"כ יברך 'שהחיינו'. ואם הוא לובש את הבגד החדש בבוקר, ברכת 'מלביש ערומים' שבברכות השחר עולה גם על הבגד החדש, וטוב לכוון על כך במפורש (שו"ע רכג, ד; מ"ב יח. ויש שאינם נוהגים לברך 'מלביש ערומים' על בגד חדש, וכ"כ בכה"ח רכג, לב).[6][6]. כתוב בירושלמי (ברכות פ"ט ה"ג), לברך 'מלביש ערומים' על בגד חדש, והביאוהו ראשונים רבים, וכך פסקו כמעט כל האחרונים. ובהלק"ט א, ה, כתב שעל חגורה חדשה יברך 'אוזר ישראל בגבורה', ועל כובע חדש 'עוטר ישראל בתפארה'. אבל הרבה אחרונים לא קיבלו את דבריו.

ז – בית חדש

בני זוג שקנו בית, אם הם שותפים בו, שניהם צריכים לברך 'הטוב והמטיב'. ואם הבית שייך לאחד מהם ורשום על שמו, רק הוא יברך עליו, אבל הואיל ויהנו ממנו יחד, יברך 'הטוב והמטיב'. יחיד שקנה לעצמו בית, יברך 'שהחיינו'. אבל שוכר בית או מי שקיבל רשות לגור בבית מספר שנים, כיוון שהבית אינו שלו, אינו מברך עליו (שו"ע רכג, ג; באו"ה 'בנה'; חת"ס או"ח נג).

יש לומר את הברכה בעת שנכנסים לגור בבית. ואם צריך לקבוע בו מזוזה, טוב לומר את הברכה בעת קביעתה, שאז הבית נעשה מוכן למגורים (עיין רע"א רכג, ג). ומי ששכח לברך אז, יברך כל עוד הוא שמח בו.[7][7]. הקונה בית בארץ ישראל וקל וחומר הבונה בית בארץ ישראל, מקיים מצווה גדולה של ישוב הארץ. וכתב בשו"ת באר שבע ע, שטוב שיעשה סעודת הודיה על כך, וסעודה זו היא סעודת מצווה, אבל בחוץ לארץ אין בזה מצווה, וכן משמע בירושלמי (סוטה פ"ח ה"ד). וכתב בים של שלמה (ב"ק ז, לז), שגם בחו"ל, אם המגמה היא לחנוך את הבית בתורה ודברי שבח לה', כדי לקבוע שכל הסעודות והשמחות שיהיו בו יהיו מקושרות לקדושה, גם זו סעודת מצווה. ותמצית דבריהם הובאה במ"א תקסח, ה. ובזוהר (ח"ג נ, א) אמרו שהבונה בית חדש יזכיר בפיו שהבית מיועד לעבודת ה' ועל ידי כך יזכה לסייעתא דשמיא. ויש שכתבו סדר לימוד ותפילה לחנוכת הבית.

גם מי שלקח משכנתא והלוואות שונות כדי לקנות את ביתו, אם הוא שמח יודה לה' ויברך על ביתו. ואמנם יש סוברים שהואיל והוא מסובך בחובות, אינו יכול לשמוח ולברך (לב חיים ג, נב). אולם העיקר להלכה, שאם הוא שמח יברך (ציץ אליעזר יב, יט, עפ"י ברכות נד, א, ושו"ע רכב, ד. ויש שנהגו ליקח פרי חדש או בגד חדש כדי לברך עליו - בא"ח ראה ו).

ואפילו מי שכבר יש לו בית אחד, אם בכוונתו לגור גם בבית החדש, צריך לברך עליו. אבל אם הוא סוחר שקונה ומוכר בתים, אינו מברך על קניית בתים. וכן סוחר כלים ובגדים, אינו מברך בעת שהוא קונה אותם לשם סחורה (ברכת הבית כד, לו).

גם על הרחבת בית מברכים. ונחלקו הפוסקים אם מברכים על שיפוץ דירה, ומחמת הספק, אין לברך (מ"ב רכג, יב). ואם השיפוץ נועד כדי לשכלל את הבית ולסדר את קירותיו באופן נוח יותר, והם שמחים בזה - יברכו.

בני ישוב שבנו לעצמם מבנה שנועד לשרת את הציבור, אם המבנה שייך לכולם בשותפות, בעת שיחנכו את הבית, יעמוד נציג הציבור ויברך עבור כולם 'הטוב והמטיב'. ואם הוא בית ספר ששייך למשרד החינוך או המועצה, כיוון שאינו שלהם, אינם יכולים לברך עליו. וטוב שאחד מהם יקנה בגד חדש ובעת חנוכת הבית יברך 'שהחיינו' - על הבגד ועל הבית החדש.

ח – שמועות טובות ורעות וקבלת תארים

שמע בשורה טובה, שהיא טובה לו ולאחרים, מברך 'הטוב והמטיב', ואם היא טובה לו לבדו, יברך 'שהחיינו'. ואם שמע שמועות רעות - מברך 'דיין האמת' (ברכות נד, א, שו"ע רכב, א-ב).

למשל, כאשר הוא ושותפו השקיעו בדבר מסוים ונודע להם שהשקעתם הניבה רווחים גדולים במיוחד, מעל ומעבר למצופה יברך כל אחד מהם 'הטוב והמטיב'. ואם אין לו שותף, יברך 'שהחיינו'. ואם שמע שאירע לו הפסד גדול, והוא עצוב מכך, יברך 'דיין האמת' (הלק"ט א, ר; סדבה"נ יב, י).

וכן אם העלילו על אדם עלילה והעמידוהו למשפט וגזרו עליו עונש, יברך 'דיין האמת'. ואם היה צריך להרוויח סכום גדול, ולא נתנו לו, ותבע אותם במשפט, וזכה, יברך 'שהחיינו'.

וכן למדנו (לעיל טז, ט) שמי שהיתה לו שדה בשותפות, אם נעצרו הגשמים ונצטערו ושמעו שירדו גשמי ברכה, כל אחד מהם יברך 'הטוב והמטיב'. ומי שהיה בעלים יחידי של שדה, יברך 'שהחיינו'.

וכן מי ששמע שבנו הרוויח רווח גדול במיוחד, והוא שמח בזה - יברך 'שהחיינו'. ואף שאין לו מזה הנאה מוחשית, כבר למדנו (לעיל ג) שרק ברכת 'הטוב והמטיב' תלויה בהנאה מוחשית, אבל ברכת 'שהחיינו' מברכים על שמועה טובה גם כשאין ממנה הנאה מוחשית. ואם שמע שבנו הפסיד הפסד גדול מאוד והוא עצוב מזה, יברך 'דיין האמת'. ואף אם דברים אלו אירעו לחבירו או רבו, שליבו קשור אליו מאוד, אם הוא שמח בשמחתו יברך 'שהחיינו', ואם עצוב יברך 'דיין האמת' (מאמ"ר רכב, א; שולחן הטהור רכב, א, וע' סדבה"נ יב, ז).

השומע על אדם כשר שנפטר, והוא מצטער מכך, צריך לברך 'דיין האמת'. אמנם המנהג הרווח לברך רק על שבעת הקרובים שיושבים עליהם שבעה. ומכל מקום השומע על אדם כשר שנפטר והוא מצטער מכך מאוד, אם יברך לא הפסיד. וקל וחומר שעל תלמיד חכם נכון לברך (ע' מ"ב רכג, ח).

מי שחשב שהוא עומד להרוויח רווח גדול ונודע לו שלא הרוויח, אף שהוא עצוב מאוד, לא יברך 'דיין האמת', כי בפועל לא הפסיד דבר שהיה ברשותו (באו"ה רכב, ב).

אם נתבשר שהחליטו להעלות את שכרו מעבר לעלייה המקובלת, או שקיבל העלאה לא צפויה בדרגה, יברך 'שהחיינו'. וכן מי שקיווה להתמנות לתפקיד מסוים, ושמע שבחרו בו - יברך 'שהחיינו'. ואם שכח לברך בעת ששמע על כך, יכול לברך כל עוד הוא שמח מאוד בשמועה הטובה. ונראה שמי שקיבל תפקיד בכיר, ועורכים לו מסיבה לקראת כניסתו לתפקיד, יכול לדחות את הברכה מעת שמיעת הבשורה לעת המסיבה, שאז הוא שמח ביותר. ומנגד, מי שפיטרו אותו מעבודתו, והוא מצטער על כך מאוד, יברך 'דיין האמת'.

ונראה שגם מי שהתבשר שעבר בהצלחה את מבחן הנהיגה (טסט), או שקיבל ציון גבוה במבחן פסיכומטרי או במבחן חשוב אחר, והוא שמח בזה מאד, יברך 'שהחיינו'.

המקבל פרס הוקרה של כבוד, כגון תואר ד"ר כבוד, או שנבחר להיות רב, או סיים את לימודיו והוא מקבל תואר בכיר, אף שיש לו בזה שמחה גדולה, כיוון שעיקר השמחה היא על הכבוד שהעניקו לו, ישנו ספק אם יוכל לברך 'שהחיינו', כי אולי מעורבת בשמחתו גאווה פסולה (ע' מור וקציעה רכג, ומחז"ב רכג, ח). וטוב לקנות בגד לקראת הטכס, ועל הבגד יוכל לברך בלא ספק 'שהחיינו', ובזה יכוון גם להודות לה' על המאורע המשמח.

ט – ספרי קודש ספר תורה ובית כנסת

נחלקו הפוסקים אם מברכים 'שהחיינו' על ספרי קודש חדשים. ואף שהקונה או מקבל ספרי חול בעלי תוכן חיובי ושמח בהם - מברך 'שהחיינו'. מכל מקום על ספרים שנועדו לצורך מצוות תלמוד תורה, יש אומרים, שאין לברך 'שהחיינו', הואיל והמצוות לא ניתנו כדי ליהנות בהן הנאה רגילה, אלא כדי להתקדש בהן (מ"א רכג, ה, מחז"ב).[8][8]. ואמנם על מצוות שיש להן זמן קבוע, כשופר ולולב, תקנו לברך 'שהחיינו', אבל זו ברכה שנועדה להודות על הגעת הזמן, ואילו ברכת 'שהחיינו' שנועדה להודות על קניין חדש ומשמח נתקנה דווקא לדברים של חול. ומנגד, יש אומרים, שאכן על עצם הלימוד, אף שהוא משמח ביותר, אין מברכים 'שהחיינו'. אבל על הספרים שהם רכושו והוא שמח בהם, יש לברך 'שהחיינו' (רדב"ז, מו"ק). ונראה למעשה, שכאשר הספרים חביבים מאוד על האדם, ויש לו שמחה מכך שיהיו בספרייתו, נכון לברך (ח"א סב, ה, ועיין מ"ב רכג, יג, וחזו"ע ע' שצח).

עוד נחלקו הפוסקים במי שזכה לשכור סופר שיכתוב עבורו ספר תורה, האם יברך 'שהחיינו' בעת שיסיים את הכתיבה ויכניס את ספר התורה לבית הכנסת. יש אומרים שיברך 'שהחיינו', ויש אומרים שיברך 'הטוב והמטיב', ויש אומרים שלא יברך כלל (ע' שדי חמד אס"ד ביכ"נ יב). למעשה, טוב שבעל הספר יקנה בגד חדש, ובעת שיסיימו את כתיבת הספר יברך 'שהחיינו'. ואח"כ כשיכניסו את הספר לבית הכנסת יערוך סעודה, וידאג להגיש שם שני יינות מסוגים שונים, ויברכו על היין השני 'הטוב והמטיב' ויכוונו גם על ספר התורה (עיין לעיל ז, ז-ח).

וכן נחלקו הפוסקים האם מברכים בעת חנוכת בית כנסת חדש. ואף בזה נכון לצאת ידי כולם, ואחד מהמשתתפים בשמחה יקנה בגד חדש, ויברך עליו ועל בית הכנסת 'שהחיינו'. וכן יערכו מסיבה ויברכו שם על יין שני 'הטוב והמטיב'.

ומכל מקום, גם בספר תורה וגם בבניין בית כנסת, אם לא הכינו בגד חדש, ראוי שאחד מהשותפים בספר או בבית הכנסת יברך 'שהחיינו' עבור כולם. שכך נהגו רבים, וכך מסתבר להלכה (מ"ב רכג, יא; מהר"י בירב סב; אורח משפט מז למרן הרב קוק).

היו מגדולי ישראל שנהגו בעת שחיברו ספר, לברך 'שהחיינו' על הוצאתו לאור. ואף שנחלקו בזה הפוסקים, השמח ומברך, יש לו על מי לסמוך (מור וקציעה רכג, ציץ אליעזר יד, סז).

י – ברכת שהחיינו על פגישה עם חבר

תקנו חכמים שהרואה את חבירו לאחר שלושים יום שלא ראהו, הואיל והתחדשה שמחה בליבו, יברך: "שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה". אבל אם ראה את החבר בתוך שלושים יום, לא יברך על ראייתו, כי אין בה חידוש. יסוד גדול למדנו מהלכה זו, שיש ערך רב לחברות, ופגישה עם חבר טוב היא דבר בעל משמעות, עד שתקנו חכמים לברך על כך.

אמנם רבים אינם נוהגים לברך 'שהחיינו' בעת שנפגשים עם חבר. וזאת מפני שהברכה נתקנה רק על פגישה עם חבר טוב במיוחד ששמחים לראותו, וקשה לאדם לבחון בליבו האם חבירו זה הוא חבר טוב במיוחד. וכן קשה להעריך האם רמת השמחה שהתעוררה בליבו מספקת כדי לברך.

בנוסף לכך, כמה מהאחרונים העלו חשש, שאם יתרגלו בברכה זו, יהיו אנשים שייעלבו בעת שיראו שחבריהם אינם מברכים עליהם 'שהחיינו'. ויהיו אחרים שכדי למנוע עלבון יברכו 'שהחיינו' גם על מי

שאינם שמחים לראותו, ויבואו לידי ברכה לבטלה. ויהיו חנפנים ורמאים, שכשיראו אדם שהם חפצים לקבל ממנו טובת הנאה, יקפצו ויברכו 'שהחיינו', כדי להוכיח לו עד כמה גדולה, כביכול, אהבתם אליו (חסד לאלפים רכה, טו).

אולם להלכה, אין לבטל מחמת חששות אלו ברכה שתקנו חכמים. ונכון להתחזק בקיום ברכה זו, שמבטאת את הערך המקודש שבחברות. וגם אין לאדם לחשוש שמא אינו יודע למדוד אם החבר חביב באמת, כי אין מדובר כאן בחברות נדירה ומיוחדת, שרק יחידי סגולה זוכים לה. אלא כוונת חכמים שכל אדם יברך על חבריו הטובים. וכל אדם רגיל, שאינו סגור מדי, יש לו מספר חברים שחביבים עליו, ואם ישמח לפגוש אחד מהם, אחר שלא ראה אותו שלושים יום - יברך.[9][9]. מקור הדין בברכות נח, ב: "אמר ריב"ל: הרואה את חבירו לאחר שלושים יום אומר 'שהחיינו', לאחר י"ב חודש אומר מחיה המתים". הרי"ף והרמב"ם כתבו את הגמ' כמות שהיא, והתוס' הוסיפו בשם ר"י שדווקא על חבירו החביב עליו מברך, ורבים מהראשונים הביאו את דבריו. וכן נפסק בשו"ע רכה, א: "והוא שחביב עליו הרבה ושמח בראייתו". וכן דעת רוב ככל האחרונים.

ויש לדעת כי לא תמיד שמחים כל כך בפגישה עם חבר טוב. לפעמים אדם טרוד בדאגותיו, ועל כן ליבו אינו נפתח לשמחה. ולפעמים אין לו זמן להאריך בדברים, ואין לו שמחה מפגישה חטופה. ולמעשה, כל שבפועל אינו שמח בעת הפגישה - לא יברך.

בכלל ברכה זו כלולים כמובן גם קרובי משפחה שלא התראו במשך שלושים יום, שאם הם שמחים להיפגש - יברכו. למשל, סבא שלא פגש את נכדו במשך שלושים יום ושמח לראותו - מצווה עליו לברך 'שהחיינו'. וכן אח עם אחותו וכיוצא בזה.

יא - פרטי ההלכה

גם מי שקיבל מכתב מחבירו או דיבר איתו בטלפון במשך אותם שלושים יום, כשייפגשו - יברך, שאין שיחה בטלפון דומה לפגישה ממשית.[10][10]. ואמנם המ"ב רכה, ב, כתב שנחלקו בזה האחרונים, ומספק לא יברך. והעתיקו דבריו כמה מאחרוני זמננו. אולם רבים תמהו עליו, שלא מצאו דעה שסוברת שהמקבל ממנו מכתב לא יברך. ופסקו, שגם אם קיבל מכתב - יברך. וכ"כ הלק"ט א, רכ, סדבה"נ יב, יא. ואף אם דיברו בטלפון, כשיתראו יברכו, וכ"כ חזו"ע ע' תקו, ברכ"ה ח"ד ב, 146; אהלך באמיתך טו, יד; פס"ת רכה, 23.

מי שפגש חבר טוב שלא ראה שלושים יום ובירך 'שהחיינו', ואח"כ פגש עוד חבר טוב שלא ראה שלושים יום - יברך שוב, וכך על השלישי והרביעי. שכל עוד מדובר בחבריו הטובים והוא שמח בראייתם - יברך. אמנם אם ראה כמה מחבריו ביחד - ברכה אחת עולה על כולם (דעת תורה רכה, א).

כאשר מקיימים מפגש חברים, או מפגש משפחתי, ורבים שם לא נפגשו זה עם זה שלושים יום, אבל הם חוששים ומסתפקים אם לברך ועל מי. נכון שאחד מהם, שבוודאי שמח, יברך בקול רם 'שהחיינו' על ראיית חבריו, ויכוון להוציא את כולם ואף הם יענו אמן ויכוונו לצאת בברכתו, וכך ייצאו כולם ידי מצוות ההודאה והברכה על כל החברים הטובים שהם רואים באותה שעה.

יב - הברכה על חבר שלא ראה י"ב חודש

מי שלא ראה את חבירו היקר במשך שנים עשר חודשים וגם לא שמע משלומו, כשיראה אותו יברך: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם מחיה המתים" (ברכות נח, ב, שו"ע רכה, א).

לכאורה יש לשאול, הלא בעת הפגישה החבר לא קם לתחייה, ומדוע נברך על ראייתו 'מחייה המתים'? אלא שפירוד של שנה יוצר שינוי ממשי בנפש. במשך הימים הרבים הנפש מתרכזת בדברים אחרים, ורגשי הידידות נשכחים ונעלמים אל תוך גנזי הנפש. גם האבלות מסתיימת לאחר שנה, משום שמשך זמן של שנה מקהה ומשכיח את הרגשות הקודמים. עד שנראה על פי ההגיון היבש המביט אל מה שגלוי בלבד, כי לאחר פירוד של שנה, לאחר שהרגש פנה לתחומים אחרים וחברים שונים, אין כמעט אפשרות להחיות מחדש את רגשי החברות. אבל האמת היא, שאף שנראה כלפי חוץ כי רגשי החברות נשכחו, מכל מקום בעומק הנפש, החברות חיה וקיימת, ומיד עם הפגישה הראשונה מתעוררת לחיים. יש בעובדה זו רמז לתחיית המתים, ולכן מברכים בעת פגישה עם חבר שלא שמעו דבר אודותיו במשך שנה 'מחיה המתים', להצביע על הכוח העצום של החיים הפנימיים, שיכול להתעורר לחיים גם לאחר תרדמה ארוכה. וכך ממש הננו מאמינים ששום געגוע אמיתי לא ישאר יתום, המוות לא יכול לבטל את האהבה, אלא בעומק החיים, בגנזי הנשמה, הכל נשאר קיים לעד, עד לקץ הימים, שיקומו הכל לתחייה וייפגשו שוב עם כל יקיריהם ואהוביהם (עיין עולת ראיה ח"א שפ).

ברכה זו כמעט שלא מברכים כיום, משום שבזכות אמצעי התקשורת, בדרך כלל אדם שומע במשך השנה אודות שלומו של חבירו הטוב, ולכן כשייפגשו יברכו 'שהחיינו' (הלק"ט א, רכ; ברכ"י רכה, ג).

יג - ברכה על לידת בן ועל לידת בת

על לידת בן מברכים 'הטוב והמטיב', מפני ששמחה זו משותפת לאב ולאם (ברכות נט, ב; שו"ע רכג, א). וגם כאשר האב אינו נמצא ליד אשתו היולדת, בעת שישמע את הבשורה הטובה על לידת הבן, יברך 'הטוב והמטיב' (מ"ב רכג, א).

ועל לידת בת, בעת שיראו אותה לראשונה, יברכו 'שהחיינו' (הגר"ז סדבה"נ יב, יב, מ"ב רכג, ב). ואם לא בירכו בעת הראייה הראשונה, כל עוד הם שמחים ומתרגשים מראייתה, עדיין יכולים להודות לה' ולברך 'שהחיינו'.[11][11]. היולדת תברך מספר רגעים אחר הלידה, כשתתאושש מעט. אשה שלא עלינו נתאלמנה לפני שילדה את בנה, כיוון שהשמחה שלה לבדה, תברך 'שהחיינו'. וכן מי שאשתו מתה בעת לידתה, יברך על פטירת אשתו 'דיין האמת', ועל לידת בנו או בתו 'שהחיינו' (מ"ב רכג, ד-ו).עיקר החילוק בין בן לבת, שמבן יש יותר הנאה מוחשית מצד חובת כיבוד הורים. שכן הבן מצווה לכבד ולסייע להוריו תמיד, וגם אם יהיה נשוי ומטופל בילדים קטנים, אם יצטרכו הוריו עזרה - יהיה חייב לטפל בהם ולסעדם. ולעומתו הבת, כאשר העזרה להורים מתנגשת בצרכי בעלה וילדיה, הרי היא פטורה מהחובה לעזור להורים (שו"ע יו"ד רמ, יז, כד, וע' ש"ך יט). וכבר למדנו בהלכה ג, שברכת 'הטוב והמטיב' תלויה בהטבה מוחשית. וכך משמע משו"ת הרשב"א ח"ד עז.

וכל זה כמובן בתנאי שההורים שמחים בלידת בנם או בתם, אבל אם אינם שמחים, כגון שהוא נולד בעל מום, אינם רשאים לברך. ואם למרות שהוא בעל מום הם שמחים בו - יברכו.

וגם הסבא והסבתא, אם ישמחו מאוד בעת שיראו את נכדם או נכדתם בפעם הראשונה, - יברכו 'שהחיינו'. וכן בני משפחה אחרים או ידידים קרובים ביותר, אם ישמחו מאוד בעת שיראו את התינוק או התינוקת, רשאים לברך 'שהחיינו'. ואפילו בעת השמועה, מי ששמח מאוד, רשאי לברך 'שהחיינו',

למרות שאינו רואה את התינוק שנולד. ומי שבירך בעת השמועה, לא יברך אחר כך בעת הראייה (סדבה"נ יב, ז; באו"ה רכג, א)

יד - פירות חדשים

הרואה פרי שמתחדש בעונתו, מברך 'שהחיינו', כדי להודות לה' שמחדש את עולמו והצמיח לנו את הפרי הזה בעונתו. בעבר, כשרבים עסקו בחקלאות, נהגו לברך 'שהחיינו' בעת שראו את הפירות החדשים. וגם כיום מי שירצה לברך בעת שיראה פרי חדש - רשאי. אולם המנהג הרווח, לברך 'שהחיינו' בעת שאוכלים מהפרי החדש בראשונה. שכן לא תמיד כשאדם רואה את הפרי המתחדש בעונתו הוא שמח בו, אבל כשהוא אוכלו לראשונה, הוא בוודאי שם ליבו אליו ושמח בהתחדשותו (שו"ע רכה, ג, לבוש).

ואסור לאדם לאטום עצמו מהשפע שברא ה' בעולמו, וכפי שאמרו חכמים: "עתיד אדם ליתן דין וחשבון על כל מה שראתה עינו ולא אכל". כי יש בזה זלזול בערכה של הבריאה על מגוון פירותיה. ויש שפירשו, מפני שהוא מפסיד על ידי כך את ברכת 'שהחיינו' שהיה יכול לברך על הפירות החדשים (תשב"ץ קטן ש"כ). וכן מסופר על רבי אלעזר שהיה חוסך מכספו וקונה מכל סוג של פרי לפחות פעם אחת בשנה, כדי לטועמו ולשמוח בו ולברך עליו 'שהחיינו' (ירושלמי סוף מס' קידושין, מ"ב רכה, יט).

אם כן, לפני שאוכלים פרי חדש יש לברך שתי ברכות: האחת 'שהחיינו', והשנייה 'העץ' או 'האדמה'. יש נוהגים להקדים את ברכת הפרי (רדב"ז וחיד"א), ויש נוהגים להקדים את ברכת 'שהחיינו' (מ"ב רכה, יא). והמברך רשאי לבחור כיצד לנהוג.

ואין לברך על הפרי בעודו בוסר, אלא רק לאחר שגמר להבשיל ונעשה טעים (שו"ע רכה, ז). ובדיעבד אם בירך עליו כשהיה ראוי לאכילה בשעת הדחק, לא יחזור לברך על הפירות הללו בעת שתסתיים הבשלתם (מ"ב רכה, יב).

השוכח לברך בפעם הראשונה שאכל מהפרי החדש, הפסיד את שעת ההתחדשות, ושוב לא יברך בעת אכילתו השנייה (מ"ב רכה, יג). וכל עוד הוא עסוק באכילתו הראשונה - יברך.[12][12]. מי שהביאו לפניו פרי חתוך בסלט פירות שעדיין לא אכל ממנו העונה, יטול חתיכה מהפרי החדש, ויברך עליה 'שהחיינו'. שדין 'שהחיינו' כדין ברכת 'העץ', וכמו שחיתוך הפרי אינו מבטל ממנו את ברכת 'העץ', כך אינו מבטל ממנו את ברכת 'שהחיינו'. על מיץ תפוזים וכדומה אין מברכים 'שהחיינו'. כי כל המשקים שיוצאים מהפירות אינם נחשבים כפירות, ומברכים עליהם 'שהכל'. ורק יין נחשב כפרי, והיו נוהגים לברך 'שהחיינו' על יין חדש אם לא אכלו לפני כן מאותו זן של ענבים. אלא שצריך שיהיה ניכר שהיין מהענבים החדשים. וכיום אין זה ניכר, ולכן אין מברכים 'שהחיינו' על יין מענבים חדשים (עיין מ"ב רכה, טו).

טו - הפירות המתחדשים ושאינם מתחדשים

פירות שאינם מתחדשים בעונה מסוימת, אלא גדלים במשך כל השנה, או שניתן לשומרם טריים למשך כל השנה, אין מברכים עליהם 'שהחיינו'. ואפילו מי שלא אכלם זמן רב, לא יברך עליהם, שאין הברכה על השמחה האישית אלא על התחדשות הפרי בעונתו (שו"ע רכה, ו). לפיכך אין מברכים על אגוזים, כי הם נשמרים היטב כל השנה. וכן אין מברכים על בצלים, שומים, תפוחי אדמה וסלק, שהיו רגילים לשומרם בבורות למשך כל השנה.

וישנם פירות רבים שבעבר היו מברכים עליהם 'שהחיינו', כי רק בעונה מסוימת היה ניתן להשיגם. ואילו כיום פירות אלו נמצאים בשווקים כל השנה, וממילא אין מברכים עליהם 'שהחיינו'. שלוש סיבות לכך: א) ניתן לשמור כיום בקירור פירות רבים למשך כל השנה, כמו למשל תפוחים ובננות. ב) ישנם מיני ירקות, כדוגמת עגבניות ומלפפונים, שניתן לגדל כיום כל השנה על ידי חממות. ג) על ידי יבוא של פירות מחוץ לארץ, ניתן לספק פירות רבים במשך כל השנה, למשל יש כיום בשווקים אגסים כל השנה, כשחלק מהחודשים האגסים מיובאים מחוץ לארץ.

זה הכלל: כל פרי שנמצא בשווקים במשך כל השנה בצורתו הטרייה או קרוב לצורתו הטרייה, למרות שיש עונה שבה הוא גדל, אין מברכים עליו 'שהחיינו'. ואם יש זמן מסוים שאינו נמצא בשווקים, כשתגיע עונתו ויתחדש יברכו עליו 'שהחיינו'. ואף שגם פירות אלו ניתן בדוחק לשמור בקירור או ליבא מחוץ לארץ, ויתכן שבחנויות מיוחדות, ניתן להשיגם במשך כל השנה. מכל מקום הואיל ובפועל יש חודשים שהם נדירים מאוד, וגם שמירתם בקירור קשה ובדרך כלל משנה קצת את טעמם, וכאשר הם מגיעים טריים לשוק, הכל מרגישים בהתחדשותם, לפיכך מברכים עליהם 'שהחיינו' (עיין ספר 'חיים של ברכה' ע' צ"ה. ויותר מזה כתב באג"מ או"ח ג, לד).

ואלו הם מרבית הפירות שרגילים לברך עליהם 'שהחיינו' לפי סדר הופעתם בשנה, באביב מתחילים להבשיל: אפרסק ושסק, גודגדן, דובדבן, משמש, ענבי מאכל, אבטיח, מלון. אח"כ בקיץ מבשילים: שזיף, תאנה, תות עץ, ליצ'י, צבר, אבוקדו, תמר צהוב, רימון, מנגו, אפרסמון, גויאבה. ולקראת ראש השנה מבשילים: אשכולית, מנדרינה, קלמנטינה, קרמבולה, חבוש, פומלה, קיווי. ובחשון מתחילים להבשיל תפוזים, פג'ויה ותות שדה.

ויש לדעת כי מסתבר שישנם פירות שכיום מברכים עליהם 'שהחיינו', אולם במשך הזמן יהיו מצויים בשווקים כל השנה, או מפני שילמדו לשמר אותם בקירור או מפני שייבאום מחוץ לארץ, ואזי כבר לא יברכו עליהם 'שהחיינו'. ולכן אין לסמוך על הרשימה הזו בעיניים עצומות, אלא רק על פרי שידוע כי לא היה בשווקים תקופה מסוימת יש לברך 'שהחיינו'.

טז - שני זנים ממין אחד

נחלקו הפוסקים לגבי מיני פירות שיש להם כמה זנים. יש אומרים שברכה אחת עולה על כולם (שכנה"ג וברכ"י), ויש אומרים שהואיל ויש ביניהם שוני משמעותי, מברכים על כל אחד מן הזנים ברכה נפרדת (ספר חסידים, מהרי"ל ושו"ע רכה, ד).

בפועל המושג שני זנים כולל בתוכו סוגים שונים, מצד אחד יש זנים שההבדל ביניהם גדול מאוד עד שהוא קרוב להבדל שבין שני מיני פירות, ומנגד יש זנים שההבדלים ביניהם קטנים עד שרק מומחים מבחינים ביניהם. כיום, בעקבות התפתחות מדע החקלאות, נתגלו בטבע וכן נוצרו על ידי הכלאת אבקנים, עשרות זנים מכל מין. בדרך כלל ההבדלים בין הזנים הללו כמעט ואינם ניכרים, וברור שאין לברך 'שהחיינו' על כל זן מהזנים הללו. וגם כאשר ההבדלים ניכרים, בטעם ובמראה, כל זמן שהשוני אינו גדול, מחמת הספק אין לברך. וכאשר אפשר, טוב לפטור אותם בברכה שמברכים על פרי שברור שצריך לברך עליו 'שהחיינו'.

אבל לגבי זנים שיש ביניהם שוני גדול, בטעם, בצבע, בגודל ובצורה, נראה למעשה, שכל השמח בהתחדשותם רשאי לברך עליהם 'שהחיינו', שהרי הם כשני מינים ולא כשני זנים. בנוסף לכך, אף אם

נחשיב אותם כשני זנים, כיוון שהם אינם גדלים באותו הזמן, גם הסוברים שאין לברך על שני זנים יסכימו שיש לברך עליהם.[13][13]. לרוה"פ מברכים על כל זן וזן, שכ"כ תה"ד, שו"ע רכה, ד, מ"א, הגר"ז, א"ר. ומנגד החכ"צ, הלק"ט, הגר"א וברכ"י, כתבו שלא לברך. ולדעת שעה"צ רכה, יח, כל אדם רשאי לבחור כמי לנהוג. וכאשר שני הזנים מתבשלים בזמנים שונים, רבים מהמחמירים הסכימו שיש לברך על כל זן, וכ"כ ברכ"י, בא"ח ראה יג, חזו"ע ע' תמז. דוגמא לזנים שיש ביניהם הבדלים גדולים וגם גדלים בזמנים שונים הם: ענבים ירוקים ושחורים, תמרים צהובים ושחורים, שזיפים רגילים (עגולים) ושזיפי קליפורניה (כהים ומאורכים). ואף בתפוחים, מי שמרגיש את ההבדל והייחוד שבתפוחים מזן חרמון למשל, שהם גדולים יפים ואדומים, וטעמם חמוץ מתוק, והם מתחדשים לקראת ראש השנה, רשאי לברך עליהם 'שהחיינו'. ועיין באג"מ או"ח ג, לג, שסובר שמעיקר הדין, אף על סוג שנמצא כל השנה במקרר, אפשר לברך 'שהחיינו' בעת שהוא מתחדש, הרי שאפשר לברך 'שהחיינו' על תפוחים בעת חידושם. ק"ו על זן חרמון וכיוצא בו, שהוא יחודי ואינו נמצא כל השנה. ועיין בוזאת הברכה ע' 162, שהביא דעות שאין לברך עליהם 'שהחיינו'.היו לפניו שני פירות חדשים, ברכה אחת עולה על שניהם, אף שאינו מתכוון לאכול מן המין השני. אבל אם המין השני לא היה לפניו, אף שהיה בביתו, ברכת 'שהחיינו' שבירך על המין שלפניו לא פטרה את חבירו. לכן, אם יש לו שם לפניו עוד פרי או בגד שהוא צריך לברך עליו 'שהחיינו', יכול בברכת 'שהחיינו' שהוא מברך לפטור את הפרי שיש לו ספק אם צריך לברך עליו. ואם כשאכל ענבים ירוקים בפעם הראשונה שכח לברך 'שהחיינו' ועתה יש לו ענבים שחורים, נראה שלכל הדעות יברך עליהם 'שהחיינו'.

יז - פירות מעצים מורכבים

יש סוברים, שאין לברך 'שהחיינו' על פרי שגדל בעץ שהורכב משני מינים, הואיל ונעשתה בו עבירה (הלכות קטנות א, ס). ויש סוברים, שאף כי מעשה ההרכבה אסור, מכל מקום הפירות שגדלו ממנו מותרים בהנאה ובאכילה, וכשם שמברכים לפני אכילתם 'העץ', כך מברכים עליהם 'שהחיינו' (שאלת יעבץ א, ס).

למעשה נוהגים לברך על כל פרי שמתחדש בעונתו 'שהחיינו', בלי לחוש שמא מדובר בפרי שגדל על עץ מורכב באיסור. ראשית, מפני שכך המנהג, ובמקום מנהג אין חוששים לספק ברכות. שנית, גם אם נדע שהפרי גדל בעץ מורכב, עדיין יש ספק אם ההרכבה נעשתה באיסור, שאולי מדובר בהרכבה של שני זנים מאותו מין, שאין בהרכבתם איסור. ויתכן שההרכבה נעשתה על ידי גוי, שיש סוברים שאין עליו איסור לבצע הרכבה.

וכן יש לברך על פומלית, שהיא שילוב של פומלה ואשכולית, משום שלא ברור שנעשה בה איסור. שכן דרך יצירתה על ידי הכלאה של אבקנים ולא בהרכבה של ענפי העץ, ובאופן זה נחלקו הפוסקים אם יש איסור (לדעת הרב ישראלי מותר, ולרב ואזנר אסור). ועוד, יתכן שהם נוצרו על ידי גוי, שכאמור יש סוברים שאין עליו איסור הרכבה.[14][14]. במנחת יצחק (ג, כה), חשש לספק ברכות ולכן כתב שלא לברך על פירות שגדלו בעצים מורכבים באיסור. ולכך נוטה באג"מ (או"ח ב, נח). אולם המנהג לברך, כמבואר ביבי"א או"ח ה, יט, ו. ועוד, שגם כאשר מדובר באילן מורכב, ספק אם ההרכבה נעשתה באיסור. שכן אם ההרכבה בין שני זנים של מין אחד, אין בהם איסור. ויש לדעת שאם נלך לפי השיטה שאין לברך 'שהחיינו' על פרי שגדל בעץ שנעשתה בו הרכבה אסורה, יקשה עלינו לדעת על מה לברך ועל מה לא. למשל, רוב האגסים גדלים בעצים שנעשתה בהם הרכבה אסורה. ואחוז ניכר מהמשמשים, האפרסקים, השזיפים והשקדים, גדלים בעצים שהורכבו באיסור. לדוגמא, אפרסקים הגדלים בהר מורכבים על שקדים באיסור, והגדלים

בשפלה מורכבים על זנים אחרים של אפרסקים בהיתר. וקשה לדעת מה גדל בהיתר ומה באיסור. בנוסף לכך, אם ההרכבה נעשתה על ידי גוי, לדעת התוס' והריטב"א, אין בזה איסור, כי הרכבה לא נאסרה לבני נח. לפיכך נראה שיש להמשיך במנהג ולברך 'שהחיינו' על כל מין חדש בעונתו